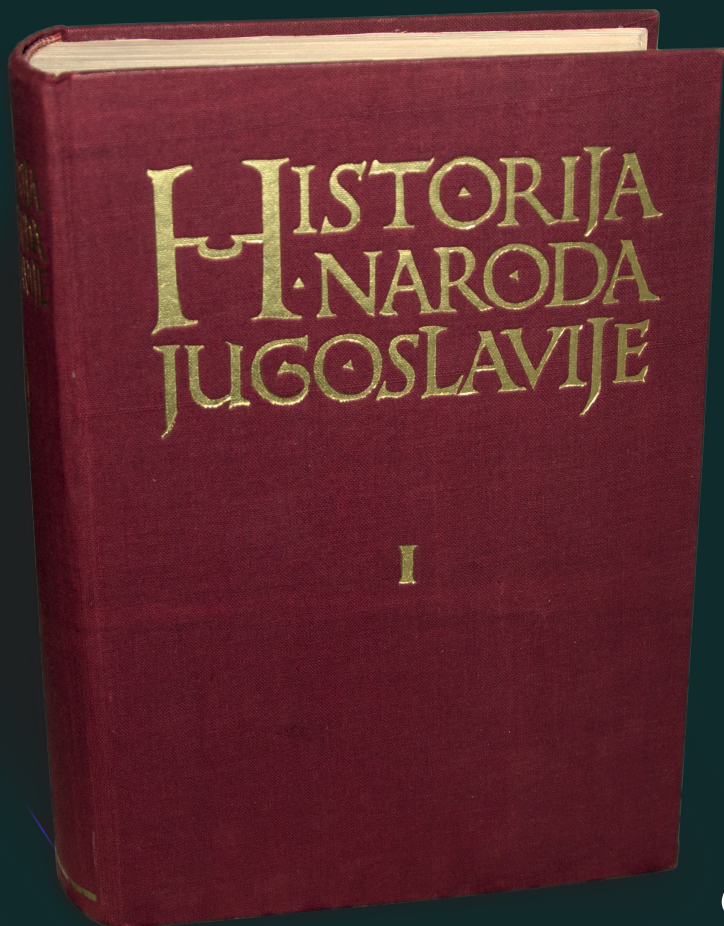

Radi se o časti hrvatske nauke...

Rasprave o hrvatskoj povijesti
ranoga srednjeg vijeka
za *Historiju naroda Jugoslavije* (1949-1950)

[Priredila: Magdalena Najbar-Agičić]

srednja europa

Magdalena Najbar-Agičić [priredila]

»Radi se o časti hrvatske nauke...«
Rasprave o hrvatskoj povijesti ranoga srednjeg vijeka
za *Historiju naroda Jugoslavije* (1949-1950)

Za nakladnika

prof. dr. Damir Agičić

© Autorica

Urednik

prof. dr. Damir Agičić

Recenzenti

akademik Franjo Šanjek

doc. dr. Trpimir Vedriš

Grafički urednik

Krešimir Krnic

Grafička priprema

Ibis grafika, d.o.o.

Tisak

Tiskara Zelina

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 859887

ISBN 978-953-7963-08-8

Knjiga je tiskana u listopadu 2013. godine

»Radi se o časti hrvatske nauke...«

**Rasprave o hrvatskoj povijesti
ranoga srednjeg vijeka
za *Historiju naroda Jugoslavije* (1949-1950)**

[Priredila: Magdalena Najbar-Agičić]

srednja europa
Zagreb 2013.

Sadržaj

Uvod	5
Tekst Mihe Barade o hrvatskoj povijesti ranoga srednjeg vijeka	29
Diskusija o tekstu Mihe Barade na saveznoj komisiji za <i>Historiju naroda Jugoslavije</i> u Beogradu u prosincu 1949. godine ...	71
Zapisnici sa sastanaka u Povijesnom društvu Hrvatske u Zagrebu u proljeće 1950. godine	87
Vladimir Babić, <i>Povijest za V. razred sedmogodišnje škole i I. razred gimnazije</i> , Zagreb 1949. / Ulomci	207
Kazalo osobnih imena	255

Uvod

Projekt »Historije naroda Jugoslavije« od izuzetnog je značaja za razumijevanje razvoja hrvatske i općenito jugoslavenske historiografije, odnosno pojedinih nacionalnih historiografija bivše Jugoslavije. U njemu su se odražavali svi problemi i pojave s kojima se susretala historijska znanost u poslijeratnoj Jugoslaviji, od odnosa vlasti prema znanosti općenito, preko utjecaja ideologije na povjesničare, njihova odnosa prema historiografskim tradicijama, stupnja ideologiziranosti i promjena koje su se u tom pogledu zbivale tijekom cijelog razdoblja, do međunacionalnih odnosa unutar jugoslavenske federacije i osobnih odnosa među povjesničarima. U tom ambiciozno zamišljenom projektu na vidjelo su izašli, odnosno snažnije nego inače manifestirali su se oni problemi koji su obilježili razvoj historiografije cijelog razdoblja. »Krizne točke«, odnosno potencijalna područja sukoba između pojedinih nacionalnih historiografija lako su postajali uočljivi u izravnom dodiru jugoslavenskih historiografija, jednako kao što su se lako uočavale teme najpogodnije za obradu u duhu jugoslavenske socijalističke ideologije utemeljene dijelom na historijskom materijalizmu, a dijelom (ponajviše) na ideologiji bratstva i jedinstva. Nedvojbeno, »Historija naroda Jugoslavije« govori mnogo i o stanju pojedinih historiografija u Jugoslaviji, naravno za razdoblja koja su pokrivena unutar dva objavljena sveska. Prvi je svezak posvećen razdoblju do kraja srednjega vijeka, dok je drugi doveden do kraja 18. stoljeća, dakle odnosi se na rani novi vijek. Stoga se vrlo korisnom čini analiza tekstova objavljenih u knjizi, ali i okolnosti njihova nastanka, pri čemu je prvi svezak značajan za istraživanje hrvatske medievistike u razdoblju neposredno nakon Drugoga svjetskog rata.

U ovoj je knjizi objavljeno nekoliko tekstova: tekst o hrvatskoj povijesti u ranom srednjem vijeku, čiji je autor Miho Barada, zapisnik sjednice savezne Komisije za izradu *Historije naroda Jugoslavije* u Beogradu na kojem je Baradin tekst odbačen, te zapisnici četiriju sastanaka održanih u Zagrebu u proljeće 1950. godine u organizaciji Povijesnog društva Hrvatske vezanih uz taj projekt i, napokon, ulomci iz školskog udžbenika Vladimira Babića iz 1949. godine.

Ovi izvori vezani uz početak projekta »Historije naroda Jugoslavije« predstavljaju iznimno zanimljivo štivo koje zasigurno može privući pažnju i medievista i istraživača suvremene povijesti, ali i svih ostalih zainteresiranih za povijest hrvatske

historiografije u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata. Uvodno je priložen i moj tekst o genezi projekta »Historije naroda Jugoslavije« kojim se nastoje objasniti okolnosti nastanka objavljivanih izvora. Taj bi tekst trebao doprinijeti boljem razumijevanju njihova konteksta. Temeljen je na istraživanjima koja sam obavila prilikom izrade disertacije »Hrvatska historiografija 1945-1960. Ideološki okvir i putovi razvoja« obranjene na Filozofskom fakultetu u Zagrebu u prosincu 2011. godine.

Tekst Mihe Barade o najranijoj hrvatskoj povijesti nastao je tijekom 1949. godine. Taj se tekst – koji dosad nije pronađen u hrvatskoj građi – sačuvao u rukopisnoj ostavštini Frana Zwittera u Arhivu Slovenije u Ljubljani. Pronađena kopija sastoji se od 43 šapirografirane stranice umnožene plavom tintom. Baradin tekst, kao »Teze za diskusiju«, bio je upućen na diskusiju na saveznoj razini, gdje je u prosincu 1949. odbačen kao nezadovoljavajući. Predloženi tekst očito nije doraden, prepun je tipfelera, pa i pravopisnih pogrešaka, neujednačene je terminologije itd. Sve to odaje brzinu njegove izrade. Dodatno, kopija je mjestimično slabo čitka. Prilikom pripreme za tisak uklonjeni su tipfeleri i očite pogreške, no tekst je i dalje nesavršen, te prilikom njegova čitanja valja imati na umu kako se radi o radnoj varijanti, za čiju doradu sam autor nije imao prilike. Primjerice, dosljedno je pojam »povijest« pisan bez »i«. Kao i u drugim tekstovima, koji se objavljuju u ovoj knjizi, za »đ« je korišteno »dj«, budući da na pisačem stroju nije bilo slova »đ«. To je izmijenjeno i u Baradinu tekstu i u svim drugim tekstovima.

Zapisnici sastanka Komisije za izradu *Historije naroda Jugoslavije* iz prosinca 1949. godine u šapirografiranim kopijama pronađeni su i u ostavštini Frana Zwittera u Ljubljani i u ostavštini Jaroslava Šidaka u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Cjeloviti zapisnik sastanaka koji su trajali nekoliko dana vrlo je opširan, a za objavljivanje u ovoj knjizi odabran je samo onaj dio koji se odnosi na raspravu o tekstu Mihe Barade te zaključni dio zapisnika (19 stranica). Radi se o ćirilicnom tekstu. Zapisnik nije bio vođen previše uredno, a kopije su vrlo slabe i mjestimično nečitke. Ovdje je tekst objavljen u latiničnom prijepisu.

Najopširniji dio ove knjige predstavljaju zapisnici četiriju sastanaka najutjecajnijih hrvatskih povjesničara, koji su održani u proljeće 1950. kada se moralo pronaći rješenje problema nastalog odbacivanjem Baradina teksta na saveznoj razini. U nedostatku drugog kandidata, za budućeg novog autora teksta o najranijoj hrvatskoj povijesti izabran je Vladimir Babić. Njemu su ti sastanci trebali pomoći u radu.

Iz sačuvanih zapisnika može se pretpostaviti da je između prvog i drugog sastanka, za koje je zapisnik pronađen, održan još jedan, no nije sigurno je li načinjen zapisnik i gdje se eventualno nalazi. Zapisnici su sačuvani u kopijama pisanima pišačim strojem preko indiga na pelir-papiru, a nalaze se u ostavštini Jaroslava Šidaka

u Hrvatskom državnom arhivu. U istom se arhivu nalaze i u ostavštini Bernarda Stullija. U prvom zapisniku nisu jasno navedeni datumi održavanja (označeno je kao: »16. o. mj.«), pa se samo iz istraživanja ostale građe može zaključiti kako se radilo o 16. ožujka 1950. godine. Dodatno, osobe koje su sudjelovale u diskusiji označene su samo prezimenima, što dijelom dovodi do sumnje o kome se radi (primjerice, osobu zabilježenu kao »Horvat«, jedino po području o kojem diskutira i nekim drugim indicijama možemo identificirati kao profesora Marijana Horvata s Pravnog fakulteta). Diskusija je djelomično detaljno zabilježena, ali na mjestima očito postoje praznine koje su vidljive iz konteksta, no teško se mogu nadopuniti. Također, na mjestima gdje su diskutanti citirali određene tekstove, ti navodi nisu zabilježeni što ponešto otežava praćenje rasprave. Radi postizanja čitkosti, za objavljivanje zapisnika nužno je bilo uklanjanje očitih pogrešaka, najvjerojatnije izazvanih zapisničarevom nepažnjom ili neznanjem. Najčešća pravopisna pogreška bilo je pisanje riječi »povijest« bez slova »i«. Također, mnoge su se izmjene odnosile na pisanje velikog i malog slova te izbacivanje ili umetanje zareza. Ipak, ostavljeni su mnogi neknjiževni i zastarjeli oblici kako bi se sačuvao autentičan izričaj onoga vremena, iako nije sigurno jesu li bili uistinu izgovoreni ili ih je tako zabilježio zapisničar. Bez obzira na spomenute nedostatke, zapisnici sastanaka u Zagrebu 1950. godine iznimno su zanimljivi – pokazuju kako stanje u historiografiji, tako i političko ozračje, stupanj ideologiziranosti historiografije i međuljudske odnose među hrvatskim povjesničarima. Naravno, valja imati na umu da zapisnici ovih rasprava – jednako kao i onih u Beogradu – nisu autorizirani.

Tim je izvorima pridodan i prijepis dijela udžbenika Vladimira Babića *Povijest za V. razred sedmogodišnjih škola i I. razred gimnazije*. Upravo zbog autorstva tog udžbeničkog teksta Babić je bio izabran za novog autora poglavlja o hrvatskoj ranosrednjovjekovnoj povijesti za prvi svezak *Historije naroda Jugoslavije*. Tijekom rasprava koje su se u proljeće 1950. vodile u Zagrebu na njegov se tekst neizbježno često pozivalo, pa bi razumijevanje sadržaja rasprava bilo otežano bez poznavanja samog teksta udžbenika.

Tekst koji je Miho Barada bio napisao za *Historiju naroda Jugoslavije* nije objavljen u toj knjizi iako potječe iz pera najboljeg onodobnog poznavatelja tematike te otkriva stanje u hrvatskoj medievistici u tom trenutku. Stoga se vrlo opravdanim čini njegovo objavljivanje, makar je tekst bio nedovršen. Samo u tom slučaju donekle razumljivim postaje i tekst zapisnika sjednice Komisije u Beogradu, iako šturost i krnji oblik zapisnika ostavljaju određene nedoumice. Neupitna je vrijednost zapisnika sastanaka u Zagrebu iz proljeća 1950. jer nam oni razotkrivaju stanje u tadašnjoj hrvatskoj historiografiji, u doba kada je bila obilježena najsnažnijim ideološkim pritiskom u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata, prije nego što su se počeli osjećati rezultati relativne liberalizacije izazvane popuštanjem stega

nakon Trećeg plenuma (s kraja prosinca 1949). Stoga će objavljivanje ovih tekstova vezanih uz početke projekta »Historije naroda Jugoslavije« zasigurno biti zanimljivo mnogim čitateljima, a u konačnici može doprinijeti boljem poznavanju i historije hrvatske historiografije i poslijeratne hrvatske povijesti uopće.

Geneza projekta »Historija naroda Jugoslavije«

Usprkos svome značenju, projekt »Historije naroda Jugoslavije« sve do nedavno nije bio predmet posebnih istraživanja.¹ To je jednim dijelom zasigurno povezano s time što povijest historiografije općenito nije ni u Hrvatskoj, a ni drugdje u zemljama bivše Jugoslavije, detaljna istraživana. Ipak, može čuditi zašto taj projekt uopće ne spominje Ljubodrag Dimić u knjizi *Istoriografija pod nadzorom*, iako bi se tema po svemu sudeći trebala tamo naći, budući da je »Historija naroda Jugoslavije« bila *par excellence* jugoslavenski projekt.

Izvorna zamisao bilo je stvaranje srednjoškolskog udžbenika povijesti naroda Jugoslavije, za predmet koji se u osmom razredu gimnazije poučavao kao nacionalna historija. Zbog toga je kontekst pokretanja cijelog projekta nemoguće odvojiti od udžbeničke tradicije i politike generalno. Naime, već u međuratnom razdoblju javljale su se prve knjige namijenjene nastavi nacionalne historije u školama. Bile su to knjige Vasilja Popovića *Istorija Jugoslovena I. Sintetičan pregled srednjovjekovnog razvoja zemlje i naroda* (1920) i Vladimira Ćorovića *Istorija Jugoslavije* (1933). Ipak, prva od te dvije knjige dovedena je samo do kraja 15. stoljeća te ju se teško moglo smatrati dovršenom. Ćorovićeva knjiga bila je pak u ideološkom smislu potpuno neprihvatljiva u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata jer je prožeta jugoslavenskim unitarizmom iz vremena diktature kralja Aleksandra, odnosno »jednom osnovnom mišlju: da vojno-monarhističku diktaturu Aleksandra I., s njezinim naopakim shvaćanjem integralnog jugoslavenstva i odricanjem prava naših naroda na slobodan razvoj u svakom pogledu, prikaže kao prirodan završetak jednog vjekovnog procesa.«² Zbog svoga unitarizma upravo je Ćorovićeva knjiga za sudionike projekta »Historija naroda Jugoslavije« predstavljala osnovni primjer kako ne treba pisati novi udžbenik.

Nakon završetka rata pristupilo se izradi novih udžbenika za nacionalnu historiju, dok su za upotrebu u nastavi opće povijesti korišteni prevedeni sovjetski

1 Poviješću hrvatske historiografije, pa i projektom »Historije naroda Jugoslavije« bavila sam se u svome doktoratu: Hrvatska historiografija 1945-1960. Ideološki okvir i putovi razvoja, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb 2011. Objavljeno u knjizi: Magdalena Najbar-Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama. Hrvatska historiografija 1945-1960*, Ibis grafika, Zagreb 2013, str. 301-371.

2 J. Šidak, Pred izlazak prvog sveska Povijesti naroda Jugoslavije, *HZ*, god. V (1952), br. 1-2, str. 187.

udžbenici.³ Valja naglasiti da se pod pojmom nacionalna historija u smislu nastavnog predmeta razumjelo historiju »naroda jedne države«, odnosno ono što nije opća historija. U jugoslavenskom slučaju to je bila historija svih jugoslavenskih naroda, a ne samo konkretnog srpskog, hrvatskog slovenskog ili nekog drugog naroda u Jugoslaviji.⁴ U Bosni je udžbenik pod naslovom *Istorija naroda Jugoslavije* napisao Anto Babić i ta je knjiga do 1948. godina izašla u čak četiri izdanja (1946, dva puta 1947, 1948),⁵ te se koristila u nastavi i u Hrvatskoj.⁶ Također, u Beogradu se radilo na izradi udžbenika, no taj se pokušaj pokazao neuspjelim i knjiga je u konačnici odbačena. Udžbenik Ante Babića kritički je ocjenjivan zbog »proizvoljnih domišljanja odnosno shematiziranja«,⁷ a temeljitoj ga je kritici podvrgnuo Milovan Đilas u svome tekstu »O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu« početkom 1949. godine.⁸ Đilasova je kritika zasigurno utjecala na to da Babićeva knjiga više nije tiskana.

Nakon rata i u Hrvatskoj se pristupilo izradi udžbenika za nacionalnu historiju, a taj je zadatak povjeren Ljudmilu Hauptmannu, zahvaljujući čemu je najvjerojatnije Hauptmann bio oslobođen optužbi na Sudu časti Sveučilišta.⁹ Ipak, taj je projekt završio neuspjehom. Hauptmannov tekst (koji do sada nije pronađen) odbačen je, a okolnosti tog odbacivanja nisu do kraja jasne.¹⁰

Nova faza rada na udžbeniku nacionalne historije, odnosno historije naroda Jugoslavije pokrenuta je 1948. godine. Političke promjene koje su se zbivale vezane uz Rezoluciju Informbiroa i V. kongres KPJ značile su u ideološkom smislu okretanje vlastitoj posebnosti i to kako u smislu historije Komunističke partije

3 O pitanjima vezanima uz izradu udžbenika vidi: Snježana Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945-1960)*, *Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Srednja Europa, Zagreb 2012, str. 193-274.

4 Objašnjenje se nalazi u prvoj bilješci u hrvatskom izdanju Đilasova teksta »O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu«: Milovan Đilas, *O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu*, Pedagoško-književni zbor, Zagreb 1949, str. 3.

5 Anto Babić, *Istorija naroda Jugoslavije*, Svjetlost, Sarajevo 1946, 2. izd. 1947, 3. izd 1947, 4. izd. 1948.

6 HR HDA 291, MPRO NRH, 23.2 Okružnice upućene školama, znanstvenim ustanovama, 1947, Popis odobrenih školskih knjiga, 12.8.1947.

7 HR Arhiv FF, Ostavština prof. Jaroslava Šidaka, kut. IV, sv. 23, Dvije ocjene rukopisa Ljudmila Hauptmana za nacionalnu povijest.

8 M. Đilas, *O nacionalnoj istoriji*, str. 6.

9 HR Pismohrana Rektorata Sveučilišta u Zagrebu, Sud časti sveučilišta 1945/46, Dosje Lj. Hauptmana, Zapisnik javne sjednice Suda časti u Zagrebu, 2.3.1946. M. Najbar-Agičić, Sud časti Sveučilišta u Zagrebu kao element politike vlasti prema intelektualcima nakon 1945. godine, u: *Desničini susreti 2009*, FF-press, Zagreb 2011, str. 151-162.

10 Vidi: Najbar-Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama*, str. 304-305.

Jugoslavije, tako i u smislu nacionalne povijesti općenito. Potrebu stvaranja udžbenika nacionalne historije, odnosno historije naroda Jugoslavije spominjao je Milovan Đilas već u svome referatu na V. kongresu.¹¹

Krajem prosinca 1948. godine odlukom saveznog Ministarstva za nauku i kulturu formirana je »Komisija za organizovanje izrade udžbenika istorije naroda Jugoslavije za srednje škole«. Odgovarajuće rješenje izdao je ministar Rodoljub Čolaković. U sastav Komisije ušli su: Mitra Mitrović-Đilas, ministrica prosvjete NR Srbije kao predsjednica, te Boris Zihlerl, Anto Babić, Dušan Perović, Jagoš Jovanović, Jaroslav Šidak, Jorjo Tadić, Ljuben Lape, Mihajlo Dinić, Miroslav Brandt, Ferdo Gestrin i Fran Zwitter kao članovi.¹²

Kao što je kasnije objašnjavao Rodoljub Čolaković, osnovna ideja projekta bila je da se »pomogne našim učenicima srednjih škola«. Ipak, očito se u prvom redu radilo o pomoći nastavnicima u tim školama. Kada je izašao prvi svezak HNJ, Čolaković je kao pozitivnu stranu isticao da knjiga uistinu »može da pomogne profesorima, koji su bili opterećeni pogrešnim ideološkim shvatanjima, ili koji su pokušali marksistički da postupaju, pa su vulgarizovali predavanja«.¹³

Paralelno s početkom rada te Komisije u siječanjskom broju *Komunist* 1949. godine izašao je tekst Milovana Đilasa »O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu«, pretiskan kasnije i u nekim drugim časopisima, primjerice u *Istorijskom glasniku*, časopisu Istorijskog društva Srbije, a u Zagrebu kao posebna brošura u Biblioteci prosvjetnog radnika.¹⁴ Ovaj Đilasov tekst jedan je od najznačajnijih primjera izravnog uplitanja političkog vrha Partije u historijsku znanost u Jugoslaviji. Ipak, sve donedavno nije bilo prepoznato značenje Đilasova teksta za istraživanje konteksta pokretanja projekta »Historije naroda Jugoslavije«, s čime je bio izravno povezan, a o čemu jasno govori Jaroslav Šidak u svome osvrtu u *Historijskom zborniku*. S obzirom na Šidakovu uključenost u projekt, nema razloga za sumnju u njegovu upućenost i dobru informiranost.¹⁵

S obzirom na trenutak nastanka teksta ne čudi njegova ideološka snaga, odnosno insistiranje na primjeni marksizma-lenjinizma, koji Đilas ističe kao »potpuni

11 V kongres Komunističke partije Jugoslavije 21.-28. jula 1948. *Stenografske bilješke*, Kultura 1949, str. 211.

12 AS 1402, Zapuščina dr. prof. F. Zwittera, F-7, Rešenje Ministarstva za nauku i kulturu FNRJ, 23.12.1948.

13 Diskusija o »Istoriji naroda Jugoslavije«, *Nova misao*, god. 1 (1953), str. 794.

14 Milovan Đilas, O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu, *Komunist*, god. III (1949), br. 1, str. 57-82; *Istorijski glasnik*, god. 2 (1949); *O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu*, Pedagoško-književni zbor, Zagreb 1949. Hrvatsko izdanje sadrži stanovite izmjene signifikantne za proces odbacivanja sovjetskih modela.

15 Jaroslav Šidak, Milovan Đilas, O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu, *HZ*, god. 2 (1949), str. 373-375.

preokret u ljudskim shvatanjima« te kao »jedini pravilni naučni metod«. Đilasov tekst dobrim dijelom sadrži izravne naputke za »rad na nacionalnoj historiji« upućene – kao što jasno piše – »svakom piscu i predavaču nacionalne historije«. Taj rad se treba »odvijati na osnovi dijalektičkog materijalizma« koji Đilas poistovjećuje s »ideologijom internacionalne radničke klase, odnosno naše Komunističke Partije«. To bi – prema njemu – trebao biti jedan od elemenata ideološke borbe koja se vodi. Važnost »oblasti nacionalne historije« neupitna je za Đilasa upravo zbog toga što ona »živi u svijesti ljudi i snažno djeluje na nju« te zbog toga što bi širenje »ideja tuđih dijalektičkom materijalizmu« u toj oblasti moglo biti posebno štetno. Zbog toga, je prema Đilasu, »obrada nacionalne istorije sa stanovišta dijalektičkog materijalizma, istovremeno i nauka i pomoć i potsticaj radnim masama u njihovoj borbi za socijalizam, za pobjedu novih socijalističkih odnosa u našoj domovini, za pobjedu komunizma.«¹⁶

Đilas poziva na »konkretnu« primjenu historijskog materijalizma, na pronalaženje »specifičnih oblika« manifestacija »opšte zakonitosti, koje su formulisane u znamenitim djelima klasika marksizma-lenjinizma«. U tom se kontekstu u svome tekstu osvrće na dva primjera načina pisanja nacionalne historije ostvarena do tada u poslijeratnoj Jugoslaviji, to jest na već spomenuti udžbenik Ante Babića *Istorija naroda Jugoslavije* i na knjigu Jagoša Jovanovića *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*.¹⁷ Babićeva se knjiga, koju obilježava mehanicističko prihvatanje marksističke paradigme, našla sada na meti žestoke kritike i to zbog toga što se u njoj »'izgubilo' svako konkretno manifestovanje te opšte zakonitosti«, što je taj udžbenik »nacionalno-nihilistički«, te da »potire i prećutkuje ono što je veliko, herojsko i progresivno u našoj prošlosti«. Zbog toga je – po Đilasu – Babićeva knjiga »nesređena zbirka mahom netačnih apstraktnih formulacija o društvenim formacijama i proizvoljnih piščevih ocjena«, sastavljena »radi prividnog zadovoljavanja nekih apstraktnih pojmova o razvitku društva, odnosno principa historijskog materijalizma (koje on [A. Babić], uzgred budi rečeno, također nepravilno shvata)«. ¹⁸

Đilas uspoređuje Babićevu knjigu s knjigom Jagoša Jovanovića, na koju doduše također ima dosta kritičkih opaski, prvenstveno to što »nije dovoljno zasnovana na činjenicama, što svaka istorija mora da bude, nego i na legendama, koje mogu biti lijepe i korisne, ali za koje se u naučnom djelu mora reći šta su«, da njoj »iznad svega nedostaje ozbiljna naučna marksistička osnova« i da »pati od objektivizma,

16 Đilas, *O nacionalnoj istoriji*, str. 3-4.

17 Anto Babić, *Istorija naroda Jugoslavije*; Jagoš Jovanović, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti. Istorija Crne Gore od početka VIII vijeka do 1918 godine*, Cetinje: Izdanje Štamparsko-izdavačkog preduzeća »Obod«, 1947.

18 Đilas, *O nacionalnoj istoriji*, str. 6.

od neutralnosti prema istoriskim pojavama«. Ipak mu je ova knjiga mnogo prihvatljivija od Babićeve i to zbog toga što se u njoj »nijesu izgubile velike ličnosti i veliki događaji«. ¹⁹

Načelo primjene dijalektičkog materijalizma koji Đilas naglašava u svome tekstu jest kritički odmak od dotadašnje historiografije. »Istoričar marksista« – prema Đilasu – »mora da u prošlosti svoga naroda otkriva ne samo progresivne snage, 'pozitivne', nego i 'negativne' strane, tj. da otkriva snage koje su pomicala razvitak naprijed, ali da ne prećutkuje ni one koje su kočile razvitak«. On, dakle mora otkriti ne samo »nosiocima progresu« u pojedinim etapama razvitka, nego i »reakcionarne snage«, snage koje su kočile dalji razvitak društva, i, »što je čest slučaj kod pojedinih istoriskih ličnosti u prošlosti, i progresivnu i nazadnu njihovu stranu«. Historičar marksist ne bi se po Đilasu trebao zatvarati »u uske 'nacionalne' okvire«, ali istovremeno ne bi trebao »izgubiti vezu s nacionalnom stvarnošću«. ²⁰

Đilas je pozivao povjesničare da posebnu pažnju posvete »velikim revolucionarnim epohama«, i to zbog toga što »revolucionarni periodi su baš oni preko kojih je najlakše shvatiti i one obično dugotrajne 'mirne' istoriske procese koji su ih pripremili«, te zbog toga što historija naroda Jugoslavije »obiluje baš takvim revolucionarnom periodima«. »Zadatak savremenog istoričara« – prema Đilasu – »jeste u tome da razgrne pepeo zaborava i otkrije te pokrete, događaje i ljude, da upozna nova pokoljenja s herojskom prošlošću njihovih predaka, da im pokaže da njihova sadašnja slavna djela nijesu bez korijena i da su povezana s prošlim slavnim djelima«. ²¹ U svrhu prikaza revolucionarnih perioda valja, prema Đilasu, odbaciti utjecaj »buržoaskih istoričara« koji su prešućivali te događaje i ljude. Zbog toga je nužno s velikim oprezom pristupati buržoaskoj historiografiji, »nemilosrdno razgoliti snage koje su kočile razvitak« te »skinuti istorisku masku« s onih ličnosti koje su igrale reakcionarnu ulogu u prošlosti«. Zbog toga marksist mora sam potražiti arhivski materijal i na njegovom temelju dolaziti do »'svojih' istoriskomaterijalističkih zaključaka«.

Ono što je istaknuto kao posebno važno jest Đilasov zahtjev da »svaka nacionalna istorija kao vaspitni predmet mora biti istovremeno istorija svih naroda Jugoslavije«, odnosno da u njoj mora biti zastupljena »istorija svih njenih naroda i to tako da nijedan od njih ne smije ni u kojem pogledu biti zapostavljen, ili istaknut na račun drugog«. ²² Ono što bi svakako trebalo izbjeći jest »vulgarno« jugoslavenstvo (koje zove također »šestojanuarskim«) prema kojem su najvažniji događaji iz prošlosti svih jugoslavenskih naroda predstavljani samo kao »predigra«

19 Isto, str. 6-7, 25-27, 29.

20 Isto, str. 7-8.

21 Isto, str. 31.

22 Isto, str. 9-11.

stvaranju jugoslavenske države 1918. godine. Takvoj unitarističkoj viziji prošlosti »zasnovanoj na falsifikovanju narodne istorije i istoriskih činjenica – koje je u stvari bilo maska velikosrpske hegemonije i šovinizma i njegovih pandana« (kao primjer takve historije eksplicitno se navodi ranije spomenuti udžbenik Vladimira Ćorovića) – Đilas suprotstavlja onu marksističku, koja odgovara »radničkoj klasi Jugoslavije«. Tvrdi čak da nema potrebe da se »izmišlja jugoslovensko tamo gdje ga nije bilo«. ²³ Pri tome se zalaže za isticanje »zajedničkih momenata« u povijesti pojedinih naroda. Kao primjere ističe »Nemanjičku državu«, za koju je pogrešno govoriti da je bila mjesto gdje su srpski vladari ugnjetavali makedonske i crnogorske seljake (kao što to prema Đilasu pogrešno prikazuje A. Babić), već kao državu gdje su vladari podjednako ugnjetavali makedonske i crnogorske kao i srpske seljake. Drugi primjer zajedničkih momenata u prošlosti jesu hrvatske i slovenske seljačke bune u 16. stoljeću. Đilas ističe također da bez prikaza razdoblja od 1918. do 1945. i dalje »ranija istorija naroda Jugoslavije ne bi imala završetka«, te se protiviti zaustavljanju na 1918. godini, pri čemu ističe da »osnovu u prikazu razdoblja 1918-1941. mora sačinjavati historija Komunističke partije Jugoslavije« jer »bez istorije našeg radničkog pokreta prije 1918. godine nemoguće je shvatiti svu zakonitost razvitka koja je prethodila i stvaranju KPJ i ulozi koju je ona odigrala u životu i borbi naroda Jugoslavije«.

Značajan dio uputa koje u svome tekstu nudi Milovan Đilas odnosi se na poželjnu periodizaciju, pri čemu Đilas prihvaća periodizaciju postavljenu u SSSR-u smatrajući da ona »kako za opštu, tako i za nacionalnu istoriju – grubo uzev – odgovara i periodizaciji u našoj nacionalnoj istoriji, a u svakom slučaju može da bude veoma dragocjena kao orijentacija u radu«. Glede periodizacije Đilas upućuje na podjelu od Francuske revolucije do Pariške komune i dalje do Oktobarske revolucije kao osnovu za periodizaciju novije historije naroda Jugoslavije. Kada je u pitanju uloga ličnosti u povijesti, Đilas poziva na odbacivanje »tradicionalnog, mahom buržoaskog načina mišljenja« i »uticaja svakojakih buržoaskih istoriskih škola, koje se danas kod nas mahom odijevaju u materijalističko, pa čak i marksističko ruho«. Po njemu ne treba na prošlost gledati »kroz velike ljude«, jer su oni bili veliki »samo ukoliko su bili na liniji napretka«. ²⁴

U to vrijeme jedan od čelnih ljudi Komunističke partije i šef Agitpropa, Đilas precizno određuje kako nacionalna historija treba izgledati (da su narodi vodili stoljetnu borbu za slobodu, da je radnička klasa ostvarila »vjekovne snove«, da je mnogo revolucionarnih momenata u prošlosti naroda Jugoslavije i mnogo veličanstvenih događaja). Stoga njegovo isticanje kako ništa ne treba izmišljati i falsificirati ne djeluje nimalo uvjerljivo. Iako točno uočava slabosti jugoslavenske

23 Isto, str. 17.

24 Isto, str. 22-24.

unitarističke historiografije s njezinim teleološkim pristupom prošlosti, Đilas se takvog pristupa nije u stanju iskreno odreći. Jasno je ipak da je on sam (a vrlo vjerojatno i cijeli vrh Partije) u tom trenutku bio svjestan potrebe pronalaženja nekog novog načina pisanja o povijesti naroda Jugoslavije, koji bi odgovarao paroli na kojoj se poslijeratni jugoslavenski komunizam u osnovi temeljio, a to je bilo »bratstvo i jedinstvo«. To je uzrokovalo da su, osim zahtjeva koji su se temeljili na dijalektičkom materijalizmu i marksizmu-lenjinizmu, toliko snažno da izražaja dolazili upravo elementi »pravilnog« odnosa između jugoslavenskih naroda.

Osim recepcije preko izvornog izdanja i pretisaka, Đilasov tekst bio je hrvatskim povjesničarima poznat i preko opširnog prikaza koji je u *Historijskom zborniku* objavio Jaroslav Šidak. Jedan od tadašnjih vodećih hrvatskih povjesničara i glavni urednik središnjeg historijskog časopisa tvrdio je da je Đilas tim tekstom »postavio pred našu historijsku nauku značajne zadaće odgojnog i znanstvenog karaktera«. Šidak ponavlja najvažnije Đilasove teze bogato citirajući njegov tekst iz kojeg iščitava i novo tumačenje stvaranja Jugoslavije 1918. u kojem je važna uloga pripadala »težnjama narodnih masa«, pa se stoga na stvaranje Jugoslavije nakon Prvoga svjetskog rata ne može gledati samo kao na »posljedicu igre imperijalističkih velesila Zapada« i rezultat prijave buržoazije. To svakako predstavlja značajan odmak od ranijih sovjetskih gledišta.²⁵

Već u siječnju 1949. godine krenuli su sastanci Komisije za »Historiju naroda Jugoslavije«, a nastavili se i kasnije tijekom te godine.²⁶ Na tim se sastancima u početku raspravljalo o planu udžbenika.²⁷ Na prvom sastanku (10-11. siječnja 1949) govorilo se o osnovnim pitanjima vezanima uz organizaciju, o opsegu buduće knjige i o planu distribucije gradiva. Postavljalo se pitanje kojem uzrastu bi knjiga trebala biti namijenjena. U tom času – kako je iznijela Mitra Mitrović-Đilas – orijentacijski se trebalo uzimati 8. razred gimnazije, dakle posljednji razred prije mature. Vrlo optimistički, planiralo se rad na knjizi završiti do rujna iste godine, a formirana je i radna komisija za koordinaciju rada u koju su ušli Mitra Mitrović-Đilas, Boris Zihel i Dušan Perović. I u radu komisije prisutni su bili već na početku strahovi da knjiga ne bude previše »unitaristički« orijentirana. Konačan cilj knjige trebalo je biti bolje »međusobno upoznavanje«, u fokus su se trebe staviti glavne tendencije, no istodobno se tražilo izbjegavanje teleološkog pristupa.²⁸

25 Jaroslav Šidak, Milovan Đilas, O nacionalnoj istoriji kao vaspitnom predmetu, *HZ*, god. 2 (1949), str. 373-375.

26 AS 1402, Zapuščina dr. prof. F. Zwittera, F-7, Rukopisne zabilješke F. Zwittera.

27 AS 1402, Zapuščina dr. prof. F. Zwittera, F-7, Mitra Mitrović Franu Zwitteru, poziv na sastanak, 15.2.1949.

28 AS 1402, Zapuščina dr. prof. F. Zwittera, F-7, Komisija za učeblnik zgodovine narodov FLRJ za sr. šole, 11.1.1949. Rukopisne zabilješke Frana Zwittera.

Temelj periodizacije udžbenika trebala je biti podjela na »dofeudalno doba«, »feudalno razdoblje« (do Francuske revolucije) i »kapitalizam« (do Prvoga svjetskog rata), pri čemu se – sukladno Đilasovim uputama koje su izravno preuzete od Staljina, Ždanova i Kirova – predviđala podjela kapitalističkog razdoblja na »predimperijalno« i »imperijalno doba«. Za razdoblje nakon 1918. godine članovi komisije su se nadali kako će se ono moći sagledati skupno za sve narode, te u tijesnoj vezi s poviješću KPJ. Isticalo se kako je važno ukazivati na dodirne točke između pojedinih naroda Jugoslavije.²⁹

Temelj organizacije gradiva bazirao se na republičkoj podjeli države, dakle »narode« se poistovjećivalo s postojećim republikama (pri čemu je u okviru Srbije određena posebnost priznata Vojvodini). U veljači 1949. godine procjenjivalo se da će cjelokupna knjiga imati maksimalno 700 stranica.³⁰ Nije jasno, jesu li članovi komisije već tada bili svjesni kako knjiga na kojoj rade ne može u tom opsegu biti školski udžbenik.

Tijekom ovog kruga susreta članova komisije, predmet rasprave postala je još jednom periodizacija, koja je predstavljala osnovu marksističkog, odnosno materijalističkog temelja knjige. Umjesto klasične terminologije pokušavalo se primijeniti marksističku, prevodeći paleolit i neolit u »divljaštvo« odnosno »barbarstvo«, te praveći diferencijaciju između bakrenog i brončanog doba kao »djelomično nižeg« i »djelomično srednjeg« stupnja »barbarstva« itd. Iznošene su i očito politički motivirane sugestije, poput one Mitre Mitrović da ne treba naglašavati grčki element u makedonskoj historiji. Makedonska povijest predstavljala je poseban problem za članove komisije, počevši s pitanjem imena plemena. Kako je primijetila Mitra Mitrović: »nacija nije nužno izašla iz naroda«, jer – prema njoj – crnogorska je nacija izašla iz srpskog naroda, no to nije bio slučaj s Makedoncima. Kao posebno važne teme za raspravu predviđalo se pitanje bogumila, formiranja makedonskog naroda, pitanje odnosa Makedonije i Bugarske u 9-10. stoljeću, te odnosa Makedonije i Srbije u 13-14. stoljeću.³¹

Izrada rukopisa tekla je ipak tempom dalekim od očekivanog, pa do početka svibnja 1949. godine, kada se trebalo pristupiti raspravi o ponuđenim tekstovima, nije stigao niti jedan rukopis. Stoga se i predviđena rasprava morala odgoditi.³² U međuvremenu se u Hrvatskoj organizacijom rada na udžbeniku bavio Jaroslav Šidak, koji je već u proljeće 1949. godine – nakon ostavke Miroslava Brandta –

29 Isto.

30 AS 1402, Zapuščina dr. prof. F. Zwittera, F-7, Rukopisne zabilješke Frana Zwittera, 23-24.2.1949.

31 AS 1402, Zapuščina dr. prof. F. Zwittera, F-7, Rukopisne zabilješke Frana Zwittera, 24.2.[1949] popodne – 25.2.

32 AS 1402, Zapuščina dr. prof. F. Zwittera, F-7, Mitra Mitrović Franu Zwitteru, 9.4.1949; Puniša Perović Franu Zwitteru, 23.12.1948.

ostao jedini hrvatski predstavnik u saveznoj komisiji. Članstvo Miroslava Brandta u komisiji je u određenom smislu intrigantno pitanje.³³ Mjesto drugog hrvatskog predstavnika u saveznoj Komisiji je nakon toga do daljnjeg ostalo ispražnjeno, što svakako nije doprinosilo utjecaju hrvatske historiografije u njoj.

Iz dopisa Mitri Mitrović slijedi da je Šidak pokušavao za izradu poglavlja o razdoblju 17-18. stoljeću pridobiti Josipa Matasovića, kojeg zove »jednim od najboljih historičara«, kako bi Vladimira Babića prebacio na ranije razdoblje, ali da je to bilo uzaludno. Trudio se također oko pridobivanja u autorsku ekipu Mihe Barade,³⁴ što mu je u međuvremenu uspjelo.³⁵ Prema tadašnjem dogovoru, bilo je predviđeno da sâm Šidak piše o razdoblju hrvatske povijesti u 14-16. stoljeću, Vladimir Babić o 17-18. stoljeću, Vaso Bogdanov (i prema potrebi Šidak) o 19-20. stoljeću. Šidak je obavještavao Mitru Mitrović da je rad na udžbeniku započeo, a Povijesno društvo Hrvatske priprema diskusiju.³⁶ On je formulirao također raspored tema, ali ga nije smatrao konačnim. Najmanje je bio zadovoljan dijelom koje je obuhvaćalo razdoblje do 12. stoljeća, budući da je radio na osnovi Baradina programa. Suradnju Mihe Barade uspio je dobiti »zaslugom druga Stošića«. Barada je trebao obraditi »najstariju povijest«, do kraja 13. stoljeća. Zbog bolesti je trebao početi pisati tek u lipnju, a Šidak je komisiju u Beogradu molio da se uvaži taj Baradin zahtjev jer je to bio uvjet njegova pristanka na suradnju. Šidak je pokušavao pridobiti na suradnju i neke druge autore, ali u tom času bezuspješno. Primjerice, kako piše, »nije mogao dobiti« Marka Kostrenčića. Predviđalo se da će se za »razdoblje prije dolaska Slavena, dakle Uvod« upotrijebiti jedan raniji tekst Grge Novaka, no potom je upravo boravio u Beču, a njegov rukopis u Zagrebu nisu mogli naći. Stoga je Šidak pitao nije li možda rukopis u arhivu komisije, ali mu u ministarstvu nitko nije znao reći. Preostalo je čekati na Novakov povratak u travnju 1949. godine.³⁷

Budući da su tekstovi svugdje kasnili, odgođen je sastanak savezne komisije planiran za svibanj 1949. godine.³⁸ Bilo je i poteškoća u komunikaciji, a Šidak je još početkom lipnja od »Komisije za izradbu udžbenika nac. povijesti« tražio dodatna

33 Najbar-Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama*, str. 123-132, 316-318.

34 HR HDA 1783, Osobni fond Jaroslava Šidaka, kut. 6, J. Šidak M. Mitrović (drugarici ministar), bez datuma (iz veljače 1949)

35 HR HDA 1783, Osobni fond Jaroslava Šidaka, kut. 6, J. Šidak M. Mitrović (b. d.)

36 HR HDA 1783, Osobni fond Jaroslava Šidaka, kut. 6, J. Šidak M. Mitrović (drugarice ministre) – koncept pisma, 29.3.1949.

37 HR HDA 1783, Osobni fond Jaroslava Šidaka, kut. 6, J. Šidak Ivi Frolo (načelniku Ministarstva za kulturu i nauku u Beogradu), koncept pisma, 29.3.1949.

38 HR HDA 1783, Osobni fond Jaroslava Šidaka, kut. 6, Pismo J. Šidaku (potpis nečitak, iz beogradskog Ministarstva za nauku i kulturu), 4.5.1949.

pojašnjenja jer su mu, »usprkos obavijesti Jankovića i Zwittera«, neke stvari još uvijek bile nejasne. Hrvatska je povijest trebala biti predmet rasprave na sljedećem sastanku komisije, a planiralo se izvršiti razradu »programa hrvatske povijesti« i njegova proširenja »u skladu s opsegom ostalih programa«. Šidak je bio svjestan da u hrvatskoj povijesti postoje pitanja »koja su znanstveno sporna ili politički osjetljiva«, pa se raspitivao hoće li i ona biti podvrgnuta diskusiji (kao što su bila pitanja bogumilstva i Makedonije u 9. stoljeću): »Treba li možda već danas formulirati ova pitanja i zatim ih staviti na dnevni red jedne od idućih konferencija?«³⁹

Prva rasprava o rukopisima dijelova buduće knjige održana je u srpnju 1949. godine. Dana 12. srpnja diskutiralo se o dotad dogotovljenim dijelovima teksta, a to je bio upravo uvod »Naše zemlje u doba prvobitnog društva«, o Slovencima »u pretfeudalno i rano feudalno doba« (od 7. do 12. stoljeća), te o tekstu Jagoša Jovanovića o historiji Srba i o tekstu Ante Babića o bogumilima, a 14. srpnja na red je došla diskusija o »makedonskoj istoriji«.⁴⁰ Prije rasprave o pristiglim tekstovima raspravljalo se i o programu hrvatske povijesti. Iz zapisnika sjednica u srpnju 1949. godine možemo zaključiti da je do tog trenutka već sazrela spoznaja kako knjiga na kojoj radi komisija neće biti (ili neće biti isključivo) srednjoškolski udžbenik: zaključilo se da se tekstu treba pridodati popis literature »radi studenata« koji će se knjigom koristiti na sveučilištima. Opisujući genezu projekta tijekom diskusije u *Novoj misli* 1953. godine Jaroslav Šidak spominje da je nakon 6 mjeseci od početka rada Mitra Mitrović rekla: »Mi više ne radimo udžbenik, mi radimo istoriju«.⁴¹

Ponovno je važno pitanje bilo korištenje određene (marksističke) terminologije,⁴² a za neke tekstove padale su i dosta snažne ideološko-političke ocjene. U toj su fazi neki tekstovi odbačeni, primjerice tekst o Zeti, zbog toga što je bio konfuzan, idealističan i »srpsko-šovinističan«,⁴³ te tekst Jagoša Jovanovića o historiji Srba do 12. stoljeća, jer je zaključeno da »zbog činjeničnih greški kao i naučna osvetljavanja istorijskih događaja treba pisati nov tekst«. Tekst Ante Babića o bogumilima kritizirao je posebno Jaroslav Šidak, koji je pored ostalog upozoravao na nevjerodostojnost tvrdnji o tome da su bogumili bili najobrazovaniji, da su otvarali brojne škole itd.⁴⁴ Boris Zihelr je pak Babiću zamjerao nepri-

39 HR HDA 1783, Osobni fond Jaroslava Šidaka, kut. 6, Jaroslav Šidak nepoznatom, nacrt pisma, 6.6.1949.

40 AS 1402, Zapuščina dr. prof. F. Zwittera, F-7, Zapisnik diskusija 12-13.7.1949.

41 Diskusija o »Istoriji naroda Jugoslavije«, str. 787.

42 AS 1402, Zapuščina dr. prof. F. Zwittera, F-7, Rukopisne zabilješke Frana Zwittera, 13.7.1949.

43 AS 1402, Zapuščina dr. prof. F. Zwittera, F-7, Rukopisne zabilješke Frana Zwittera, 12.7.1949.

44 HR HDA 1783, Osobni fond Jaroslava Šidaka, kut. 6, Zapisnik od 13. jula 1949. godine za diskusiju: Slovenci i pretfeudalno i prvo feudalno doba.

mjereno postavljanje analogije s Francuskom.⁴⁵ Naime – kako je to nešto kasnije prikazao hrvatskim povjesničarima Jaroslav Šidak – Makedonci su željeli što više svoje povijesti. Naglasak su stavili na podrijetlo bogumilstva iz Makedonije, pa je »onda od tog bogumilstva iz Makedonije izvedena linija preko Bosne ravno do Luthera. To bi za Makedonce, kako su oni mislili, značilo formirati makedonsku svijest, da njihova djeca budu svjesna da je njihov narod odigrao jednu historijsku ulogu. Međutim konferencija je stala na drugo stanovište nego što su ga oni zastupali. Predsjedatelj Ziherl je predstavniku Makedonaca postavio metodološko pitanje, koje je glasilo: Kada se pojavljuju bogumili u Makedoniji, protiv čega i protiv koga se oni bore? Vidjelo se da oni zapravo zastupaju rodovsko ustrojstvo u borbi protiv feudalnog sistema. A kako je to bilo u XII. stoljeću u južnoj Francuskoj? Tamo su se građani, mlada građanska klasa, borili protiv feudalnog sistema. Onda to nije isto, onda su to dvije različite pojave, i dva različita problema. Prema tome bogumilstvo u Makedoniji zato jer se bori protiv feudalnog sistema, koji je tada progresivan, je reakcionarno. A patareni kao predstavnici industrijske buržoazije kad se bore protiv feudalnog sistema, oni su nosioci progressa.«⁴⁶

Zaključeno je da će se rad na udžbeniku nastaviti nakon ljetne stanke, a sastanak je bio predviđen za kraj listopada. Trebalo se raditi na tekstovima o historiji »svih naših naroda do XV. veka«, a svi članovi komisije trebali su dobivati sve tekstove. Ipak, u predviđenom roku stiglo ih je samo nekoliko. Zbog toga je sastanak komisije odgođen za kasnije, za početak prosinca, a rukopisi su trebali biti poslani do 15. studenoga da bi se mogli umnožiti. Mitra Mitrović je članove komisije upozoravala na poštivanje rokova, a naglašavala je također da ne smiju ostati praznine, te je tražila da joj se javi ako ima nekih ozbiljnih problema. Nakon iskustva ljetne sesije u vezi toga, tražila se prisutnost ne samo članova komisije već i autora pojedinih dijelova teksta koji nisu njezini članovi.⁴⁷

Napokon, u prvoj polovici prosinca 1949. godine u Beogradu je održan niz sjednica na kojima se raspravljalo o pojedinim pristiglim tekstovima.⁴⁸ Miho Barada je kao autor rukopisa o hrvatskoj povijesti, uz Šidaka kao člana komisije, sudjelovao na tom beogradskom sastanku.⁴⁹ Svoj je tekst Barada očito bio završio

45 AS 1402, Zapuščina dr. prof. F. Zwittera, F-7, Rukopisne zabilješke Frana Zwittera, 13.7.1949.

46 HR HDA 1783, Osobni fond Jaroslava Šidaka, kutija 3, Zapisnik radnog sastanka Povijesnog društva 16. o.m. [3.1950].

47 AS 1402, Zapuščina dr. prof. F. Zwittera, F-7, Mitra Mitrović Franu Zwitteru, 26.10.1949; HR HDA 1783, Osobni fond Jaroslava Šidaka, kut. 6, Mitra Mitrović J. Šidaku, 26.10.1949.

48 AS 1402, Zapuščina dr. prof. F. Zwittera, F-7, Zapisnik sednica Komisije za izradu udžbenika istorije naroda FNRJ, 6-13.12.1949. Isti se zapisnik nalazi također u ostavštini J. Šidaka u HDA. Kod Zwittera postoje i Rukopisne zabilješke F. Zwittera sa sjednica 2-13.12.1949.

49 HR HDA 1783, Osobni fond Jaroslava Šidaka, kut. 6, Ministarstvo za nauku i kulturu Vlade

prekasno da bi se mogla održati rasprava o njemu na republičkoj potkomisiji, pa je stoga njegov tekst bez ikakvih izmjena poslan u Beograd.⁵⁰ U Beogradu se raspravljalo o nizu tema na temelju rukopisa koji su do tada pristigli, primjerice »Naša zemlja u doba prvobitnog društva«, o makedonskim tekstovima, bogumilskom pitanju, Samuilovom carstvu, historiji Slovenaca, Zeti u rano feudalno doba, postanku raške države, razvoju feudalnih odnosa u Raškoj, Srbiji kao vazalnoj državi i tako dalje.⁵¹

Tekst Mihe Barade o hrvatskoj povijesti do 12. stoljeća te njegove teze o avarsko-slavenskim odnosima bili su predmet rasprave 9. prosinca 1949. godine. S Baradinim tezama polemizirali su Bogo Grafenauer, Fran Zwitter i Dušan Perović. Predmet spora bila je društvena organizacija Slavena prije i u vrijeme doseljavanja, insistiranje na povezanosti Hrvata i Avara te pitanju oblika društveno-političke organizacije i Avara i Slavena, odnosno Hrvata. Diskusija je generalno imala karakter znanstvene i stručne rasprave te se ne stječe dojam da je namjera diskutanata bilo decidirano odbacivanje Baradina teksta. Sam Barada ustrajao je čvrsto na vlastitim stajalištima.⁵² Ipak, pitanje društveno-političkog uređenja Avara i Hrvata imalo je i svoju ideološku dimenziju, što je jasno do izražaja došlo u diskusiji Dragoslava Jankovića. Diskusija o Baradinom tekstu nastavljena je i popodne istog dana, a u raspravi su sudjelovali i drugi prisutni (Dinić, Lape, Tadić, Vučo), koji su osporavali neke Baradine teze vezane uz Ljudevita Posavskog, i o pitanju Ninske biskupije i glagoljice.⁵³ Na kraju je diskusiju zatvorila Mitra Mitrović konstatirajući kako je očito da »nema suglasnosti oko krupnih pitanja, članovi komisije nisu primili mnoge zaključke profesora Barade«. »Komisija« – nastavila je M. Mitrović – »nije naučni forum, nju je stvorilo naše rukovodstvo da sastavi jedan udžbenik koji nam je preko potreban za istorijsku nastavu u školi. Prema tome njezini zaključci nisu zaključci jednog naučnog foruma koji konačno daje ocenu po ovom ili onom pitanju iz istorije. Zaključci ove komisije nisu neprikosnoveni, polemika po njima može da se dalje vodi. Ali zato što moramo relativno brzo da dođemo do udžbenika, mi moramo nalaziti rešenja za sporne probleme na liniji mišljenja Komisije. Otvorene probleme ne možemo ostavljati za konačnu redakciju, oni se u Komisiji moraju rešavati.« Stoga je ona zaključila raspravu o tekstu Mihe Barade tvrdnjom

FNRJ Jaroslavu Šidaku, 19.11.1949.

50 HR HDA 1783, Osobni fond Jaroslava Šidaka, kut. 6, Dopis M. Mitrović (bez datuma); HR HDA 1783, Osobni fond Jaroslava Šidaka, kutija 3, Zapisnik radnog sastanka Povijesnog društva 16. o.m. [3.1950].

51 HR HDA 1783, Osobni fond Jaroslava Šidaka, kut. 6, Zapisnik sednica za izradu udžbenika istorije naroda FNRJ 10-13 decembra 1949.

52 Isto.

53 Isto.

da »moramo ponovo pristupiti izradi ovog teksta«. Ustvrdila je da je prema Baradinom tekstu »posebnost hrvatske istorije tolika, da je neprihvatljiva« – da nema klasne podjele do 12. stoljeća, da »kao da se čak negira« razvitak unutar hrvatskog društva, da se previše pridaje značenje Avarima te da je posebno problematično pitanje plemenskog saveza odnosno države. Također, prema Mitri Mitrović, u pitanju je bila obrada hrvatske povijesti prema vladarima, a nije dovoljno pažnje posvećeno masama, odnosno narodu. »Takav način mi ne bismo smeli dopustiti u našem udžbeniku«, zaključila je predsjednica komisije.

Kritike su upućene svim hrvatskim povjesničarima zbog toga jer još uvijek nije bila formirana potkomisija, za razliku od svih ostalih republika s izuzetkom Bosne i Hercegovine, i da Baradin tekst nije rezultat diskusije. Čini se da su takvi decidirano negativni zaključci bili iznenađujući za neke sudionike rasprave jer je, primjerice, Zwitter nakon toga pokušavao smiriti situaciju i predlagao da se Barada sporazumi sa Šidakom, ističući da bez Baradine suradnje neće biti novog teksta. Teško je reći bi li na drugačiji ishod utjecao mekši stav autora diskutiranog rukopisa, no Miho Barada do kraja nije odustao od svojih koncepcija.⁵⁴

U zaključcima beogradske rasprave konstatiralo se kako je »tekst Hrvatske istorije prof. Barade odbačen, te se mora pristupiti ponovo istom poslu«. Zabilježeno je također kako »što se tiče tekstova za hrvatsku istoriju, drugarica Mitrović će zainteresovati za to pitanje druga Bakarića, kako bi se on zauzeo za ubrzanje ovog rada.« Pokazalo se da je upućivanje Baradina teksta o hrvatskoj povijesti u Beograd bez prethodne rasprave među hrvatskim povjesničarima bilo pogrešno. Na taj način je tekst diskutiran kao uradak jednog autora, a njegova pozicija bila je i u formalnom smislu slabija nego što bi to bio slučaj s tekstom koji je konačan proizvod republičke potkomisije. Za ubuduće je predloženo formiranje potkomisije u Zagrebu koja bi tekstove »prodiskutovala pre nego budu podneti ovoj Komisiji, što nije bio slučaj sa tekstom prof. Barade.« Jedan od najvažnijih praktičnih zaključaka komisije bilo je tiskanje planiranog udžbenika u dijelovima, odnosno po pojedinim razdobljima, kako komisija bude gotova. Prvi svezak trebao je obuhvaćati razdoblje do početka 16. stoljeća, drugi 16-18. stoljeće, a treći 19 stoljeće do 1918. godine, dok je 4. knjiga trebala obuhvaćati »staru Jugoslaviju i narodnu revoluciju«. Dakle, s koncepcije jedne knjige od oko 700 stranica, već se tada prešlo na četiri sveska. Naredni sastanak komisije planiran je za drugu polovicu veljače, a radi ubrzanja rada tražilo se da se primjedbe pripreme skraćeno u pisanom obliku.⁵⁵ Među općenitim zaključcima komisije o potrebi dorade

54 Isto.

55 AS 1402, Zapuščina dr. prof. F. Zwittera, F-7, Zaključak (1949).

diskutiranih tekstova bio je i zaključak o pomoći koju je valjalo pružiti Crnogorcima i Makedoncima.⁵⁶

Početkom 1950, nakon što je stigao zapisnik iz savezne komisije sa rasprave o tekstu prof. Barade, održan je sastanak hrvatske potkomisije u sastavu: Miljenko Protega, Miho Barada, Vladimir Babić, Vaso Bogdanov, Miroslav Brandt i Jaroslav Šidak. U novonastaloj situaciji potkomisija je odlučila da će novi tekst do 15. travnja izraditi Vladimir Babić. Još je uvijek nedostajala osoba koja bi napisala tekst o razdoblju 12-13. stoljeća, a potkomisija je za to nastojala pridobiti Marka Kostrenčića. Jaroslav Šidak kasnio je sa svojim tekstom. Pred Mitrom Mitrović se u ožujku 1950. pravdao bolešću i obećavao da će ga dovršiti u travnju, nakon operacije na koju je trebao otići. Grga Novak trebao je obraditi unutrašnji razvoj dalmatinskih gradova, a Milan Prelog razvoj umjetnosti u Hrvatskoj do renesanse. Potkomisija je izabrala odbor za izradu prijedloga historijskih karata i ilustracija, ali za sada »nije uspjela da nađe suradnike za povijest Istre«. Šidak se nadao da će to uraditi Matko Rojnić.⁵⁷

Kao oblik pomoći Vladimiru Babiću Povijesno društvo Hrvatske obvezalo se održati niz predavanja i diskusija. Prvi sastanak na kojem se raspravljalo o udžbeniku V. Babića zakazan je za 16. ožujka 1950. godine.⁵⁸ Očito, hrvatski su povjesničari izvukli određene zaključke iz negativnih iskustava s Baradinim tekstom. Na tom prvom sastanku Jaroslav Šidak je na početku izvijestio okupljene o dotadašnjem tijeku rada. Iznio je zaključke beogradskog sastanka ističući osnovna neslaganja i prigovore te naglašavajući nezadovoljstvo komisije izostankom suradnje hrvatskih povjesničara. On je tada spominjao osnivanje hrvatske potkomisije još prethodne 1949. godine »od suradnika koji su trebali da obrade hrvatsku povijest«. U njoj su se trebali naći Miljenko Protega,⁵⁹ Miho Barada, Oleg Mandić, Vaso Bogdanov, Miroslav Brandt⁶⁰ i Jaroslav Šidak. Teško je reći je li hrvatska potkomisija osnovana ranije (a nije djelovala) ili tek nakon prosinačke sjednice savezne komisije u Beogradu. Tijekom 1950. komisija je proširena Grgom Novakom. To su – prema Šidaku – bili stalni članovi potkomisije, ali predviđalo se da »ukoliko se budu u toj potkomisiji raspravljali tekstovi srednjeg ili novog vijeka, ona će biti dalje popunjavana onim stručnjacima koji će biti za taj rad najpotrebniji«. Kao što je već rečeno, za novog autora teksta najranije hrvatske povijesti hrvatska potkomisija odabrala je Vladimira Babića, profesora Više pedagoške škole. Babić

56 AS 1402, Zapuščina dr. prof. F. Zwittera, F-7, Rukopisne zabilježke Frana Zwittera, 14.7.1949.

57 HR HDA 1783, Osobni fond Jaroslava Šidaka, kut. 6, J. Šidak M. Mitrović, 11.3.1950.

58 HR HDA 1783, Osobni fond Jaroslava Šidaka, kut. 6, J. Šidak M. Mitrović, 11.3.1950.

59 U Zapisniku nije zabilježeno puno prezime, već samo inicijal »P«.

60 U Zapisniku nije zabilježeno puno prezime, već samo inicijal »B«.

je studij povijesti završio u Beogradu 1923. godine, a kasnije je radio kao srednjoškolski profesor u raznim dijelovima Jugoslavije budući da je premještan »zbog ljevičarstva i ateizma«. ⁶¹ Ipak, već prije rata bio je autor udžbeničkih tekstova, primjerice *Pregleda istorije Južnih Slovena*. ⁶²

Kao što sam već navela, kao temelj budućeg teksta za *Historiju naroda Jugoslavije* trebao je poslužiti Babićev gimnazijski udžbenik za peti razred sedmogodišnje škole odnosno prvi razred gimnazije (peta godina školovanja) iz 1949. godine, u kojem je dan kratak pregled hrvatske povijesti do 12. stoljeća. Diskusija koja je sazvana u Povijesnom društvu Hrvatske imala je za cilj »da na osnovu ovoga teksta odnosno kritike ovoga teksta omogućimo drugu Babiću da on dade što bolji tekst za savezni udžbenik«. ⁶³ Na četiri sastanka održana u ožujku i travnju 1950. godine u Zagrebu sudjelovali su Jaroslav Šidak, Miljenko Protega, Marko Kostrenčić, Grga Novak, Vladimir Babić, Rudolf Bičanić, Marijan Horvat, Oleg Mandić te Miho Barada, Vaso Bogdanov i Miroslav Brandt (trojica potonjih samo na prvom sastanku). Iako je Šidak pozivao na diskusiju o ključnim tezama, a ne o samom Babićevom udžbeniku koji je inače izazivao dosta kritika, te naglasio da će se o udžbeniku kao takvom raspravljati drugom prigodom, ⁶⁴ kritike na račun udžbenika bile su očito neizbježne. ⁶⁵

Protega je kao formu zaključka istaknuo da je »nađena platforma koja neprotivriječi ni marksističkom gledištu ni činjenicama«. ⁶⁶ Problemi s kojima su se suočavali sudionici rasprave proizlazili su dobrim dijelom iz njihova nastojanja da pomire dotadašnju nacionalno usmjerenu sliku prošlosti s materijalističkom, marksističkom interpretacijom, a pri takvom pokušaju ukalupljivanja dolazilo je ponekad i do bizarnih problema.

Iako su diskutirana pitanja iz srednjovjekovne povijesti, to ne znači da su ona bila politički neutralna. Primjerice, pitanje autentičnosti *pacta conventa* koje je izazivalo tolike emocije u narednom razdoblju, bilo je *par excellence* političko pitanje. Nije više bio u pitanju odnos prema Mađarima i državno pravo na kojem je u 19. stoljeću građen odnos prema Ugarskoj, već pitanje posebnosti hrvatske povijesti u

61 Babić, Vladimir Erasmo, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 1, str. 303.

62 Vladimir Babić, *Pregled istorije Južnih Slovena*, 2. prošireno izdanje, Narodna tiskara, Zagreb 1939.

63 HR HDA 1783, Osobni fond Jaroslava Šidaka, kutija 3, Zapisnik radnog sastanka Povijesnog društva 16. o.m. [3.1950].

64 Isto.

65 Vidi: tekst zapisnika u ovoj knjizi. Također usporedi: Najbar-Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama?* str. 325-340.

66 HR HDA 1783, Osobni fond Jaroslava Šidaka, kutija 3, Nastavak diskusije historičara o knjizi profesora Babića održan u prostorijama rektorata 30.3.1950.

jugoslavenskom kontekstu. Slično je bilo i s Baradinom tezom o dolasku Hrvata zajedno s Avarima i posebnim hrvatsko-avarskim odnosima te, posljedično, o hrvatskoj posebnosti koja se temeljila na tom odnosu.

Očekivano je važno pitanje bilo pitanje društvenog uređenja prije, za vrijeme i nakon doseljenja Hrvata, jer je to osnova periodizacije prema društveno-ekonomskim formacijama. To je bio izvor popularnosti istraživanja raznih statuta i pravnih akata poput Vinodolskog zakonika, jer se prvenstveno iz tih dokumenata moglo iščitati informacije o društvenim odnosima. U istom je kontekstu pitanje robova, serva, kolona, pa i *secundo geniture*.

Pitanja vezana uz odnose prema Bizantu i Francima te općenito borbe protiv tuđinaca, ali prvenstveno pitanje odnosa prema Veneciji i njezinoj politici (također i ekonomskoj: trgovina robovima i sječa šuma), pa i – očekivano – prema pitanju narodne crkve i glagoljaštva, bila su povezana s međunarodnim položajem Hrvatske i Jugoslavije, odnosom prema Talijanima i drugim susjedima, te nisu nimalo prestala biti aktualna poslije Drugoga svjetskog rata. Pitanje narodne crkve bilo je važno i za odnose komunističkih vlasti prema Katoličkoj crkvi.

Posljednji sastanak hrvatske potkomisije u proljeće 1950. godine priveden je kraju zaključkom da je Babiću sada lakše pisati jer su razjašnjeni mnogi problemi, pa neka sada piše, a »diskusija je bila korisna«. Šidak je konstatirao da to nije »individualni Babićev trud, nego naš kolektivni«. Smatralo se da Babić treba biti gotov s pisanjem teksta do kraja travnja.⁶⁷

Babićev rad na tekstu za *Historiju naroda Jugoslavije* ne samo što se otegnuo, već očito nije tekao jednostavno. Očito Vladimir Babić nije bio sposoban da samostalno izvrši zadatak koji mu je povjeren. Da je njegov izbor za autora teksta bio pogrešan, odnosno – kako se izrazio – da »nije bio najsretniji«, priznao je nekoliko godina kasnije i sam Jaroslav Šidak.⁶⁸ Šidakov stav iz jeseni 1950. godine o tome da na sastanku Komisije u Beogradu trebao bi »s obzirom na svoj udio u sastavljanju Babićeva teksta, prisustvovati i drug Protega« upućuje na zaključak da je upravo Protega dobrim dijelom doprinio njegovom nastanku.⁶⁹

Ipak, svi su se tekstovi dovršavali usporeno. Nova konferencija o tekstovima održana je u prosincu 1950. godine, a rok za konačno dovršenje tekstova stalno je pomican (ovaj puta na 25. siječnja 1951). Pojavio se i problem vezan uz prikaz historije umjetnosti, posebno srpske, hrvatske i makedonske te njihov međusobni

67 HR HDA 1783, Osobni fond Jaroslava Šidaka, kutija 3, Nastavak diskusije historičara o problemima hrvatske povijesti do XII. vijeka, Održan u Rektoratu, 10.4.1950

68 Diskusija o »Istoriji naroda Jugoslavije«, str. 788-789.

69 HR Arhiv FF, Arhiv PDH, Zapisnici PDH 1947-1952, Zapisnik 7. sjednice Upravnog odbora PDH, 4.9.1950.

odnos.⁷⁰ Rasprave o tekstovima nastavljene su tako i tijekom 1951, prvo u siječnju, pa u svibnju i lipnju 1951. godine. U ljeto 1951. tekstovi za prvi svezak trebali su se konačno prikupiti, a radilo se i na kartama i ilustracijama. Dovršavanju druge knjige trebala je biti posvećena sjednica komisije zakazana za jesen iste godine.⁷¹

U proljeće 1952. prvi svezak *Historije naroda Jugoslavije* bio je napokon pripremljen za tisak. Izlazak srpskog, hrvatskog, slovenskog i makedonskog izdanja prvog sveska za jesen 1952. godine najavio je 1. svibnja 1952. Jaroslav Šidak tekstom objavljenim u *Vjesniku*, a pretiskanom iste godine u *Historijskom zborniku*. U stvarnosti je tisak završen tek naredne 1953. godine.

Prvi svezak *Historije naroda Jugoslavije* bio je, prema Šidaku, »prvi pokušaj, da se historijski razvoj naših naroda u doba ranog i razvijenog feudalizma prikaže na osnovi materijalističkog shvaćanja historije i da se, poslije dugotrajnog lutanja i mučnih praznina u nastavi narodne historije, položi – više ili manje trajan – temelj daljnjem radu na tom značajnom području školske nastave.« Šidak ističe da je *Historija naroda Jugoslavije* »važan međaš u razvoju jugoslavenske historiografije« zbog toga što »s jednakom pomnjom izlaže povijest svakog pojedinog od naših naroda«.

Jaroslav Šidak je u svome tekstu isticao da je novoj knjizi strana »svaka pomisao da historijski razvoj naših naroda, koji obiluje tolikim specifičnim crtama, podvrzne jednoj unaprijed određenoj koncepciji ili idejnoj shemi.« Istovremeno kaže da je zamisao bila da se izradi »doista konkretna historija« i da se razvoj svakog naroda izloži u njegovoj punini »od ekonomske podloge do književno-umjetničke nadgradnje«, da knjiga donosi nove činjenice i nove materijale »iako njezin tekst nije opterećen nikakvim bilješkama«. Ističe i ovo: »Nikada dosad nije u jugoslavenskoj historiografiji uloženi toliko napor u iznošenju ekonomskog i socijalnog razvoja naših naroda i njegovo povezivanje s političkim i idejnim razvojem.«⁷²

Na prvoj knjizi *Historije naroda Jugoslavije* radio je »veliki kolektiv« od 34 osobe, »historičari i drugi znanstveni radnici«, što je kao negativnu posljedicu imalo – prema Šidaku – ponegdje sadržajnu i stilsku neujednačenost, »a u pojedinim slučajevima zadiru te razlike dublje u sam prikaz historijskog razvoja«. U sastavu uže redakcije radili su Bogo Grafenauer, Dušan Perović i Jaroslav Šidak, a u Redakcionoj komisiji našli su se: Anto Babić, Ivan Božić, Mihailo Dinić, Ferdo Gestrin, Dragoslav Janković, Jagoš Jovanović, Ljuben Lape, Jaroslav Šidak, Jorjo Tadić, Nikola Vučo i Fran Zwitter. »Kolektivno obilježje« knjige ipak Šidak ističe

70 AS 1402, Zapuščina dr. prof. F. Zwittera, F-7, Rukopisne zabilješke Frana Zwittera, Konferenca, 11.12.1950. (na više mjesta, primjerice: 14.12.1950, 7.5.1951, 10.5.1951, 11.5.1951.).

71 AS 1402, Zapuščina dr. prof. F. Zwittera, F-7, Rukopisne zabilješke Frana Zwittera, Konferenca, 11-16.9.1950. (29.6.1951. – u rukopisu je greškom označen u datumu prvi mjesec).

72 Šidak, Pred izlazak prvog sveska, str. 187-188.

kao uspjeh, a i bibliografiju uključenu u knjigu on je smatrao vrlo važnom jer je predstavljala nadomjestak jugoslavenske bibliografije. Povijest hrvatskog naroda je – prema Šidaku – »zauzela dostojno mjesto« i po opsegu i »po obradi«. Na njoj je radilo devetero suradnika: Vladimir Babić, Nada Klaić, Mihovil Kombol, Marko Kostrenčić, Grga Novak, Aleksandar Perc, Milan Prelog, Matko Rojnić i Jaroslav Šidak. Isticao je također inicijativu i materijalna sredstva koja je uložio Savjet za nauku i kulturu FNRJ te angažman predsjednice savezne komisije Mitre Mitrović.⁷³

Dana 17. listopada 1953. godine u debatnom klubu časopisa *Nova misao* održana je rasprava o prvom svesku *Historije naroda Jugoslavije*. Izlazak te knjige iz tiska predstavljao je dosta značajan događaj, a uredništvo *Nove misli* pozvalo je na raspravu i sudionike izvan Beograda. Skraćeni stenogram rasprave objavljen je u jedanaestom broju časopisa. Uredništvo se tom prigodom ograđivalo da sama rasprava nije imala za cilj »donošenje ma kakvog definitivnog i jedinstvenog suda o samoj knjizi«, da je bila razmjena različitih gledišta o jednom novom djelu. Konceptiju *Historije naroda Jugoslavije* i rad na knjizi prezentirao je Dušan Perović kao jedan od članova uže redakcije, a u raspravi su sudjelovali Vasa Čubrilović, Nedim Filipović, Milovan Đilas, Bogo Grafenauer, Jaroslav Šidak, Marjan Britovšek,⁷⁴ Rodoljub Čolaković, Branislav Đurđev, Veljko Vlahović i Ružica Guzina.⁷⁵

Projekt izrade *Historije naroda Jugoslavije* nije nikada dovršen. Tiskana su samo dva sveska, a drugi je obuhvaćao razdoblje od 16. do 18. stoljeća. Dijelovi posvećeni 19. i 20. stoljeću nikad nisu ugledali svjetlo dana iako se na nastavku projekta radilo, smanjenim intenzitetom sve do prve polovice 1970-ih. Novi je pokušaj rada na projektu zajedničke historije jugoslavenskih naroda pokrenut je polovicom 1980-ih, no s propašću zajedničke države i on je završio neuspjehom. Bez obzira na prigovore koji su se povremeno javljali, dvije knjige *Historije naroda Jugoslavije* predstavljale su određeno dostignuće. U narednom razdoblju korišten je i kao sveučilišni udžbenik i kao podloga za osnovnoškolske i srednjoškolske udžbenike povijesti. U kontekstu predavljanja historiografije Jugoslavije na XI. međunarodnom kongresu povjesničara u Stockholmu (1960) u Povijesnom društvu Hrvatske predlagalo se čak njihovo prevođenje na svjetske jezike »da bismo suzbili dezinformaciju svjetske stručne javnosti i pružili joj pouzdano znanje o našoj prošlosti«, i to s obzirom na »učestalo pogrešno tumačenje naše historije u

73 Isto, str. 189.

74 U *Novoj misli* pogrešno se navodi kao »Britevšek«.

75 Diskusija o »Istoriji naroda Jugoslavije«, *Nova misao*, god. 1 (1953), br. 11, str. 758-797.

svjetskoj javnosti, naročito iz pera emigracije ili inozemnih, prema našim narodima neprijateljski raspoloženih krugova». ⁷⁶

Temeljna razlika između prvog i drugog toma jest prvenstveno temelj rasporeda gradiva: u prvom je osnovna podjela kronološka, dakle periodizacija, temeljena na historijskom materijalizmu, a unutar tog okvira govori se o feudalnim državama pojedinih naroda prema republikama (izuzetak predstavlja Zeta u sklopu Srbije i Dubrovnik koji je prikazan samostalno, odnosno Makedonija predstavljena zajedno sa Srbijom u vrijeme razvijenog feudalizma). Ta je koncepcija od početka bila sustavnija i dosljednije provedena. U drugom tomu temeljna je podjela – mnogo manje čitka iz kompozicije knjige – na tri dijela pod vlašću triju »zavojevača«: Osmanskog Carstva, Habsburške Monarhije i Mletačke Republike. Iako se unutar te podjele u načelu slijedi republička podjela, ipak je izdvajanje povijesti Slavonije pod turskom vlašću iz hrvatske povijesti fragmentiralo hrvatsku povijest. Na tu je podjelu pridodana podjela na četiri kronološka razdoblja, koja nisu svugdje ista, tako da je na kraju dobiven ukupno veći broj cjelina. Dojam konfuznosti drugog toma pojačava dodatno uvođenje posebnih cjelina za crnogorsku povijest (»Oblici narodnog života« i »Crna Gora u borbi za nezavisnost«). Dubrovnik je zajedno s Dalmacijom i Istrom obrađen u cjelini o područjima pod vlašću Venecije (a što bi se možda bolje moglo nazvati Mediteranskim svijetom) usprkos tomu što je bio nezavisan.

Prikazima hrvatske srednjovjekovne povijesti u *Historiji naroda Jugoslavije* kratko se pozabavio u drugoj polovici osamdesetih Tomislav Raukar,⁷⁷ no nedostaje novija dublja analiza rezultata projekta *Historije naroda Jugoslavije* generalno, odnosno dvaju svezaka tiskanih tijekom 1950-ih, koji su dugo nakon toga ostali temeljni priručnik za hrvatsku povijest srednjeg i ranog novog vijeka, i koji po mnogo čemu tu analizu zavrijeđuju. Dragutin Pavličević tvrdio je nakon osamostaljenja Hrvatske da su 1953. i 1959. hrvatski povjesničari bili »prinudeni sudjelovati u pisanju i izdavanju zajedničke *Historije Jugoslavije I. i II.* u kojoj je prošlost Hrvatske bila uklopljena u prostor i vrijeme koji joj nisu bili ni zajednički ni bliski, u neki zamišljeni jugokoncept, a da se i ne govori o jedinstvenoj povijesti Hrvata i Hrvatske.«⁷⁸ Takva posvemašnja negacija tog projekta uklapa se svakako u kontekst 1990-ih i tadašnji odnos dijela hrvatskih povjesničara prema historiografskom nasljeđu iz razdoblja socijalističke Jugoslavije. Za taj stav karakteristično je prelaženje preko nekih činjenica koje se ne uklapaju u novu viziju, čega je očit primjer i krivo navođenje naslova djela u gornjem citatu.

76 HR Arhiv FF, Arhiv PDH, Zapisnici 1955-1956, Izvještaj tajnika (za 1956).

77 Tomislav Raukar, Četiri desetljeća historiografije o hrvatskom srednjovjekovlju (1945-1985), *HZ*, god. XLI (1988), str. 309-337.

78 Dragutin Pavličević, *Povijest Hrvatske*, 2. izd., Naklada Pavičić, Zagreb 2000, str. 483.

U konačnici su na prvoj knjizi *Historije naroda Jugoslavije* surađivali najistaknutiji tadašnji povjesničari i drugi znanstvenici iz Hrvatske: Grga Novak, Marko Kostrenčić, Nada Klaić, Oleg Mandić, Aleksandar Perc, Milan Prelog, Matko Rojnić, Petar Skok i dakako Jaroslav Šidak. Među njima se stjecajem okolnosti našao i Vladimir Babić. Broj suradnika u drugoj knjizi manji je nego u prvoj jer se nastojala izbjeći neujednačenost tekstova, koja je bila glavni prigovor prvom svesku. Na njoj su pored Nade Klaić i Jaroslava Šidaka iz Hrvatske radili Rudolf Bićanić, Mihovil Kombol, Ivana Perčić i Matko Rojnić. Za suradnike, odnosno autore pojedinih poglavlja uglavnom su birani najbolji stručnjaci za pojedina područja. Štoviše, najvećim dijelom poštivano je pravilo da »istoričari svake republike obrađuju istoriju svoga naroda, odnosno republike, a za zajedničke periode da daju potreban materijal.«⁷⁹ O pojedinim problemima trebali su pisati oni koji su u njih najbolje upućeni, odnosno povjesničari iz onih republika u kojima su se određene pojave manifestirale. Slovenski historičari trebali su, primjerice, pisati o »franačkom feudalizmu«.⁸⁰ Na konačan oblik knjige zasigurno su najveći utjecaj imali članovi užih redakcija. Nakon izlaska prvog toma Šidak je naglašavao kako je *Historija naroda Jugoslavije* zajedničko djelo pogotovo »trojice koji su dali knjizi konačan oblik«, tj. uže redakcije.⁸¹

Rad na *Historiji naroda Jugoslavije* shvaćan je kao zadatak koji su postavile vlasti, i to »jedan sasvim konkretan zadatak«.⁸² Projekti pisanja nove marksističke interpretacije nacionalne povijesti bili su prisutni i u drugim zemljama pod vlašću komunističkih režima, primjerice u Poljskoj ili Čehoslovačkoj, gdje su oni povjereni povijesnim institutima.⁸³ Na jugoslavensku posebnost, čini se, ipak nije utjecala temeljna razlika u koncepciji ili pristupu, već činjenica da su se instituti tada tek formirali i nisu bili kadrovski ekipirani, kao i podjela Jugoslavije na republike. Sudbina svih tih projekata u konačnici je ovisila o razvoju političkih događaja i promjenama položaja historiografije u pojedinim zemljama.

Kao projekt koji je jednim dijelom trebao predstavljati temelj za nastanak jedinstvene jugoslavenske historiografije (čak ako to i nije bila osnovna ideja), rad na *Historiji naroda Jugoslavije* nije slučajno propao u trenutku jačanja nacionalnih tendencija. Njegov je primjer pokazao koliko je teška, a možda i neostvariva bila ideja o stvaranju zajedničke historijske nauke u Jugoslaviji. Pitanje odnosa između

79 O radu savezne Komisije, str. 99.

80 AS 1402, Zapuščina dr. prof. F. Zwittera, F-7, Fran Zwitter Mitri Mitrović, 9.11.1949.

81 Diskusija o »Istoriji naroda Jugoslavije«, str. 786.

82 HR HDA 1783, Osobni fond Jaroslava Šidaka, kutija 3, Treći nastavak diskusije historičara o problemima hrvatske historije do XII. vijeka održan u prostorijama rektorata 5.4.1950.

83 Najbar-Agičić, *U skladu s marksizmom ili činjenicama?* str. 368-370.

marksističkog i nacionalnog bilo je zanimljiv problem u diskusiji, a i općenito prilikom pisanja *Historije naroda Jugoslavije* te razvoja historiografije općenito. Njime su se bavili ne samo stručnjaci povjesničari, već i partijski ljudi. Predstavnici svake republike očito su nastojali što bolje prezentirati povijest svoga naroda i braniti vlastite nacionalne interese kako su ih tada razumjeli. Isticanje posebnosti hrvatske povijesti snažno je prisutno u diskusijama koje su 1950. održane u Zagrebu, o čemu svjedoče i zapisnici objavljeni u ovoj knjizi.

Tekst Mihe Barade o hrvatskoj povijesti ranoga srednjeg vijeka

Teza za diskusiju

AVARSKO-SLAVENSKI ODNOSI

O širenju Slavena u posljednje vrijeme pisali su Rusi, ali uglavnom o onom do III. st. n. e. i onom prema sjeveru i sjeverozapadu. Dok seobe prema jugu i jugozapadu, a koje se tiču upravo svih Jugoslavena, samo spominju, a ne obrađuju. U raseljenju Slavena na zapad, jugozapad i jug igrali su glavnu ulogu Avari, dok u onom ruskih plemena samo sporednu. Zato povijesne činjenice, koje su za našu povijest osnovne i glavne za rusku to one nisu i oni ih ne obrađuju.

Seoba je južnih Slavena početna tačka naše povijesti, ishodište koje ako se ne obradi i povijesno ne utvrdi, ne može biti ni govora o ispravnom shvaćanju povijesnog razvitka naših naroda. Završna je faza selenja južnih Slavena druga polovica VI. i početak VII. st.; ona se i po prostoru i po vremenu potpuno podudara sa prodorom Avara. Zato se to dvoje mora ne samo dovesti u vezu, nego i posvema međusobno povezati. To je svrha ovog mogeg razlaganja.

Da bi se utvrdila veza posljednje faze selenja južnih Slavena sa avarskim prodorom u srednju Evropu, treba najprije postaviti granice sezanja Slavena polovinom VI. st.

Potanje vijesti o Slavenima pružaju pisci za događaje od propasti Hunije (454) dalje. Prva vijest bila bi ona Gota Jordanesa (o. 551) – ed. Mommsen 62-63, po kojoj su Gepidi u Daciji okruženoj Karpatima; njihovi su susjedi Veneti »od izvora rijeke Visle po neizmjernim krajevima«, imaju različita imena, »ipak uglavnom zovu se Slaveni i Anti. Slaveni stanuju od grada Noviotunskoga i od jezera koje se zove Mursiansko do Dnjestra i na sjever do Visle... Anti pak koji su od njih – Veneta ili Slavena u širem smislu – najhrabriji protežu se (stanuju), gdje se savija Crno more od Dnjestra do Dnjepra«. Jordanes nazivlje Slavene zajedničkim imenom Veneta, a dijeli ih na dva glavna dijela, Slavene i Ante. Za Ante jasno kaže da

stanuju između Dnjestra i Dnjepra, te obala Crnoga mora. Poznato je da su tu do Hunije stanovali istočni Goti; oni ostaviše te krajeve i naseliše se u Daciji istočno od Tise. Anti su se tek poslije odlaska istočnih Gota i za Hunije mogli spustiti do obale Crnoga mora. Zato gornja vijest Jordanesa odnosi se na geografski položaj Anta pri propasti Hunije (454).

Poslije se Anti šire obalom Crnoga mora na ušće Dunava.

Grčki pisac Prokopije († o. 562) u djelu »De bello gotico« knj. V/X piše: »Slaveni i Anti koji preko rijeke Istra (donjeg Dunava) mali dio njegove obale nastavaju«, a u knj. VII/III, da »veći dio druge (lijeve) obale Istra imaju«. Naravno da se ovdje ne radi o nesuglasju dviju vijesti istoga pisca, nego da su one vremenski različite. Prva vijest se odnosi na vrijeme, kad je propašću Hunije i odlaskom Atilina sina Irnika^a na Don, ostalo prazno područje između Karpata i donjeg Dunava i na ušće Dunava naseljuju se Anti, a Slaveni u užem smislu iz Moldavije, u koju su se bili spustili po odlasku zapadnih Gota (376), sada se uz Dunav sele u Vlašku. Tijekom druge polovice V. st. Slaveni u užem smislu šire se uz donji Dunav i na ove se odnosi druga vijest Prokopija. Da su Slaveni i Anti na donjem Dunavu već na početku VI. st. svjedoči isti Prokopije, koji kaže, kako »Anti (519) koji od Slavena najbliže stanuju (tj. Bizantu), prešavši rijeku Istar^b velikom vojskom provališe u zemlju Romejaca (Bizantinaca)«. God. pak 540 car Justinijan, da se zaštiti od Anta, obvezuje se da će im plaćati godišnji danak i ustupa im utvrdu Turris^c na lijevoj obali donjeg Dunava. Po svemu su već početkom VI. st. Slaveni (Anti-Slaveni u užem smislu na donjem Dunavu i to od ušća do Alute^d).

Slaveni se u isto ovo doba šire i prema zapadu. Tako kada oko g. 490 sele Langobardi na jug, prema svjedočanstvu pouzdanog langobardskog kroničara, Pavla Đakona (VIII. st.), njihov istočni dio prolazeći Šleskom, prolazi antskom zemljom (*Anthae, Anthaib-Antorum pagus*). Prema tome su se Anti za Hunije ili neposredno poslije njene propasti naselili i u područja gornje Visle i gornje Odre.

Svakako na početku VI. st. slavenski Anti nastavaju od Podnjeprovlja, Crnoga mora, ušća Dunava, donjeg Sereta, Karpata, gornje Visle i Odre te Pripjetskih močvara.

Propašću Hunije i povlačenjem istočnih Gota u zapadnu i južnu Panoniju, Gepidi uspostaviše svoju vlast u Daciji, između Tise, Istočnih Karpata, Alute i Dunava, zato u tim krajevima slavenskog naseljavanja u pravom smislu još nema. Porazom istočnih Gota (555) na njihova sjedišta, u Panoniju i Norik, naseljuju se o. 548 bizantinski saveznici Langobardi. Zato do polovice VI. st. Slavena ni u

a) Ernak

b) Starogrčki naziv za Dunav.

c) Turija

d) Olt

Panoniji još nema. Ali da su Slaveni ipak graničili sa Langobardima i Gepidima negdje na obroncima Karpata, u sjevernoj Ugarskoj može se zaključiti iz putovanja langobardskog princa i pustolova, Ildigisa, koja opisuje Prokopije. Ildigis, ostavivši svoje Langobarde, koji su se pružali od srednjeg Polablja do Drave, prelazi k Slavenima, među kojima uspije da sakupi dosta jaku vojsku, s kojom pređe k Gepidima i bori se protiv svojih Langobarda; god. 548/9 sa 6.000 vojnika Slavena on ide gotskom Savijom u pomoć kralju Totili u Italiju, ali se nakon poraza vraća k Slavenima. Po ovom, Slaveni su svakako bili u susjedstvu, ne samo Gepida, nego i Langobarda, što je moglo da bude jedino u sjevernoj Ugarskoj.

Tako polovinom VI. st. u Panonskoj nizini etnička je karta izgledala ovako: u Češkoj, Moravskoj, Norikumu, Panoniji, Primi, Valeriji i Saviji bili su Langobardi; u Srijemskoj Panoniji i u Daciji (današnjem Srijemu, Bačkoj, Banatu, na srednjoj Tisi i u Erdelju) bili su Gepidi.

Turanski Avari poslije propasti Hunije spuštaju se u Azijsku Sarmatiju i sklopivši savez sa carem Justinijanom g. 558, na njegov poziv kreću iz porječja Kume i Tereka u Evropu. Probijajući se teško kroz razna hunsko-turska plemena u Piazovlju, kao i slavensko-antska na obali Crnoga mora, oni su 560 na ušću Dunava, a 562 u Dobrudži. Ali taj novi položaj za Avare nije bio baš povoljan. Sa sjevera bili su im neprijateljski slavenski Anti, sa juga savezni Bizant, a sa zapada moćna slavenska plemena, na donjem Dunavu u tzv. Slaviniji i Gepidi u Erdelju. Silom prilika morali su Avari tražiti izlaz iz tog nezgodnog smještaja. Najlakši izlaz ispravno su smatrali da im je put uz obronke istočnih i šumovitih Karpata, kroz slavenska naselja. God. 565 prodiru oni dolinom Sereta, gornjega Dnjestra, gornje Visle i gornje Odre do u Polablje gdje sklapaju savez sa Sigibertom, vladarom austrazijske Franačke. Avari su na putu od Dnjepra do ušća Dunava i odatle sve do gornjeg Povolžja, prolazili isključivo kroz slavenska, osobito antska, plemena. Avara je bilo malo, a kao nomadima-ratnicima, bili su im potrebni ne samo ratari i stočari nego i vojnici. Tako su Avari na tom prodoru mnoga slavenska plemena potisnuli iz njihovih sjedišta. Silom podjarmljena plemena vodili su sa sobom kao roblje, a one, koji se dobrovoljno priključie, kao vojnike i saveznike, naseljujući ih u nove krajeve.

U borbi između Langobarda i Gepida, god. 566, langobardski kralj Alboin pozva svoje sjeverne susjede Avare u pomoć. Oni se uglavnom preko prelaza šumovitih Karpata, slavenskim područjem, susjednim Gepidima, spuštaju u Panoniju, gdje uveliko doprinose porazu Gepida; tako nesta gepidske države i vlasti. God. 567 u jednom dijelu Gepidije (današnjem Erdelju, Potisju, Banatu i Bačkoj) vladaju Avari; u drugom, u Srijemskoj Panoniji zavlada Bizant, a u treći dio, u malu Vlašku naseliše se Slaveni u užem smislu. I tako se Slaveni prošire do Banatskog gorja. Kad 568 Langobardi sele u Italiju, Avari proširuju svoju vlast na Češku,

Moravsku, čitavu Panonsku nizinu sve do u Posavlje prema jugu i u Alpe na zapad. Avarija je sada vrlo prostrana, od Dobrudže Zakarpaćem do Saale, u Češkoj, Moravskoj, Norikumu i Savskoj Panoniji. Poslije dosta borbi Avari 582 zauzimaju bizantinski Srijem, a oko 614 izbiju na Jadran, uspostavivši vlast na Balkanu u granicama onodobne bizantinske Dalmacije.

U isto vrijeme, tj. na početku VII. st., poslije borbi koje su trajale gotovo čitavo stoljeće, Slaveni iz Slavonije (od ušća Dunava do Đerdapa) i Karpata provaljuju na Balkan i naseljuju obe Mesije,^a Dardaniju, dijelove Epira i Grčke te kako su prije zvali zajednicu Slavena u Vlaškoj – Sclavonia istim tim imenom zove Teofan nova slavenska sijela na Balkanu.

Povijesna je činjenica, da se sa granicama avarske vlasti prema zapadu i jugozapadu poklapa i raširenost Slavena. Već u drugoj polovici VI., a pogotovo na početku VII. st. nalazimo Slavene, gdje ih prije nije bilo, ni moglo biti. Zapadna granica Slavena uglavnom je zapadna granica Avarije: Saale, Šumava, Dunav između Regensburga i Donauwerta, Inn, Soča i Jadran. Najbrojniji etnički živalj u Avariji bio je slavenski. Kad g. 601 prodiru Bizantinci do avarskih središnjih hringova na Tisi, zarobljuju uz 3.000 Avara 6.200 drugih naroda i Slavena 8.000 (Doc. 260). Ovo je jasno svjedočanstvo brojčanog omjera Slavena-vojnika u samom avarskom centru, a na periferiji stvarno je bio i veći, tako da savremenici identifikuju Avare i Slavene. Papi Grguru I. javljaju da je 599 g. avenatski eksarh Kalinik pobijedio Slavene (*de Sclavia victoria*) – ib. 255. – Za god. 600 piše Pavao Đakon, da su Langobardi »cum Avaribus et Sclavis« popalili Istru – ib. 258. – Iste godine žali se papa Grgur »de Sclavorum gente«, jer ugrožava Dalmaciju – ib. ——— – God. 603 pomažu Slaveni, koje je poslao hagan, Langobardima da zauzmu Kremonu – ib. 262 – Po Pavlu Đakonu, Slaveni su 612 popalili Istru – ib. 264. – Izidor Seviljski piše, da su Slaveni 614 oduzeli »Graeciam Romania«, a za njega je Graecia = Dalmatia, Sclavi = Avari. Neću navoditi poznije bizantiske pisce, dovoljno je samo cara Konstantina Porfirogeneta, koji potpuno identifikuje Avare i Slavene. – gl. 29.

Sve ovo pokazuje da su u Avariji bili Slaveni brojčano vrlo jaki i da nisu bili roblje, nego vojnici, a tim i saveznici i slobodni. Po tomu su u Avariji postojala dva društvena vrha, dva produkciona faktora: glavni, avarski, i drugi, manji, raznih saveznih plemena i naroda, u prvom redu Slavena. Avari, sa haganom na čelu, živjeli su ponajviše u Panonskoj nizini, koja je u svemu odgovarala njihovom nomadskom društvenom uređenju, držeći u svojim rukama glavnu upravnu i vojničku vlast. Robovi, članovi silom pokorenih naroda, obrađivali su im polja i timarili stoku. Dok drugi produkcionni faktor, dijelovi ili čitava plemena raznih naroda, osobito Slavena, kao saveznici i slobodni nastavili su životom društveno uređeni

a) Mezija

u osnovnim jedinicama seoskih ili susjednih općina – marka, mir ili vrv – sa svim gospodarskim, sudbenim i vojničkim karakteristikama susjedne ili seoske općine. Postojanje glavnog, u prvom redu avarskog vojničkog vrha, po sebi isključuje tzv. vojnu demokraciju kod Slavena u Avariji.

Po svemu, zadnje i najprostranije širenje Slavena usko je povezano sa prodorom i uspostavom avarske države u srednjoj Evropi. U toj činjenici treba tražiti osnov društvenog uređenja i postanka slavenskih država, nastalih na tlu raspadanja Avarije; odnosno, koliko na nas spada država Slovenaca, Hrvata i Srba, dok one Makedonaca i Bugara ne dolaze u obzir, jer nikada nisu bile u sklopu Avarije.

Tema za diskusiju

SEOBA HRVATA

Činjenica je da se hrvatsko ime nalazi povijesno rastepeno na širokom području od Saale, s jedne strane preko gornje Labe i Visle do gornjeg Podnjestrovlja, a s druge preko Alpa do Jadrana. O raselenju Hrvata na tako širok prostor, ni o seobi u rimsku Dalmaciju, na Jadran, izravno u izvorima nema nigdje ništa. Doduše, o ovoj posljednjoj seobi pišu dva, ali dosta pozna pisca, car Konstantin Porfirogenit iz polovine X. st. i Toma Arcidačkon splitski iz XIII. st., po svemu potpuno drugorazredni izvori.

Porfirogenit je opširniji nego Toma, zato se redovito i uzimlje za osnov rješenja seobe Hrvata na Jadran. Ali, jer nema prvorazrednih kontrolnih vijesti, po sebi je razumljivo, da o pojedinostima carevih vijesti postoje mnoga raznovrsna, često potpuno oprečna, mišljenja; ona se u historiografiji, a i lingvistici, već tri stoljeća raspravljaju, ali ne dovode kraju. Čitav kvestionar i sve kontroverse mogu se ovako svrstati:

I. Da li je Porfirogenit pouzdan u vijestima o seobi, ili nije?

1) Pouzdan je: Lucius (1666), Banduri (1711), Du Cange (1746), Julinac (1765), Rajić (1793), Katančić (1798), Mikoczy (1800), Engel (1801), Dobrovski (1801), Zeuss (1837), Grot (1880), Florinskij (1881), Howorth (1882), Gumpłowicz (1903), Nodilo (1905), Niederle (1906), Županić (1922), Hauptmann (1924) i drugi.^a

a) Ivan Lučić, Anselmo Banduri, Charles Du Fresne Du Cange, Pavle Julinac, Jovan Rajić, Matija Petar Katančić, Josip Mikoczy, Johann Jakob Engel, Josef Dobrovský, Johann Kaspar Zeuss, Konstantin Jakovlevič Grot, Timofej Dimitrijevič Florinskij, Henry Howorth, Ludwik Gumpłowicz, Natko Nodilo, Lubor Niederle, Niko Županić, Ljudmil Hauptmann

2) Nije pouzdan: Dümmler (1658), Rački (1864), Jagić (1895) i drugi.^a

3) Djelomično je pouzdan: Bury (1889).^b

II. Da li i kada je postojala careva Bijela ili Velika Hrvatska?

1) Postojala je u X. st.: Rački, Kos (1903), Grot, Westberg, Marquart, Nodilo, Niederle i drugi.^c

2) Nije uopće postojala: Jagić, Bury, Jireček (1911), Brückner (1919) i drugi.^d

3) Postojala je u X. st., ali, pišući, car nije mislio na nju: Hauptmann.

III. Gdje se ona nalazila?

1) U istočnoj Galiciji: Šafarik, Kopitar, Miklošić, Nodilo, Gumpłowicz, Niederle i drugi.^e

2) U Češkoj: Du Cange, Julinac, Rajić, Mikoczi, Engel, Grot, Županić.

3) U Maloj Poljskoj: Rački, Westberg, Marquart, Hauptmann i drugi.

4) Samova država – Bijela Hrvatska: Klaić, Kos i drugi.^f

IV. Gdje su stanovali carevi Bojki?

1) U istočnoj Galiciji = današnje rusinsko pleme Bojki u Karpatima: Šafarik, Jagić i drugi.

2) Babjagora, najveći vrh Beskida: Lucius, Banduri, Katančić, Dobrovsky, Zeuss.

3) U Češkoj = Bojehemum: Rački, Kos, Hauptmann, Županić, Skok i drugi.^g

V. Koliko je bilo seoba i odakle?

1) Jedna i to a) iz Zakarpaća: Rački, Smičiklas, Krek, Maretić, Nodilo, Kovačević, Grot, Bury, Niederle, Stanojević, Šišić i drugi.^h

b) iz sjeverne Ugarske: Jireček.

2) Dvije seobe, prva avarsko-slavenska i druga hrvatska: Šafarik, Kopitar, Miklošić, Dümmler, Kos, Gumpłowicz, Klaić, Hauptmann, Županić i drugi.

VI. Put kojim su se Hrvati doselili.

1) Istočno od Karpata: Rački, Jagić, Nodilo i drugi.

a) Ernest Dümmler, Franjo Rački, Vatroslav Jagić

b) John Bagnell Bury

c) Franc Kos, F. Westberg, Josef Marquart

d) Aleksander Brückner

e) Pavel Josef Šafarik, Jernej Kopitar, Franc Miklošić

f) Vjekoslav Klaić

g) Petar Skok

h) Tadija Smičiklas, Gregor Krek, Tomo Maretić, Jovan Kovačević, Stanoje Stanojević, Ferdo Šišić

2) Kroz Panoniju: Šafarik, Kopitar, Miklošić, Dümmler, Grot, Klaić, Jireček i drugi.

3) Krajnim Alpama: Kos, Grot i drugi.

Postoje i druga pitanja, ali je dovoljno i ovo da se uoči u kakvo je vrzino kolo nauka uvela seobu Hrvata. Međutim, već sama činjenica, da se toliko a tako raznovrsno pisalo, a malo je koje, i to sporedno pitanje riješeno, znači da u čitavoj toj problematici s nečim osnovnim nije u redu. Radi toga mislim, da neću učiniti metodičku pogrešku, ako, pustivši potpuno po strani (što je i nužno kad se radi o drugorazrednom izvoru) vijesti Porfirogenita o seobi Hrvata, a na osnovi utvrđenih povijesnih činjenica, odredim vrijeme, način i put seobe Hrvata.

U njemačkim izvorima X. i XI. st. spominju se mjesta s hrvatskim imenom, kao Chruuati kod Halle (981), Churbate (1055), Grawat (1086) itd., sve u području Saale, krajnjoj granici Slavena svršetkom VI. st. U fundacionoj Dinaridama i na Jadranu, kamo su se oni doselili na početku VII. st.

U prvom je redu po sebi jasno, da su svi ti spomeni hrvatskog imena, iako potječu od IX. do XII. st., ostaci starijeg vremena, onog nekadašnjih ispravi praške nadbiskupije g. 973 spominju se dva hrvatska plemena »Chrovati et altera Chrowati« u istočnoj Češkoj, na obe strane gornje Labe. U toponomastici Moravske postoji i k tome prastari trag hrvatskog imena, mjesto Charwath u kotaru Olomouca. Dokazano je, da je još polovinom X. st. postojala Bijela Hrvatska u maloj Poljskoj sa sjedištem oko Krakova. Kijevski ljetopisac Nestor (1056-1118) na više mjesta među ruskim plemenima spominje i ono Hrvata u istočnoj Galiciji, a za vrijeme od IX.-XI. st. U izvorima X.-XII. st. često se spominju u Štajerskoj i Koruškoj naselja nazvana hrvatskim imenom, kao »in pago Chrvati« (954, 961, 977) oko Celovca pa na gornjoj Muri itd. Konačno do danas je sačuvano narodnosno ime Hrvat u manjih ili većih hrvatskih naselja. U svim tim mjestima spomena hrvatskog imena od Saale do Jadrana nije bilo, ni moglo biti slavenskih naselja uopće, a tim ni Hrvata, prije zaposjednuća tih područja po Avarima; znade se također da u te krajeve ni poslije nije bilo slavenskog naseljavanja. K tomu kad se još nadoda i činjenica, da se ostaci hrvatskoga imena potpuno poklapaju sa putanjom avarskog prodora, koji je išao od ušća Dunava Zakarpaćem do Saale, pa iz tih krajeva preko Karpata, Beskida i Sudeta na jug i jugozapad, u Češku, Moravsku, Panoniju, Alpe, rimsku Dalmaciju, mora se povezati raselenje Hrvata sa avarskim prodorom. Naime, Hrvati su kao jako i brojno antsko pleme stanovali u istočnoj Galiciji, što slijedi iz prije spomenutih ostataka imena. Avari su na putu u Polablje na njih naišli i povelu ih sa sobom, ali ne kao roblje, nego kao saveznike i vojnike. Upravo svi gore spomenuti ostaci imena Hrvat, koji su etnografskog porijekla, pokazuju da donosioci tog imena u te razne krajeve nisu bili bezimena i bespravna masa, nego da su bili društveni faktor, koji je po svom slobodnom i

višem društvenom položaju davao svoje ime krajevima u koje su se naseljavali i živjeli u širim ili užim područjima. Ovaj poseban položaj, u kojemu nisu bili samo Hrvati, nego i druga razna slavenska plemena, omogućio je postepeno, da su se razna slavenska plemena oslobodila avarske vlasti i ujedinila u dofeudalne države.

Utvrdivši tako seobu Hrvata, u vezi sa seobom Avara, na osnovi povijesnih činjenica, može se istom prijeći na ocjenu vijesti cara Konstantina i Tome Arcida-kona o istoj seobi. Tako sve što car piše o Bijeloj Hrvatskoj, odnosi se na njemu savremenu Bijelu Hrvatsku u Maloj Poljskoj; da su se Hrvati iz nje naselili na Jadran, ili je sasama sporedna stvar, ili bolje obično kontaminiranje sredovječnog pisca. Svakako spada u carstvo starih eponima sve ono što car piše o seobi Hrvata pod vodstvom petero braće i dviju sestara. Ali, povijesna je činjenica careva vijest (gl. 29) da su Avari i Slaveni zauzeli rimsku Dalmaciju (među Slavene treba ubrojiti i Hrvate), dok nije tačno što car piše u gl. 30, da su Hrvati poslije došli i oslobodili Slavene avarske vlasti; u ovoj posljednjoj opet je tačno, da su Hrvati imali vodstvo u oslobađanju od Avara. Kako vidimo, car ima dobrih i tačnih povijesnih vijesti, ali ih on po običaju svoga vremena kontaminira, a tim i deformira.

SEOBA HRVATA I POSTANAK DRŽAVE

Na širokom prostoru povijesnog sezanja slavenskog svijeta nailazimo u izvorima na istoimena, ali međusobno vrlo udaljena slavenska plemena. Kijevski ljetopisac (XII stoljeće) zna za etničke Hrvate u istočnoj Galiciji, pri izvorima oba Buga; u X i XI postojali su Hrvati u Maloj Poljskoj na Gornjoj Visli (Velika Hrvatska, X st.); u sjevero-istočnoj Češkoj (XI st.); ostaci pradavnog imena Hrvat sačuvali su se u toponomastici Moravske, Štajerske i Koruške; konačno postoji i narodno ime Hrvat u FNRJ.

Budući da hrvatsko ime nije geografskog, nego etničkog porijekla, ime Hrvat raširilo se na liniji od jednoga u više plemena, koja su nekoć bila u zajednici i živjela na određenom tlu, povijesna pak rasparčanost tog imena svjedoči da su povijesne prilike tu zajednicu razbile i nosioce tog imena razbacale amo tamo daleko i široko. O samoj toj dijaspori povijesno ništa ne znamo. O seobi ruskih, poljskih, čeških, moravskih, štajerskih i koruških Hrvata izvori šute; jedino nešto se zna o seobi dinarsko-jadranskih Hrvata, koja je stalno u vezi sa dolaskom Avara na Jadran (oko 614); osim ruskih, svi ostali Hrvati nigdje ne prelaze granicu avarske države.

Do godine 568 na tlu čeških, poljskih, moravskih i karantanskih Hrvata živjeli su Langobardi i slavenskih naselja nije bilo. Kad Langobardi te godine sele u Italiju, njihova područja uzimlju Avari i s Avarima naseljuju se tu razna slavenska plemena. Budući da je prvo i jedino naseljavanje Slavena, a tim i Hrvata na širokom

prostoru Avarije, može se povezati raseljenje nosioca hrvatskog imena sa krivuljom avarskog prodora do u srednju Evropu.

Avari se, sklopivši 558. savez sa carem Justinijanom, iz područja Kume i Tereka spuštaju zapadnom obalom Crnoga mora godine 560 na ušće Dunava, a u Dobrudžu god. 562. Prodirući oko g. 565 prema Labi prolaze Avari Zakarpaćem, probijajući se kroz antsko-slavenska plemena. Budući da im prodiranje uspijeva, oni su neka od tih plemena potisnuli iz njihovih dotadašnjih sjedišta, a neka pokorili i povelili sa sobom. Avara je bilo malo; čistim nomadima-ratnicima trebalo je ne samo vojnika, nego i ratara. Zato su oni razna slavenska plemena, ili njihove dijelove, upotrebili za jedno ili drugo. Budući da se hrvatsko ime, osim onoga u Rusiji, poklapa sa granicama avarske države, Avari su na tom putu negdje na gornjem Dnjestru, svakako u Zakarpaću, naišli na hrvatska plemena. Njih su sa drugim slavenskim plemenima milom ili silom vodili na daljem putu sa sobom. Neke ostaviše u gornjem Povislju, u istočnoj Češkoj, Moravskoj i Norikumu, dok druge skupa sa drugim slavenskim plemenima povedoše kroz Panoniju u Dinaride i izbiše na Jadran. Jedino dio Hrvata, pozniji ruski Hrvati, koji su se nalazili postrance od avarskog prolaza, ostadoše na starim sjedištima, ili se na vrijeme povukoše pred Avarima prema Istoku i ostadoše izvan avarskih granica.

Sličnu sudbinu doživješe i srpska plemena.

Granice avarske države prema Istoku na Balkanu nisu nikada prelazile u Pomoravlje, a dopirale su negde do crte Kolubare, Lima i Drima.

Avari, kao vojnici, urediše svoju državu vojničko-centralistički. Sva osvojena zemlja bila je haganova. Kao konjički nomadi, Avari svoja glavna vojnička i stambena sjela postaviše u krajeve pogodne za konjičko-nomadski život, u polja i uz rijeke, a potrebna sredstva za uzdržavanje pribavljali su im zarobljenici. Dijelovi raznih slavenskih plemena ušli su u društveno uređenje avarske države, bilo kao robovi, bilo kao slobodni saveznici; poslednji su morali imati svoje zasebne lokalno-političko-teritorijalne zajednice (župe) s vojnim zapovjednikom na čelu. Rimsko roblje upoznalo je doseljenike sa posebnim rimskim proizvodnim sredstvima, uvjetovanim klimom, osobito povezanim s vinogradarstvom, uljarstvom, pomorstvom itd.

Na tlu rimske Dalmacije Avar, sa njemu saveznom plemenima, porušivši do temelja sve gradove i s njima usko skopčano rimsko gospodarstvo, uništio je svaki trag rimskog društvenog i državnog života; učinivši robovima na životu preostalo stanovništvo, dotadanji rimski robovlasnički sistem, koji je ionako već bio na umoru zamijenio je svojim. U taj su avarski sistem već prije bila uključena pokorena, a donekle i savezna plemena, koja su u avarsko društveno uređenje unijela mnogo svog društvenog uređenja.

Avari, kao vojnici, popravivši stare rimske utvrde, osobito one na granici, kao i sagradivši nove, postaviše u njih vojne posade, a jer su bili malobrojni, te posade sastojale su se uglavnom od Slavena. Pojedina polja, osobito ona oko utvrda, bila su u prvom redu haganovo državno dobro, pa središta avarskih vojno-upravnih jedinica. Svaka pojedina obuhvatala je i obližnje plemenske jedinice, koje su živjele u prvobitnim općinskim zajednicama, ali u njihovom raspadanju. Na čelu svake avarske političke jedinice stajao je haganov službenik, župan – gospodarski, upravni, sudbeni i vojnički zapovjednik.

Glavnina s Avarima doseljenih Hrvata nastanila se u Primorju u blizini neporušenog Zadra, koji je ostao pod bizantinskom vlašću i oko poznijeg Splita. S Romanima, a tim i sa bizantinskom vlašću, Hrvati su od samog dolaska, kao neposredni susjedi, svakako bili u doticaju. Bizantu pak nije bilo ravnodušno da se u susjedstvu njegovih posljednjih a vrlo slabih ostataka na zapadu, nalazi moćna i agresivna Avarska država. K tomu Hrvati su dio Anta, a poznato je da su Anti bili dobri bizantinski saveznici u Zakarpaću. Zato poslije avarskog neuspjeha pod Carigradom, godine 626, veza Bizanta sa Hrvatima mogla je postati stvarnost, tako da je Bizant pomogao susjednim Hrvatima, da su se, preuzevši vodstvo organiziranog ustanka na Jadranu, digli na noge i široke oblasti nastavane od različitih slavenskih plemena oslobodili od avarskog jarma. To im je uspjelo, jer su Avarima više pogodovale panonske pustare nego Kras, pa je glavnina Avara stanovala u Panonskoj niziji, dok su se vojne posade po Krasu uz pojedinog avarskog upravnika rekrutirale i sastojale uglavnom od susjednih slavenskih općinskih zajednica.

Put, smjer i konačni ishod tog ustanka Hrvata nalazimo u vijesti cara Konstantina Porfirogenita (De admn. imperio, c. 30) koji piše: »Od Hrvata, koji su se bili naselili u Dalmaciji, razide se njih dio i zavlada Ilirikom (Dukljom) i Panonijom (između Drave i Save) i ovi su imali svog vlastitog vladara, kojega su slali vladaru Hrvatske iz odanosti.« Po ovom Hrvati su na Primorju digli ustanak i srušili avarsku državnu vlast od Raše do Duklje na Jadranu pa sve do Drave. Sve se to zbilo paralelno sa ustankom Sama (627-662) u Češkoj.

Dokinućem avarske državne vlasti, ustanici Hrvati nisu oslobođenu zemlju ostavili bez vlasti, nego su preuzeli od Avara vlast i njihovu administraciju. Tako, jer je na čelu hrvatskog ustanka sigurno bio i nama nepoznati vođa, taj je postao vladar; državna dobra, koja su do tada pripadala haganu, prešla su na tog vođu. To su polja, koja nabroja car Konstantin Porfirogenit i zove županijama: Livanjska, Cetinjska, Imotska, Plivska, Psetska, Pomorska, Bribirska, Ninska, Kninska, Sidraška i jedna, kojoj se ime ne može odrediti. Ove županije nisu nikada bile plemenske nego kraljevske, i to u prvom redu gospodarske, a u drugom redu vojničko-administrativne jedinice. Za sve ove županije postoje povijesne potvrde, da su bile vladarske domene (*terrae regalis*), s kojima je vladar uvijek slobodno

raspolagao – tako za Pomorje = Paratalasija s Klisom od g. oko 839 dalje. Zato je na čelu pojedine stajao vladarev službenik, župan, koji je imao potpunu od vladara povjerenu mu vlast. K tomu su ti župani vršili, ali samo ograničenu, vlast i nad susjednim općinskim zajednicama. Osnov društvenog razvitka po dijalektičkom materijalizmu su uz proizvodne snage i proizvodni odnosi. Proizvodna sredstva i odnosi kakovi su bili za avarske države ostali su isti i dalje; romansko roblje nastavilo je i dalje radom na imanjima vladara kao i jednoga ili drugog privatnika. Jer su proizvodne snage i odnosi ostali isti kao za Avare, tad i stupanj društvenog uređenja: kakvo je bilo državno uređenje za Avarije, ostalo je takvo i za njene nasljednice Hrvatske. Uz drugo, za to govori i činjenica, da je jedinstveni ekonomski organizam brzo likvidirao sve posebnosti pojedinih krajeva i plemena. Zato uspjelim ustankom pod vodstvom Hrvata nije državna vlast na oslobođenom teritoriju prestala, nego je od Avara prešla na Hrvate, a od avarskog hagara na hrvatskog vladara. Naravno, da malobrojni Hrvati, živući većinom još u općinskim zajednicama, kao i jer su geografske prilike više pogodovale razjedinjavanju nego ujedinjavanju, teško da su uspostavili, a kamoli da su mogli održati državnu vlast na čitavom, širokom oslobođenom prostoru. Tako su se južno od Cetine same po sebi formirale tijekom vremena zasebne političke jedinice: Neretvani, Zahumljani, Travunjani i Dukljani. Sva ta imena su geografskog porijekla, nastala u novoj postojbini, zato i novije tvorevine. Imena širokih oblasti, dobivena po Hrvatima i Srbima, pokazuju da su dana tim oblastima preko vlasti, koja je prelazila krug općinskih ili onih lokalno-političkih zajednica, preko one države.

Sigurno na tlu novo nastale države nisu bili samo Hrvati, nego općinske zajednice raznoimenih slavenskih plemena, koje sve sada dobiše zajedničko hrvatsko ime po rukovodećem hrvatskom plemenu. To je sve u skladu sa zasadama historijskog materijalizma, da nema rasčlanjenja (diferencijacije) od jedinstva k množini, nego da je uvijek ukrštavanje ka ujedinjavanju (integracija), od množine k jedinstvu. Na početku je hrvatska država obuhvaćala prostor od Raše u Istri uz more sve do Cetinja, isključivši malene prostore oko romanskih dalmatinskih gradova Zadra, Trogira i Splita te otoka pred njima; u unutrašnjosti sezala je do u gornje i srednje Povrbsje kao i Pounje sa svim okolnim pripadnostima. Na čelu države stajao je vladar, u latinskim izvorima zvan Dux, Judex, Princeps, a u grčkim Arhon, dok domaći naziv nije poznat. Do svršetka VIII st. poznata su imena dvojice hrvatskih vladara, Porge (II polovica VII st.) i kasnije Višeslava iz VIII st.

Početna Hrvatska izložena udaru Avara, da sačuva stečenu slobodu i da se zaštiti, od samog početka oslanja se na Bizant s kojim je u savezu i priznaje njegovo vrhovništvo, koje je u stvari bilo samo prividno. Zato ne samo da nije mogla da bude neprijateljska prema kršćanstvu – ta 642 papin poslanik Martin putuje po Hrvatskoj – nego je morala dozvoljavati da latinski vjerovjesnici iz dalmatinskih

gradova šire kršćanstvo. Tako je ovo dolazilo iz dalmatinskih romanskih gradova, nije ni najmanje priječilo da slavenski živalj poslaveni sve romanske ostatke na svom tlu. To se zbilo, jer Avari, uništivši sve tragove rimskog društvenog uređenja, uključivši Romane kao roblje privremeno u avarsko, a trajno u slavensko društveno uređenje, koje je bilo ono prvobitnih općinskih zajednica. Romani gubitkom svog društvenog uređenja izgubiše i jezik i narodnost.

HRVATI I FRANCI

Prodorom Karla Velikoga u Panonsku nizinu protiv Avara, već za prve vojne 792 oslobodiše se od Avara krajevi između Drave i Velebita. Polja oko Gacke, Like i Krbave sa susjednim pripadnostima dođoše pod Hrvatsku, zadržavši i dalje ustanovu nekadašnjeg pograničnog avarskog vojno-upravnog zapovjednika, bana. U krajevima prema sjeveru do Drave nastala je posebna nova samostalna oblast, poznije zvana Slavonija (današnja uža Hrvatska), pod franačkim vrhovništvom sa *Dux*-om na čelu, od kojih je vjerojatno prvi bio Vojomir.^a

Karlo Veliki osvojivši g. 788 Istru postao je susjed Hrvatske. Za borbe s Avarima on pušta Hrvatsku u miru. Ali poslije obračuna s Avarima (g. 796) i uređenja posebne oblasti između Drave i Dinarida – Slavonije – kojoj je franački car bio vrhovni gospodar, došla je na red i Hrvatska. Furlanski markgrof Erik g. 799 udara na Hrvatsku, ali ga Hrvati dočekaše i iz zasjede kod Lovrana ubiše. Rat se nastavio, ali mirom 803, 812 i 817 između Franaka i Bizanta, Hrvatska je došla pod franačko vrhovništvo, dok dalmatinski gradovi ostadoše i dalje pod izravnom vlašću Bizanta.

Hrvatska i Slavonija bile su zasebne državne tvorevine pod franačkim vrhovništvom, koje se sastojalo u tome: 1) da je franački car odobravao izbor novog vladara, koja čast nije bila nasljedna nego izborna; 2) na poziv cara bili su dužni da mu priteknu u pomoć. Nisu plaćali nikakav danak.

Dok se prema Hrvatskoj, radi njenog geografskog tla i susjedstva sa bizantinskim carstvom, franački markgrofi iz Friula drže obaveza i puštaju je potpuno na miru, u Slavoniji, prelazeći preko njenog zasebnog položaja, kršeći obaveze, silom i nasiljem nastoje da unište njen društveni poredak, osnovan uglavnom na prvobitnim općinskim zajednicama, a uvedu onaj feudalni. Narod se tomu usprotivio i pod vodstvom kneza Ljudevita diže se 819 na ustanak. Furlanski markgrof Kadaloh uputi se odmah s vojskom na Ljudevita, ali, poražen, morao je uzmaknuti i povratiti se u Furlaniju, gdje domalo umire. Uza sve to Ljudevit šalje poslanika caru Ludoviku, ne bi li došlo do mira. Ali car odbije i posla svoje uvjete, koje Ljudevit nije mogao da prihvati. Ljudevitu ne preosta drugo nego nastaviti borbu za

a) Knez Vojnomir

oslobođenje od svake franačke vlasti. U tu svrhu zatraži savezništvo od Slovenaca na zapadu, hrvatskog kneza Borne na jugu, bugarskih Timoćana i Braničevaca na zapadu i istoku. Odazvaše mu se samo Slovenci i Timoćani. Kada radi toga udari na Slovence Kadalohov nasljednik Balderik i pokori ih, knez Ljudevit im pođe u pomoć i sukobi se negdje na gornjoj Dravi sa Balderikom. Bitka je ostala neodlučna. Ljudevit se na povratku sukobi s vojskom kneza Borne na Kupi, koji je išao u pomoć Francima. U bitci, Gačani, podanici Bornini, predoše na stranu Ljudevita; Borna potučen, branjen od svojih dvorjanika jedva se spasi. Tu poginu i Dragomuž, suprug Ljudevitove sestre, koji je bio s Bornom.

Knez Borna sakupivši novu vojsku udari na Gačane i nadvladavši ih, ponovo ih podvrže pod svoju vlast. U prosincu 819 Ljudevit, da bi spriječio Bornin prodor, provali u Hrvatsku, uništavajući sve ognjem i mačem. Borna mu se nije nigdje usudio suprotstaviti u otvorenoj bitci nego pojedinačnim, iznenadnim ispadima, kako je bolje odgovaralo tlu Hrvatske i prisilio je Ljudevita na uzmak. Tu Ljudevit izgubi 3.000 ljudi, 300 konja i mnoštvo ratne opreme. Borna odmah to javi caru Ludoviku, našto car odluči da navalu na Ljudevita. Franačkim pripremama pomagao je savjetom i knez Borna. Ljudevitu je pomagao Bizant. Gradački patrijarh Fortunat, podanik bizantinski, poslao Ljudevitu zidare i klesare za gradnju utvrda. Borna je bio na strani Franaka, jer je bio u sporu s Bizantom radi granica u Dalmaciji, u čemu su mu Franci bili pomoć i zaštita. Kad se nadoda i njegova obaveza prema franačkom carstvu, razumljiv je stav Borne. Pristankom uz protufranačku stranku bio bi doveo u opasnost sebe i svoju oblast.

Na proljeće 820 tri franačke vojske navaljuju na Ljudevita. Jedna iz Italije preko Akvileje i Ljubljane niz Savu, druga iz Karantanije, a treća iz Bavarske preko Panonije. Teško te tri vojske prodriješe u Slavoniju, gdje se sjediniše i sve uništavaju, ali Ljudevita ne pobijediše. On odolijevaše njihovim navalama, utaboren u nekom dobro utvrđenom gradu, ne predajući se, a niti tražeći mir; franačke čete bile su prisiljene da se vrate natrag. Slijedeće godine ponovno udaraju na Ljudevita, ali i ovaj puta uzalud. Ne dopuštajući Ljudevitu da se oporavi god. 822 provaljuje jaka franačka vojska iz Italije, da s Ljudevitom konačno obračuna. Ljudevit osamljen, iscrpljen, napušta svoju prijestolnicu, tvrdi Sisak. Bježi i na putu se skloni kod nekog srpskog kneza, kojega ubije. Konačno nađe utočište kod Ljudemisla, Bornina ujaka, ali ga ovaj izdajnički pogubi, nešto prije maja 823. Tako završi jedan od najvećih naših ljudi, ugasnu jedna od najsajnijih pojava u našoj povijesti. Braneci slobodu i društveni poredak svog naroda, dok je pred Francima sve padalo, jedini Ljudevit im je dugo prkosio. Da nije bilo državne rasparčanosti, Ljudevit bi bio stvorio već u prvoj polovini IX. st. veliku i moćnu državu od Alpa duboko na Balkan i na Jadran.

HRVATI, BIZANT, VENECIJA, ARAPI I BUGARI

Ljeti 821 umire knez Borna, a naslijedi ga njegov nećak Vladislav (821 – o. 835). Za ovog kneza Bugari pod Omortagom oteše Francima Slavoniju. Radi toga u februaru 823 maknut je furlanski markgrof Balderik sa položaja i provedena je nova upravno-politička podjela furlanske markgrofije. Čast markgrofa je dokinuta, a markgrofija razdijeljena u četiri grofije: Furlaniju, Istru, Prekodravsku Panoniju i Karantaniju. Prve dvije potpadoše pod vlast franačkog kralja Italije, a druge dvije pod kralja Bavarske. Hrvatska dobi poseban položaj, te je bila podvrgnuta izravno nadzoru kralja Italije, oslobodivši se tako svih uplitanja furlanskih markgrofa, a što joj je na putu k potpunoj samostalnosti mnogo smetalo.

Kneza Vladislava naslijedi Mislav (o. 835 – 845). U to vrijeme već se bila uvelike podigla bizantinska provincija, Venecija, nastala na lagunama i lidima, koje stvorile nanosi obližnjih sjeverotalijanskih rijeka. Bez zemlje, proizvodna sredstva im je pružalo jedino more i to plovidba i s njom skupčana trgovina. Ali ta je plovidba ovisila o prolazu uz hrvatsku obalu. Zato Venecija tokom čitave povijesti uvijek teži da gospodari i vlada hrvatskom obalom Jadrana. Kao osvajač i otimač tuđega bića u neprestanom [je] neprijateljstvu i borbama s Hrvatima, a i s roman-skim dalmatinskim gradovima.

Prolaz mletačkih lađa uz hrvatsku obalu, natovarenih svakovrsnom skupocjenom robom istoka i zapada, bio je i te kakav mamac za naše primorsko stanovništvo, koje je još živjelo u potpunom naturalnom gospodarstvu. Zato su naši ne samo oduzimali robu razbijenih ili u mrtvim lukama usidrenih mletačkih lađa, nego su se na svojim brzim brodovima zalijetali na otvoreno more i na talijanske obale radi pljačke. Sve je to smetalo i ugrožavalo mletačku trgovinu, a time i njihov život i opstanak.

Radi toga g. 839 dužd Petar Tradenik (856-864) plovi s brodovljem protiv Hrvatske i na zaselku sv. Martina negdje u blizini Splita dolazi do mira između dužda i kneza Mislava. Dužd Petar prelazi na obližnje neretvanske otoke (Brač, Hvar, Korčula i Mljet) i sklapa savez sa neretvanskim knezom Družakom. U oba ova slučaja radilo se o sigurnosti mletačke plovidbe uz obalu Hrvata i Neretvana. Na proljeće 841 provaljuju Arapi po prvi put u Jadransko more pobijedivši prije u Tarentskom zaljevu bizantinsko i mletačko brodovlje. U tom naletu zapališe Arapi dalmatinsko-bizantinski grad Osor, a poplijeniše Rose i Kotor. Mletačko brodovlje, koje je izašlo arapskom u susret, u pomorskoj bitci kod otoka Suska, nedaleko Lošinja, pretrpi 842 težak poraz. U ovom naletu Arapi pustiše hrvatsku obalu potpuno na miru.

Mislava oko 845 naslijedi njegov sin Trpimir. Bizant je u ratovima s Arapima oslabio na moru, a također i njegova Venecija. Trpimir će takvo stanje iskoristiti.

Već g. 846 on je u ratu s Bizantom na kopnu i moru. Ratuje sa bizantinskim zadarskim strategom, a hrvatsko brodogradilište ljuto pohara mletački grad Kaorle. Trpimir, na obje strane pobjednik, sklapa s Bizantom mir, kojega uvjeti nisu poznati. Svakako da su za Hrvate bili pogodni, jer su od tada Trpimir i njegovi sinovi u dobrim i prijateljskim odnosima s dalmatinskim gradovima i sa Bizantom. Tom su prigodom vjerojatno bile konačno uređene granice između Hrvatske i dalmatinskih gradova, koje je pitanje stajalo otvoreno još od g. 803; možda se Venecija tada obvezala da će plaćati Hrvatima godišnji danak.

Pogibijom Ljudevita Posavskog dokinuše Franci u Slavoniji rodovske općine, a uvedoše feudalizam. Ništa se nije promijenilo kad Bugari 829 osvoje Slavoniju i postaviše Ratimira za kneza. Gubitak Slavonije smetao je Ludoviku Njemačkom, bavarskom kralju i zato, dok su Bugari bili zaposleni u Makedoniji on šalje Ratboda, grofa Ostmarke, na kneza Ratimira, kojega pobijedi i protjera iz zemlje. Tim Slavonija dođe u vlast Bavarske, dok Srijem i dio današnje Slavonije ostadoše u vlasti Bugara. Trpimirova Hrvatska graničila je u današnjoj Slavoniji s Bugarskom. Bugarski kan, Boris, negdje između 854 i 860, navaljuje na Hrvatsku, jer je Trpimir u borbi između Bugara i Ludovika Njemačkoga bio na strani Ludovika. Trpimir odbi sve bugarske navale i dođe do mira te prijateljskih odnosa između Hrvata i Bugara.

Trpimir se u vanjskoj politici pokazao jak i moćan, da je mogao urediti odnose sa susjednim Bizantom, dalmatinskim gradovima i Bugarima, kao i ostati u dobrim podaničkim odnosima sa nadležnim franačkim carstvom.

Trpimir je radio i na vjerskom i kulturnom polju. Gottschalk, savremenik Trpimirov, benediktinac, jedan od najvećih umova svog vremena, ali nemiran, borben i u raspravama odveć oštar, koliko je imao prijatelja i pristaša, toliko je imao neprijatelja i protivnika. Progonjen skloni se kod furlanskog grofa Eberharda (846). Ali prisiljen da napusti to utočište, dolazi na dvor kneza Trpimira, gdje ostaje od 846-848. Vjerojatno je Trpimir njega upoznao kad je bio sa sinom Petrom u Furlaniji i sa sobom ga doveo u Hrvatsku. Po nagovoru Gottschalka vjerojatno je Trpimir počeo da gradi benediktinski samostan u Rižinicama ispod Klisa, na svom kraljevskom posjedu. O toj prvoj našoj zadužbini sačuvana je isprava, kojom dne 4.III.852 Trpimir za usluge pri gradnji tog samostana nagrađuje splitskog nadbiskupa Petra. Naime, već knez Mislav osnovao je zadužbinu na vladarskom zemljištu u Pomorju, sagrađivši crkvu sv. Jurja na Putalju, pod brdom Kozjakom, u današnjem Sućurcu kod Splita. Pri svečanoj posveti, po onodobnom pravilu, obdari Mislav tu crkvu posjedom, koji se protezao od litica Kozjaka sve do mora, i desetinom kliškog kneževskog posjeda. Sada Trpimir ispravom potvrđuje splitskom nadbiskupu sve posjede, koje je imao u granicama hrvatske države na Mosoru i dariva mu sv. Jurja na Putalju sa posjedom i pravima, koja je toj

crkvi bio Mislav podijelio. U toj je ispravi prvi spomen hrvatskog imena, Trpimir tu sebe zove knezom Hrvata (*Dux Croatorum*); po toj ispravi vidimo da Trpimir imade vladarski dvor uređen po sistemu franačkog dvora; uz njega su župani, njegovi dvorski i teritorijalni časnici, oni su glavari njegovog državnog aparata. Ta je isprava najbolje svjedočanstvo da je za Trpimira, a isto i prije njega, postojala dofeudalna hrvatska država, iako je priznavala bizantinsko, a kasnije i franačko vrhovništvo.

IZMJENA VRHOVNOSTVA

Proizvodnja i radni odnosi u Hrvatskoj bili su u rukama vladara i seoskih općina; oni su bili nosioci društvenog uređenja Hrvatske. Zato je narod na skupštinama odlučivao u svim važnijim momentima narodnog zbivanja. Za Trpimira nastala crkveni raskol, kojim se 863 razdjeli crkva na dvoje, istočnu i zapadnu. Svi podanici istočnog carstva potpali su pod istočnu crkvu. Budući da je i stanovništvo dalmatinskih gradova bilo pod Bizantom, i ono se je sa svojom hijerarhijom odijelilo od Rima. Splitski biskup imao je vlast na čitavom tlu Hrvatske, što nije bilo po čudi Hrvatima. Zato pristankom dalmatinske hijerarhije uz Istok, nastalo je po sebi pitanje kamo da se Hrvati opredijele. Ili s hijerarhijom k Bizantu, ili se od nje odijeliti i ostati uz Zapad. Budući da su Hrvati, pod uplivom franačkih misionara, od g. 803 dalje bili vjerski potpuno na strani Zapada, ostadoše na strani Rima. Nasta borba, u kojoj Trpimirovići izgubiše prijestolje, a Hrvati na svoju ruku, bez odobrenja Rima, osnovaše svoju biskupiju u Ninu. Tako oko 864 Hrvatska raskinu posljednju vezu s dalmatinskim gradovima. Trpimir je imao tri sina: Petra, Zdeslava i Mućimira, a nijedan ga nije naslijedio na prijestolju, nego Domagoj, koji nije bio njihova roda. Iz toga slijedi, da je Trpimir, koji je bio u dobrim odnosima s dalmatinskim gradovima, bio na strani Istoka dok je narod seoskih općina bio uz Zapad. To je Hrvatsku stajalo teških unutarnjih i vanjskih borbi. Već oko 865 mletački dužd, Urso Particijak (864-888), vjerojatno da pomogne Trpimirovićima, navaljuje na Domagoja. Radi još nesređenih prilika i ne mogavši se oprijeti duždu, Domagoj zatraži mir i daje duždu taoce kao jamstvo slobodne plovidbe uz hrvatsku obalu. Ali domalo će Domagoj, sredivši prilike u Hrvatskoj, postupati drugačije.

Između careva Bazilija I. (867-886) i Ludovika II. (855-875) dođe do sporazuma po kojemu će Bizant pomoći brodovljem caru Ludoviku da oduzme Arapima talijanski Bari. Kad car Bazilije obećano ne izvrši, car Ludovik pozva Domagoja da mu pomogne s mora hrvatskim brodovljem osvojiti Bari. Domagoj je to učinio i Bari je pao 2.II.871.

Vraćajući se iz Carigrada papinski su poslanici nosili zaključke Sabora, koji se tamo održao (869-870) i bili su zatočeni od strane bizantinskih podanika Zahumljana ili Dukljana. Poslije oštrog istupa pape i cara Ludovika, poslanici su bili pušteni na slobodu, ali propadoše saborski spisi, za čim je Bizant i išao. Car Bazilije, da se opere od tog teškog čina, naredi svom admiralu, Niceti Orifi, da tobožnje krivce kazni. Ali Niceta nije kaznio krivce, nego navali na Hrvate, potpuno pravedne u toj stvari. Niceta je to učinio i mogao učiniti, jer se u to doba hrvatsko brodovlje borilo pod Barijem, daleko od domaćih žala. Bizant je to učinio da zbaci krivnju zbog zarobljavanja papinskih poslanika sa sebe, da prisili hrvatsko brodovlje na povratak, te tako spriječi pad Barija; nenadno i zato da pomogne Trpimirovićima do prijestolja i uspostavi svoje vrhovništvo nad Hrvatskom, za čim je car Bazilije davno otvoreno išao. Dok mu to u Hrvatskoj nije uspjelo, u Duklji, Travuniji i Zahumlju on uspostavi vrhovništvo, a Neretvane, do tada nezavisne, sebi podloži. Kako su Neretvani još bili pogani, posla im iz Carigrada svećenike sa dvorskim časnikom da ih pokrstе.

Od daljnjih navala cara Bazilija Hrvatsku oslobodi provala Arapa s Krete na Jadran (872), kojom prilikom Arapi plijene i ruše neke dalmatinske gradove i grad Neretvana na Braču. Ni ovaj put nisu Arapi nigdje i ničim uznemiravali Hrvatsku. Zato je taj nalet Arapa u Jadran dobro došao Hrvatima; mogli su se osvećivati Bizantu. Jedna hrvatska lađa u Piranskom zaljevu u Istri navali na mletačku lađu-izvidnicu, zarobi je i poubija svu posadu. Ovim je bio prekršen mir sklopljen 865 između Domagoja i dužda Ursa, a ujedno je to i početak teških i dugotrajnih borbi između Hrvatske i Venecije. Hrvatske su lađe neprestano uznemiravale i robile po primorskim mjestima Istre i Venecije. Venecija se obraća papi za posredovanje. Papa Ivan VIII., g. 874 piše Domagoju moleći ga da dokrajči gusarenje koje se obavlja pod njegovim imenom. Ali ni to nije ništa pomoglo. Sve do svoje smrti Domagoj je u borbi s Venecijom i nije čudo da su ga oni zvali »najgori hrvatski vladar«, a njegove podanike »najgorim narodom«.

Radi gusarenja po Istri dođoše Hrvati u sukob i s Karlmanom, sinom Ludovika Njemačkog, čija je bila Istra. Domagoj, jak i snažan vladar, izabran od naroda i oslanjajući se na rodovsko uređenje, mogao je da brani hrvatske granice i državnu nezavisnost protiv onodobnog najmoćnijeg vladara, cara Bazilija i njegovih saveznika i podanika.

U unutarnjim prilikama Domagoj je bio vladar jake ruke. Stranka Trpimirovića bila je ušutkana, ali nije uništena. Ovi skovaše urotu sa ciljem da ubiju Domagoja, ali je urota na vrijeme otkrivena. Jedan se od urotnika, proganjan od Domagojevih ljudi, skloni kod svećenika Ivana, koji je bio u službi na Domagojevu dvoru. Taj urotnik otkri svećeniku sve, a ovaj opet Domagoju, uz obećanje da će urotnik biti pomilovan. Svi su uhvaćeni urotnici bili pogubljeni, osim toga jednoga. Ali kad se

svećenik Ivan po poslu Domagojevu bio udaljio, Domagoj dade i toga pogubiti. Svećenik Ivan, bojeći se osвете, napusti službu i dvor Domagojev te pođe u Rim. Papa na svaki način nastoji da se svećenik Ivan vrati u Hrvatsku. Uza sve to stranka Trpimirovića nije prestala da radi protiv Domagoja i upravo za tih domaćih borbi i onih s Venecijom, g. 876 umre knez Domagoj.

Do izbora novoga kneza vladaju njegovi sinovi, nepoznatog imena. Oni su u teškom položaju unutra, a i vani s Venecijom i Bizantom, te nude Veneciji mir, kojega ova jedva dočeka, ali je sve to bilo uzalud. U Bizantu je još na prijestolju moćni car Bazilije I., koji se nikad nije odrekao misli da obnovi široku carsku vlast na Jadranu. Najzgodnija prilika bila mu je smrt Domagojeva i unutrašnja nesloga u Hrvatskoj. Zato g. 878 uspije caru Baziliju da na hrvatsko prijestolje postavi Zdeslava, sina Trpimirova. Taj čin, koliko je važan nutarnje-politički, još je važniji vanjski državo-pravno. Mirom 803, 812 i 817 između zapadnog i istočnog carstva, Hrvatska je priznavala franačko vrhovništvo. Kad je franačko carstvo iznutra sve više slabilo, popuštale su i veze između franačkog carstva i Hrvatske, te se dofeudalna hrvatska država sve većma izgrađivala. Sve veze Hrvatske sa Franačkom već su za Domagoja bile gotovo prestale. Zdeslav, jer je prepad učinio pomoću Bizanta, mogao se održati na prijestolju njegovom podrškom. Zato on podloži Hrvatsku pod bizantinsko vrhovništvo. Tako je prestala svaka državopravna veza između Hrvatske i zapadnog carstva, a namisao cara Bazilija bila je ostvarena. Ali novostvoreno stanje trebalo je i održati. Najjača zapreka tom novom stanju u Hrvatskoj bio je katolicizam Hrvata. Zato car Bazilije šalje svećenike iz Bizanta, da porade i na vjerskom polju u Hrvatskoj. K tomu, da Hrvate bolje poveže uz Bizant, odredi da danak, koji su do tada pojedini dalmatinski gradovi plaćali bizantinskom strategu u Zadru, unaprijed plaćaju susjednom knezu. Tako su plaćali hrvatskom vladaru: Krk, Osor, Rab i Trogir po 100 zlatnika, Zadar 110, a Split 200 zlatnika godišnje, ukupno 710, za to doba velika svota i znatno poboljšanje vladarevog imovnog stanja, tog glavnog produkcionog faktora.

U Hrvatskoj nije bilo mira. Protubizantinska stranka je jaka i dolazak bizantinskih svećenika bio je dovoljan povod da maja 879 dođe do općeg ustanka, u kojem je ubijen Zdeslav. Padom Zdeslava prestalo je i bizantinsko vrhovništvo. Hrvatska, u kojoj je podignut na prijestolje Branimir (879-892), morala je ili ponovno priznati vrhovništvo kralja Italije, ili postati potpuno nezavisna država. Onodobne prilike u Italiji bile su u prilog nezavisnosti. Upravo g. 879 nema Italija svog kralja i prepuštena je uglavnom nadzoru pape. Zato je Branimir, odmah po dolasku na prijestolje, stupio u vezu s papom Ivanom VIII., koji na Spasovo, 21.V.879, na grobu sv. Petra posebno blagosilja kneza Branimira, narod i državu. Time je papa učinio ono što je prije radio franački car ili kralj Italije, tj. odobrio je izbor Branimira za zakonitog vladara, čime se Hrvatska oslobodila svakog

političkog vrhovništva. To je papa mogao učiniti, jer je tada već postojala nauka o papinskom univerzalizmu, po kojemu je on tada vršio državne funkcije čitavog kraljevstva Italije.

Kad je krajem g. 879 provalio Karlo III. Debeli u Italiju, i okrunio se mjeseca januara u Raveni, u nadi da će prisiliti Branimira na priznanje vrhovništva, na dan same krunidbe sklapa on petogodišnji savez s Venecijom protiv Hrvata.

Uz Hrvate zadavali su mletačkoj trgovini teške dane i susjedni Neretvani. Kad je duždem postao Petar Kandijan (17.IV.887), on šalje vojsku protiv Neretvana, no vojska se vrati ne učinivši ništa. Tad pođe on sa dvanaest lađa. Došavši do Biokova, iskrca se, pogubi nekoliko ljudi, sasiječe na kopnu 5 neretvanskih lađa, ispod neretvanskog grada Makra (danas Makarska). Kad to vidješe Neretvani, spustiše se k moru, navališe na Mlečane i tako ih potukoše da su se u velikoj žurbi ukrkali na lađu i pobjegli natrag u Veneciju, ne imajući kada da ukrcaju tijelo poginulog dužda. Kosti poslije uze potajno mletački tribun Andrija i odnese u Veneciju.

Za ustanka protiv Zdeslava, uz Branimira je bio i đakon ninske crkve, Teodozije. Biskupija ninska bila je tada ispražnjena; svećenstvo i puk Nina izabra Teodozija biskupom. Branimir javlja to papi i moli za potvrdu. Pismom 7.VI.879 papa odobrava izbor, ali traži da se Teodozije dođe zaređiti u Rim. Teodozije to ne čini, nego ide u Furlaniju, gdje ga posvećuje patrijarh Walbert. Kad nasljednik cara Bazilija, Lav VI. Filozof (886-912), uspostavi mir i crkveno jedinstvo između istoka i zapada, dalmatinska hijerarhija vraća se pod Rim. Po sebi iskrslalo je odmah i pitanje uspostave i uređenja crkvenih odnosa između dalmatinske hijerarhije i Hrvata, koji su bili prekinuti 864. Budući da u to vrijeme umire splitski nadbiskup Marin, dolazi do nagodbe između Branimira i dalmatinske hijerarhije: ninski biskup Teodozije, zadržavši svoju, dobija i splitsku stolicu. Ovim nije nitko ništa izgubio, bilo je zadovoljeno Hrvatima i dalmatinskoj hijerarhiji, bilo je, i ako ne *de jure* već samo formalno, uspostavljeno stanje prije 864. Ali, po crkvenim kanonima, jedan biskup nije smio imati dvije biskupije. Zato se Teodozije i ne obraća papi, nego svom znancu akvilejskom patrijarhu Walbertu, da ga on uvede u posjed splitske crkve. Kad je on to i učinio, papa kori jednoga i drugoga, ali čin nije poništio, dapače je ostao sa Teodozijem u vrlo dobrim odnosima i slao ga za poslanika u Bugarsku.

Uredivši tako Branimir vanjska i nutarnja pitanja, mogao se posvetiti materijalnom i kulturnom napretku svoje države. O tom nam svjedoče arheološki ostaci, otkriveni ne samo u većim središtima (njegov natpis u Ninu), nego i u zabitnim mjestima (onaj s Branimirovim imenom iz Muća i drugi iz Šopota kod Benkovca), na kojemu je uklesano »dux Croatorum«.

Budući da je već g. 892 na prijestolju Mućimir, sin kneza Trpimira, znači da je Branimir prije toga umro i da su se popeli na prijestolje ponovno Trpimirovići.

Kako se to zbilo ne zna se, ali od tada oni će zadržati prijestolje, pa i uz formalni izbor, sve do svršetka XI. stoljeća. Smrću nadbiskupa Teodozija prestala je anomalija da je on držao ninsku i splitsku biskupiju. Na ninskoj ga je naslijedio Aldefreda, a na splitskoj Petar II. Između ove dvojice nastaje parnica, kojemu od njih pripada Mislavova zadužbina, Sv. Juraj na Putalju. Odijelivši se (864) Split od Rima, a Hrvati osnovavši ninsku biskupiju, sav posjed koji je imala splitska biskupija na tlu hrvatske države prešao je u ruke ninskog biskupa. Time je prešla i Mislavova zadužbina i ostala sve do smrti Teodozija. Sada nastaje pitanje čiji je Putalj, ninskog ili splitskog biskupa? Vodi se parnica pred knezom Mućimirom u Bijaćima kod Trogira. Ninski biskup Aldefreda pozivlje se na pravo posjeda, a splitski nadbiskup na pravo vlasništva. Kad splitski nadbiskup iznese pred Mućimira ispravu njegovog oca Trpimira, kojom je Putalj darovan splitskom nadbiskupu, Mućimir ga ovome i dosuđuje. Da stvar bude jača, Mućimir sa pratnjom ide u Split i 29.IX.872 polaže na oltar sv. Dujma tu svoju osudu kao znak izvršene predaje Putalja splitskom nadbiskupu u posjed i vlasništvo. U ovoj su ispravi zabilježena imena dvorskih i teritorijalnih časnika, župana, po kojima se vidi kako se dvor vladara sve većma formirao, a time i državni aparat izgrađivao.

HRVATSKA, SLAVONIJA I DALMACIJA

Nomadski Madžari u IX. su stoljeću između donjega Dnjestra i ušća Dunava. Od godine 896. pod vodstvom Arpada, sina Almaša, spuštaju se preko srednjih Karpata u Panonsku nizinu i naseljuju se oko Tise i Dunava. Odatle se na brzim konjima zalijeću u susjedne i udaljene zemlje, rušeći sve do čega dođu. Provaljuju u Bugarsku, Bizantinsko malo carstvo, Italiju i duboko u Njemačku. Naravno da nisu štedjeli ni susjednu Slavoniju, ali kada u Hrvatskoj zavlada Tomislav »mlad i kripak u rvanjah« ne samo da nijesu Madžari ugrozili Tomislavovu državu nego je on u ratu sa Madžarima proširio svoju vlast na Slavoniju.

Granice Hrvatske za Tomislava prema Istoku bile su Bugarska (Ukrina – Dilj gora), oblast srpskoga kneza Petra Gojnikovića i zahumskog Mihajla Viševića. Posljednje dvije oblasti bile su pod vrhovništvom Bizanta. Srpski knez Petar Gojniković proširi vlast i na Neretvane, ugrozivši sa tri strane oblast Mihajla Viševića, te ovome nije preostalo drugo nego da se priključi Bugarima. U Bugarskoj tada vlada Simeon (893-927), žestok protivnik i takmac Bizanta. Odgojen u Carigradu, uzeo je za zadaću da zavlada Bizantom. Budući da su mu u tome smetali Srbi, upliće se on u srpske prilike, postavljaajući ili zbacujući srpskoga kneza s prijestolja, prema tome da li ga je smatrao svojim prijateljem ili bizantinskim. Tako godine 921 skida Pavla Branovića i postavlja Zahariju. Bizant se obraća Tomislavu tražeći savezništvo. Tomislav pristaje, a Bizant mu daje naslov stratega, t. j. protektorat

nad dalmatinskim gradovima. Tomislav je tako donekle oživotvorio jedno od najtežih pitanja Hrvatske, pripojenje dalmatinskih gradova. Budući da od godine 879 Hrvatska nije pod ničijim vrhovništvom, njen je vladar potpuno suveren i po onodobnom pravu pripadao mu je naslov kralja (*Rex*) kako se od Tomislava dalje svi hrvatski vladari i nazivaju.

Simeon s leđa ugrožen od Hrvata i Srba nije se usudio da navali na Bizant. Odluči da najprije obračuna sa Srbima i udari na Zahariju, ali Srbi potukoše njegovu vojsku. Na proljeće 924 ponovno provaljuje bugarska vojska u Srbiju vodeći sa sobom novog srpskog kneza Časlava Klonimirovića. Srbi se tad razdvojiše, pristavši jedni uz Časlava, a time i uz Bugare, dok se drugi sa Zaharijom skloniše u Hrvatsku. Ali Simeon ne ostavi Časlava na kneževskom prijestolu, nego njega i glavninu Srba odvede kao zarobljenike u Bugarsku. Kad se 925 Simeon proglasio »carem i samodršcem svih Bugara i Grka«, Hrvatska mu je još uvijek iza leđa prijetila, pogotovo što je ona do tada brojila na kopnu 100.000 pješaka i 60.000 konjanika, na moru 80 sagina ili većih brodova, s mnogo veslača i 40 naoružanih vojnika na pojedinoj, k tomu 100 manjih brodova i kondura s veslačima i po 10 do 20 vojnika na svakoj. Da je Hrvatska imala u to doba tako ogromnu vojsku, može se shvatiti jedino i samo uz pretpostavku postojanja redovne vojne obveze, po kojoj su svi članovi seoskih općina bili vojnici; taj broj vojske nikako se ne slaže sa brojem vojnika u zapadnim feudalnim državama. Simeon, da obračuna [s] Hrvatima 926 šalje vojsku protiv njih, a na čelu joj je bio Alagotur.^a Hrvati dočekaše bugarsku vojsku i tako je potukoše, da se nijedan vojnik nije povratio kući. To je bio težak udarac Simeonovim nastojanjima. On se užurbano sprema za konačni obračun s Hrvatima. Međutim kroz to vrijeme Bizant je dobio vremena da se ojača i vojnički dobro spremi. Do rata ipak nije došlo, već je oko godine 926 došlo do mira. Malo poslije, 27. V. 928 umire moćni i silni car Simeon. Mađžari odmah navaljuju i uzimlju bugarski posjed između Drave i Save, današnju istočnu Slavoniju i Srijem. Tomislav sa Simeonovim nasljednikom Petrom obnavlja mir.

Tomislav je nastojao da uredi Hrvatsku i unutra. Već od 803, a pogotovo poslije 864, Hrvatska nalazeći se na granici istočne i zapadne crkve uvijek je bila uvučena u pitanja općih crkvenih prilika. U bizantinskoj Dalmaciji nije bila provedena crkvena organizacija po kojoj bi svi biskupi sačinjavali jednu provinciju s metropolitom na čelu. Svaka dalmatinska biskupija bila je ograničena na svoj maleni gradski teritorij, jedino splitska biskupija imala je pod svojom vlašću gotovo cijelu Hrvatsku, što je osnutkom ninske biskupije prestalo. K tomu učenici Sv. Ćirila i Metoda, bjegunci bilo izravno iz Moravske ili preko Bugarske, prenesoše u Hrvatsku i Dalmaciju glagoljicu, narodnim jezikom i glagoljskim slovima pisane obredne knjige. Sve je to bilo neobično i novo u crkvi. Tom nesređenom stanju

a) Alobogotur

pogodovale su političke prilike: dalmatinski gradovi pod Bizantom, a Hrvatska pod Francima. Uredivši Tomislav političke odnose između hrvatskih i dalmatinskih gradova, moralo se prijeći i na uređenje crkvenih prilika. Zato na molbu kralja Tomislava i svih biskupa, papa Ivan X. šalje g. 925 biskupe Ivana Ankona i Leona Prenesta, da urede hrvatsko-dalmatinske crkvene prilike. Sinod se sastao u Splitu, na kojemu sakupljeni sinodalci donesoše mnogo zaključaka. Od crkvenih glavni su, da se osniva crkvena provincija s metropolitom na čelu, a taj će biti splitski nadbiskup, sa sufraganima, biskupima Krka, Osora, Raba, Zadra, Dubrovnika, Kotora, Nina i Stona; k tomu zabranjuje se rediti glagoljaše bez dozvole Rima. Važniji su politički zaključci: određena je kazna protiv onih koji u buni ubiju vladara, kao i onih koji ubiju svoga gospodara. Oba ova posljednja zaključka pokazuju kako je crkva bila na strani vladajuće klase. Svi su zaključci bili jednodušno prihvaćeni, jedino se usprotivio ninski biskup Grgur, ne želeći da postane podčinjeni sufragan splitskom metropolitu. Zaključci pokrajinskih sinoda morali su se slati na odobrenje u Rim. Budući da je ninski biskup Grgur uložio protest, papa Ivan odobri sve ono što je bilo jednodušno zaključeno, a o protestu Grgurovu vođena su ispitivanja, dopisivanja, slana poslanstva i drugo. Konačno da se dokrajči i ovo pitanje, papinski poslanik Madalbert sazva 928 novu sinodu u Splitu. Tu zaključiše, da svi biskupi Donje i Gornje Dalmacije pa i Hrvatske moraju priznavati splitskog nadbiskupa metropolitom. Ninska biskupija se, kao nova tvorevina, ukida a njen biskup Grgur neka pređe u Skradin, Duvno ili Sisak, gdje će se osnovati biskupija; ako mu je malo jedna od tih, neka uzme sve tri. Tako su istom g. 928 bile uređene crkvene dalmatinsko-hrvatske prilike sudjelovanjem kralja Tomislava, a godine 928 splitski je nadbiskup postao metropolit Hrvatske i Dalmacije.

Negdje oko 928 umire kralj Tomislav, a naslijedi ga Trpimir II (o. 928-o. 935). Srbi godine 931 digoše ustanak pod vodstvom kneza Časlava i oslobodiše se bugarskog jarma. Pomagali su im Bizant i Hrvati, jer je glavni dio srpskih bjegunaca bio u Hrvatskoj. Radi toga se opet zaoštriše odnosi između Hrvata i Bugara; obe su se strane spremale za rat, do kojega nije došlo.

Trpimira II naslijedi Krešimir I (o. 935-945), za kojega je Hrvatska ostala u svemu onakva kao i za vrijeme Tomislava. Primorsko se stanovništvo bavilo pomorstvom, te su hrvatski trgovački brodovi plovili po svim obalama Jadrana.

Za Krešimirova nasljednika Miroslava (945-949) poče Hrvatska padati. Uzrok su unutarnji nemiri, izazvani borbom za prijestolje između Miroslava i Mihajla Krešimira. Vjerojatno je Krešimir I već za života sve uredio da ga naslijedi sin Miroslav, a jer se na hrvatsko prijestolje dolazilo izborom, protiv toga se digla protustranka na čelu sa Mihajlom Krešimirom, koji je bio rođak Miroslava. Uz stranku Mihajla Krešimira bio je Pribina, ban Like, Krbave i Gacke, kojemu kao

vojničkom zapovjedniku uspije maknuti Miroslava nakon njegove četverogodišnje vladavine. Za ovih nutarnjih borbi u Hrvatskoj, dužd Petar III Kandijan šalje 33 ratne lađe pod vodstvom Ursa Badovaria i Petra Rozola na Neretvane, koji su bili ne samo susjedi Hrvatske, nego s njom i politički povezani. Neretvani odbiše taj podmukli napadaj, te se mletačko brodovlje neslavno povratilo kući. To nije smetalo duždu da još iste godine pošalje protiv Neretvana novo brodovlje. Ali dođe do nagodbe po kojoj su se Mlečani obvezali da će plaćati Neretvanima od tada unaprijed stalni godišnji danak za prolaz kroz neretvanske vode. Za tih nemira u Hrvatskoj srpski knez Časlav zauze neke pogranične župe u istočnoj Hrvatskoj i proširi vlast na neretvansku Krajinu. Mihajlo Krešimir II, obično zvan Krešimir Stariji, imao je za ženu Jelenu, koja sagradi i obdari posjedima zadužbinu na Otoku, kojega čini rječica Jadro u Solinu. Zadužbina se sastojala od dviju crkava, jedne uz drugu, Sv. Stjepana, koja je bila vladarska grobnica i Sv. Marije sa samostanom za redovnike. Otkrivene su ruševine obiju tih crkava i u predvorju Sv. Stjepana nađeni su kameni ulomci sarkofaga kraljice Jelene s vrlo važnim napisom; umrla je 8. listopada 975.

Po smrti Časlava (o. 960) Krešimir Stariji navaljuje na Srbiju, osvaja Bosnu i povraća Hrvatskoj pogranične župe, koje je Časlav bio zauzeo. Krešimir dariva osobno Zadru crkvu Sv. Krševana, Diklo, dotada dio kraljevskog dobra.

Mihajla Krešimira II Starijega naslijedi sin Stjepan Držislav (960-995). Bugarska, koja je u vrijeme Simeonovih nasljednika bila vrlo pala, za Samuila (974-1014) opet se podigla i Samuil sa sjedištem u Makedoniji prima naslov cara Bugara, uspostavlja bugarsku vlast do Dunava i oduzima Madžarima Srijem. Napredak Bugarske smetao je Bizantu i car Bazilije II (976-1025) ustaje protiv Samuila. Za tih grčko-bugarskih borba Držislav je na bizantinskoj strani. Radi toga car Bazilije priznaje Držislavu kraljevski naslov sa upravom Dalmacije i šalje mu posebna vladarska odlikovanja i naslov eparha i patricija.

CIJEPAJNE DRŽAVE

U Hrvatskoj su bili još jaki ostaci rodovskog uređenja i na prijestolje se redovito dolazilo izborom. Razvitkom proizvodnih snaga, kako je vlast vladara postepeno sve većma rasla tako su veze starog rodovskog sistema popuštale i on se raspadao. Između prvih zadaća pojedinog vladara bila je, kako da obezbijedi sinu prijestolje, naravno na štetu prava izbora članova općinskih zajednica. U tu svrhu Držislav još za života, dok je bio još u moći i snazi, uvodi novu dvorsku čast učinivši svog starijeg sina Svetoslava – Suronju *Dux*-om, svojim zamjenikom a tim i presumptivnim prestolonasljednikom. I zbilja kad 995 umre Držislav, naslijedi ga Svetoslav, kako i na koji način pobliže ne znamo. Stalno je da je način njegova dolaska na prijestolje

izazvao negodovanje i protivnost kod mnogih, što je očit znak da nije redovitim putem zasjeo na prijestolje. Takvo raspoloženje upotrebit će dva njegova mlađa brata Krešimir i Gojislav, koji odmah po smrti oca započne borbu da Svetoslava zbace s prijestolja. Tu će borbu iskoristiti Venecija sa namjerom da se oslobodi plaćanja godišnjeg danka i da iz ruku hrvatskog vladara oduzme zaštitu dalmatinskih gradova, koja je bila spojena sa čašću stratega. Zato već 995 odbije dužd da plati Hrvatima dužni danak. Kad nije ništa koristio protest hrvatskog poslanstva, počne godine 996 hrvatski brodovi uznemirivati mletačke lađe po Jadranu. Dužd šalje u Jadran 6 ratnih brodova, koji krstareći po Jadranu kao zaštita mletačkih trgovačkih brodova, u zgodan čas i iznenada navale na hrvatski Vis, zauzmu ga, a žene i djecu povedu u ropstvo. Radi ovog izdajničkog čina, kao i radi uskrate dužnog danka, ide hrvatsko poslanstvo duždu i ne samo da nije ništa postiglo, nego ga siloviti dužd otpusti s riječima, da će on osobno doći isplatiti taj danak.

Borba se između braće nastavljala. Od g. 996 pada moć makedonsko-bugarskog cara Samuila, koji je od tada uglavnom upućen na defenzivu prema Bizantu. Godine 998 Samuil oštro nastupa prema sjeverozapadu, udarivši na bizantinske podanike, kao i na saveznike. Provaljuje s vojskom u Zetu, saveznicu Bizanta. Uzalud posijeda bizantinski Ulcinj, Kotor, Dubrovnik i druga dalmatinsko-bizantinska primorska mjesta sve do Zadra. Samuil se vraća preko Bosne i Srbije u Bugarsku. Na tom je putu prolazio kroz Hrvatsku uz more od Omiša do Zadra, a Sredozemljem do u Bosnu. Ovaj Samuilov nalet i prolaz kroz Hrvatsku ne može a da se ne poveže s tadanjom borbom za prijestolje u Hrvatskoj. Protubizantinska stranka, a to su ustanici pod vodstvom Krešimira i Gojislava, ili je izravno pozvala ili je koristila prolaz Samuilovih četa, te je Svetoslav morao ostaviti prijestolje i zemlju i skloniti se u Trogir, dok su mu se braća popela na prijestolje (998).

U borbi za prijestolje bili su dalmatinski gradovi na strani zakonitog vladara Svetoslava, dok je većina Hrvata bila za Krešimira i Gojislava. Zadar se u toj borbi, da bi se zaštitio, stavlja pod okrilje Venecije. Zato Hrvati i Neretvani oko 998 zarobe 40 Zadrana i zadrže ih u ropstvu. Ostali dalmatinski gradovi, ugroženi ovom borbom, održe u Zadru sastanak, na kojemu zaključie da će tražiti duždevu pomoć i zaštitu, onu koju je do tada vršio hrvatski kralj. Dužd se nije usudio odmah primiti taj poziv, jer su dalmatinski gradovi bili pod Bizantom. Zato on na jesen 998 šalje svoga sina Ivana u Carigrad, gdje ovaj dobije dozvolu da Venecija uzme pod svoju zaštitu dalmatinske gradove. Dužd na Spasovo god. 1000 dobro se spremi i krene brodovljem put Dalmacije. Ploveći uz obalu Istre dođe pod Osor, koji mu se preda, položivši zakletvu vjernosti. To se isto zbilo i sa Zadrom, gdje mu se pokloniše poslanici iz drugih dalmatinskih gradova. Ovim je bizantinska Dalmacija i to prvi put u povijesti prešla pod zaštitu Venecije, ali nije priznala njenu vlast. Duždu to nije bilo dosta, on je htio imati hrvatska i neretvanska primorska

mjesta. Krešimir i Gojslav, videći sve to, da ne izgube dalmatinske gradove, šalju u Zadar duždu poslanike, nudeći mu nagodbu i mir. Dužd Petar Orseolo to odbije. Međutim, duždu dojavije izvidnice da se vraća kući iz Apulije 40 neretvanskih prvaka, trgovaca. Dužd pošalje 10 brodova prema otočiću Susku (između Lastova i Visa), koji iz zasjede napadnu Neretvane i zarobivši ih, dovedu ih duždu u Trogir, kamo je on prije toga stigao. Hrvatski Biograd već se bio predao duždu. U Trogiru dočeka dužda bivši hrvatski kralj Svetoslav–Suronja i oni tu sklopiše ugovor: Svetoslav se odriče dalmatinskih gradova, a dužd će mu pomoći da dođe do izgubljenog prijestolja. Kao zalog dade Svetoslav svoga sina Stjepana duždu za taoca. Poslanici neretvanskog kneza dođoše u Split duždu, ne bi li pustio na slobodu onih 40 zarobljenih Neretvana. Dužd pristaje, ali uz uvjet: neretvanski će vladar sa svim prvacima položiti duždu zakletvu da neće uznemirivati mletačke brodove, a treba da se odreče danka, koji su im do tada Mlečani plaćali. Kad je sve to učinjeno, dužd oslobodi zarobljenike, ali ostavi šestoricu za taoce. Na daljnjem putu dođe dužd do otočića u blizini Korčule, na kojem je bila crkva Sv. Maksima. Kad Korčulani, koji su bili Neretvani, odbiše da polože duždu zakletvu, na koju se njihov vladar sa prvacima u Splitu obvezao, navali dužd na Korčulu i zauzme je. Tako se poniješe i Lastovčani, na što dužd, iako teško, osvoji njihov grad i potpuno ga razruši. Na otočiću Sv. Maksima primi dužd Petar II Orseolo poklonstvo Dubrovčana. Tad se vrati u Veneciju i od tada ima u svom naslovu »Dux Dalmatiae«.

Za Hrvatsku je bio gubitak Dalmacije, kao i nekih primorskih mjesta, vrlo težak. Nije zato čudo da je Hrvatska za sve vrijeme dok je trajalo to stanje bila neprestano u napetim odnosima, a često i u otvorenom ratu s Venecijom. Poduzimali su sve, ne bi li povratili izgubljeno. Zato je Krešimir, ne samo uznemirivao, nego i napadao dalmatinske gradove, te su neki bili prisiljeni da pređu na njegovu stranu. Ali na sam glas o tome diže se Venecija i 1018 kreće dužd Oto, sin Petra II Orseola, sa brodovljem da zaštiti dalmatinske gradove; a da mu se ne bi iznevjerili, sklapa s njima ugovore i obvezuje ih na plaćanje godišnjeg danka. Rab se obvezao da će plaćati godišnje 10 libra svile, Krk 30 lisićjih koža, Osor 40, a Beli na Cresu 10 kuninih koža.

Krešimir i Gojslav bili su već od početka protivnici Bizanta, a napadajima na dalmatinske gradove dođoše s njim u otvoren sukob. Car Bazilije II. već je bio zauzeo svu Bugarsku, osim Srijema. Kad Sermon, bugarski upravitelj u Srijemu, nije htio da preda Srijem Bizantu, dođe Konstantin Diogen da ga na to vojskom prisili. Ali videći da to neće ići lako, posluži se prevarom. Pozva Sermona na dogovor i za razgovora s njim trgne mač, koji je držao skriven pod plaštom, i izdajnički ubije Sermona. Tada se i Srijem, krajem g. 1016 podloži Bizantu. Tako je u to doba bizantinsko carstvo graničilo sa Hrvatskom od Dilj gore na Borju, Vlašić, Čvrstnicu i donju Cetinu. Padom Srijema došli su na red Krešimir i Gojslav. Da bi spriječili

napad, oni krenu na granicu da se poklone caru Baziliju. Car ih prijateljski primi, bogato nadari, podijeli im naslov patricija i otpremi ih u Hrvatsku. Uza sve to, za bune u Veneciji protiv Orseola, g. 1024 Krešimir navaljuje na dalmatinske gradove i podloži ih pod svoju vlast. Ali time povrijedi cara Bazilija i bizantinski kapetan Bazilije-Bojoan navaljuje iz južne Italije na Hrvatsku. On uspostavi bizantinsku vlast u dalmatinskim gradovima, zarobivši tom prigodom Krešimirovu ženu i sina, koje odvede najprije u Bari, a zatim u Carigrad. Ali te iste godine sređuju se prilike i odnosi između Hrvatske i dalmatinskih gradova.

Budući da su Hrvatska i Dalmacija imale zajedničku hijerarhiju, političke nesuglasice uvijek su izazivale i one crkvene. Zato, dok su dalmatinski gradovi od 1018-1024 bili pod Venecijom, nastala u Hrvatskoj borba za potpuno odvajanje od dalmatinske hijerarhije i za nezavisnost. Vođa te borbe bio je Sedeš (Zdeda), koji je stao na svoju ruku vršiti biskupsku vlast u Hrvatskoj, te su poduzeti koraci u Rimu za uspostavu hrvatske hijerarhije. Protiv odcepljenja se najviše borio splitski nadbiskup Pavao, jer su bila ugrožena njegova biskupska prava i njegovi prihodi, pošto se posjed splitske crkve nalazio uglavnom na hrvatskom tlu. Konačno je borba završena nenadanom smrću tobožnjeg biskupa Sedeha. Uspostavom bizantinske vlasti u dalmatinskim gradovima 1024, pored ostalog, uređeno je sporazumom između Hrvata i Bizanta i crkveno pitanje. Tom prilikom dobiše Hrvati svog posebnog biskupa s nazivom »hrvatski biskup«. Ta je ustanova u crkvi neobična. Nije imao određeno sjedište, koje inače mora imati svaki biskup, stanovao je na hrvatskom kraljevskom dvoru, bio je član dvora, kraljevski savjetnik, predstojnik dvorske kapele i kancelarije. Tako neobična ustanova, a koju je i Rim odobrio, jasno pokazuje kakva je bila važnost i položaj hrvatske crkve u to doba.

Za Krešimira III. se vjerojatno dogodila još jedna važna činjenica. Stjepan, sin Svetoslava-Suronje i taoc u Veneciji, oženio je Hicelu, kćerku dužda Petra II. Orseola. Tako su sada, ne samo po ugovoru sklopljenom 1000 u Trogiru, nego i po rodbinskim vezama, Orseoli bili dužni da pomažu Svetoslava i njegova sina, kako bi se oni vratili na prijestolje u Hrvatskoj. Kad su 1026 Orseoli izgubili svaku vlast u Veneciji i živjeli u izgnanstvu na carigradskom i mađarskom dvoru, nisu mogli izravno pomagati Svetoslavu, ali su to činili preko mađarskog dvora. Protjerani dužd Oto bio je oženjen sestrom mađarskog kralja, Sv. Stjepana. Negdje g. 1027 navaljuje Sv. Stjepan na Krešimira, osvaja Slavoniju, ali je ne pripoji Mađarskoj, nego osnuje posebnu državnu oblast, Slavoniju, u kojoj vladaju Svetoslavovići.

Time je na početku XI. st. od Hrvatske otpala Dalmacija i Slavonija.

DRŽAVA SE PONOVO UJEDINJUJE

Krešimir je umro negdje oko 1035, a Gojislav već prije njega. Na hrvatsko prijestolje dolazi Stjepan I. (o. 1035-1058), sin Krešimira. Pomoću zadarske obitelji Madijevaca, koja je bila u rodbinskim vezama sa hrvatskim dvorom, Zadar se, negdje između 1036 i 1040 g., predao Hrvatima. Da bi to Bizant odobrio, Madijevac Dobronja putuje u Carigrad, ali nije ništa postigao i Zadar se morao povratiti Bizantu. Malo poslije toga, u vrijeme teških borbi za prijestolje u Carigradu, 1041-1059, kad je moć carstva pala, uspije Stjepanu uspostaviti vlast u dalmatinskim gradovima. To je Veneciji bilo krivo, te dužd Dominik Kontareno, 1050, uzimlje Zadar, koji ostaje pod Venecijom sve do godine 1066. Za vrijeme hrvatskog kralja Stjepana, u susjednoj Neretvanskoj Krajini vladao je Berigoj (*rex-judex*), koji je imao svoj vladarski dvor.

U vrijeme Stjepana počinje za pape Lava IX. (1048-1054), Nijemca, crkvena reforma, tzv. reformni pokret. U rimskom bi Lateranu papa sazvaio sinodu, na kojoj bi se stvorili reformni zaključci, koje bi posebni legati nosili u pojedine krajeve, gdje bi ih na pokrajinskim sinodama pretresali i provlačili u djelo. Oko g. 1050 dolazi u Hrvatsku i Dalmaciju prvi reformni papinski delegat, kardinal Ivan. On ispita najprije vjersko stanje klera i naroda i sazove sinodu u Splitu, na kojoj je, pored ostalog, zbačen nadbiskup Dobralj, a izabran splitski svećenik Ivan (1050-1063). Nadbiskup Dobralj, splitski građanin, živio je po ondašnjem običaju kao svaki drugi svjetovni mogućnik, sa ženom, djecom i mnoštvom služinčadi. Slično su živjeli i drugi dalmatinski biskupi. Tada su u našim stranama, kao i drugdje u Evropi, crkveno-vjerske prilike bile nisko pale, zbog ogromnih posjeda koji su pripadali crkvenim licima.

Kralja Stjepana je naslijedio njegov sin, Petar Krešimir (1058-1074).

POČECI FEUDALIZMA – PROPAST DOFEUDALNE DRŽAVE

Hrvatski vladari su poduzimali sve da zadrže dalmatinske gradove u svojim rukama. Prema unutarnjim prilikama i jakosti Hrvatske nekad im je to uspijevalo, a nekad i nije. Kroz čitavo 10. st. dalmatinski su gradovi bili u rukama Hrvatske, dok u prvoj polovici XI. st. više nisu. Hrvati su u X. st. imali razvijenu pomorsku trgovinu, povezanu s dalmatinskim gradovima. Zato, kad su izgubili dalmatinske gradove, nastoje da se u pomorskoj trgovini osamostale i tada podižu svoje vlastite gradove na moru. Prvi je Nin izgubio važnost, kad je izgubio biskupa; mada se ponovno diže i postaje hrvatska prijestolnica, sa monumentalnim građevinama, kao što je stolna crkva Sv. Marije, kraljevski dvor i dr. Za Ninom dolazi Biograd na moru, prije toga utvrđeni vladarski grad, u kojemu je stajala vojnička posada. Kad ga je Krešimir III. oduzeo Mlečanima, toliko se podigao, da je društveno i

upravo bio u svemu uređen po uzoru dalmatinskih gradova, sa priorom na čelu. Prije 1060 on ima svog biskupa, kojega je dobio u borbi za hrvatsku crkvenu nezavisnost, u vrijeme Krešimira III. U Zagorskoj županiji počinje jačati Šibenik i druga primorska mjesta, kao Drid kod Trogira, Solin itd. Ukoliko se time u prvoj polovici XI. st. silom prilika Hrvatska na moru osamostalila i više nije bila upućena na dalmatinske gradove, u toliko se stvaranjem gradova javlja novi proizvodni činioč u gospodarskoj strukturi Hrvatske. Koliko su Hrvatskoj bili potrebni dalmatinski gradovi, ona je njima bila još potrebnija. Bez Hrvatske dalmatinski su gradovi odsječene grane, određene da se osuše i propadnu. Svjesni toga, oni su se sami, za Petra Krešimira, tako usko povezali s Hrvatskom, da ne samo sudjeluju svim događajima hrvatskog kraljevstva, nego im daju i pravac. Sada su u sasvim drugom odnosu s Hrvatskom nego su bili od Tomislava do Držislava. Sada su Hrvatska i Dalmacija jedinstvene u svim granama javnoga života, uza svu razliku društvenog uređenja, što će doći do izražaja u reformnom pokretu, koji se za Petra Krešimira provodi i u našim stranama.

Papa Nikola II. (1058-1061) šalje poslije lateranske sinode 1059 g., na kojoj su doneseni mnogi zaključci, svog legata, opata Majnarda, da ih provede u Hrvatskoj i Dalmaciji. Februara 1060 g. Majnard se nalazi u Biogradu na moru i u njegovoj prisutnosti Petar Krešimir, po feudalnom sistemu, podjeljuje samostanu Sv. Ivana Evanđeliste, koji je upravo bio sagrađio, kraljevsku slobodu, tj. potpunu nezavisnost od bilo koje svjetovne vlasti; potvrđuje mu također posjed Rogovo i otok Žirje. Majnard obiđe najprije Hrvatsku i Dalmaciju, a zatim održi iste godine provincijalnu sinodu u Splitu. Tu su bili doneseni zaključci, slični lateranskim iz godine 1059. Pored ostalog, naređuje se, kao nova ustanova, obvezatno plaćanje desetine; zabranjeno je zarađivanje glagoljaša, ako ne nauče latinski; konačno, dok je drugdje bila zabranjena ženidba do 7 koljena, za Hrvatsku je zabranjena samo do 4 koljena. Ta se iznimka može razumjeti jedino ako se uzme u obzir, da su u Hrvatskoj bili još jaki ostaci prastarih rodovskih ženidbenih običaja, koje crkva ni prije, a ni sada nije mogla da iskorijeni. Majnard se poslije sinode vratio u Rim i marta 1061, na sinodi u Lateranu, bili su splitski zaključci potanko pretreseni, potvrđeni i pod pretnjom izopćenja određeni da se izvrše. Ali prije nego su poslani u Hrvatsku i Dalmaciju, umre papa Nikola II. Po njegovoj smrti izabere reformna stranka Aleksandra II., a protustranka Honorija II. Nasta raskol i oštra borba, te je papa Aleksandar morao napustiti Rim. Pošto je cio zapadni svijet bio razdijeljen na reformnu i protureformnu stranku, a osim toga, jer su splitski zaključci, osobito oni o plaćanju desetine i ograničenju ženidbe, duboko zadirali i rušili društveni poredak općinskih zajednica, morala je nastupiti opozicija. Nju je predvodio stranac Vulfo (Wolfgang), pristaša protureformističkog pape Honorija II. Da bi spriječio sprovođenje splitskih zaključaka, on ide dva puta papi Honoriju u Rim.

Splitski zaključci, iako odobreni, ostali su u Rimu i nisu bili poslani u naše krajeve na izvršenje. Istom kad se 1063 papa Aleksandar povratio u Rim, pogotovo kad je 1064 bio zbačen Honorije, mogao je papa Aleksandar da provodi reforme. Zato on već svršetkom 1063 šalje svoga legata, kardinala Ivana, da razvidi prilike i dokrajči shizmu u Hrvatskoj i Dalmaciji. Legat dade uhvatiti Vulfa i na sinodi u Splitu liši ga svećeničkog čina, dade ga javno išibati, obrijati mu glavu, udariti usijanim željezom pečat na čelo, zatim ga doživotno zatvori u tamnicu. Tako je bio protureformni pokret, koji je započeo u našim stranama 1060, završen krajem 1063, naravno potporom državne vlasti. Radi provedbe reformi kardinal Ivan dade izabrati za novog splitskog nadbiskupa dotadanjeg osorskog biskupa Lovru, koji je bio mlad, radin i odan reformi crkve, a o svemu izvijesti Rim. U naše strane dolazi novi legat, Teuzo, biskup Orvieto, koji donese potvrđene splitske zaključke iz god. 1060, kao i dozvolu da Lovro može prijeći sa osorske na splitsku stolicu. Teuzo se nalazio u Zadru 2. II. 1064, gdje je sudio u crkvi Sv. Ivana na Dugom otoku. U njegovoj se pratnji nalazi novoizabrani nadbiskup Lovro, kojega će Teuzo u Splitu ustoličiti. U užoj pratnji legata Teuza bio je mlad i učen svećenik Ivan. Kad su stigli u Trogir, izmoliše Trogirani da im Teuzo dade za biskupa svog pratioca Ivana, jer je za protureformne borbe i trogirski biskup bio zbačen, ili je umro. Lovro i Ivan, odgojeni i zadojeni reformnim idejama, ostaće za čitavog života vrlo usko povezani, i upravo po toj dvojici povezaće se Hrvatska i Dalmacija tokom čitave druge polovice XI. st., kao nikada prije; oni su zbrisali svaki trag Istoka u našim stranama i povezali ih sa Zapadom.

Glavni nosioci onodobnog kulturnog života bili su samostani benediktinaca, te se tada i u našim krajevima osnivaju novi samostani, a stari se reformiraju. Tako su reformirani: samostan Sv. Stjepana pod borovima kod Splita i Sv. Krševana u Zadru. Osnovani su: samostan Sv. Ivana Evangelista u Biogradu na moru, Sv. Mojsija u Solinu, Sv. Petra u Drazi na Rabu, Sv. Ivana Krstitelja u Trogiru, Sv. Nikole kod Šibenika itd. Svi oni primaju darovnicama od kralja i privatnika velike posjede, uređene po feudalnom sistemu, koji će im omogućiti da grade monumentalne bazilike i da mnogo utječu na razvitak graditeljstva i svih grana umjetnosti u našim stranama. Osim muških osnivaju se i ženski benediktinski samostani: Sv. Benedikta u Splitu, Sv. Nikole u Trogiru, Sv. Tome u Biogradu, Sv. Marije u Zadru itd.

Petar Krešimir dariva crkve i samostane, a osim toga i privatnike, kao Aprića Sokolara, zemljom u Jošanima kod Biograda, Pribinu Gusića zemljom u Kamenjarima. Po svemu su već tu počeci feudalizma, osnutkom gradova i darovnicama.

Davno je već vlast Bizanta nad Dalmacijom bila samo formalna, pogotovo otkad je 1054 Bizant prekinuo zadnje veze sa Zapadom, i to u vrijeme kad je radi nutarnjih i vanjskih prilika bio u svakom pogledu nisko pao. Zato vlast hrvatskih

vladara nad dalmatinskim gradovima u to doba nije polovična, kao prije, nego je potpuna. Petar Krešimir nosi naslov »kralja Hrvata i Dalmatinaca«, premda on to državo-pravno još nije bio.

U vrijeme Petra Krešimira u Slavoniji, koja je bila potpuno u feudalizmu, vladao je ban Dmitar Zvonimir. Petar Krešimir, ne imajući djece da obezbjedi prijestolje u obitelji, uzeo je za suvladara i nasljednika nećaka Stjepana. Doživjevši uspjehe u svom vladanju, a videći da mu je nećak slabić, stupa u pregovore sa rođakom Dmitrom Zvonimirom i dolazi do nagodbe: Slavonija, u kojoj vladaju Svetoslavovići, ujedinije se s materom zemljom, a njen vladar Zvonimir postaće Petru Krešimiru suvladar i nasljednik na prijestolju. Time je još jedan feudalni faktor ušao u državno uređenje Hrvatske. Petar Krešimir po sredovječnom običaju Stjepana zatvara u samostan Sv. Stjepana pod borovima, gdje on ne živi kao redovnik, nego ostaje i dalje svjetovnjak. Učinivši sve ovo mogao je Petar Krešimir 1069 ponovo kazati, da mu je vladanje prošireno na kopnu i na moru, misleći pri tome na Dalmaciju i Slavoniju.

Teško stanje bizantinskog carstva u drugoj polovici XI. st. omogućuje mnogim narodima ili da zadobiju više prava, ili da se oslobode od bizantinske vlasti. Tako 1071 navaljuju Mađžari na bizantinski Srijem i Beograd, te im slijedeće godine Bizant ustupa Srijem. Poslije teškog bizantinskog poraza kod Manzikerta (1071) Bugari se dižu na ustanak. Da dobiju pomoći izvana postavljaju carem Bodina, sina dukljanskog kralja Mihajla. Godine 1073, poslije prvih i sjajnih bugarskih uspjeha, bili su kod Pauna na Kosovu potučeni. Sam Bodin pade u ropstvo. Ovom bugarskom ratu za oslobođenje pomagale su dukljanska i hrvatska vojska. Time je na početku 1074 Hrvatska Petra Krešimira bila u neprijateljstvu s Bizantom. Poslije uspjeha u Bugarskoj, okreće se Bizant proti bugarskih pomagača i saveznika, Dukljana i Hrvata. Na proljeće 1074 šalje Bizant svoje saveznike, Normane, pod vodstvom grofa Amika, da zaposjednu Dalmaciju. Poslije uzaludnog opsjeđanja Raba, pustošenja obale i otoka, uspijeva Normanima da zarobe hrvatskog kralja. U to vrijeme nalazio se u Dubrovniku papinski legat Gerard, nadbiskup Siponta, radi raspre koju su imali Dubrovčani sa svojim nadbiskupom Vitalom. Gerard je posredovao i došlo je do nagodbe između Hrvata i Normana. Petar Krešimir se oslobađa, a Normani uzimlju vlast u gradovima Zadru, Biogradu, Trogiru, Splitu i Ninu. Dolazak Normana na istočnu obalu Jadrana bio je težak udarac za Veneciju. Dužd Dominik Silville spremi se i plovi s brodovljem u Dalmaciju, gdje mu uspijeva protjerati Normane i uspostaviti mletačku vlast. Dalmatinski gradovi mu (8. II. 1075) polažu svečano obećanje da više nikada neće dovoditi Normane niti bilo koje strance u zemlju.

Provala Normana bila je kobna za Hrvatsku; osim toga što je izgubila Dalmaciju, izgubila je i svog vladara Petra Krešimira, koji umire negdje na svršetku

1074. Po smrti Petra Krešimira, kako je on sam bio odredio, sjeda na hrvatsko prijestolje njegov suvladar ban Dmitar Zvonimir, oženjen Jelenom Lijepom, kćerkom mađarskog kralja Bele I., a sestrom kralja Ladislava. Kad je Zvonimir zasjeo na prijestolje Dalmacija nije bila u njegovoj vlasti. Zato je i njemu, kao i svim njegovim predšasnicima, bila prva i glavna briga, kako da povрати Hrvatskoj dalmatinske gradove. Vrhovništvo nad tim gradovima još je uvijek bilo bizantinsko, a Bizant je prema svojim interesima, a ne onim dalmatinskih gradova, njih ustupao Veneciji, Hrvatskoj, Normanima ili ih zadržavao u svojoj izravnoj upravi. Zvonimir, da to dokrajči, odmah po dolasku na prijestolje, poduzima korake kako bi oslobodio dalmatinske gradove od bizantinskog vrhovništva ili vlasti, a osim toga da ih državo-pravno sjedini s Hrvatskom, tako da Hrvatska i Dalmacija postanu jedno ujedinjeno kraljevstvo. Bizant na to ne bi nikad pristao, zato Zvonimir i ne traži to od njega, nego se obraća na drugu stranu. U to se doba papinstvo smatralo baštinikom sviju prava nekadašnjeg rimskog carstva, pa i prava osnivanja novih kraljevina i podjeljivanja kraljevskog naslova. Na papinoj stolici je sjedio Grgur VII. Dužd Dominik Silvije, koji je Normanima bio oduzeo dalmatinske gradove, nije bio na strani pape Grgura, nego uz njegove protivnike. Bizant je bio slab i nemoćan. Uočivši sve to Zvonimir stupa u pregovore s papom Grgurom, da bi mu on svojom vlašću oslobodio Dalmaciju od bizantinskog vrhovništva i pripojio je Hrvatskoj, tako da Hrvatska i Dalmacija postanu jedna država. Budući da je Zvonimirov prijedlog bio potpuno u skladu s idejama Grgura VII., on pristane i u septembru 1075 šalje poslanike Gebizona, opata rimskog samostana Sv. Bonifacija i Aleksija sa Fulkoinom, biskupom Fosombrone^a kod Ankone, da taj čin izvrše svečanom krunidbom Zvonimira. Oktobra 1075 u bazilici Sv. Petra u Solinu (danas Gradina) u prisutnosti i privolom svećenstva, prvaka i naroda Hrvatske i Dalmacije, opat Gebizon svečano ustoliči Zvonimira na prijestolju slobodnog kraljevstva hrvatsko-dalmatinskoga. Pomazavši ga uljem, okruni ga kraljevskom krunom i preda mu po feudalnom običaju znakove državne vlasti, žezlo, mač i stijeg. Tom prigodom po feudalnom načinu, izdao je Zvonimir u korist papinske stolice tri isprave. Prvom, prije samog čina krunidbe, dariva on papi samostan Sv. Grgura u Vrani kod Biograda, u kojemu će papinski poslanici stanovati, kad se budu nalazili u hrvatsko-dalmatinskom kraljevstvu. Drugom ispravom, pri samom činu krunidbe, Zvonimir iskazuje vjernost i odanost papinstvu uz obećanje, da će pravedno vladati, štititi prava crkve, potsticati dobro, progoniti zlo i plaćati papi godišnje 200 zlatnika. Treća isprava sadrži Zvonimirovu podaničku ili vazalsku prisegu papi; u njoj se obvezuje da neće nikad i na nijedan način sudjelovati u radu protiv osobne sigurnosti pape ili njegovih legata, da neće odati nikomu ništa što bi mu bilo povjereno, a na štetu pape, i konačno, što je najvažnije, da vrhovno

a) Fosombrone

pravo, tj. vrhovništvo papinstva na hrvatsko-dalmatinsko kraljevstvo neće nikada zaniijekati, poništiti ili nekom drugom priznati to pravo. Ovim je bizantinsko vrhovništvo prešlo na papinstvo, koje zato preuzima obranu i zaštitu hrvatsko-dalmatinskog kraljevstva u svemu i protiv svakoga. Tako sada, prvi put u povijesti, Hrvatska i Dalmacija postadoše državo-pravno jedna država; ispunile su se davne težnje Hrvatske i Dalmacije, koje je do tada Bizant s Venecijom uvijek osujećivao i priječio.

Radi toga, kad je 1079 grof Vecelin iz susjedne Istre ili iz Kranjske htio navaliti na pogranične gradove Hrvatske, ustaje papa Grgur i prijetnjom izopćenja sprječujući provalu. Za rata između normanskog kneza Roberta Gviskarda i Bizanta, od 1082-1085, za posjede na Epirskoj obali, na normanskoj se strani borilo kod Krfa i hrvatsko brodovlje protiv bizantinskog i mletačkog. Tim se Zvonimir zamjeri Bizantu, što iskoristi mletački dužd Vital Falieri i zatraži od bizantinskog cara Aleksija, da mu dade pravo na Dalmaciju. Car Aleksije je to i učinio. Dužd je to mogao tražiti, jer je 25. V. 1085 umro Grgur VII, ostavivši papinsku stolicu bez moći i ugleda. Ipak se za života Zvonimira dužd nije usudio da pokuša provesti u djelo pravo, dobiveno od Bizanta. Zadovoljavao se samo s naslovom »Dux Dalmatiae«. Tako od 1082 dalje Zvonimir nije u dobrim odnosima ni s Venecijom ni s Bizantom.

Zvonimir je prenio kraljevsko sjelo u Knin, dok su njegovi predšasnici stanovali u Klisu, Biogradu na moru ili Ninu. Pod Kninom sagradi hrvatskom biskupu stolnicu Sv. Marije, dok je nedaleko postojao kaptol Sv. Bartula (danas Kapitul kod Knina). Zvonimir je obdario ne samo mnoge crkve i samostane, kao splitsku stolnu crkvu, benediktinski samostan u Splitu i Zadru, crkvu Sv. Lucije kod Baške na Krku, nego i mnoge privatnike. Ali Zvonimirova darivanja nisu jedno sa darivanjima njegovih predšasnika.

Postoji svjedočanstvo da je Petar Krešimir darivao privatnicima državna vladarska dobra, ali ta darivanja nisu prelazila krug privatno-pravnih odnosa. Germanski vođe na Zapadu osvajali su zemlje sa svojim vojničkim družinama i po osvojenju međusobno dijelili zemljišta. Tu je početak feudalizma na Zapadu. U Hrvatskoj se taj proces drugačije odvijao. Rimsku Dalmaciju nije zauzeo hagan sa svojom vojnom družinom nego sa saveznicima slavenskim plemenima. Zato je zemlja podijeljena između hagara i slavenskih plemena, koja su još živjela u društvenom uređenju seoskih općina. Protjeravši Avare, hrvatski je vladar preuzeo u svoje ruke, kao vladarsko dobro, sve ono što je prije pripadalo haganu, dok su plemena i dalje prosljedila životom u svojim seoskim općinama, bilo za knezova (VII.-IX. st.), bilo za kraljeva (X.-XI. st.). Tako su od samog početka u Hrvatskoj postojala dva produkcijska faktora, u svojoj biti potpuno različita. Dok su kraljeve posjede najprije obrađivali robovi, a postepeno i kmetovi, posjedi članova seoskih općina bili

su individualno vlasništvo, koje je svaki na svoj račun i za sebe obrađivao. Jer su ta dva faktora po produkcionim sredstvima, a i po produkcionim odnosima, bila potpuno odvojena, svako zadiranje jednog u drugo po sebi je izazivalo reakciju i borbu. Dok je u feudalnom sistemu na Zapadu vladar mogao iz raznih zakonskih, ali i nezakonskih, uzroka – nevjera, nemanje potomstva, itd. – oduzimati imanja pojedinim feudalcima i darivati ih drugome, kod nas se to nije moglo događati. Po zasadama rodovskog uređenja u seoskim općinama, zemlju je pojedinac samo uživao, dok je ona uvijek bila vlasništvo svih članova seoske općine (vrvi); na zahtjev članova, uvijek i u svako doba, mogla su se zemljišta ponovno pridjeljivati; ako je član općine dobio na dar, izdvorio ili kupio zemlju bilo gdje, tom je zemljom mogao raspolagati samo i jedino za života, dok je poslije njegove smrti zemlja prelazila ne samo na njegove baštinike, nego i u virtualno vlasništvo čitave seoske općine; kod osuđenih na konfiskaciju, konfiscirana dobra nisu prelazila u vlasništvo države ili nekog drugog, nego u bližu rodbinu. Ove i slične zasade koje možemo pratiti u hrvatskim izvorima sve do početka XIX stoljeća, igrale su veliku i odsudnu ulogu u društvenom razvitku Hrvatske. U prvom redu, pravo ponovne diobe zemalja unutar seoskih općina, bilo je brana svakom prohtjevu pojedinih članova za bogaćenjem na bilo koji način i na štetu drugoga; čuvalo je ekonomsku ravnotežu među članovima, priječilo stvaranje pojedinih bogatih članova, a tim i kasta; branilo je članove od svakog prohtjeva ili nasilja nekoga izvana, pa i samoga vladara. Zato darovnice Petra Krešimira, Apriću, Gusiću i drugima, nisu remetile odnose u seoskim općinama, pogotovo kad su ih oni još za života darovali biogradskom samostanu. Da nisu to učinili, te zemlje bi bile dane čitavoj općini. Zvonimirove darovnice posve su druge naravi. On ne dariva jednu ili drugu zemlju, nego čitavu Pomorsku (klišku) županiju, od Mosora i Solina do Bihaća, svom ujaku Strezi, a zetu Vonjči dariva utvrđeni kraljevski grad, nedaleko Vranskog blata, sa svim njegovim pripadnostima. Ovakvih darovnica bilo je više, ali mi znamo samo za ove dvije. One prelaze krug običnog darivanja jedne ili druge zemlje, to su državopravne darovnice, jer darivani prima sa zemljom i vlast nad podložnim osobama (kmetovima); izdvajajući se iz svoje seoske općine ulazi u sustav feudalnog sistema. Ovim imamo povijesno utvrđeno, da stvarni početak feudalizma u Hrvatskoj nastaje za Zvonimira; stvara se posebni sloj ljudi, novi produkcionni faktor, koji do tada nije postojao, a koji se u našim izvorima zove »vlastela«. Velika je to novost, jer istom je sada bio otvoren put pojedincima u takmičenju za bogatstvom, a time i nasilju i ugnjetavanju slabijih i podčinjenih. Dokaz je već spomenuti Zvonimirov ujak, Streza. U Kaštelanskom polju, koje je on dobio do Zvonimira, između vladarskih bilo je i zemalja privatnika. Streza i od njih traži godišnji dohodak, jednako kao i od svojih kmetova. Podignuta je parnica pred Zvonimirom, koji tužiocu daje pravo i zabrani Strezi nezakonito ubiranje dohotka.

Da se feudalizam otvorenije javlja u Hrvatskoj u vrijeme Zvonimira, po sebi je razumljivo. Zvonimir dolazi iz Slavonije, u kojoj je već u IX. st. franački feudalizam, skupa sa onim bugarskim, brisao rodovsko uređenje seoskih općina; Zvonimir je za Hrvatsku ipak bio stranac, a u samostanu zatvoreni Stjepan stalno je imao svojih pristaša, i uvođenjem feudalnih darovnica Zvonimir je htio da nađe sebi pristaše i stvori jake pojedince, preko kojih bi vladao.

Zato kad je Zvonimir sakupio Sabor na Kosovu kod Knina i pozvao sakupljeni narod, koji je na takvim saborima suvereno odlučivao, u rat protiv Seldžuka u Palestini, nastalo je protivljenje i metež u kojemu pogibe i sam Zvonimir, u prvoj polovici 1089 godine.

Činjenica, što Zvonimir nije imao nasljednika, po sebi historijski sporedna, nije uzrok što je propala državna samostalnost Hrvatske, nego je direktni uzrok uvođenje feudalizma sa strane Zvonimira. Feudalni sistem kao progresivni, morao se razvijati i ići naprijed, zato se na prijestolje morala postaviti osoba, koja bi nastavila Zvonimirovim putem. Iz samostana izvedeni starac, Stjepan II., nije bio za to sposoban, pogotovo što nije ni imao čitavu Hrvatsku u svojoj vlasti, nego uglavnom dalmatinske gradove sa dijelom Hrvatske. Novostvoreni feudanci stajali su uz kraljicu-udovu Jelenu, koja se vratila i gospodovala u feudalnoj Slavoniji. Stvar će se još većma zaplesti smrću Stjepana II., negdje na prelazu iz 1090 u 1091 godinu. Sad Jelena sa pristašama feudalizma uzimlje mađarskog kralja Ladislava, da im dade za kralja člana arpadovske dinastije, na što ovaj i pristane. Odredivši za hrvatskog kralja sinovca Almoša, Ladislav ulazi na proljeće 1091 s vojskom u Slavoniju, koja mu se bez otpora predaje. U Hrvatskoj nailazi na oštar otpor hrvatske vojske, regrutirane od članova seoskih općina. Mađarska vojska, iako pomagana od pristalica Jelene, u teškim borbama na uskom prostoru, izbija na more kod Biograda, gdje je bila glavnina Zvonimirovih pristaša i novih feudalaca. Budući da je tada hrvatsko kraljevstvo bilo pod vrhovništvom papinstva, Ladislav se obraća papi Urbanu II. tražeći od njega odobrenje. Time on povrijedi bizantinskog cara Aleksija, koji radi toga – ali u prvom redu da spriječi zaposjedanje Dalmacije – nagovori svoje saveznike Kumane, da provale u Mađarsku, što oni sredinom 1091 i učiniše. Taj prodor prisili mađarsku vojsku da ostavi Hrvatsku i povrati se natrag. U isto doba car Aleksije šalje normanskog grofa Gotfrida, sina poznatog nam kneza Amika, da zauzme dalmatinske gradove, što ovaj lako i izvrši. Tako polovinom 1091 Slavonija i Dalmacija se odijele od Hrvatske, a Hrvatska se nalazi u metežu i bezvlađu. Ladislav, da bi osigurao vlast u Slavoniji, osniva godine 1093/94 biskupiju u Zagrebu, postavivši za biskupa Duha, rodом Čeha, koji za sobom dovede nekoliko svećenika za članove novoosnovanog kaptola, te razne obredne knjige, koje su do danas sačuvane. Za uzdržavanje dobi nova biskupija,

od Ladislava a ne od Almoša, Dubravu kod Čazme, što pokazuje da je Almoš bio samo određen za kralja, ali da to nije postigao.

Hrvatska se nalazila u teškom stanju. Poslije teških međusobnih borbi uspije rodovima da podignu na prijestolje Petra (oko 1093/97), nepoznatog nam roda i plemena, sa glavnim sjedištem u Kninu. Takva je bila situacija do smrti kralja Ladislava, a dolaskom Kolomana na mađgarsko prijestolje stvari će se izmijeniti. Koloman uzimlje kao glavnu zadaću da izvrši ono što je Ladislav bio započeo, da podloži čitavo Hrvatsko-dalmatinsko kraljevstvo. Da bi to osigurao, ostavlja protu-papu Klementa III. i priključuje se Urbanu II. Da mu ne bi smetali Normani, ženi se sa Buzilom, kćerkom normanskoga sicilijanskog kneza Rogerija. K tomu mijenja iz osnova koncepciju Ladislava i Jelene, odustaje od toga da bi Almoš dobio hrvatsko prijestolje, a kao naknadu mu daje vojvodstvo na lijevoj obali Tise, a on će sam postati hrvatsko-dalmatinski kralj. Prolaz križara g. 1096 kroz Mađgarsku i Hrvatsku spriječio je Kolomana da ostvari svoje namjere. Ali poslije prolaza križara, na proljeće 1097 navaljuje on jakom vojskom na Hrvatsku kralja Petra. Na granici Slavonije i Hrvatske, u planini Gvozdu, sukobe se mađgarska i hrvatska vojska, feudalizam i ostaci rodovskog uređenja. Koloman nadvlada a u bitci pogine posljednji hrvatski kralj, Petar. Poslije te bitke, kojom je bila skršena moć seoskih općina, Koloman lako zaposjedne Hrvatsku. Videći Mlečani, da će on zauzeti Dalmaciju, koju car Aleksije nije mogao braniti, dolazi dužd Vital Michieli i prisili dalmatinske gradove da se stave pod njegovu zaštitu. K tomu je došlo između Kolomana i dužda do nagodbe, po kojoj se Koloman obvezao da neće uznemirivati dalmatinske gradove.

HRVATI U MAĐŽARSKOJ FEUDALNOJ DRŽAVI STVARANJE SLAVONSKOG DUKATA

Poslije 1097 prilike u Hrvatskoj su se teško i polako sređivale. Poslije 11 godina borbe, tek g. 1102, došlo je do smirenja i Koloman je mogao doći u Hrvatsku da se okruni za hrvatskog kralja. Tako završi borba između prodirućeg feudalizma, kojeg je on bio izraziti nosioci, i naroda u seoskim općinama. Dolaskom Kolomana na hrvatsko prijestolje u pogledu proizvodnih sredstava nije se ništa bitno izmijenilo, promijenila se samo dinastija. Ono što su prije posjedovali hrvatski vladari, sada je prešlo u posjed Arpadovaca. Koloman je sada uživao sva hrvatska krunska dobra, a kao feudalac on nagrađuje njima svoje istomišljenike. Budući da su proizvodna sredstva osnov povijesnog zbivanja, godina 1102 ne može se nikako uzeti kao termin propasti hrvatske države. Može se jedino kazati da je formalno prestala hrvatska dofeudalna država, ali *de facto*, ona je i dalje živjela i postojala, ukopčana u mađgarsku feudalnu državu. U njoj je kraljevski produkcijski faktor i dalje ostao,

jednako kao i onaj seoskih općina. Upravo zato u Hrvatskoj i poslije toga, uza sva nastojanja feudalnih vladara i feudalnog vremena, pravi feudalizam neće nikada zavladatai; dogodiće se to, da će i sam feudalizam u Hrvatskoj biti ukopčan, a tim i zasjenjen, od seoskih općina. U tomu je Hrvatska nešto posebno.

Koloman izdaje prigodom krunisanja za hrvatskog kralja, g. 1102, onima koji su u Hrvatskoj bili dobili, ili za bezvlasta zaposjeli, kraljevska dobra svečane isprave, kojima legalizira stanje koje je već postojalo; po feudalnom pravu oslobađa on uživaoc tih posjeda i sve njihove podložnike (kmetove) svakog podavanja kralju, jedino je svaki pojedini uživaoc, po vazalnoj dužnosti, bio dužan da na njegov poziv dođe s 10 oružanih konjanika u vojsku, do Drave na svoj, a preko Drave na kraljev trošak.

Kad je Koloman zavladao Hrvatskom, nije radi onodobnih prilika posegao za Dalmacijom, pustio je u miru dalmatinske gradove, što neće dugo trajati. Koloman je g. 1104 obračunao sa bratom Almošem i njegovim pomagačima, a iste godine je uredio svoje odnose s Bizantom ženidbenom vezom. Venecija je te godine užasno stradala od požara i poplava, te je Koloman mogao da počne sa zauzimanjem dalmatinskih gradova. To je on učinio uz prethodni pristanak Bizanta, kojemu su dalmatinski gradovi tada izravno pripadali. Početkom 1106 on ide osobno da zauzme Dalmaciju. Počevši od Zadra zauzme sve do Splita, ugovorivši sa svakim pojedinim gradom uvjete predaje. Konačno, vrativši se u Zadar, na saboru pred Zadrom maja 1107, izdaje pojedinim gradovima ispravu, kojom im garantuje onu autonomiju koju je svaki pojedini grad prije toga uživao, a oni ga priznaju svojim kraljem i obvezuju se da će mu davati dvije trećine lučkih daća. Tada se Koloman vrati u Mađarsku.

Tako Slavonija, Hrvatska i Dalmacija priznaše vlast Arpadovaca. One su uza svu heterogenost društvenog uređenja prije mogle sačinjavati jedno političko tijelo, jer su u hrvatskom kralju imale zajedničkog vladara, a time im je i produkcionni faktor bio zajednički. Dolaskom Arpadovića stvar se izmijenila; priključio im se novi, ali glavni, član – Mađarska sa mađarskim kraljem. I zato Slavonija, Hrvatska i Dalmacija nisu mogle da same dulje sačinjavaju jedno državno tijelo (*regnum*), jer one tri same nisu više imale nijedan zajednički produkcionni faktor. Slavonija je bila potpuno feudalno uređena, uglavnom sva u posjedu vladara, ili kojeg mađarskog vlastelina, kojemu je Koloman darovao jedan ili drugi posjed; u Hrvatskoj je ostalo stanje uglavnom kakvo je bilo i prije, osnov je bio u rukama seoskih općina, dok su dalmatinski gradovi imali svoje aristokratsko-kapitalističko uređenje. Takva međusobna heterogenost društvenog uređenja Slavonije, Hrvatske i Dalmacije priječila je njihovo stapanje, a omogućivala okolnim susjedima da se jagme sad za jednu sad za drugu, istovremeno je bila uzrok borbi unutar pojedine ili jedne s drugom. Dok ih je ta heterogenost razdvajala, a dolaskom

madžarske dinastije jednu od druge i odvojila, razvoj prilika i međusobne borbe za madžarsko prijestolje tokom XII. stoljeća, imaće za posljedicu da će u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji kraljevska dobra preći na hercega, čime će se opet formirati državo-pravni »regnum« Hrvatske i Dalmacije.

Pitanje nasljedstva u Madžarskoj nije bilo uređeno i upravo borbe za prijestolje između Arpadovića učiniće da se Hrvatska i Slavonija ponovno ujedine, postavši zasebno tijelo u sklopu madžarske države, kojima se Dalmacija nekad priključivala, a nekad se pod pritiskom Venecije od njih odvajala. Koloman da bi obranio prijestolje od svog brata Almoša i osigurao ga po svojoj smrti sinu Stjepanu, dade Almoša, negdje između 1112 i 1115, okruniti za hrvatskog kralja. Ali to je bilo samo formalno i nije donosilo nikakvih promjena u produkcionim faktorima. Kad se pak Bizant okrenuo od Stjepana II. (1116-1132), i uzeo u zaštitu i primio na svoj dvor arpadovske bjegunce sa samim Almošem, Venecija će odmah segnuti za dalmatinskim gradovima. To joj neće biti teško provesti, jer Koloman, a osobito njegovi ljudi u dalmatinskim gradovima, nisu se držali obaveza iz god. 1107. Već je Koloman našao načina da za komesa u Zadru postavi Madžara Klodina, za splitskog nadbiskupa Madžara Manasesa, uz to je ostavio u samom gradu upravitelja svih kraljevskih prihoda u Hrvatskoj i Dalmaciji sa njegovom moćnom oružanom pratnjom. Venecija (1115/16) zauzimalje s prethodnom dozvolom Bizanta dalmatinske gradove, a i dva hrvatska grada, Biograd i Šibenik. Na povratku dužd Ordelaf Faledro zauzme Osor, Cres i Krk. Ljeti 1116 g. imao je dužd u vlasti čitavu Donju Dalmaciju, hrvatski Biograd i Šibenik. Dok se mletačka vlast poklapala, radi sličnosti društvenog uređenja, sa dalmatinskim gradovima, upravo radi toga bila im je kao takmac pogibeljnija i štetnija od Ugarske. K tomu je mletačka vlast u Dalmaciji bila uvijek zazorna susjednim Hrvatima, jednako kao i madžarskom dvoru. Zato već na prelazu iz 1116 u 1117 g. Zadar je u rukama kralja, juna 1117 ponovno pod Venecijom, a malo iza toga je ban Klodin pred Zadrom tako potukao mletačku vojsku da je i sam dužd zaglavio, ali ipak nije zauzeo Zadar. Klodin je zauzeo Biograd, Šibenik, Trogir i Split. Venecija tada sklopi petogodišnje primirje sa ugarskim dvorom. Kad je to isteklo (maja 1125), mletačko brodovlje, vraćajući se uz našu obalu sa križarske vojne, na čelu sa duždom Dominikom Nickiele, zauzme Split i Trogir, a Biograd spali i potpuno poruši. Narod se raseli, a biskup se sa kaptolom skloni u Skradin, gdje je i ostao. Tako nesta biogradske, a nastala skradinska biskupija.

Radi sve zaoštrenijih odnosa između Bizanta i Ugarske, Stjepan II. ništa ne poduzima da izmijeni stanje u Dalmaciji. G. 1127 počinje rat između Bizanta i Ugarske, koji potraja do kasne jeseni 1129 g. Iako se nije ratovalo u Hrvatskoj, ipak su za rata Hrvati mnogo uznemirivali susjedne dalmatinske gradove, koji su bili u bizantinskim rukama. Mirom 1130 g. vraćaju se Trogir, Split i Šibenik

u ruke kralja, i tako će ostati dulje vrijeme. Stjepan II. nije imao djece te uze za prijestolonasljednika Almoševa sina, Belu. Od Ladislava dalje usmjerena je politika Arpadovaca prema Balkanu, zato Stjepan oženi Belu sa Jelenom, kćerkom srpskog velikog župana, Uroša I. Ova umna i vrijedna žena odigraće veliku ulogu u vrijeme kraljevanja Bele II (1131-1141), njenog slijepog i vinu odanog muža. U isto vrijeme izgubi Bizant velike teritorije u Aziji i okreće se prema Zapadu. Tako Slavonija, Srijem, Hrvatska, Dalmacija, Bosna i Srbija postadoše tlo takmičenja jedne i druge ekspanzionističke sile, na udaru i u vrtlogu borbi, koje će započeti car Ivan Komnen (1118-1143), a oštro će ih voditi njegov sin car Emanuel (1143-1180). Ovomu će dobro doći nesloga na mađarskom dvoru i on će od 1151-1163 pomoći postavljati i rušiti razne mađarske kraljeve. Kad se konačno 1163 ponovno popeo na mađarsko prijestolje Stjepan III. (1163-1172), morao je sklopiti ugovor sa carem Emanuelom, po kojemu je Bizantu ustupio Srijem, i pored toga, se obvezao da će brata Belu poslati na carski dvor, a ujedno mu dati na upravu Slavoniju, Hrvatsku i Dalmaciju, što je za vjekovni razvoj povijesnih prilika u Hrvatskoj bilo otsudno. Car Emanuel, u nadi da će sa Belom njegovom carstvu pripasti i krajevi na Zapadu, zaruči Belu sa svojom kćerkom i proglasi ga prijestolonasljednikom. Ali kad Stjepan na traženje cara Emanuela nije htio da preda obećanu tzv. Belinu baštinu, došlo je 1164 g. do rata. Stjepan obeća da će to izvršiti, ali nije izvršio. Tada dođe do ponovne borbe, u kojoj Stjepan po treći put ugovori, ali ne izvrši. Zato 1167 vojska cara Emanuela ide na Zapad i zauzimalje bez teškoća sve, tako da su te godine u vlasti Bizanta Zeta, Raša, dio Dalmacije i Hrvatske, Bosna i Srijem. Ova je igra najbolji dokaz važnosti naših krajeva za jednu i drugu stranku. Od zaposjednutog dijela Hrvatske (teritorij lijevo od Krke) i Dalmacije oformi Bizant svoju provinciju, zvanu Dukat, sa dukom ili sevastom na čelu. Poslije toga će se Belina baština i dalje zvati Dukat. Dio Hrvata, koji je bio pod Bizantom, teško je podnosio bizantinsku vlast, zato je u tom dijelu Hrvatske bio nered i metež, dok u dijelu desno od Krke vlada red i Stjepan mnogo pomaže njemu vjernu vlastelu. Veneciji također nije bila po volji bizantinska vlast u dalmatinskim gradovima. Mlečani 1172 zauzimalju silom Trogir i Dubrovnik, tako da je u carskim rukama ostao jedino Split, sjelo carskog sevasta.

Za tih teških dinastičkih borbi najviše su postradali kraljevski posjedi, pošto su ih crkveni ili svjetovni velikaši od jednog ili drugog vladara dobili ili prisvojili. Vlastela se tako osilila, da je po uzoru na zapadne feudalce težila da izravno utječe na vladanje i da s kraljem dijeli vladarsku vlast.

Međutim su se prilike u Bizantu izmijenile. Car Emanuel dobije sina Aleksija, čime je Bela postao suvišan. Zato car razriješ zaruke između Bele i njegove kćerke i opozove imenovanje Bele za prestolonasljednika. U neprilici što će sa Belom, dobro mu dođe smrt kralja Stjepana III. (1172). Belinu baštinu je držao u svojoj

vlasti, a da donekle zadovolji Belu, uputi se sa vojskom i sa Belom prema Mađarskoj, da Belu postavi na prijestolje, što mu i uspije. Caru Emanuelu osta u vlasti Belina baština: Srijem, današnja Slavonija, dio Hrvatske i Split u Dalmaciji. Ali smrću cara Emanuela (24. IX. 1180) riješio se Bela III. obaveza prema Bizantu i on upada s vojskom i zauzima sve što je Bizant nepravo držao u svojim rukama. K tomu Zadar i Trogir protjera Mlečane i prizna vlast Bele III.

Budući da su Hrvatska i Dalmacija gotovo čitavo stoljeće bile dionik raznih političkih, gospodarsko-društvenih i vjerskih potresa, godine 1185 sazvan je sinod u Splitu, čiji zaključci odražavaju kaotično stanje u tim krajevima, a koje se sad stišalo. Arpadovci, zavladaвши u Hrvatskoj, ostaviše njeno staro društveno uređenje: kraljevski župani upravljaju pojedinim kraljevskim županijama i obližnjim plemenskim župama, uživaoci kraljevskih imanja, vlastela, od sada zvana feudalnim nazivom »comes« – knez upravljaju svojim oblastima; prijašnji vojni zapovjednik, ban, ostaje i dalje na istoj dužnosti (vrše je redom Mađari – Ugra, Klodin, Apa, Ampudije), nestalnog sijela i djelokruga, ali uvijek kao vojni upravitelj. Da bi održao na okupu svoju baštinu, Bela III. uređuje u njoj jedinstvenu vlast od Drave do mora. Na početku daje vlast u ruke bana (odmah poslije 1180), a oko 1192 predaje Dukat na upravu svom malodobnom sinu Emeriku, mjesto kojega do 1194 upravlja njegov zamjenik. Po ovom je Dukat već tada smatran zasebnom političkom jedinicom. Te godine preuzima vlast u Dukatu sam Emerik, sa svim vladarskim obilježjima. Time je konačno pravno formiran tzv. slavonski dukat, kojim će upravljati *dux* kraljevskog roda. On će primati sve stare kraljevske dohotke, a od tih prihoda davaće kralju godišnje 10.000 maraka. Dux ili herceg je glavni politički upravnik, vrhovni vojskovođa i sudac, ima svoj dvor, vijeće, kancelariju, izdaje isprave, dijeli privilegije i darovnice, dapače kuje i svoj novac.

Prelazom kraljevskog patrimonija u ruke *dux*a ili hercega kraljevska vlast u Slavoniji, Hrvatskoj i Dalmaciji postala je samo nominalna; sve tri zemlje ponovno imaju zajednički glavni produkcijski faktor, a kad se nadoda i stara tradicija, Slavonija, Hrvatska i Dalmacija ponovno su postale *regnum* ili »kraljevstvo hrvatsko-dalmatinsko«.

Bela III. ne samo u Mađarskoj, nego i u Slavoniji pomaže naseljavanje stranaca, tzv. »*hospites*« (doseljenika). To su bili zanatlije iz njemačkih krajeva (Teutunci), Francuske i Italije (Latini), koji su se naseljavali u podgrađa ili na imanja kraljevskih tvrdih gradova, vlastele ili crkvenih institucija; bili su osobno i imovno potpuno slobodni, pod vlašću župana dotične feudalne jedinice, dok su sami živjeli u zajednicama, podijeljenim po zanatima (cehovima), uređenim na način i po običaju kraja iz kojeg su se doselili. Tu je početak civiteta i građanskog staleža u Slavoniji. U Hrvatskoj to ne uspijeva radi pretežne organizacije seoskih općina, koje po sebi isključuju civitet. K tomu Bela III. ne samo širi krug, nego i značaj

feudalaca u Hrvatskoj: nastoji da uvede feudalizam zapadnog tipa, kako to jasno pokazuje darovnica, kojom on 1193 dariva Krčkom knezu Bartolu u nasljedstvo županiju Modruš; za njega i Stjepan Babonić dobi zemlje između Une i Sane. Da bi spriječio borbe za prijestolje Bela III. odredi da će se unaprijed ugarsko prijestolje popunjavati po primogenituri, a da predusretne separatističke tendence, u Slavonskom dukuatu će vladati prestolonasljednik. Tako su se sa Belom III. dogodile u našim krajevima mnoge osnovne i važne društveno-političke promjene, koje će vjekovima utjecati na tok hrvatske povijesti.

Belu III. naslijedi sin Emerik (1196-1204). On ostavi mjesto slavonskog hercega nepopunjeno, jer još nije bio oženjen, te nije imao djece, a time ni zakonitog prijestolonasljednika. Ali je imao brata Andriju, nemirna, lakomislena, rasipna i pohlepna za vlašću, koji je opet imao svojih pristalica. U sporazumu sa ovima počeo Andrija tražiti od brata Slavonski dukat za sebe, a time stepenicu za prijestolje i kraljevsku čast. Krajem 1197 ustaje Andrija protiv Emerika da silom izvojski dukat, što mu i uspije, te je on već 1198 slavonski herceg i vrši suverenu vlast u Slavonskom dukuatu. Stanuje obično na Primorju, odakle već u prvoj polovici 1198 ratuje na svoju ruku protiv Zahumlja i Srbije, koji su bili na strani njegovog brata Emerika. Maja te godine on je u Slavoniji, na putu da navali na Emerika. Emerik ga potuče u bitci kod Blatnog jezera, te se on spasi bijegom u susjednu Austriju, izgubivši tako Slavonski dukat. Godine 1200 došlo je do mira između braće, po kojemu je Emerik vratio Andriji Slavonski dukat, ali ne sa onim pravima, koje je Andrija prije u dukuatu imao i vršio. Emerik zadrži za sebe mnoga izravna vladarska prava. Andrija na sve pristaje i odmah se povlači u Hrvatsku, na Primorje, gdje je imao mnogo vjernih pristaša, osobito poznatog kneza Domalda, nepoznatog roda, kneza Grgura Šubića i kneza Vučinu, buntovnog zadarskog izabranog nadbiskupa Nikolu i druge.

U to vrijeme odigrao se važan povijesni događaj. Križari IV. vojne, putujući morem uz našu obalu na Istok, nisu imali čime da isplate prevozninu Mlečanima, te se obavežu da će za njih osvojiti Zadar, što krajem 1202 i učiniše; izdajnički ga napadnu, poruše i poubijaju sve što se nije bijegom spasilo. Bjegunci pod vodstvom kneza Domalda oslobode Zadar i Domald postane zadarski knez. Ali Zadrani nisu dobili pomoć od Emerika, koji je već bio bolestan, a ni od Andrije, koji je bio u zatvoru u Ostrogonu, te su se početkom 1205 predali Mlečanima, uz teške uvjete. Tom predajom izgubi Zadar svoje stare slobode i prava; kneza doduše biraju, ali on mora biti Mlečanin, plaćaju teški godišnji danak, što nikad prije nisu činili, i postaju u svakom pogledu gospodarski potpuno ovisni o Veneciji. Nikad prije se to nije događalo i Venecija je prva, koja je pokušala da briše staru autonomiju jednog dalmatinskog grada.

Nemirni Andrija, nezadovoljan krnjom vlašću u dukatu, pogotovo kad je Emerik dobio sina Ladislava, izgubi svaku nadu da bi mogao doći do prijestolja i 1203 po treći put ustaje oružjem na brata Emerika. Ali ga ovaj zarobi i zatvori, najprije u grad Kneginec kod Varaždina, a zatim u Ostrogon. Istom pred smrt (1204) Emerik oslobodi Andriju, povjerivši mu skrbništvo nad malodobnim sinom Ladislavom i upravu čitavog kraljevstva. Kraljica-udova, nemajući povjerenja u Andriju, na vrijeme pobježe sa malodobnim kraljem u Beč, gdje ovaj malo poslije toga umre. Tako se konačno zakonitim putem Andrija dokopa mađarskog prijestolja (1205-1235).

Diskusija o tekstu Mihe Barade na saveznoj komisiji za *Historiju naroda Jugoslavije* u Beogradu u prosincu 1949. godine

[Nastavak posle str. 112]

9 XII 1949 g.

Diskusija o tezama o seobi Hrvata i avarsko-slovenačkim^a odnosima i o hrvatskoj istoriji do XII v.

GRAFENAUER: Raspravlja pitanje puta avarske seobe i avarsko-slovenskih odnosa. Antiba kod Pavla Đakona, danas se ne tumači kao Anteiba^b granica, [nečitka jedna riječ]. Obično se danas seoba Langobarda ne proteže daleko na istok (Šmit^c). Ona se stavlja obično sada nešto više ispred; prema najnovijim raspravama oko 490-500 g. (Klebl^d) – prelaz Langobarda se obično stavlja u 546 godinu.

Osnovno je pitanje: da li je moguće pretpostaviti da su svi Sloveni od Polapskih, preko Čeha, Karantanaca i Hrvata, došli u nove krajeve u vezi s avarskim putem?

Izvodi o tome su sledeći: IV glava Manandra, u kojoj se priča kako su avarski poslanici došli u Vizantiju oko 560 godine; VII glava Manandra, u kojoj se priča kako su razbijeni Anti (godina je između 558 i 561, jer 561 nalazimo Avare kod Labe kako napadaju Franke, ali su poraženi – Grgur Turski i Pavle Đakon 562-5 g kod Manandra u IX i XIV glavi mole vizantinskog cara za dodeljivanje Dobrudže; sporno je da li su se u Dobrudži stvarno i naselili. Naročito je važna XXIII glava Manandra, gde se kaže da su došli do Dunava natrag Avari, koji su bili poraženi

a) Trebalo bi stajati »slovenskim«, odnosno »slavenskim«.

b) Anthaib

c) Ludwig Schmidt

d) Ernst Klebl

od Franaka na Labi. 565 godine druga navala Avara prema zapadu, pobeđeni od Franaka, ali uz uslov da moraju da uzmaknu od granica franačke države. 565-6 godine imamo jedno vrlo potišteno avarsko poslanstvo, koje vizantinskom caru nudi svoje usluge. Za put avarski u Panoniju su naročito važne glave XXIV-XXV. Prema pogodnostima koje nude Langobardima Avari, izgledalo bi da postoji neki sukob s Vizantijom, jer Langobardi upozoravaju Avere da bi mogli iz Gepidije da napadnu na vizantinske pokrajine.

One glave Manandra koje pričaju o dolasku Avara u Gepidiju ukazuju na dolazak [ne] sa severa, već s istoka. U XXVII glavi priča Manandar ne kako su Avari došli i zauzeli Gepidiju, već kako su hteli da zauzmu Sirmijum, ali nisu uspeali: »Prekorače Dunav i borave u zemlji Gepidiji«. Ta stilizacija kazuje o nekom putu od istoka prema zapadu i severu, a ne od severa prema jugu. Pavle Đakon u istoriji Langobarda kaže da ne možemo da nađemo nikakvog traga o učešću Avara u onoj odlučnoj bici između Langobarda i Gepida. On kaže sasvim izričito da su Langobardi pobedili Gepide. To je teško udružiti s putem preko severa, onda bi Avari morali preko langobardske teritorije ulaziti u gepidsku zemlju. Na taj način mogu izvori bolje da se protumače nego da se konstruiše iz izvora jedan jedini put iz Česke, Karantanije pa dole prema jugu. U pogledu etničke karte Barada kaže da Slovena ima u to vreme već na ograncima Karpata, u vezi s onim izveštajem o Hildegundi. Po njemu etnička karta polovinom VI stoleća izgledala je ovako: u Českoj, Moravskoj, Norikumu, Panoniji, bili su Langobardi; u Sremskoj Panoniji i u Dakiji (današnji Srem, Bačka, Banat) bili su Gepidi. Međutim, Langobardi su se sredinom VI stoleća pomakli iz Česke i Moravske, oni su boravili samo u Panoniji, u Norikumu nije bilo Langobarda.

Kad bismo mogli da utvrdimo da su langobardsku teritoriju (otprilike današnju Slovačku i Moravsku) oko 547 godine poseli Sloveni, nikakav razlog ne stoji da to učinimo i za Česku i čitav sudetski masiv. Zato bismo tu kolonizaciju morali da vezujemo na Avere. Možda su Avari predstavljali jedan faktor koji je ubrzavao kretanje Polabskih Slovena na zapad. Kolonizacija Polabskih Slovena nije još završena sredinom VI veka, njihova disperzija ide do Labe i malo preko nje i traje sve do sredine VIII veka. Njihova kolonizacija, dakle, nije završena avarskom navalom.

Avari su u prvoj navali bili potučeni, a u drugoj su morali odmah da se vrate, pitanje je da li su imali uopšte vremena da uređuju neke svoje sisteme i da šalju i zastupnike u teritorije preko Labe, jer su, prema izvorima, obe bitke bile na Labi.

Suština prvog dela problema je na pitanju granica. Ne znamo da je Sale^a bila granica Slovena. Brojčane podatke iz vizantinskih izvora o avarskim zarobljenicima (str. 4 Baradinog teksta), možemo da uzmemo kao bazu za etnički sastav

a) Rijeka Saale u Njemačkoj.

avarske vojske, ali je vrlo sumnjivo uzeti ih i kao bazu za teritoriju slovenskog stanovništva. Avari su uz svoju vojsku prikupili i Slovene i neke druge varvare. Nije sigurno da je broj Slovena na periferiji Avarije bio veći nego u centru. Ne bi trebalo vezivati sve napade kod kojih se spominju Sloveni za Avare. Za neke napade koji se pominju kod Pavla Đakona verovatno je da su ih sami Sloveni vršili. Jer baš Pavle Đakon dosta tačno razlikuje Avare i Slovene, naročito Karniolce i Karantance. Ima i kod nas i kod Hrvata primera da izvori identifikuju Avare i Slovene, ali ima i primera iz kojih možemo sigurno zaključiti da se radi o Slovenima. Da li možemo na osnovu izvora da utvrdimo kod Avara neki robovlasnički društveni sistem? Izvori koji govore o odnosu između Avara i Slovena su oskudni (Fredegal^a) i u njima ne nalazimo podataka o nekom individualnom odnosu između robovlasnika i robovlasnika i robova. Tu se radi o jednom slovenskom kolektivu – opštini, i o jednom avarskom kolektivu koji upada u slovensku opštinu i pljačka je. A to se ne poklapa sa robovlasničkim sistemom, gde imamo stalni odnos između robovlasnika i njegovih robova. Naročito govori protiv robovlasničkog sistema u Avariji i jedan izveštaj u legendi »Čuda sv. Dimitrija«, koji priča kako su Avari slali u Sirmijum neke zarobljenike iz južnih krajeva, a posle su ovi postali slobodni, dobili svog vođu i postali sastavni deo avarskog plemenskog saveza. Taj izveštaj se da vrlo teško udružiti s robovlasničkim sistemom. To nas više upućuje na mišljenje da je u avarskoj državi ne neka izgrađena uprava i vlast na čitavoj teritoriji, nego da se radi o plemenskom savezu u kome Avari imaju jaku prevlast zbog toga što su oni kao konjanici mnogo jači od svojih saveznika – zemljoradnika.

A osim toga, i vizantiski istoričar Leont,^b u svojoj »Taktici« priča da su Avari uređeni po gensima i da vode [sa] sobom svoje stado sve do same bitke, gde dobijaju od njega mleko, meso, onda se ređaju po vojničkom redu. Odavde se zaključuje da su kod kuće živeli po rodovima.

Posle poraza kod Carigrada, imamo u avarskom plemenskom savezu spor između više pretendenaata. To nije spor između grupa. Tu se radi o velikim skupinama. Posle neuspeha jednog od tih pretendenaata moralo je da ode oko 9.000 Bugara. Ukupno sa Hunima i Bugarima možemo da stavimo najviše oko 50.000. To nas upućuje na postojanje plemenskog saveza. Ako isključimo plemenski savez kod Slovena u Avariji, onda je vrlo teško objasniti kako su uopšte mogle da nastanu one jedinice koje su se otresele avarskog jarma. Kako se mogla formirati jedna jedinica oko Sama, koja je odbacila avarski savez? Kako se na jugu kod Hrvata mogla formirati jedna jedinica koja je odbacila avarsku vlast?

a) Fredegar

b) Leon VI Mudri, Lav VI. Filozof

Ne bi trebalo vezivati s avarskim putem čitavo naseljavanje Slovena od Baltika pa prema jugu, nego bi s tim putem trebalo vezivati samo naseljavanje karantan-skih Slovenaca i Hrvata.

Naročito je važno pitanje društvenog poretka u Avariji: da li je to bio plemen-ski savez ili država?

CVITER^a: Dopunjuje izlaganje Grafenaurovo po pitanju avarskog puta. Naselja-vanje Slovenaca je išlo u etapama, i to od istoka prema zapadu. Prvo su pali gra-dovi Emona i Petavija, a kasnije oni u Zapadnoj Koruškoj. Tu se vidi da je glavni put bio od istoka prema zapadu.

BARADA: Avari nisu mogli da dođu u Karantaniju jer su u Karantaniji bili Lan-gobardi, zato prelaze u Gepidiju, uzimaju u Gepidiji sve gradove i pošto su otišli Langobardi prema Italiji, šire se od istoka prema zapadu. Na jugu je Sklavinija. To je osnovno pitanje i oni ne mogu tim putem. Kod Avara je hagan [nečitka jedna riječ]. On (Barada) nije tvrdio da je Avarija robovlasnička država, Avari su bili plemenski uređeni, pa su i Sloveni mogli biti plemenski uređeni. Hagan je imao pod sobom i te Slovene. On je morao imati jedan aparat koji drži ove Slovene u pokornosti, da mu se ne dogodi što mu se dogodilo sa Samom i Hrvatima. Avara je bilo malo pa su zato stranci zamenjivali Avare sa Slovenima. – Među južnim Slovenima mi nemamo tisućnike, nemamo vojničko uređenje, već samo satnike. Župan nije apsolutno naš i vidimo da se taj župan podudara s granicama avarskim. Župan je bio avarski predstavnik kod pojedinih plemena. Avarija nije bila vojna demokratija, jer vojna demokratija dozvoljava samo vojskovođu u ratu, ali ne do-zvoljava da on ima sve i sva. Suština pitanja je ova: Je li postojala država kod Avara ili plemenski savez? U kakvom su odnosu bili Sloveni koji su ušli u plemenski savez Avara? To je glavno pitanje. – Druga su sasvim sporedna.

GRAFENAUER: Da li je stvarno položaj avarskog hagara bio tako jak. Ako bi bilo tako, on bi morao da ima sasvim utvrđenu naslednu vlast, a sukobi među ple-menima po pitanju nasledstva govore nasuprot tome. Ovo više govori da je posto-jao jedan vladar koji je u ratu bio svemoćan zapovednik, ali čija vlast nije bila tako sigurna. Što se tiče reči »župan« – taj termin proizlazi iz tursko-turanskog jezika.

PEROVIĆ: U potvrdu tome da vlast kagana nije bila tako jaka, navodi, prema Đakonovu^b, podatke koje daje Menandar o pregovorima Justina II i kagana (573). Justin je tražio kao taoce kaganovu decu; njegov vojskovođa Tiberije, koji je bolje poznavao Avare, preporučivao je kao sigurniju zalogu decu »skitskih starešina«,

a) Fran Zwitter

b) A. P. Djakonov

kaganovih saveznika, za koje smatra da bi bili u mogućnosti da, zbog svoje dece, spreče kagana od pokušaja novog rata.

GRAFENAUER: Veruje da je postojala razmirica između Avara i Slovena još u VIII veku, i u Panoniji nije moglo biti ništa bitno novo u pogledu avarske organizacije, jer Lav piše »Taktiku« kad su Avari u Panoniji. Istovremeno se dešavaju i međusobne raspre između Slovena i Langobarda u Karniolu, gde nema ni traga avarskog. U avarskoj državi imamo odnos između nomadskog i poljoprivrednog stanovništva, koje, naročito na granici, prouzrokuje stepen bespravnosti. Ta razlika ekonomskih veza već je nužno prouzrokovala jednu razliku između Slovena i Avara.

BARADA: Da bi se ova dva elementa mogla držati na okupu, potreban je aparat. Onda je to već jedna forma države.

I posle nastavljene diskusije po ovom pitanju Barada je ostao pri svom gledištu da je Avarija bila država i uputio je na rusku literaturu.

BARADA: Kaže da je jedino formalno pitanje u ovom njegovom izlaganju, da li je Avarija država ili plemenski savez. On je istakao slovenski sloj i bio je prvi koji je pokazao da te sklavinije nisu roblje.

Da li mogu ostati gornje stvari (teza), a posle staviti savez plemena s hegemonijom Avara.

JANKOVIĆ: Smatra da to pitanje nije samo formalno. Po Baradinom daljem tekstu Hrvati nasleđuju avarsku državu. Ako se zauzme gledište da je Avarija savez plemena, onda stvar drukčije izgleda. Zatim diskutuje o problemu postanka hrvatske države. To je centralno i najvažnije pitanje u ovom periodu do XII veka. Po Baradinoj koncepciji, hrvatska država postaje na taj način, što avarskog hagara sa njegovim dobrima nasleđuje hrvatski vladar. Ona se rađa u ustanku Hrvata protiv Avara, na taj način što [se] vrši smena vrhovnih gospodara, odnosno vladaoca. Iz tog proizlazi da hrvatska država postaje u početku VII v., u vreme Sama. Već iz ovog vidimo da se po ovom pitanju uopšte ne prihvata marksističko učenje o državi, specijalno marksističko učenje o postanku države. Iz ovog teksta izlazi da plemena i dalje žive u svojim seoskim opštinama, ne samo u VII veku, nego i znatno kasnije – do XII veka pa i posle XII veka.

Na str. 32 Barada govori: »Zemlja je uvek bila vlasništvo svih članova seoske općine«, a na str. 37, čak i pod Kolomanom »osnova je bila u rukama seoskih općina«. Barada dalje negira da u seoskoj opštini postoje začeci privatne svojine i tvrdi da je opštinsko uređenje, a naročito pravo osnovne deobe (str. 32) »priječilo stvaranje pojedinih bogatih članova a tim i vlasti«. Prema tom, po Baradi država ne bi

bila organizacija klasa, već jednog čoveka: u Avariji hagana, ovde hrvatskog vladara kome pomažu župani, ili u smislu činovnika ne feudalaca. Eksploatacija postoji samo u okviru dobara vladarevih, koja je on nasledio od hagana; inače su svuda samo rodovi, i to znači postojanje ravnopravnih odnosa, nepostojanje eksploatacije. Takva koncepcija o stvaranju hrvatske države ne samo da nije marksistička, već je i suprotna marksizmu. Da li istoriske činjenice potvrđuju i koncepciju prof. Barade o stvaranju države, ili one potvrđuju marksističko učenje o postanku države? Mi svi znamo da direktnih izvora za ovaj proces postanka hrvatske države nema, kao što ih nema ni za postanak ostalih starijih država ali smatram za jedino pravilno i moguće, koristiti ovde i kasnije izvore koji nam stoje na raspoloženju, jer ti odnosi koji su doveli do stvaranja države, nisu mogli da nastanu odjednom – preko noći, već su rezultat dužeg procesa.

Iz hrvatskih isprava u periodu do XII v. vidimo: 1) postojanje privatne svojine, ne rodovske pa čak ni porodične, nego individualne privatne svojine. Od mnogobrojnih podataka za to dovoljno je pomenuti, na primer darovnicu Petra Črne (vidi dok. 127 i sl.). Črne je Roman, ali on kupuje zemljišta od hrvatskih seljaka; 2) postojanje novca i zelenaškog zaduživanja i osiromašenje seoskih narodnih masa. U pomenutom dokumentu Petra Črne vidimo vrlo mnogo takvih pojava zaduživanja i padanja u ropstvo usled prezaduženosti. («kupio sam roba Andriola...,«); 3) i najvažnije, postojanje klasne diferencijacije, postojanje vlastele (feudalca – nobilisima) s velikim imanjima.

Nisu samo župani koje postavlja vladar vlastela. Imamo u izvorima pomena i o drugim feudalcima, na primer: Jelena, sestra Gojemira (1029) poklanja zemljište koje je nasledila od majke. Tu u blizini imala je imanje i mnoga vlastela: Mojmir, Radovan, Hrvatina, Teša itd. (sve slovenska imena). S druge strane, imamo pomena o robovima. Istovremeno postoji i proces pretvaranja robova u zavisne seljake – kmetove. Zatim ima pomena i o kolonima.

Teza prof. Barade ima na izvesnim mestima i ograničenja; (na primer, na str. 4, 20) ali opšta slika ostaje nepromenjena. Za rešavanje problema stvaranja države važno je pitanje aparata javne vlasti. Nesumnjivo da je zadržavanje rodovsko-plemenskih odnosa u Hrvatskoj vrlo dugotrajno i izrazito. Međutim druga je stvar da su rodovi u Hrvatskoj preovlađujući faktor. Takvo je tvrđenje neprihvatljivo.

U polovini IX veka imamo formiranu hrvatsku državu, što se vidi iz Trpimirove povelje. U ovoj povelji ima više elemenata indirektnih, koji govore, da u to vreme imamo i aparat vlasti i odnose koji su rezultat, odnosno pretpostavljaju postojanje države. Za početak VII veka mislim da se ne može govoriti o državi u Hrvatskoj, već samo o plemenskom savezu.

GRAFENAUER: Prema njegovom mišljenju župani su pretstavnici, starešine plemstva. Teorija profesora Barade zasniva se: 1) na rasprostranjenosti imena

Hrvat; 2) ona vezuje to ime s putanjom Avara od 565 g. unapred; 3) tvrdi se da ni pre toga, a ni posle toga nije bilo u ovoj teritoriji slovenske seobe; 4) na činjenice da se hrvatsko ime sačuvalo na pojedinim jedinicama ili u mesnim imenima sačuvalo nadovezuje se tvrdnja da su Hrvati morali ovde imati istaknuti položaj. Iz svega toga izlazi zaključak da su se Hrvati naselili u ovim pokrajinama u vezi s Avarima, da su postavljeni ovde u neku ruku kao zastupnici avarske vlasti.

Ima tu nekoliko problema: da li su ruski Hrvati istoriski fakt ili nisu. Hrvata ima i u Makedoniji kod Bitolja. Ali ima Hrvata i kod Kašuba, to je već van ove putanje. To bi bili oni Hrvati koji delimično ispadaju iz granica avarskih, kako ih je odredio Barada. Pitanje avarskog puta njemu [Grafenaueru] se čini da je taj put ipak malo drukčiji, tako da ne možemo da povežemo sve Hrvate sa ovakvim avarskim putem, ma da bi bilo i čudnovato kako da su Avari naselili Hrvate ovde, a glavnu masu zadržali za svršetak puta. Ovde je pitanje da li nije to malo suviše veštački iskonstruisano.

Smatra da izveštaj Fredegarov treba protumačiti tako, da su Avari upotrebljavali jedne iste Slovene kad su napadali i pljačkali, a posle ih upotrebljavali za vojsku. Predlaže da se, kao što odgovara današnjem stanju nauke, u udžbeniku prosto registruje da postoje ovde dve teorije o doseljenju Hrvata. Jedna, koja pretpostavlja da su Hrvati došli svi najedanput, i druga, koja pretpostavlja da je postojala i jedna kasnija seoba. U tom drugom slučaju radi se o jednoj vrlo maloj grupi koja u jezičnom pogledu nije ostavila nikakvih tragova (što je najjači dokaz za njenu malobrojnost), ali je morala da se poveže sa nekim političkim reperkusijama.

Ne bi trebalo vezivati sve pomene o Hrvatima u jednu zajedničku seobu od Karpata prema jugu, jer ima više verovatnoće da se tu radi o jednoj disperziji.

BARADA: Smatra da je Janković na sasvim krivom putu i da će mu pobiti sve šta je naveo. Po prvoj primedbi, da koncepcija nije marksistička, Barada je pročitao citate iz Engelsa (iz »Poreklo porodice«, strana 138 drugi pasus).

U Hrvatskoj je bilo 80% plodne^a zemlje u rukama vladara, to su »tera regalis«. Vladar poseduje skoro sva plodna polja.

Podaci koje je uzeo Janković su sa čisto romanskog tla. Barada nije rekao da nije bilo možda prodaje zemljišta, ali je postojalo pravo prekupa. Zato se prodaje zemljišta ne mogu uzeti kao dokaz da je bilo izvan rodovskih zemalja drugih osim kraljevskih.

Povodom seoske opštine Barada upozoruje na Poljički statut (XV v.), u kome postoji potpuna seoska opština. U svako doba može član seoske opštine (koji se zove vrv – to ime poznaju samo južni Rusi i Hrvati), ako mu se učini nepravda, tražiti da se iznova podeli. Uvek je to kolektivno, ako ima vlasništva. Na hrvatskom

a) Riječ plodne dopisana je rukom u tekst.

tlu nemamo oporuke do XV v., jer se nasleđivalo po rodu. Za to ima pismenih dokaza. Kralj daruje feudalcu posed, a on ga uživa dok je živ, ali ga ne može darivati braći i rodbini. Rodovsko uređenje je toliko jako da je apsorbovalo i podložilo čitav naš feudalni^a sistem do XV veka. U Poljičkom statutu ima najviše tragova praslovenskog uređenja. Tu se vidi kako su primani članovi u seosku opštinu.

Robovlasništvo je davno prošlo i uglavnom je to patrijarhalno ropstvo.

U dalmatinskim gradovima je bilo pravih robova, ali na hrvatskom tlu ropstvo je bilo patrijarhalno. Što se tiče vremena postanka hrvatske države, – Janković misli da je to bilo pre 852 g., ali to je terminus post kvem non.

Otkuda onda kraljevi, izborno kraljevstvo? Rodovi imaju pravo da postavljaju na kraljevski presto, oni imaju pravo na imanje vladara. Kad nekoga izaberu oni mu dadu imanje. Čim on umre, imanje prelazi na rodove. Mi vidimo mnogo puta dinastičke borbe, česta previranja. Rodovi hoće jednog, a kralj drugoga. Jelenica kaže da je ona baštinila od majke. To nisu nikakvi dokazi da možemo srušiti čitavo rodovsko uređenje. Čitavo nasleđivanje je kod Hrvata postupno, u okviru samog rodovskog sistema.

Slovenskih imena u ispravama do XII v. ima malo.

Iako je Janković rekao da ima masu dokumenata o postanku vlastele, ipak nije naveo ni jedan. Satnik je takođe rodovski funkcioner; kod popa Dukljana župane i banove postavlja kralj a satnika bira narod. O tome ima i u vinodolskom zakoniku. Satnika u Vinodolu bira opština.

Zvonimir pokušava da uvede feudalizam, jer je došao iz Slavonije. To je borba protiv rodovskog uređenja. Ima direktnih podataka (kod Tome Arhiđakona). Niko se toga nije dotakao u našoj literaturi.

Što se tiče pitanja da li su bile dve seobe ili jedna, hteo je da skrene pitanje na drugi kolosek. Za njega je glavno da su Hrvati došli odozgo. Nisu oni došli preko Češke i Karantanije. Da je bila druga disperzija bilo mu je na pameti. Na ušću Dona su Anti. Hrvati su Anti. Bilo je plemena koja su bežala ispred Hrvata i povukla se u Slaviniju. Glavno je to da su Hrvati došli s Avarima. Morali su doći legalnim putem, jer u to vreme postoji jak avarski centar.

CVITER: Kod Barade postoji dualizam: s jedne strane tera regalis, a s druge plemensko uređenje i to tako ide kroz vekove. Ali treba objasniti otkuda dokaz za one hagenske velike domene. Otkuda su ti domeni?

Što se župana tiče, tu ima za Slovence prilično malo stvari. Najstarija je isprava na svetlu iz 707 g. Za srednji vek postoji dosta velika literatura i tu je Pajsker^b

a) Riječ feudalni dopisana je rukom u tekst.

b) Jan Peisker

postavio tezu o županima kao avarskim činovnicima. Međutim, Hauptman to odbacuje, a i Dopš.^a

Što se tiče Germana (povodom Baradinih citata Engelsa), tu ipak neka razlika postoji. Germani su se naselili u pokrajinama u kojima je masa stanovništva bila romanska i tu je stvarno razumljivo da nastaje državni aparat iz plemenskog dosta brzo. A mi ovde imamo posla sa jednom pokrajinom gde je romansko stanovništvo potisnuto, a masa stanovništva je slovenska.

BARADA: Za kraljevske domene znamo da su postojali u IX stoleću^b, ne ranije.

Što se tiče župana navodim Arape. Oni kažu to su kraljevi činovnici. Mi imamo naše dokumente (pop Dukljanin). Satnike postavlja narod a župane kralj.

Barada odbacuje Dopša i Hauptmana. U nas danas u Dalmaciji i Hrvatskoj župan znači uvek tuđeg činovnika.

GRAFENAUER: Ako sve proizlazi iz avarskog sistema, onda bismo morali pretpostaviti da je on egzistirao u svim zemljama gde su Avari imali vlast (kod Čeha); onda bi i Samo morao da preuzme avarski sistem, međutim, njega tamo nema. Župan pretpostavlja nešto različito kod Hrvata, Srba i Slovenaca; to je termin koji znači drugo kod Hrvata, drugo kod Srba, a treće kod Slovenaca.

ZIHERL: Sporno pitanje kod Avara smatram jednim od najtamnijih. U ovom tekstu o hrvatskoj istoriji do XII veka suviše se zalazi u čisto nabranje fakata, to je pre svega istorija smenjivanja vladara, dok na primer u tekstu Makedonaca dolazi više do izraza istorija naroda. Ovde ustvari imamo čistu političku istoriju. Ja se ne bih sasvim složio da mi kod istorije uvek sasvim odvajamo i stavljamo na kraj privredni i kulturni položaj, a s druge strane trebalo bi da se vidi kako politička istorija bazira na novim klasnim odnosima. Kod političke istorije više bi se zaustavio na najistaknutijim predstavnicima koji znače prekretnicu. Ja bih dao ove političke prekretnice. Odvajao bih ono istorijski važno od onog istorijski manje važnog.

Kod slovenačke istorije nabrajaju se nemački feudanci, koji su postavljani kao predstavnici vlasti u pojedinim krajevima. Ja bih tu nekako izbegao suviše. I kod makedonske istorije imamo ulaženje u detalje. Ali ipak, tamo se daje uz taj politički razvitak i položaj masa u datim istorijskim periodima, ma kako to bilo ponekad nedovoljno i nepotrebno. To bi bile opšte primedbe. Bojim se da se ova istorija ne pretvori u ono što je bila stara istorija: čisto nabranje političkih predstavnika.

Mislim da bismo za Avare i Slovene teško mogli govoriti (koliko ja poznajem materiju) o nekim državama. To su bili, po mom mišljenju, plemenski savezi koji

a) Alfons Dopš

b) U tekstu izvorno piše u *VII stoleću*, a rukom je ispravljeno u *IX stoleću*.

su bili na putu da se formiraju u državu. Nije to svejedno da li mi upotrebljavamo reč država ili plemenski savez. Mislim da je Cviter pravilno ukazao da treba razlikovati odnos Germana prema rimskom carstvu, od odnosa između Avara i Slovena. Jer odnos Germana s Rimom bio je odnos plemenskih saveza ili jedne grupe germanskih plemena, koji su već u sebi stvorili elemente države, ali koji su došli u dodir s ostacima jedne već visoko formirane državnosti. Engels baš ističe neke načine formiranja države. On daje grčki primer gde država nastaje na osnovu unutrašnjeg razvitka klasnih suprotnosti. A navodi Germane kao primer postanka države osvajanjem od strane jednog naroda na nižem stupnju razvitka, ali sa zamecima države, sa svim onim aparatom koji može kod zauzimanja jedne razvijene oblasti (razvijene u državnom smislu) postati brzo državni aparat. Kad ne bi bilo zauzimanja, on bi se tek polagano razvio. Taj zametak, to je onaj krug oko kralja, onaj izrađeni i od naroda izolovani aparat, to su vojne družine. Odnos između Avara i Slovena nije bio taj. Avari se nisu mogli nasaditi na neku slovensku zajednicu, niti od Slovena crpsti neke državotvorne misli. Ono što Grekov kaže (a Barada citira) ono se odnosi na naslađivanje Slovena na vizantisku državnu tradiciju. Možda nam i Grekov ne može služiti kao neki arbiter. Što se tiče naslađivanja kraljevskih poseda od strane Slovena posle Avara, mislim da je to ona ista pojava koju možemo pratiti i kod drugih plemena (Germana, Burgundana, Franačka). Dok se ne razvije državna vlast dotle se predstavnik plemena nekako identifikuje s plemenom. Ako pratimo čitav razvitak rodovskog uređenja, uvek ćemo naći da je predstavnik roda i plemena reprezentativan. Utoliko više kad se težnja za stvaranje privatne svojine pojavljuje u tom krugu, pre svega u tom krugu koji je nosilac zavojevanja i osvajanja. Ako ovo posmatra jedan Vizantinac ili jedan Arapin, on će to posmatrati kroz svoje naočare, u izgrađenom arapskom kalifatu. Arapin nema više ni pojma o nekakvim plemenskim starešinama; za njega je sve kalifin činovnik. Utoliko više što je čitava arapska država imala opet svoju tradiciju u najizrazitijim birokratskim despotskim vladavinama (Mesopotamija, Persija, Asirija). I tu i tamo imamo zametke državne vlasti, i tu i tamo predstavnici plemena istupaju kao najviši vlasnici. Znamo da je ona kraljevska vlast najviše vlasništvo na zemlji. Ona je osnova centralističke države u prvoj etapi srednjeg veka. Kad kralj počinje da vlada tom zemljom koja je bila plemenska, kad on počinje da deli tu zemlju, onda je njegova centralistička vlast prestala. Protiv njega postoji i opozicija plemena koje je već baziralo na zemljišnom posedu koji je on delio da bi privukao sebi, a rezultat je bio da je doprinosio razbijanju (franačka država).

Što se tiče župana ja bih se složio da tu treba gledati kod svakog naroda drugi izvor. Pojam župana je drukčiji kod Slovenaca nego kod Hrvata i Srba. Mislim da nema smisla tražiti nešto zajedničko. Znamo da je bilo mnogo literature odakle

potiče ta reč župan. Kod hrvatske istorije ja bih to ostavio, ne bih ulazio u ovako nešto posebno na istoriski delikatnom materijalu.

Str. 4 povodom Baradinog teksta »Osnov društvenog razvitka po dijalektičkom materijalizmu su uz proizvodne snage i proizvodni odnosi«. Istoriski materijalizam nikad ne odvaja proizvodne snage od produkcionih odnosa, jer je to ustvari odnos sadržine i forme. U datim produkcionim odnosima razvijaju se proizvodne snage. Obično su ta dva pojma sjedinjena u pojmu način proizvodnje. Oni su u dijalektičkom materijalizmu nerazdvojni, ma da ja nisam protiv toga da se ta terminologija upotrebljava u istoriskim prikazima. Dalje, mislim da [je] ovde (str. 2, 34) pitanje feudalizma tretirano malo formalistički, kao da je feudalizam uveden time što kralj deli posede. To je stara koncepcija koja nastajanje feudalizma izvodi iz kraljevskog propisa. Mislim da suštinu feudalizma ne smemo posmatrati iz ovakvog akta: kad se kralj pojavljuje on deli zemlju itd. Osnova feudalizma je odnos između vrhovnih vlasnika zemlje i kmetova. Razlika između robovskog sistema i feudalnog jeste u tome, što je u robovskom sistemu isključivo vlasništvo gospodara nad proizvodnim sredstvima, dok u feudalizmu kmet raspolaze sa svojim ličnim i posedom i sredstvima za proizvodnju. Gdegod se pojavljuju ovakvi produkcionih odnosi, mi imamo posla sa feudalnim odnosima, to je bitno za feudalne odnose. I kod Slovenaca se često reč rob upotrebljava u smislu kmeta. Mislim da nisu to ni robovi ni neki poluzavisni seljaci. U tekstu Baradinom nedostaje jedan prikaz iz koga bismo videli kakvi su sve slojevi kmetova postojali. Kod Slovenaca toga ima. Trebalo bi nekako da se u takvoj istoriji, kad se govori o političkom razvitku, kaže i to, kako je narod bio podeljen. Kad se govori o činovničkom plemstvu, onom plemstvu koje kralj nagrađuje, a s druge strane, o rodovskom plemstvu koje se održava, treba uočiti da tu dolazi do spajanja i preplitanja. Ja mislim da prilična poteškoća leži u tome, što se pokušava da se odredi, ili plemstvo nastaje ovako ili onako, umesto da se vidi taj živi dijalektički odnos. Ti bi momenti tu trebalo da dođu radi ilustracije. Ova istorija ne bi trebalo da se pretvori u privrednu istoriju, ali ipak treba da da kratke ilustracije i podatke kako nastaje privatna svojina (zaduživanje, davanje zemljišta za životne namirnice). Formulacije iz dokumenata o tome su kratke, ali je to čitava tragedija propadanja slobodnog seljaštva, njegovog zaduživanja itd., i to bi trebalo da dođe do izraza. Treba ukazati na vladare koji su značajni po svojim reformama. Imamo i takvih pojava.

BARADA: Tvrdi da o tome nemamo izvora. Osim toga, kod nas siromaštva nije moglo da bude zbog jakog rodovskog uređenja. U Poljičkom statutu svaki član opštine ima pravo tražiti da se sva zemlja podeli, ako mu se učini krivo.

ZIHERL: Zajedničko zemljište je faktor održavanja, ali bismo nepravilno postupili kad bismo, zbog postojanja rodova isključili klasnu diferencijaciju. Jer klasna diferencijacija nije nastala samo na zemljištu. Tu je uticaj i gradova.

Popodne istog dana nastavljena je diskusija po Baradinim tekstovima.

DINIĆ: Prethodno naglašava da, ako se mi ne složimo sa nekim stvarima, to ne znači da ih odbijamo posve. Radi se više o tome da utvrdimo što bi moglo da uđe u naš udžbenik, a šta bi moglo da se izostavi.

Na str. 2 govori se o granicama avarske države, koje prema istoku nisu nikad prelazile u Pomoravlje. Granica prema istoku ne može da se precizira tako. Jireček je opisuje daleko na istoku (putovanje po Bugarskoj, kneževina Bugarska). Iz opkopa koji su ispitani, one su tu negde između Loma i Iskra.

Na str. 3 »od Hrvata koji su se bili naselili u Dalmaciju razide se jedan deo i zavlada Panonijom i Ilirijom« (K. Porfirogenit). Nemoguće je smatrati da se ovde pod Ilirijom podrazumeva Duklja, kao što Barada uzima. Ti Hrvati koji se sele iz Dalmacije sele se kao jedna celina i zajedno idu u Ilirik i Panoniju, imaju jednog kneza. Ako zamislimo da je jedan deo išao u Panoniju na sever, a drugi u Duklju, ne znam kako bi se to moglo održati.

Mislim da ne može da se održi tumačenje da se radi o iseljenju jednog dela dole na jug (to bi bila »Crvena Hrvatska« Dukljanina). Mislim da je to nesigurno i u čitavom pasusu da se radi o jednoj grupi i da ta grupa ima svog vladara.

Ne znam da li bi ovaj vladar Porga (str. 5) mogao da se unese.

BARADA: Spominje ga Konstantin Porfirogenit.

DINIĆ: Možda je to hrvatska tradicija koju je on prepričao.

BARADA: Ja ostajem na izvorima dokle se protivno ne dokaže.

DINIĆ: Da li može da se dokaže odnos između Franaka i Hrvata (kako ga prikazuje Barada na str. 6 drugi pasus)? Da je franački car odobravao izbor hrvatskog vladara to znamo, ali ne znamo da Hrvati nisu plaćali nikakav danak Francima.

BARADA: Niko od ovih graničara ne plaća danak. To je sistem franačko-slovenske marke.

DINIĆ: O uzrocima ustanka Ljudevita Posavskog (str. 6). Timoćani i Braničevci su nazvani Bugarima, međutim to su dva slovenska plemena koja nisu bila pod bugarskom vlašću do početka IX veka. Da li su zaista Timoćani prišli Ljudevitu Posavskom na Timoku? Iz izvornog teksta izlazi da su oni, nezadovoljni Bugarima,

poslali poslanstvo sinu Karla Velikog. Izgleda da su oni emigranti, a nikako da je oblast Ljudevita Posavskog dopirala ka Timoku. Meni se čini da treba raščistiti sa Braničevcima.

BARADA: Nisam rekao da je Ljudevit imao vlast nad Timočanima i Braničevcima, već ih je zvao kao saveznike, i oni su mu prišli.

DINIĆ: Morali bismo malo više da govorimo na koje ćemo gledište stati povodom pitanja Ninske Biskupije.

BARADA: Akviliska crkva nije nikad imala vlast u našim stranama. To je Dišeno-vo^a gledište, da je sve došlo od Franaka, a onda je to prihvatio Perojević. Najpre Bulić »koji nije bio bogzna kakav istoričar« a onda je Perojević sve to falsifikovao.

Prešlo se zatim na pitanje izbornosti hrvatskih kraljeva.

DINIĆ: Vladao je, po Baradi, izboran. Ali kako onda »do izbora vladaju njegovi sinovi« (str. 13 Baradinog teksta).

U diskusiji koja se po tom pitanju razvila, Barada je ostao pri svom tvrđenju, da je vladar u Hrvatskoj bio uvek izboran, dok su Janković i Grafenauer tvrdili da se u slučajevima izbornosti hrvatskih vladara, ukoliko ih je bilo, radi o formalnom izboru. Da li bi moglo za Tomislavljevu državu da se precizno odrede granice prema istoku.

BARADA: Sad se našla masa gradišta. Idu redom oko Bilogore. Ako uzmete Šišića, on ide do Drine. Može se precizirati po župama. Porfirogenit piše (u X. stoleću) Pliva i Uskoplje.

DINIĆ: Da li Tomislav dobija titulu stratega? To je upravnik teme i ništa više. Dalje, o pomeranjima granica za vreme Časlava podatak se zasniva na Dukljaninu, koji je pisao 2 veka kasnije. Te su granice date isuviše precizno, a sve se zasniva na jednom nesigurnom izvoru. Po pitanju dukata u Slavoniji, da li bi to moglo da uđe u udžbenik, jer je ustvari hipoteza.

BARADA: Pristaje da se pitanje slavonskog dukata briše, ma da mu je Šišić rekao »što više čitam, sve više vidim da imate pravo«.

DINIĆ: Izražava sumnju po pitanju tumačenja Zdede.^b

a) Louis Duchesne

b) Zdeda, odnosno Ceded, Čeded, Sedeh

PEROVIĆ: Misli da se na osnovu tome može govoriti o lenijalnom karakteru Zdedine bune.

DINIĆ: Dobro bi bilo da se jedna glava posveti Neretvljanskoj oblasti. Dalje, koliko može da se tvrdi da je desetina uvedena kao nešto sasvim novo?

BARADA: Još i kako. Rodovsko uređenje ne poznaje desetinu. Ni posle 1059 g. je nema. Nigde uopšte nema poreza. Sve što se kaže to je krivo, jer vladar ima svoje sa svojih zemalja. Drugo je Slavonija.

M. M. ĐILAS: Vrlo spor je razvitak u Hrvatskoj prema ovome.

BARADA: potvrđuje.

DINIĆ: Opet bi trebalo da se vratimo na pitanje Slavonije. Feudalizam, po Baradi, prodire u Hrvatsku ustvari posle spajanja Hrvatske sa Slavonijom. Da li može da se tvrdi da je Slavonija bila toliko izmakla ispred Hrvatske?

BARADA: Kad dolazi Vladislav sve je gore u rukama velikaša, čitava zemlja. To ne bi moglo biti da je tu zatečena organizacija rodovska ili kakva druga.

TADIĆ: A zar to nije posledica upada Mađara? Od Ljudevita do Mađara mi ne znamo ništa. Da je toliko razvijen feudalni sistem, on bi se na neki način ispoljio. On bi prednjačio.

DINIĆ: Po pitanju smrti Zvonimirove ne znam koliko može da se primi Baradino objašnjenje.

BARADA: Postoji prepis natpisa koji može da bude savremen po svemu (Barberinski kodeks). To je ubistvo zbog feudalizma.

Krstaški rat je mogao biti povod, ali to nije bit, mora biti nešto drugo.

— — —

TADIĆ: Izlaže svoje primedbe. Na str. 3 kaže se da su Hrvati bili s Vizantincima, jer su oni Anti, a po dolasku dole da su ostala ta sećanja. Da li se to može tako uzeti?

Dalje, iz citata Konstantina Porfirogenita ne proizlazi da su »Hrvati na Primorju digli ustanak i srušili avarsku vlast od Raše do Duklje«. Ilirik je problematičan; šta im znači: da li Duklju i Panoniju? Zato mislim da je malo preširoko

zahvaćeno i Primorje i Duklja i gore sve do Drave, zato mislim da ne bi mogla da ostane ta stilizacija. Zatim, da li bi trebalo skratiti deo o crkvenoj istoriji? Ima ga mnogo.

Smatra dalje da bi trebalo više mesta dati glagoljici u ovom poglavlju o najstarijoj hrvatskoj istoriji.

LAPE: Smatra da one stvari koje komisija usvoji, treba da važe za sve nas. Zatim stavlja svoje primedbe.

Na str. 27, kad se govori o smrti Simeunovoj, stavljena je pogrešno godina 928 umesto 927; na str. 29, kad se govori o ustanku u Makedoniji – posle bitke kod Mancikerta, pominje se da su Bugari digli ustanak; na str. 37 kaže se da je kralj »produkcioni faktor«.

VUČO: Smatra da je veliki propust što Barada nije dao pregled razvoja privrede, jer podataka, verujem, ima vrlo mnogo. Pored toga, u celokupnom izlaganju ne vidimo ekonomsku vezu događaja. Na primer: borba oko dalmatinskih gradova je bila jedna duboka ekonomska borba. O proizvodnji samoga seljaštva nema ništa. Dokle je došao razvitak proizvodnih snaga?

M. M. ĐILAS: Konstatuje najpre da po nizu krupnih pitanja nije došlo do saglasnosti. Članovi komisije nisu primili mnoge zaključke profesora Barade. Komisija nije naučni forum; nju je stvorilo naše rukovodstvo da sastavi jedan udžbenik koji nam je preko potreban za istorisku nastavu u školi. Prema tome, njeni zaključci nisu zaključci jednog naučnog forma koji konačno daje ocenu po ovom ili onom pitanju iz istorije. Zaključci ove Komisije nisu neprikosnoveni, polemika po njima može se i dalje voditi. Ali, zato što moramo relativno brzo da dođemo do udžbenika, mi moramo nalaziti rešenja za sporne probleme na liniji mišljenja ove Komisije. Otvorene probleme ne možemo ostavljati za konačnu redakciju, oni se u Komisiji moraju rešavati.

Iz diskusije proizlazi da moramo ponovo pristupiti izradi ovog teksta, jer se tu radi o izvesnim koncepcijama, koje, kako mi izgleda, Komisija ne prihvata. Jedno od pitanja koje je dosta važno, to je problem klišea u istoriji. Ne smemo stajati na klišeu. Ali mi se čini da je u ovom tekstu profesora Barade posebnost hrvatske istorije tolika, da je neprihvatljiva. Takva je osnova postavka, da u neku ruku do XII veka društvo na hrvatskoj teritoriji ne poznaje ili skoro ne poznaje klasnu diferencijaciju kakvu poznaju, više-manje, svi narodi. Feudalizam se tu ne razvija. U krajnjoj liniji se pomalo negira razvitak unutar hrvatskog društva. Postanak hrvatske države, čini mi se, je najkrupnije pitanje po kome su se sporili drugovi. Suviše se pridaje značaja Avarima u istoriji Hrvatske odnosno Slovena. Zatim pitanje plemenskog saveza ili države kod Avara. Drugo pitanje je način obrade. Ide

se linijom vladara. Ne vidi se ostala masa naroda. Takav način mi ne bismo smeli dopustiti u ovom našem udžbeniku. Ta istorija je okrenuta isuviše napolje, prema spoljnim faktorima. Sav unutrašnji razvitak je potpuno potisnut, skoro da ga i nema. Međutim, unutra se mnogo događalo, a i izvora ima. To je, mislim, dosta krupan nedostatak ovog teksta.

Nama drugovi u Hrvatskoj (radnici na istoriji) ne pomažu dovoljno u ovoj Komisiji. Mi nemamo tamo formiranu potkomisiju, kako su se već formirale potkomisije u Srbiji, Sloveniji, pa i u Makedoniji (u Bosni nešto manje). Ne vidimo da je ovaj tekst proizvod zajedničke diskusije. Bilo bi vrlo dobro kad bi ova Komisija dobila tekst koji su nekoliko ljudi radili. Mi ne znamo da li po ovim pitanjima o kojima mi ovde diskutujemo, imaju isto stanovište kao profesor Barada i drugi istoričari u Hrvatskoj. Nemoguće je da to rodovsko uređenje sprečava osiromašenje, klasnu diferencijaciju.

CVITER: Kaže da je u tako malom prostoru nemoguće bilo sve stvari jasno izneti. Predlaže da se sastanu Barada i Šidak, pa da se sporazumeju. Bez saradnje profesora Barade nećemo doći do drugog teksta.

BARADA: Izjavljuje da ne može otstupiti od osnovne svoje koncepcije – rodovskog uređenja u Hrvatskoj. To je u Hrvatskoj sasvim drukčije nego u drugim delovima naše države.

Zapisnici sa sastanaka u Povijesnom društvu Hrvatske u Zagrebu u proljeće 1950. godine

Zapisnik

Radnog sastanka Historijskog društva koji je održan 16. o. mj.^a

Predsjedatelj profesor Šidak otvarajući sastanak ističe da će se voditi diskusija o pitanjima koja su najvažnija za prikaz hrvatske povijesti do XII. stoljeća, prikaz na kome sada treba da radi profesor Babić a koji je namijenjen za udžbenik.

»U vezi sa tom svrhom – ističe profesor Šidak – i u vezi sa onim što je već rečeno, o radu na tom udžbeniku, ja bi htio da kažem o čemu se konkretno radi. Još lani u siječnju Savezno ministarstvo za kulturu i umjetnost imenovalo je jednu komisiju sa zadaćom da ta komisija izradi jednu historiju naroda Jugoslavije i to u obliku jednog udžbenika koji bi bio namijenjen đacima najvišeg razreda srednje škole – dakle maturantima. Komisija je odmah počela da radi i ona je u toku 1949. godine održala četiri konferencije na kojima su – nakon što su se utvrdile osnovne crte rada – riješena pitanja periodizacije barem u obradi materije pristupnoj diskusiji o pojedinim obrađenim poglavljima.

Na tim konferencijama u Centralnoj komisiji bilo je iz Beograda zastupljeno pet članova, zatim iz Skoplja, Sarajeva i Zagreba i Ljubljane po jedan, a osim toga po struci historijskoj još su bili članovi konferencije i drug Zihl^b i kao predsjednik drugarica Mitra Mitrović-Dilas.

U toku rada prevladalo je mišljenje, da ovaj udžbenik ne bi trebao da ima karakter jednog udžbenika srednjoškolskog, na nivou maturanata, nego da se pretvori u jedan pregled povijesti naroda Jugoslavije, pa čak da se prikazu te povijesti dodaju i pregledi vrela i literature tako da to bude u neku ruku priručnik naše nacionalne povijesti koji bi također bio snabdjeven i potrebnim historijskim kartama i ilustracijama. Međutim, ovaj udžbenik još uvijek nije bio zamišljen kao neki udžbenik universitetski.

a) 16. ožujka 1950.

b) Boris Zihlerl

U vezi sa radom ove Centralne komisije bile su stvorene potkomisije u pojedinim centrima narodnih republika, pa je lani u Zagrebu od suradnika koji su trebali da obrade hrvatsku povijest bila stvorena jedna potkomisija koja se sastojala od druga P...^a, prof. Barade, prof. Mandića, prof. Bogdanova, B...^b i mene. Ta je komisija ove godine još proširena i profesorom Novakom. To su stalni članovi potkomisije a ukoliko se budu u toj potkomisiji raspravljali tekstovi srednjeg ili novog vijeka, ona će biti i dalje popunjavana onim stručnjacima koji će biti za taj rad najpotrebniji.

Što se tiče same suradnje ona je bila zamišljena ovako: Profesor Barada uzeo je na sebe da obradi hrvatsku povijest do kraja XII. stoljeća. Pitanje izradbe povijesti u XIII. stoljeću ostalo je otvoreno, XIV. i XV. stoljeće preuzeo sam ja, profesor Babić XVI. XVII. i XVIII. a profesor Bogdanov dalje sve do 1918. godine. Ono što bi iza toga slijedilo, trebalo je da bude jedno zajedničko poglavlje izrađeno od jedne centralne redakcije u Beogradu. Zatim je na tekstovima surađivao još i profesor Novak naročito na poglavlju do doseljenja Slavena. Krug suradnika se također proširio, pa je tako i drug ...^c preuzeo zadaću da izradi poglavlje o umjetničkom razvoju kod nas u srednjem vijeku. Još treba da se riješe neka pitanja pojedinaca suradnika.

Od svih tih suradnika, profesor Barada je jedini završio svoj tekst. Taj tekst nije bio prodiskutiran ni u Komisiji ni u ovom forumu, jer je rukopis trebao brzo da ode u Beograd, pa se je to izričito napomenulo drugovima u Beogradu. Međutim, diskusija koja se vodila u mjesecu prosincu imala je za rezultat neslaganje između osnovnih pogleda prof. Barade i većine članova Komisije, koji su učestvovali u diskusiji. Diskusija je završila jednom rekapitulacijom predsjednika drugarice Mitrović.

Mitra Mitrović-Đilas konstatira najprije da po nizu krupnih pitanja nije došlo do saglasnosti. Članovi Komisije nisu primili mnoge zaključke profesora Barade. Komisija nije naučni forum. Nju je stvorilo naše rukovodstvo da sastavi jedan udžbenik koji nam je prijeko potreban za historijsku nastavu u školi. Prema tome njeni zaključci nisu zaključci jednog naučnog foruma koji konačno daje ocjenu po ovom ili onom pitanju iz historije. Zaključci ove Komisije nisu neprikosnoveni – polemika po njima može se i dalje voditi. Ali za to što moramo relativno brzo da dođemo do udžbenika, mi moramo nalaziti rješenja za sporne probleme na liniji mišljenja ove Komisije. Otvorene probleme ne možemo ostavljati za konačnu redakciju, oni se u Komisiji moraju rješavati.

a) Samo inicijal imena »P«. Vjerojatno Miljenko Protega.

b) Prezime prekriziženo, ostavljeno samo »B«. Vjerojatno Vladimir Babić.

c) Nedostaje ime i prezime. Vjerojatno se radi o Milanu Prelogu.

Iz diskusije proizlazi da moramo ponovo pristupiti izradi ovog teksta, jer se tu radi o izvjesnim koncepcijama, koje, kako mi izgleda, Komisija ne prihvaća. Jedno od pitanja koje je dosta važno, to je problem klišea u historiji. Ne smijemo stajati na klišeu. Ali mi se čini, da je u ovom tekstu profesora Barade posebnost hrvatske historije tolika, da je neprihvatljiva. Takva je osnovna postavka da u neku ruku do XII. vijeka društvo na hrvatskoj teritoriji ne poznaje ili skoro ne poznaje klasnu diferencijaciju, kakvu poznaju manje više svi narodi. Feudalizam se tu ne razvija. U krajnjoj liniji se pomalo negira razvitak unutar hrvatskog društva. Postanak hrvatske države, čini mi se najkrupnije pitanje po kome su se sporili drugovi. Suviše se pridaje značaja Avarima u historiji Hrvatske odnosno Slovena. Zatim pitanje plemenskog saveza ili države kod Avara.

Drugo pitanje je način obrade. Ide se linijom vladara. Ne vidi se ostala masa naroda. Takav način mi ne bismo smjeli dopustiti u ovom našem udžbeniku. Ta historija je okrenuta i suviše prema spoljnim faktorima. Sav unutrašnji razvitak je potpuno potisnut, skoro da ga i nema. Međutim, unutra se mnogo događalo a i izvora imade. To je, mislim, dosta krupan nedostatak ovog teksta.

Nama, drugovi u Hrvatskoj, radnici na historiji, ne pomažu dovoljno u ovoj komisiji. Mi nemamo tamo formiranu potkomisiju, kako su se već formirale potkomisije u Srbiji, Sloveniji pa i u Makedoniji, u Bosni nešto manje. Ne vidimo da je ovaj tekst proizvod zajedničke diskusije. Bilo bi vrlo dobro, kad bi ova komisija dobila tekst koji su nekoliko ljudi radili. Mi ne znamo da li po ovim pitanjima o kojima mi ovdje diskutujemo, imadu isto stanovište kao profesor Barada i drugi historičari u Hrvatskoj. Nemoguće je da to rodovsko uređenje sprječava osiromašenje, klasnu diferencijaciju.«

Profesor Barada – kaže dalje profesor Šidak – je na toj sjednici izjavio da ne može odstupiti od svoje koncepcije rodovskog uređenja u Hrvatskoj, pa je komisija na kraju odlučila da se drugome povjeri izrada teksta a Barada je sa svoje strane obećao da će pripomoći.

»Na osnovu ovog zapisnika i ovog zaključka – nastavlja Šidak – naša je potkomisija odlučila, da u vezi s tim što je profesoru Babiću povjerila izradu novog teksta, organizuje ovakovu diskusiju sa kojom se sada počinje, na osnovu teksta koji je profesor Babić dao u svom udžbeniku za prvi razred gimnazije, gdje je dao kratak pregled hrvatske povijesti do XII. stoljeća, da na osnovu ovoga teksta odnosno kritike ovoga teksta omogućimo drugu Babiću da on dade što bolji tekst za savezni udžbenik.

Postavlja se sada pitanje, koji je to osnovni problem, o kome se radilo u vezi sa tekstom profesora Barade. To je bilo pitanje rodovskog ustrojstva, t. j. rodovskog uređenja do Zvonimirovog vremena, priječilo je stvaranje pojedinih bogatih plemena a time i kasta. Tek Zvonimirovim darovnicama otvoren je put feudalizmu.

Pravi feudalizam međutim ipak neće nikada zavladatai Hrvatskom, nego će biti ukopčan a time i zasjenjen od seoskih općina. To je ta teza koju je većina diskutirana na konferenciji u prosincu smatrala neprihvatljivom.

Profesor Babić bio je također prisiljen da da jednu koncepciju hrvatske povijesti. Kod njega se radi o jednoj jednostavnijoj formulaciji obzirom na one kojima je njegov udžbenik namijenjen, t. j. djeca prvog razreda gimnazije. Mi treba sada za naš rad da dobijemo osnovne linije koje će pomoći drugu Babiću da izradi pregled hrvatske povijesti do XII. vijeka. Što se tiče koncepcije koju je profesor Babić proveo u svom udžbeniku, ja ću kratko na osnovu njegovog teksta izložiti tu koncepciju.

Koncepcija profesora Babića kako ju je on proveo kroz svoj tekst izgledala bi ovako:

(Čita) Od doseljenja teče razvoj kod svih Slavena jednako. Udruživanje plemena i raspadanje rodovskog poretka. Jači plemenski savezi već su polako zalazili u feudalni poredak i pretvorili se u države. Starješine su prigrabili većinu plodne zemlje. Rodovski starješine rješavaju državne poslove zajedno sa knezom, ali tu odlučuje i rodovsko plemstvo. Dvorsko plemstvo još nije dobilo od kneza feud, premda po ugledu i bogatstvu počinje nadmašivati staro rodovsko plemstvo. Za kneza Zdeslava, knez ugrožava ovo plemstvo i ono zbog toga pomaže Branimira. Za Mutimira je taj proces toliko napredovao, da župani postaju izvršioци naredjenja knezova, pa je feudalizam znatno unapredovao. Uvađa se desetina i t. d. što izaziva otpor kod naroda. Rezultat, buna bana Pribine. Dvorsko plemstvo dobiva u zamjenu razne privilegije i potiskuje rodovsko plemstvo. Država i crkva otimaju seljacima zemlju i sve više ih pretvaraju u kmetove. Vrhunac toga razvoja je za Zvonimira, kada siromašni seljaci postaju kmetovi i nadničari vlastele. Rodovsko plemstvo bira Petra a hrvatsko plemstvo da očuva svoje povlastice sporazumijeva se sa Kolomanom...

Prije prelaza na diskusiju profesor Šidak moli diskutante da ne podvrgavaju zasada kritici sam udžbenik, pošto će se o udžbeniku održati posebna diskusija. Danas nam je do toga – podvlači profesor Šidak – da dobijemo ako je ikako moguće neke osnovne crte za prikaz razvoja povijesti kod nas do XII. stoljeća.

Profesor BABIĆ: »Po starom programu učila se povijest od drugog razreda tako da su učenici II. razreda gimnazije prelazili stari vijek, a učenici III. i IV. razreda učili su nacionalnu povijest. Po novom programu za sedmogodišnje škole učila se historija u I. razredu. Ja sam po starom programu napisao udžbenik starog vijeka, gdje su djeca imala uglavnom da prođu prvobitnu zajednicu i robovlasnički poredak. Tu se nije mogao dati i razvoj rodovske privrede, razlike na Orijentu, u Grčkoj, u Rimu, nego se moralo ostati manje više pri takvom prikazivanju koje će djeca moći da shvate. Mi svi znamo koji smo predavali povijest da djeca mogu

najlakše shvatiti one partije, gdje se događaji grupišu oko neke krupne ličnosti, dok razvoj ideja djeca mnogo teže prate. Po novom programu, izrađenom poslije oslobođenja, u I. razredu treba da se predaje i jedan dio nacionalne povijesti i to do 1102 godine. Kada se radio ovaj program, u Beogradu su bili za to, da se zahvati u prvom razredu povijest do dolaska Turaka. Mi smo naročito insistirali na tome, da ostanemo do 1102 godine, kada se kod nas završava otprilike predfeudalno doba. I to su drugovi prihvatili, tako da je po novom programu trebalo dati ne samo prvobitnu zajednicu i robovlasnički poredak, nego i ovu najtežu partiju, gdje imamo raspadanje robovlasničkih odnosa pa onda raspadanje rodovskog poretka i početak feudalizma. Zato je morao i taj prikaz i robovlasničke formacije i feudalizma da se daje u najopćenitijim i najkraćim crtama. Treba imati na umu da mi ovdje imademo djecu od 11 pa čak i 10 godina, i da se tu nikako ne može zahtijevati da se dadu specifičnosti razvoja u Makedoniji, u Srbiji, u Hrvatskoj, nego se moraju istaknuti samo neki najvažniji momenti.

Zbog toga mislim da smo postupali pravilno, kad smo neke probleme ostavili po strani, ili zato što su neriješeni ili zato što su nepristupačni djeci. Ja sam u mojoj knjizi nastojao da pojedine momente osvijetlim i konkretnim materijalom. Vi svi znadete kako su oskudni izvori za našu povijest. Ipak sam nastojao da izradim jedan tekst sa tim izbjegavanjem težih problema i vjerujem da je to pak toliko teško u I. razredu, da se ni pod rukovodstvom dobrog nastavnika neće moći postići naročiti rezultati. Međutim, na godinu se neće tako predavati, nego će se učiti opet stari vijek gdje ima i priča i ličnosti koje se dadu bolje iznijeti, dok o mnogim velikim ljudima naše povijesti, mi znamo tako malo, da ne možemo da izložimo reljefnu sliku, zbog čega postoji opasnost da tu sliku dopunimo fantazijom, i da tako historiju pretvaramo u književnost.

Predsjedatelj Šidak otvara zatim diskusiju. Prvi se javio za riječ profesor Barada.

Profesor BARADA: »Pošto se radi o jednom tekstu koji mora biti na bazi dijalektičkog materijalizma, ja bih molio druga Babića da on nama ovdje izloži u ovom njegovom tekstu da li se je on držao dijalektičkog materijalizma i koliko se je držao jer bez toga mi nemamo platformu za diskusiju, pošto za sastav hrvatske povijesti moramo imati bazu na dijalektičkom materijalizmu, i na toj bazi sastaviti tu povijest. Zato bih ja molio druga Babića ili predsjednika da nam kažu koliko je ona koncepcija koja je ovdje iznijeta, osnovana, na dijalektičkom materijalizmu.

Profesor ŠIDAK: Ja držim da to ne bi bio pravilan put za diskusiju. Ukoliko je profesor Babić uspio da daje jedan dobar rezultat to tek treba da se vidi iz ove diskusije. Ja mislim da bi mi trebali da čujemo ono što je dobro i ono što nije dobro u knjizi profesora Babića i da vidimo koje mišljenje prevladava. Mislim, da ne bi

bilo pravilno da mi ovdje tražimo od druga Babića da on nama sada opravdava svoju koncepciju kao materijalističku.

Profesor BARADA: Ja mislim da je to baza. Za mene su baze proizvodna sredstva i proizvodne snage. Da li je povijest prof. Babića osnovana na toj bazi ili nije, to je osnovno pitanje. Po onome što sam ja vidio ona nije osnovana. Postavlja se sada pitanje, da li ćemo se složiti na tome da baza ove povijesti mora biti dijalektički materijalizam ili ćemo ići u romantiku.

Uzmimo na primjer stranu 171. gdje se govori o uzrocima propasti hrvatske samostalnosti.

Tu se kaže:

»Vidjeli smo kako su hrvatski vladari nastojeći da ojačaju svoj položaj, popuštali tuđincima, pomagali latinjaše i vezali se sa stranim silama protiv vlastitog naroda. Hrvatska je za pojedinih vladara bila velika prostorom, zahvaćajući zemlju od mora do Drave i Dunava i mogla je da se odupre neprijateljima, ali narod u njoj nije nikad bio svoj i zadovoljan. Hrvatski vladari okružili su se Latinima i otimali hrvatskom narodu ono, što je svakom narodu najsvetije: narodni jezik i kulturu. Oslanjajući se na tuđince i radeći za njihove interese, oni su od sebe otuđili narod i izazvali smutnje i nered u državi. Kada su na tako oslabljenu Hrvatsku napali Mađžari, ostavili su je 'prijatelji' tuđinci, a izdali je njeni rođeni sinovi – gramzljivi plemići.«

»Na primjer u hrvatskoj povijesti vidimo kako i snažna država i junački narod može izgubiti svoju slobodu kad se država ne izgrađuje na narodnim osnovama, kad se u njoj progoni narodni jezik i kultura, kad vladari zanemare interese svoga naroda i stave se u službu tuđincu.«

Ovo je zaključak te čitave povijesti, zato sam ja i pitao možemo li mi ostaviti ovu povijest ovako na romanticizmu, ili je moramo postaviti onako kako sam ja pitao.

Profesor ŠIDAK: Da se zadržimo na ovom zaključku profesora Babića mislim da ne bi ništa postigli. Ako mi stojimo na gledištu da u čitavom tom prikazu a ne samo u posljednjem odlomku nije došlo do izražaja materijalističko shvaćanje povijesti po tome, što profesor Babić nije prikazao lanac proizvodnih odnosa u vezi sa razvojem proizvodnih snaga, u tome baš i jeste problem. Zbog toga je i potrebna ova diskusija da mi vidimo kakav je kod nas bio razvoj proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa. Možda je i profes. Babić pogriješio. Mi imamo pravo da to i pretpostavimo. Za to mi moramo ići u konkretnosti. Ne možemo se zadovoljiti sa općenitim formulacijama. Mi ustvari i ne znamo kako je izgledala struktura našeg tadašnjeg društva. Mislim da je zadaća naših diskutanata da konkretizuju našu povijest, da pokažu koliko smo sposobni da je materijalistički rješavamo. Nije smisao

naših razgovora u tome da mi kritikujemo jedan tekst kao romantičan. Ništa ne bi postigli ako konstatiramo, da jedan određeni pasus nije ni odgojan. Ni to nije naša zadaća. Jer, profesor Babić ima zadatak da napiše jedan tekst koji je namijenjen maturantima. Na nama svima leži odgovornost a najviše na profesoru Baradi, koji te stvari najviše zna i koji je na tim stvarima najviše radio, a mi svi prema našim sposobnostima i mogućnostima da pripomognemo, da se stvori ono što drugarica Mitrović i sama Komisija od nas očekuju, a to je da prikaz te povijesti bude izraz naših mogućnosti i naših pogleda.

Ja smatram da bi bilo potrebno da svaki od nas koji je pročitao tekst, koji ima nešto da kaže o koncepciji, da nešto kritikuje i da nešto drugo stavi na mjesto onoga što pobija, da to iznese u cijelosti. A na kraju kada svi izlože što imaju, da onda sam profesor Babić na sve to odgovori. I da mi onda, ako nam to uspije još i danas, izradimo neke osnovne zaključke, u kojima su se diskutanti složili. Ako ova diskusija ne bi imala taj rezultat, mi možemo da je nastavimo. Jer to je jedan vrlo ozbiljan posao. Jer kao što je drug Protega istakao, radi se o časti hrvatske nauke uopće, da čitav rad na udžbeniku ne zapne na prikazu hrvatske povijesti. Ja bih također upozorio i na to, da se ovdje radi o jednoj teškoj problematici. Mi imademo nešto specifično u hrvatskoj povijesti, što nemaju ostali narodi. Mi sada imamo izrađenu koncepciju profesora Barade, koja nije pristupačna ostalima. Zbog toga mi treba da nastojimo da zajedničkim radom dođemo do osnovnih smjernica. Zato bih ja molio profesora Baradu da nam on u cijelosti izloži svoje mišljenje, pa da onda pođemo dalje.

Profesor dr. BIĆANIĆ: pridružuje se mišljenju, da bi najbolje bilo da profesor Barada prvi iznese svoju koncepciju odnosno kritiku profesora Babića.

Predsjednik Komiteta dr. PROTEGA: upozorava da prisutnima nije u cijelosti poznata ni koncepcija profesora Barade ni koncepcija profesora Babića, pa zato misli da bi bilo najbolje da najprije profesor Barada, a zatim profesor Babić izlože svoje koncepcije i da se poslije toga otvori diskusija. Tada bismo imali dvije tačne iskristalizirane teze i po svima pravilima naučne diskusije, najbolje bi bilo da najprije prof. Barada a zatim prof. Babić izlože svoje koncepcije.

Prof. BARADA: Nije u pitanju moja koncepcija. Moja koncepcija je odbijena. U pitanju je da ja branim tu koncepciju i ja ću je braniti, kada drugi budu govorili.

Prof. NOVAK: Ona nije ni trebala da bude odbijena ni na jednom forumu koji nije kompetentan.

Dr. PROTEGA: To su pitanja procedure o kojima mi nismo mjerodavni da dajemo svoj sud. Ali, ako je ovo naučna diskusija, onda, po mom sudu, da bi mi postigli onu svrhu koju je izložio prof. Šidak, treba da čujemo obe koncepcije. Pošto, dakle, postoje dvije koncepcije, koje nisu u cijelosti dohvatljive svima, to bi se ja pridružio prijedlogu predsjedatelja da prof. Barada izloži svoju koncepciju, ne u vidu obrane, nego da je prosto izloži kao svoje naučno uvjerenje, bez obzira na to, da li se je beogradska komisija sa tom koncepcijom složila.

Prof. ŠIDAK: Ovdje se u stvari ne vodi diskusija o koncepciji profesora Barade, nego o koncepciji prof. Babića, koja je došla do izražaja u njegovom udžbeniku onako kako to odgovara nivou djece u I. razredu. To ćemo uzeti u obzir. Međutim, osnovne crte njegove koncepcije moraju da budu iste kao i kada se govori studentima na univerzitetu. Druga je stvar da li je ta koncepcija uspjela. Prof. Babić očekuje od nas pomoć, da ta koncepcija bude što bolja, kad on bude radio savezni udžbenik. Prof. Babić je ovdje stvorio jedan tekst i mi sada taj tekst ocjenjujemo, a uz to u diskusiji stvaramo podlogu za jednu novu koncepciju u koju će možda mnogo ući od koncepcije prof. Barade, kad nam je on bude izložio, i prof. Babića a možda i drugih. Ja sam već istakao da se mi nalazimo na jednom nedovoljno istraženom tlu, zato predlažem da uzme riječ prof. Bićanić i da tako počnemo diskusiju.

Prof. BIĆANIĆ napominje, da o materiji o kojoj je ovdje riječ ne može dati svoje definitivno mišljenje, jer se sa tom materijom nije specijalno bavio. Spomenut će zbog toga samo neke stvari, za koje mu se čini da su nedostaci knjige prof. Babića.

»Knjiga je podvrgnuta – podvlači prof. Bićanić – jednom nastavnom planu koji je nemoguć. Iznosi se najprije historija svijeta, pa onda jedan dio nacionalne historije. Tako se stvaraju šoveni. Takvu koncepciju mogu sebi dozvoliti veliki narodi, a mali narodi, ako idu tim putem, onda od njihove spoznaje o svijetu, a to historija treba da im dade, neće biti ništa.

Druga stvar sa kojom je prof. Babić morao da se bori, to je osnovno pitanje u svakoj povijesti, a to je pitanje periodizacije. Ja ne znam na osnovu čega je mogla periodizacija da se odredi do 1102 godine. To znači zaustaviti jedan val kada se on penje ka vrhuncu. Kako mi možemo izučavati postanak jedne društveno-ekonomske formacije, ako ne uzmemo čitavu liniju razvoja do kraja te periode. Zato mislim da 1102 godina, iako su tu važni politički događaji, da ona nije izmijenila društveno-ekonomsku formaciju i da zato 1102 godina nije mogla da se uzme kao granica. Mi nismo vidjeli kako je feudalizam došao do svoje pobjede nego smo stali u polovini jedne prelazne epohe.

Čitajući ovu povijest ja sam imao utisak da se sastoji iz previše detalja ratničke prirode. Tu vladari stalno ratuju i od tih mnogih detalja ja nisam mogao razabrati

glavnu razvojnu liniju, nisam mogao vidjeti zakon kretanja u toj formaciji. On nije ni dovoljno jasno ni dovoljno jako naglašen, tako da nismo vidjeli ni kako se opšti društveni zakon nastajanja jedne društvene formacije pojavljuje ovdje, a nismo vidjeli ni koje su specifičnosti koje ta formacija kod nas pokazuje.

Ja bi se tu zadržao kod tri stvari:

Prvo pitanje koje treba ovdje riješiti, to je pitanje da li je razvoj hrvatskog društva tekao iz svojih vlastitih unutrašnjih snaga ili je tekao pod utjecajem izvana, odnosno u kojoj mjeri jedno, a u kojoj mjeri drugo. To nam nije jasno rečeno u ovoj knjizi. U tom pogledu prva stvar o kojoj bi trebalo govoriti, to je pitanje razvoja produkcionih snaga. Iz te knjige mi ne vidimo da je razvoj produkcionih snaga bio onaj koji je u krajnjoj liniji odlučivao o razvoju društva. Kod pitanja razvoja produkcionih snaga meni se čini da je taj razvoj zanemaren. Naročito bih napomenuo, da osnovna linija koja se meni čini da je važna, a to je postojanje zemljoradnje i odnos između zemljoradnje i stočarstva, za koje ja smatram da je glavno ekonomsko pitanje u toj periodu, nije uzeto kao baza čitavog ekonomskog života.

Razvoj proizvodnih snaga upravo se kreće u pravcu prelaza od ekstenzivnog stočarstva koje ipak dominira sa rodovsko-plemenskim sistemom ka ratarstvu, koje je karakteristično za feudalizam. Upravo razvoj ratarstva pokazuje konsolidaciju čovjeka na zemlji, privezanost čovjeka o zemlju i mislim, da mi na odnosu između ratarstva i stočarstva možemo pratiti kao na nekom indikatoru razvojnu liniju našega društva i rodovsko-plemenskog i feudalnog društva. Dakako da je taj proces dug i težak. On traje do XX. vijeka. Mi do XX. vijeka imademo još izvjesnih ostataka. Ja sam tako našao godine 1936. i 1937. godine u Bosni ostatke plemenskog stočarstva. To su bili deformirani ostaci, ali oni su ipak bili tu. Zato mislim da sa tim materijalom treba vrlo oprezno postupati.

U vezi sa tim mi nismo vidjeli kod prof. Babića jednu stvar a to je što je to konačno sa postankom feudalizma. Da li feudalizam znači vojno-ekonomsku presiju pomoću koje narodni vođe zarobljuju narod koji živi slobodno ili je feudalizam društvena formacija viša koja se bazira na većem produktitetu rada, koja je progresivnija od rodovsko-plemenskog sistema. Iz toga izviru ogromne konzekvence za prosuđivanje naše ekonomske historije. Čitava partijnost te historije osniva se na tom fakti. Mislim, da se onda prosuđivanje društvenog progressa dobija u jednom naročitom svjetlu i da stvaranje klasnog društva u tom slučaju znači društveni progres i da one snage koje iz besklasnog ali primitivnog društva stvaraju klasno društvo znače progres. Izučavanje historije pokazuje takve rezultate. To pitanje prelaza iz prvobitne zajednice u feudalizam, zbiva se ne samo u sukobu različitih plemena, ono se zbiva unutar plemena i u sukobu raznih država. Specifičnost toga razvoja kod nas je u tome, što Sloveni, ratari i stočari, ali više stočari nego ratari,

dolaze u naše krajeve i nalaze se tu na jednom klasičnom tlu, na kome primaju izvjesnu kulturu i to specifično ratarsku kulturu, koja se ovdje nalazi, održava i dalje razvija. Htio bi spomenuti da taj proces jača ratarstvo koji je baza feudalizma, ali taj proces ima mnogo regresa. Svaka nova invazija, svaki društveni potres vraća stvar natrag, i razvoj počinje nekoliko puta.

Što se tiče privatnog vlasništva na zemlju njega treba uzeti u smislu feudalnog vlasništva, i u tom pogledu glavnu pažnju posvetiti teritorizaciji toga vlasništva. Taj problem nije dovoljno podvučen. Upravo pretvaranje roda u općinu je baza postanka feudalnih odnosa. Tek iz toga mogu oni dalje da se razvijaju. Druga je stvar pitanje proizvodnih odnosa koji se razvijaju na bazi takvog ratarstva koje je i dalje u vezi sa ekstenzivnim stočarstvom. I do XIX. stoljeća u jednom dijelu Hrvatske ekstenzivno stočarstvo je još uvijek dominantna grana narodnog gospodarstva.

Kada je riječ o slobodnim ljudima tu treba dati jednu malu rezervu. Kada se govori o tome da slobodni ljudi postaju kmetovi, ne bi trebalo misliti da ti ljudi imaju svoje individualno vlasništvo, svoje gospodarstvo. Ti slobodni ljudi su slobodni zato što nisu robovi i nemaju individualno nego plemensko vlasništvo i zbog toga bih ja tu njihovu slobodu prihvatio sa vrlo mnogo rezerve. Mislim da nije proces u pravcu stvaranja od slobodnih ljudi robova nego je proces u prelaženju iz rodovskog poretka u feudalizam.

Kako nastaje nejednakost? Mi znamo da nejednakost nastaje i mi tražimo indikatore koji bi nam pokazali kako se taj proces razvija. Mislim da je kod prof. Babića taj proces prikazan veoma često na subjektivističkoj bazi. Ističu se narodni vođe. Narodni starješine gledaju samo na svoj džep i oni naprosto narod pljačkaju. Da je to jedan društveno-ekonomski proces, koji ima svoju unutarnju zakonitost i u kojem ta nejednakost postoji u odnosu između jakih i slabih plemena, to mi ne vidimo. Kako su te države postale hrvatska država? Zašto su pleme Hrvati dali ime toj zajednici, na to prof. Babić nije dao odgovora. Odakle to da se ti Hrvati iz okolice Nina šire čak do Drave.

Pitanje odnosa između bogatih i siromašnih unutar plemena nije objašnjeno. Isto kao ni pitanje danka, pitanje grabeža ratnog plijena i t.d. Vladari stalno ratuju. A ekonomski motivi toga ratovanja? Zašto oni ratuju? Šta oni mogu da ugrabe? Šta to znači, opljačkali su dalmatinske gradove ili Panoniju? Šta su oni mogli tamo uzeti? To su osnovna pitanja za motive i zbog kojih se ratuje, zbog kojih se pljačka. Ako vidimo šta se tu pljačka naći ćemo da je tu dominantno bilo stoka i hvatanje robova.

Mislim da bi se pitanje socijalne diferencijacije u pravcu stvaranja klasa moglo pratiti na pitanju danka, na pitanju pretvaranja državnog poreza u danak

feudalnom gospodaru. To je bila jedna vrsta feudalne da tako kažem primitivne akumulacije.

Specifična kod nas je uloga dalmatinskih gradova. Ja mislim da ta uloga u knjizi prof. Babića nije dovoljno podvučena, a njihova je uloga bila ogromna. Isto tako nije iznešeno koji su vanjski faktori djelovali da se je kod nas stvorila klasna diferencijacija, da se je stvorila hrvatska država.

Možda za razliku od ruskog i od njemačkog stvaranja feudalizma, kod nas se feudalizam nije stvarao u nekom međunarodnom vakuumu, koji je svakako bio mnogo veći u Njemačkoj koja je prema Istoku otvorena, a u Rusiji još mnogo veći nego kod nas. Kod nas se feudalna država stvarala u centru međunarodnih odnosa, u centru ondašnje Evrope, na granici dviju najvećih sila toga vremena koje tu igraju veliku ulogu.

Iz knjige prof. Babića se vidi da se ratuje, prave se neke demarkacione linije, pravi se mir, dolaze Franci, Normani, Arapi, Venecija, sve svjetske sile onoga vremena, svi dolaze ovamo, ali se ne vidi osnovna linija toga kretanja.

Šta su Arapi tražili na našoj obali? Šta je bio interes Venecije? Ja mislim da je osnovni razlog tim kretanjima bio u dalmatinskim gradovima uz koje ide glavna struja svjetske trgovine onog vremena.

Izgleda da knezovi ratuju, sklapaju saveze, vrše izdaje i t.d. a ne vidimo upravo zašto. Tu prevladava subjektivizam, ne vidimo da se tu radi o jednoj prilično suptilnoj diplomatskoj igri koja je vrlo interesantna. Tačno možemo pratiti kako se ta igra igra. Bilo bi mnogo zgodnije da se je to prikazalo nego što se iznijelo hiljadu detalja o tim ratovima. Ni uloga hrvatske države nije u tom pogledu dovoljno objašnjena.

Ja bi se složio sa prof. Baradom, u pogledu onoga što je istakao da u toj knjizi nema ništa pozitivnog o razvoju hrvatskog društva i države. I doista dijete mora dobiti sliku da tu nije ništa stvoreno, a ipak postoji jedna država iz koje se je tokom stoljeća kasnije razvila hrvatska država i hrvatska narodnost. Mislim da je to sa pedagoške strane jedna mana te knjige.

Ima u knjizi prof. Babića nekih termina koji se nezgodno upotrebljavaju. Govori se o hrvatskom narodu, o borbi narodnoj a da li je uopšte tada postojao hrvatski narod i narodna borba? Dakako, da je u tom pogledu još veća griješka ako se govori o narodnoj stranci za vrijeme Tomislava, ili ako se govori o partizanskom ratu u Panonskoj Slavoniji, pa čak ako se govori i o narodno-oslobodilačkom ratu. To je možda koncepcija koja je bila kritizirana kod Pokrovskog, to jest da je historija politika gledana unatrag. Što se tiče jugoslavenske koncepcije historije mi o njoj možemo govoriti tek od doba kapitalizma. Jugoslavenska koncepcija je buržoaska koncepcija. To je pitanje usko vezano sa problemom širenja tržišta, sa problemom stvaranja građanske formacije.

Važno je ustanoviti karakteristične kriterije pomoću kojih bi se mogao mjeriti proces pretvaranja jedne formacije u drugu. Iznio sam momente za koje mislim da bi mogli poslužiti u tu svrhu.

Prof. NOVAK: Zadržat ću se samo na pitanju kmetstva i kolonata. Pitanje postanka kmetstva i pitanje kolona kod nas se potpuno krivo shvaća kao što se krivo shvaća i položaj kmetstva. Prije svega mi treba kod nas da razlikujemo nekoliko područja a to su Stara Hrvatska, Panonska Hrvatska, Bosna i t.d. Razvoj kolonata od rimskog kolonata i kako se taj kolonat kod nas nastavlja, to je vrlo važna stvar. Rimski kolonat koji je pretvarao kolone u *glebae ad scripti*. Kako se to moglo desiti poslije onih raznih odredaba koje su dolazile u kasno rimsko vrijeme, kako se moglo desiti da kod nas dalje taj kolonat živi, da u jednom dijelu našega naroda a to je cijela Dalmacija nikada kmetstva nema, nego i u srednjem vijeku vidimo kolone koje žive tu u raznim promjenama sve dok ih ministar Šibenik^a nije ukinuo, agrarnim zakonom o Dalmaciji. Koloni u Dalmaciji postoje neprestano i ne prestaju nikada, jedino se kolonat nešto mijenja. Zato koncepcija kolonata koja je data ovdje na strani 89. trebala bi da se ispravi kasnije na strani 111. jer na strani 89. tu se kaže, da su zakupci ili koloni plaćali porez u državi i malo po malo zapadali u dugove, a velika je to razlika zakupci i koloni. Država nije dala kolonima da se kreću. Tu se radi o seljacima, dakle o najvećem dijelu našeg naroda. Međutim, na strani 111. se ističe da su se slobodni seljaci malo po malo pretvarali u kmetove – neslobodne seljake koji su morali raditi za velike posjednike. Kaže se, da je vojničko plemstvo počelo otimati zemlju od slobodnih seoskih općina i gonilo seljake da plaćaju razne dažbine, a kakve su te dažbine bile, toga nema.

Prof. HORVAT: Kod nas robovlasničkog uređenja u razvitku naše države nije bilo. Bilo je rodovsko i feudalno sa kolonima i kmetovima i poluslobodnim seljacima. Međutim, prof. Babić na strani 33. kaže, da su se Iliri nametnuli za gospodare mirnom ratarskom stanovništvu naših krajeva, pokoravali slabija plemena i pretvarali ih u svoje robove. Iz toga bi se moglo dobiti dojam, da je u ilirsko doba ovdje bio robovlasnički poredak, a to je sasvim krivo, jer je tu bio rodovski poredak. Malo kasnije, na strani 99. čitamo da su došli Slaveni i da kod Slavena u najstarije vrijeme nije bilo robova, ali kad se počela razvijati kod njih naprednija zemljoradnja i zanati, upotrebljavali su se robovi kao radnici, ali nikada nisu postali glavna radna snaga. Logika je bila i kod drugih naroda, kad se prelazilo od stočarstva na zemljoradnju, onda se uvađao robovlasnički poredak. Oni su ovdje našli rimski kolonat. Postanak kolonata ni u rimskoj državi nije imao jedinstvenu formu. Tražila se jedna forma radne snage. Sada je pitanje da li su ti Slaveni koji su došli u

a) Stanko Šibenik

rodovskom uređenju, koji su bili stočari, koji su se malo po malo počeli priučavati na zemljoradnju, da li su trebali robove? Vidimo da nisu. Kako se kod njih preuzima kolonat, to je jedno sporno pitanje. To je u vezi sa tim kako su oni prelazili od stočarstva na zemljoradnju, od roba do slobodnog seljaka imade mnogo nijansa.

Dalje, prof. Babić na strani 105. kaže, da su Slaveni svuda osnivali seoske općine i da su zemlje koje su Slaveni obrađivali dale mnogo više zrnja nego zemlje na kojima su radili robovi i koloni, a na strani 106. se čak ističe da se čitava privreda u Bizantu znatno podigla zahvaljujući upravo Slavenima. Međutim na strani 123. iznose se slika koja je u protivnosti sa onim što se kaže na strani 106.

Nikakvu sliku ne možemo dobiti iz knjige prof. Babića, o produkcionim odnosima i o samom načinu proizvodnje. Da li su ti Slaveni bili stočari i zemljoradnici i kad su prešli na zemljoradnju, da li su sami radili ili sa kolonima, da li su oni uvađali te kolone ili su to činili njihovi knezovi. Razvitak rodovskog i dvorskog plemstva također nije jasan, a baš je to onaj momenat koji bi trebalo obrazložiti u vezi sa pitanjem razvoja proizvodnih snaga. Vidimo da se je rodovsko uređenje kod Hrvata jako dugo održalo. Zato mislim da je pitanje tog rodovskog uređenja, njegovog raspadanja, odnosa prema ropstvu, kolonatu, ovdje ispalo sasvim blijeđe, i da bi to trebalo staviti na drugu bazu.

Prof. MANDIĆ: Slažem se sa drugovima predgovornicima obzirom na to da u udžbeniku prof. Babića nije poklonjena dovoljna pažnja razvitku proizvodnih snaga i načinu proizvodnje, a to se naročito opaža u traktiranju rodovskog uređenja. Mi čitamo na nekoliko mjesta o raspadanju rodovskog uređenja. Govori se o rodovskim starješinama koji se bogate, govori se o knezovima, sve to pokazuje izvjesnu nesigurnost kojoj nema mjesta u udžbeniku historije.

Postavlja se pitanje, kada se raspada rodovsko uređenje – šta se zapravo raspada, koje ustanove rodovskog uređenja se raspadaju, a baš o tome u ovom udžbeniku nema ni riječi.

U Hrvatskoj prije XII. vijeka su postojale tri društvene ustanove: zadruga, bratstvo i pleme. Rački u svom djelu opisujući unutarne stanje Hrvatske prije XII. vijeka izričito naglašuje, da je zadruga temelj hrvatskog društvenog uređenja toga vremena. Na temelju isprava što ih je proučavao on dolazi do zaključka, da je zadruga bila vlasnik zemlje i uopće sredstava za proizvodnju. Treba prigovoriti Račkome, da on zadrugu posmatra statički, ne govori o tome kako je zadruga nastala a još manje o tome, kako je ona nestala u onim plemenima koja su kasnije dovela do formiranja feudalne eksploatacije u Hrvatskoj.

Kod zadruga uzimamo ovdje ekonomsku jedinicu, koja je sastavljena od grupe krvnih rođaka koji potiču od jednog pretka, poznatog a ne mitskog. Također

moram napomenuti da tu zadrugu narod zove još i danas rod, hiža ili kuća. Želim ovdje da naglasim baš ovaj prvi naziv »rod«.

Bratstvo je društveni oblik koji obuhvaća više zadruga. Po mom mišljenju to je preostatak onog vremena dok su još južni Slaveni živjeli u očinskim rodovima, t. j. kada su očinski rodovi predstavljali proizvodno-potrošačke jedinice prije nego što su se razvitkom proizvodnih snaga raspadali u manje jedinice t. j. u zadruge.

Kod Grka i Rimljana vidimo da rodovski odnosi postoje između pripadnika velikih porodičnih zajednica. Kasnije te porodice traju još veoma dugo, poslije toga što su rodovi prestali da budu ekonomske proizvodno potrošačke jedinice.

Bratstva kao preostatak rodova nisu nastala radi toga što dolaskom južnih Slavena na Balkan pojedina bratstva su se naseljavala po principu krvnog srodstva. To jest nekoliko zadruga bi se naselilo na jednom tačno određenom teritoriju i čitav ovaj teritorij je dobio ime vas ili selo. Mi ovdje vidimo povezivanje po načinu krvnog srodstva koje karakterizira proizvodne odnose prvobitne zajednice sa teritorijalnim načelom, koje neposredno prethodi postanku države i koje također karakterizira raspadanje prvobitne zajednice. Prema tome ako mi bratstvo shvatimo u ovom smislu, onda bi bratstvo odgovaralo potpuno Engelsovom pojmu, gdje on govoreći o seobi Germana ističe da su se Germani naseljavali i to tako, da bi se rodovi koji obuhvataju jedan broj porodica naselili po selima.

U bratstvu imamo eksogamiju. Zabranjen je brak između pripadnika, postoji krvna osveta, a u nekim krajevima bratstvo predstavlja temelj za vojnu formaciju, kao na primjer u Crnoj Gori. Više bratstava sačinjavaju plemena, čiji teritorij se zove župa, a poglavar plemena je župan. Pleme nije nastalo kao jedna ekonomska jedinica nego isključivo kao politička, a slijedeći stepen u političkom razvitku ovog oblika prvobitne zajednice bit će savez plemena koji neposredno prethodi postanku države. Zato mislim da nije ispravno govoriti ovo što čitamo u ovom udžbeniku o moćnim rodovima sa svojim županima. U ovom razdoblju t. j. od VII. do XI. vijeka mi već nemamo rodove niti na čelu rodova stoje župani, jer župani su poglavari plemena. Isto tako ne bi se složio sa tvrdnjom da su rodovske starješine imali svoje družine. To bi se moglo dogoditi samo onda, ako mi pojam roda identificiramo i sa zadrugom i sa bratstvom, ali onda moramo tačno naglasiti da li pod pojmom roda mislimo rod kao zadrugu ili kao bratstvo ili mislimo rod u onom klasičnom smislu gensa, što mu ga je dao Engels.

Prof. BARADA: Meni je milo što mogu konstatovati da će ovakova diskusija imati boljeg ploda nego što bi ga imala da sam ja prethodno iznio moju koncepciju, kao što ste to prije inzistirali. Ja sam slušao druga Bičanića i ja moram da kažem, da nemam ništa primijetiti onoj koncepciji koju je on iznio i mogu da kažem i to, da je to i takova koncepcija provedena u mome udžbeniku.

Što se tiče prof. Horvata, on je istakao da su Slaveni našli kolonat. Kod toga je osnovno pitanje da li su Slaveni došli ovamo sami ili su došli sa Avarima. Za Srbiju i Makedoniju to je druga stvar. Tamo Avara nije bilo. U zapadnoj Srbiji je bilo. Međutim mi smo došli sa Avarima, mi imamo ostatke Avara. Konstantin Porfirogenet kaže, da su sa Hrvatima živjeli Avari. Ako smo mi došli sa Avarima, koji su nomadi, a nomadi nemaju pardona prema onima koji se njima silom opiru, onda se postavlja pitanje što se je dogodilo na ovom teritoriju. Oni uzimaju za saveznike one koji im se pokore, a one koji im se opiru, potuku ili uzimaju kao robove. Taj je slučaj bio kod nas. Avari su likvidirali čitav rimski poredak. Ne govorim o dalmatinskim gradovima, nego govorim o hrvatskom tlu. Sa Avarima su došli i Slaveni, došli su i Hrvati. Zatečeno stanovništvo je pretvoreno u roblje, papa godine 641. šalje novac za otkupljenje robova. Mi kasnije možemo pratiti da nema nikakvog traga kolonatu sve do svršetka XI. i početka XII. stoljeća, nego imamo robove. Mi zato imademo i dokumenata. To je osnovna pogreška udžbenika prof. Babića, da se ne razlikuje ovaj dio Balkana od Balkana dalje od Morave, gdje su se naselili sami Slaveni, dok smo se ovdje u zapadnom dijelu naselili mi skupa sa Avarima. Sasvim je drugo uređenje bilo tamo a drugo ovdje. Ovdje je bilo avarsko uređenje, zato moramo razlikovati onaj gospodarski poredak od ovoga ovdje. Ovdje je osnovni poredak avarski poredak, i baš zato jer je to osnova, ja sam tome i dao veliku važnost.

Što se tiče prof. Mandića tačno je sve što je on iznio. Jedino bih ja upozorio da se na Račkoga mi ne smijemo oslanjati. Rački je bio čovjek svoga vremena i pisao je sa čisto idealističkog stanovišta. Onako kako on opisuje zadrugu to je romanticizam prošloga stoljeća. Mi smo imali rodovsko uređenje u raspadanju. U Poljičkom statutu su u tom pogledu dragocjeni podaci, ali je šteta što ih još nitko nije proštudirao. Ja ću ga objaviti i ja sam ga obradio. Onda će biti jasna koncepcija hrvatske povijesti.

Kaže se župan je bio plemenski starješina. Ali u našim krajevima nemamo nigdje tragova o tome da je župan bio plemenski starješina, on je uvijek bio predstavnik vladara. Nigdje nema spomena da bi župan bio predstavnik naroda, njegovo je ime 90% avarsko. Ban je isto tako avarsko ime. Mi to imamo kod Konstantina Porfirogeneta. On dijeli Hrvatsku na 14 županija polovicom X. stoljeća. Te županije su sve kraljeve domene. Nijedna nije plemenska. Unutar tih domena lijepo se mogu konstatirati rodovske zajednice i imanja privatnika.

Sva plodna polja: Cetina, Nin, Krbava, Lika, Gacka, dolina Vrbasa i t. d. sve plodne zemlje su u tom smislu županije. One su teritorije kraljeve, a unutar tih teritorija ima i rodovskih zajednica. Ali nad svima je župan. Kod pojedinih imamo podžupane. Proizvodne snage su u rukama vladara 70 do 80%, na njima rade robovi, a osim toga imamo i rodovske zajednice. Sve se to može dokazati

dokumentima koji su sačuvani. Dakle, za čitavo doba narodnih vladara mi vidimo kako se robovi pretvaraju u kmetove, sve do XI. stoljeća kada se stvara feudalizam. Meni su dali da obradim povijest do 1102. a ja sam je obradio do 1205. jer tu su početci feudalizma došli do vrhunca, jer sam znao da se kod 1102 ne može staviti cezura.

Prof. BRANDT ukazuje na još jedan momenat koji treba uočiti u knjizi prof. Babića, a to je neki moralistički stav. Knjiga na mnogo mjesta prigovara izdajstvu i sličnim postupcima. Takav moralistički stav skriva nedovoljno izbrušenu analizu društvene strukture i pokušava tumačiti zbivanja u tadašnjim vremenima, nekim stanovištima, koja su preuzeta iz današnjeg doba. To ne može da se ocijeni kao naučna metoda. Naučna metoda ocijenit će postupke pojedinih lica u prošlosti iz onih uslova koja su svojstvena tadanjem vremenu. Ukoliko se ne bi izvršila onakva analiza o kojoj je govorio Bićanić i ukoliko takvom analizom ne bi bila osvećena prošlost, onda dolazimo do toga da se sve to objašnjava na ovako moralistički način, koji mora da kod omladine izazove neki nacionalno nihilistički stav. Taj stav podcjenjivanja ljudi iz prošlosti krajnje je neodgojan i on mora da štetno djeluje i da se negativno odražava na odgoju. Na taj način mi ćemo u stvari potkopati onaj socijalistički patriotizam koji želimo izgraditi.

Prof. BIĆANIĆ: Prof. Barada iznio je neke stvari koje su neobično interesantne. Ako te tvrdnje budu dokazane onda će one dati jedno sasvim novo svjetlo. Ako su doseljenici Avari ili Slaveni ovdje likvidirali potpuno rimske društvene ostatke, eksterminirali to stanovništvo, kako se onda može tumačiti odnos između dalmatinskih gradova i hrvatskih plemena, odnosno knezova, jer historijski mi imamo ovdje jedan društveni razvoj na bazi jedne simbioze između jednih i drugih.

Drugo pitanje je ovo: Ako je tačno da su najplodnija polja na ovoj teritoriji pripadala vladarima, i da su na njima radili robovi, postavlja se pitanje kuda je išla proizvodnja koju su ti robovi producirali, tko ju je konzumirao i zašto kraljevi moraju da organizuju takovu proizvodnju sa robovima na relativno velikom dijelu teritorije? Koji je tome ekonomski razlog? Je li možda trgovina sa dalmatinskim gradovima? Je li možda izvoz? A sumnjam da je to jer agrarni proizvodi na velike distance dolaze tek u XVIII. stoljeću.

Prof. BARADA: Konstantin Porfirogenet kaže da Hrvati imadu brodovlje sa kojim trguju po čitavom Jadranskom moru, do Italije i do Venecije. Eto vam odgovora na to pitanje. Bila je trgovina, žito se izvozilo. Drugo, upozorit ću vas na to, da smo mi otkrili veliki broj arheoloških spomenika, starih hrvatskih, iz VIII. i IX. vijeka, u Šopotu kod Benkovca, u Pridrazi kod Novigrada, u Muću i u drugim mjestima. Nisu to obične iskopine, nego su to arheološki spomenici koji se nalaze

na najvećoj umjetničkoj visini toga vremena. Sve je to na vladarskom teritoriju. Uzmimo na primjer Branimirov natpis, to je jedno umjetničko savršenstvo, koje bi bilo ponos svakog muzeja na svijetu. Postavlja se sada pitanje, kako je moguće da se u jednom zabitnom selu stvara jedno takovo umjetničko djelo. A moguće je samo zato, jer je to bilo na jednom vladarskom dobru.

Kod nas se često kaže, kako je u tadašnjoj Hrvatskoj postojao danak, kako se plaćao porez. Međutim, u staroj hrvatskoj državi nema nikakvog poreza. Zašto? Zato, jer vladari imaju svoja imanja. Što se tiče tributuma, to nije porez nego dohodak. To su davali kmetovi. Najprije su bili rodovi, a onda se pojavljuju kmetovi, koji daju tributum.

Prof. BIĆANIĆ: Društvene formacije obično se dijele na dva dijela, to jest uspon i propadanje ili na tri dijela, to jest početak, klasična forma, propadanje. Kako biste prema tome vi postavili periodizaciju feudalizma kod nas?

Prof. BARADA: Kod nas nema vrhunca feudalizma. Feudalizam se kod nas pojavljuje tek onda kada je na zapadu već počeo padati, a to je svršetkom XI. ili početkom XII. vijeka. U historijskoj Slavoniji feudalizam je vrlo sličan mađarskom feudalizmu, t. j. imamo donacionalni sistem. Ali u Hrvatskoj nikada nije proveden. Imamo darovanja Modruša krčkim knezovima, imamo tipični feudalni odnos. Ali tu je još jaka rodovska organizacija. Rodovsko uređenje je apsolviralo feudalce, ne gospodarski ali na primjer na sudu, gdje u Hrvatskoj feudalcima sudi rodovski sud uz prisustvo jednog feudalca. Imate niz dokumenata u kojima ćete naći taj rodovski sud u kome su članovi i plemići i vlastela.

Prof. BIĆANIĆ: To može da znači da je ta formacija feudalizma puna ostataka prošlosti, ali to ne mora da znači da je ta rodovska formacija dominantna. Mi moramo gledati koji je tu elemenat dominantan. Pita se, kada feudalizam postaje u Hrvatskoj dominantan?

Prof. BARADA: Treba razlikovati Slavoniju i Hrvatsku. Za Šubića on je dominantan, premda ga i Šubići udaraju po glavi jer oni hoće da zagospodare nad vlastelom, zato se vlastela ujedinjuje, da sruše Šubića, a njih ruši Ljudevit u XIV. stoljeću. A kad ne može na drugi način, onda im daruje gradove. Šubić dobija Zrin. Oni postupaju tako da to plemstvo izvuku iz onog rodovskog sistema, iz kojega ga nisu mogli izvući i presađuju ga gore. A onda oni prenašaju ovamo i hrvatsko ime, jer prije toga ovdje hrvatskog imena nije bilo.

Prof. BIĆANIĆ: Ako uzmemo da je u XII. vijeku kulminacija feudalizma odakle se ide dalje, pa onda ako od XII. stoljeća idemo unatrag, kada bi mogli kazati da su se feudalni odnosi zarodili?

Prof. BARADA: Kada se počinje javljati kmetstvo onda počinje feudalizam, a to je svršetak XI. vijeka, to je Petar Krešimir i Zvonimir. Na jednoj strani imamo tu ogromna vladarska imanja, a na drugoj strani rodovske zajednice. Zato je Hrvatska izborna. Zato su borbe tko će doći na prijestolje. Svaki vladar gleda da postavi svoga sina, ali rodovske zajednice to neće, nego izabiru nekog drugog. Time mogu da se opravdaju dinastičke borbe. I rodovske zajednice i vladari imaju u svojim rukama proizvodne snage. Kada vladara nema, rodovi određuju tko će biti vladar. Oni imaju neko pravo i na vladarska imanja. To je uzrok borbi za prijestolje. Tu mi onda imamo sabore na koje su dolazili i sami robovi.

Prof. BIĆANIĆ: Postavlja se pitanje da li su to robovi u klasičnom smislu, ili su to robovi samo po nazivu, a u stvari su kmetovi. Ako je to tako, onda bi trebalo izučavati kako su se robovi razvili kod nas od klasičnog doba do XI. vijeka.

Prof. BARADA upozorava da postoji dokumenat iz 839. godine, u kome Mislav osniva svoju zadužbinu, i u kome se govori o »cum servia et ancillis«.

Prof. BIĆANIĆ: Kakva je njihova funkcija?

Prof. BARADA: Iz dokumenta se vidi, da oni obrađuju oranice, vinograde i t. d.

Prof. BIĆANIĆ: Dakle oni to obrađuju a višak produkata daju vladaru.

Prof. BARADA: U početku IX. stoljeća oni su još robovi. Vladari ih hrane u svojoj režiji, a sve što oni proizvedu uzimaju oni sebi. Poslije u Mutimirovoj ispravi iz 892. godine kaže se: »Cum eorum mobilia et imobilia«. Ali on je još uvijek njihov gospodar, on im daje. Nisu oni kao rimski robovi, koji stanuju u kasarnama. Oni stoje na svojim teritorijama, oni žive u porodicama, jer kaže »et cum familiis eorum«.

Prof. BIĆANIĆ: Veličina porodice ovisi o produktivitetu rada. Kada je produktivitet rada nizak, imamo velike rodove. Kada bismo mi mogli utvrditi kako su bile velike te familije, onda bi mi mogli utvrditi i njihov društveni karakter.

Prof. BARADA: Izgleda da su to bila manja gospodarstva. Za Klišku županiju, od Trogira do Omiša, imamo detaljno navedene sve proizvodne snage i proizvodna sredstva.

Prof. BOGDANOV: Želim da se osvrnem na dvije stvari u vezi sa diskusijom.

Prva stvar da smo mi ovdje na početku diskusije čuli kako se jedan od gospođe diskutanata zgražao nad tim, kako je moguće da se u ovom udžbeniku piše, da su vladari bili protiv vlastitog naroda, i pala je teška riječ, kako može da se ovako blati svoj narod.

(Kod ovih riječi profesor Barada napušta prostoriju.)

Druga stvar je ono što je govorio prof. Brandt, a to je da u Babićevom udžbeniku ima mnogo moralizatorskih momenata. Ja mislim da ćemo se svi složiti u tome, da je u feudalizam prema ranijim formacijama neosporno viši produktivni stupanj društvenoga razvitka, ali isto tako da je feudalizam jedno društveno uređenje razdijeljeno na klase u kome manjina naroda t. j. vladajuća feudalna klasa vlada nad većinom.

Neosporno je to da se ne može pojedinac prikazivati kao loš ili kao zločest čovjek, i mi u jednom našem udžbeniku baš zato, da bi odgojili našu omladinu, u duhu socijalističkog patriotizma ne treba da tako postupamo, da bi učinili omladini shvatljivijim ono što je prednost socijalističkog patriotizma. Prema ranijim zbivanjima u našoj prošlosti mi ne možemo a da se ne zadržimo na negativnostima svih eksploatatorskih klasa. Ako je vladar predstavnik svoje feudalne klase i ako nastupa u ime svoje klase, onda mislim da Babić ima potpuno pravo, ako kaže da je hrvatsko plemstvo težilo da očuva svoje povlastice, i da je zbog toga bilo u stanju i da izdaje svoj narod. Ne mislim da ćemo mi kad to kažemo našoj djeci, srušiti neki patriotizam, ako kažemo, da je svaka eksploatatorska klasa i feudalistička i kapitalistička kadgod je imala da bira između svojih klasnih interesa i interesa nacionalnih i interesa državne slobode i samostalnosti, uvijek bez mnogo razmišljanja se odlučivala za očuvanje svojih klasnih interesa, pa makar i pod cijenu podvrgavanja svoje zemlje.

Mi to ne možemo da mimoidemo. Naravno treba naglasiti da u tom pogledu hrvatsko plemstvo nije bilo ni bolje ni gorje od feudalaca drugih naroda, od francuskog plemstva koje emigrira i traži da tuđinci dođu u Francusku da bi im vratili natrag njihove posjede, ili na primjer naša današnja emigracija u Londonu. Naravno ne smije se generalizirati, nisu svi hrvatski vladari bili isključivo klasni predstavnici. Dakle, bez generaliziranja. Ali ovu činjenicu treba uočiti, inače bi mi upali u ruski patriotizam, jer sada svi oni Ivani Grozni, ispadaju krasni vladari.

Prof. ŠIDAK žali što se je opet dogodio jedan mali incident i što je glavni diskutant otišao kući, čim je čuo riječi profesora Bogdanova. Smatra da je način postavljanja pitanja prof. Bićanića prof. Baradi bio pravilan, pa je i on htio tim putem nastaviti i postaviti prof. Baradi nekoliko pitanja, zbog čega pogotovo žali što je prof. Barada otišao.

Pitanje moralizirajućih tendencija u udžbeniku – podvlači prof. Šidak – nije sada za nas nimalo važno, jer mi još nemamo jasnu sliku o strukturi našega društva do XII. stoljeća. Zato je Bićanić pravilno postavljao pitanja, kada kod nas počinje feudalna formacija, kada počinju odnosi koje ćemo mi nazvati feudalnima. Ako se radi o golemim masama robova koji rade na kraljevskoj zemlji, a ova kraljevska zemlja je ustvari rodovska zemlja, gdje robova nema, kako je sve to rečeno, onda se postavlja pitanje kakav je to sistem. Šta je to? Onda je to robovlasničko društvo. To je ono što ja smatram najvažnijim u koncepciji prof. Barade.

Time ja ne mislim da kažem da prof. Barada nema mnogo opravdanih razloga da ističe opstanak rodovskog ustrojstva kod nas sve do dolaska Turaka. Ja konstatujem kao jedan nedostatak naše historiografije, da prof. Barada nije dosada bio u stanju da publicira svoje radove. Nema sumnje da bi tu bilo nekih nedostataka, ali isto tako nema sumnje da će tu biti i onoga, što bi nas moglo odvesti dalje.

Mislim da je najvažnija Baradina koncepcija o društvenom razvoju. Komisija je konstatala da ta koncepcija nije materijalistička i nju interesuje šta o tome misle drugi hrvatski historičari. Jer sramota je da mi ne možemo da ustanovimo kako se razvijalo hrvatsko društvo u ranom srednjem vijeku. Prof. Barada polazi sa konstatacije da se općinske zajednice u kojima hrvatska plemena žive nalaze u procesu raspadanja već u vrijeme avarske prevlasti, dakle u VI. stoljeću, VII. ili VIII. a ne kaže u čemu je taj proces raspadanja općinske zajednice u kojoj hrvatska plemena žive. Konstatira zatim, da su Franci »dokinuli« poslije neuspjelog ustanka Ljudevita »rodovske općine« u Slavoniji, da je u Hrvatskoj rodovsko uređenje u to doba bilo tako jako, da se je na njega i oslanjao knez Domagoj. Zatim Barada konstatuje da su veze starog rodovskog sistema popuštale i da se on raspadao, premda i opet ne kaže kako je taj proces konkretno tekao. On govori o počecima feudalizma u XI. stoljeću, koji dolazi do izražaja osnutkom gradova i darovnicama i ističe da su zaključci splitskih sinoda 1060. godine duboko zadirali i rušili društveni poredak općinskih zajednica. (strana 27) Ali poslije svega tvrdi na strani 33. da je rodovsko uređenje do Zvonimirovog vremena priječilo stvaranje pojedinih bogatih članova, a time i kasta, vjerovatno klasa, da je tek Zvonimirovim darovnicama otvoren put pojedincima u takmičenju za bogatstvom i t.d. To je po njegovom mišljenju stvarni početak feudalizma, koji upravo Zvonimir lično uvodi (strana 34). Najzad, premda je 1097. godine pobjedom Kolomanovom bila skršena moć seoskih općina, to jest ostataka rodovskog uređenja (strana 35), ipak pravi feudalizam neće nikada zavladati Hrvatskom, nego će štoviše biti ukopčan, a time i zasjenjen od seoskih općina (strana 36). I dalje je u posjedovnim odnosima osnov bio u rukama seoskih općina...

Nesumnjivo je, nastavlja prof. Šidak, da je to jedna koncepcija, ali ona nije konzekventno provedena, ako od VI. ili VII. stoljeća pa sve do XI. stoljeća stalno

konstatiramo da propadaju ti rodovi, a na kraju krajeva su tako jaki da apsorbiraju feudalce.

Drugo je pitanje, šta su ustvari ti servi iz naših listina. Jesu li to robovi ili nisu robovi, dakle kmetovi. Ako su kmetovi i ako su dolazili na sabore, kakva je to onda formacija, jer sa ovim pitanjem našeg društvenog razvoja povezano je i pitanje našega plemstva. Kada bi mogli da to pitanje objasnimo, onda bi mogli da objasnimo i čitav taj društveni razvitak. Barada kaže da su Hrvati našli u novoj postojbini plemenski sustav koji je brzo izjednačio sve moguće prvotne razlike između osvajača i oslobođenih. Među njima nije bilo staleških razlika. Na tome plemenskom sustavu nije se ništa bitno izmijenilo, kada je u Hrvatskoj bila uvedena vladarska vlast. Plemenski sustav u vrijeme narodnih vladara nije bio ni u čemu poremećen. Ipak time nije rečeno da u Hrvatskoj nije bilo društveno staliških razlika, jer je utvrđena činjenica da je postojalo ropstvo. Sada ja pitam odakle robovi, a on odgovara: Robovi su tuđinski import.

Zatim on kaže, da kralj posjeduje većinu plodnih polja ali da ih ne može po volji razbacivati, zbog čega u vrijeme narodnih vladara nema u Hrvatskoj ni traga feudalizma. Ja bih molio profesora Baradu da on odredi pojam feudalizma, jer dok ne znamo te osnovne pojmove mi ne možemo dalje voditi diskusiju. Mi moramo znati šta je feudalizam. Mi moramo odrediti pravi sadržaj raznih naziva. Barada polazi sa stanovišta da feudalizam nastaje vladarskim darovanjima, to je ono shvaćanje feudalizma, koje danas više ne može zadovoljiti. To je shvaćanje koje je značajno za građansku historiografiju. Ja sam htio postaviti pitanje tko obrađuje tu najplodniju kraljevsku zemlju, i jesu li podložnici na njoj obuhvaćeni plemenskim sustavom. Kada bi mi riješili to pitanje plemenskog sustava mi bi odmah bili na jednom čvrstom tlu. Označuju li servi prave robove ili kmetove. Ako su servi kmetovi, šta su onda koloni, koji se također pojavljuju u listinama.

Zatim, treće, do Kolomanovih darovnica po Baradi nema feudalnog plemstva. Tek je Koloman razbio jedinstvenost plemenskog sustava.

Najzad Barada razlikuje donacionalno plemstvo kao novu vrstu plemstva od plemstva dvanaest plemena, koje je obdario Koloman premda su oba jednako povezana sa plemenskim sustavom, a kad se pojavljuje donacionalno plemstvo? Tek u XIII. stoljeću od Andrije II. a kada plemstvo dvanaest plemena? Opet jedno pitanje koje nije jasno raspravljeno. Arpadovići dijele posjede i časti, najprije nekim članovima onih dvanaest plemena, a poslije i drugima. A svi članovi skupa postali su plemići u pravom značenju riječi. Mi više ne vidimo kako je proces tekao, čak ni po ovoj zamisli profesora Barade. Najprije dobivaju jedni, onda drugi, a onda čitav jedan sloj od dvanaest plemena. I tako prof. Barada završava da kod nas postoje od XII. stoljeća tri sloja plemstva.

I najzad htio sam postaviti pitanje, zar prije Kolomanovih darovnica, nema kod [nas] nikakvog rodovskog plemstva.

Držim da su to osnovna pitanja, ako mi njih ne riješimo, nitko od nas neće moći da piše hrvatsku povijest do XII. stoljeća, a ni dalje, jer ako ne znamo kako se feudalizam kod nas razvijao do XII. stoljeća, ne možemo znati ni kako se razvijao dalje. To su osnovna pitanja za našu historiografiju.

Ja sam ovdje naveo u čemu su objektivne teškoće tih pitanja. Nesumnjivo da je Barada osjetio da su ta pitanja vrlo teška i da sa nekim pitanjima nije mogao da dođe na kraj. Može biti, kada je profesor Barada godine 1941. govorio o strukturi društva kod nas, onda je imao drugu sliku nego 1943. Mene interesuje kako je historik koji toliko radi i koji toliko zna mogao u roku od dvije godine da ima dva razna pojma o strukturi našega društva.

Godine 1941. on stvar postavlja ovako: Prvo, bila su povlaštena plemena i t.d. Drugo, slobodnjaci, potomci Slavena i drugih naroda koje su Hrvati zatekli, treće, kmetovi, koloni koji su obrađivali zemlju u velikaša i davali gospodarima polovinu, četvrtinu i t.d. i četvrto, *servi et ancille* bez ikakvih prava.

Godine 1943. struktura je izgledala ovako: prvo, pripadnici pojedinih plemena i drugo, robovi. Gotovo.

To može da bude rezultat daljnjeg naučnog rada, ali mi ne vidimo argumentaciju. Kako je to moguće, da na osnovu iste objavljene građe možemo u dvije godine dobiti jednu potpuno drugačiju sliku o strukturi društva.

Zatim, moglo bi se mnogo govoriti o tome, koliko su ispravni pogledi Račkoga o imovnim i gospodarskim odnosajima do XII. stoljeća. Ali ako je Rački konstatirao na osnovu iste građe koju je imao i Barada, da je posjed kod nas naročito u Primorju bio rascjepkan, onda to mnogo znači. Bilo bi važno da Barada kaže, da li Rački ima pravo. Ako je posjed bio rascjepkan onda tu imamo veliku diferencijaciju.

Onda je tu Butković,^a 1912-1913. on je neka pitanja rješavao, naročito na primjer pitanje kolonata. Šta onda znači onaj izraz *vilanus*. To je pitanje terminologije koja ima svoj sadržaj. Da li znači taj *vilanus* svakog seljaka ili samo kmeta. Da li su *homines* članovi plemena ili kmetovi.

U vezi sa svim tim pitanjima te naše društvene strukture nesumnjivo je da bi trebali da počnemo sa onim sa čime je počeo Bičanić, ali da ne ostanemo na općenitim formulacijama, nego da ih konkretizujemo.

Slovenci su tu našli neobično srećno rješenje. Oni su mogli da prate razvoj proizvodnih snaga i da u vezi sa tim razvojem proizvodnih snaga vide i čitavu nadgradnju. Kod njih su historičari najviše radili na tim pitanjima. Kod nas to nije bio

a) Josip Butković

slučaj. Kod Šišića na nekoliko stotina strana ne vidite uopće kako se naše društvo razvija. Svakako da je to najteže.

Ja sam htio da postavim pitanje Baradi da on pomogne Babiću da iz one mase podataka koji su njemu poznati, pokaže kako su se kod nas razvijale proizvodne snage, šta je bilo sa stočarstvom, a što je bilo sa ratarstvom. Mi to još uvijek ne znamo. Ako mi taj prijekor upućujemo prof. Babiću, onda nismo pravedni jer on nije imao odakle to da crpi.

U vezi sa čitavom tom problematikom je ujedno i pitanje propasti hrvatske narodne države. Jer i tu se zamjerilo Babiću što je to prikazao u najcrnjem svjetlu. O tim uzrocima propasti hrvatske države pisao je nekoliko puta i Šišić, ali se još nitko nije razračunavao sa njegovim tvrdnjama o tome, i zbog čega je propala hrvatska država.

Najzad imamo još i tu pitanje dalmatinskih gradova bez kojih se ne može rješavati pitanje društvenog razvoja kod nas.

Kada Slaveni i Avari dolaze ovamo, oni nisu došli u zrakoprazan prostor. Isto tako oni nisu mogli potamaniti sve ljude, koji su tu živjeli. A ti ljudi su živjeli u nekim odnosima. I zbog toga oni kada dolaze moraju da se ukalupe i u neki društveni sistem. Zato kolonat ako je postojao nije mogao preko noći da prestane. Zato se ja ne bi mogao složiti sa polaznom točkom profesora Barade, da Slaveni donose ovamo nešto svoje, nešto što je stvarno sasvim novo a ono što je tome prethodilo, da uopće ne dolazi u obzir, u formiranju novoga društva.

Prof. BIĆANIĆ osvrćući se na izlaganje profesora Bogdanova izjavljuje:

»Smatram, da je ono što je izjavio prof. Bogdanov jedna obična vulgarizacija koja ne bi smjela da se kaže u jednoj naučnoj diskusiji. Ne može se shvatiti da smo mi branili feudalizam, kad smo rekli da se ne može govoriti o izdaji svoga naroda, pošto se tu krivo upotrebljava riječ narod. Ako se kaže da su feudalci protiv svoga naroda, onda to izgleda kao izdaja, međutim, ako se dade tačan sadržaj o kojoj se društvenoj skupini radi, onda se vidi da se tu radi o klasi kmetova, a klasno je određen i stav feudalne gospode, to jest da su oni uvijek protiv kmetova. Ako se tako formulira onda je takav stav po svima zakonima klasnog društva. A da nisu svi vladari bili takovi, to opet ne stoji: svi su bili takvi, jer su svi bili feudalci.

Prof. BRANDT: Ako posmatramo društvene formacije onda ne smijemo simplificirati stav tako, da eksploatatorska klasa ima istu funkciju na početku stvaranja te formacije, kao i na kraju.

Pogledajte feudalce u francuskoj revoluciji. Oni bježe iz zemlje. To znači govoriti o feudalcima u onoj fazi kada oni slabe, kada feudalizam odlazi sa društvene pozornice.

A sasvim drugu ulogu ima feudalizam u početku kada je ta formacija progresivna u usporedbi sa onom drugom formacijom koja se skida sa pozornice.

Prof. ŠIDAK: Težak je problem u kojoj formi izraditi historijsku problematiku u udžbenicima. Udžbenici imaju u prvom redu odgojnu a onda znanstvenu zadaću. Pitanje je koliko se može od te znanstvene ozbiljnosti žrtvovati za djecu naročito u nižim razredima. To je problem svoje vrsti. Ja želim da kažem da kroz ovu povijest treba da dođe do izražaja jedna odgojna zadaća. Treba formirati psihu mladih ljudi.

Ja ću vam iznijeti jedan primjer da vidite kako se postupalo u Beogradu kada se vodila diskusija o pitanju bogumilstva. Ta se diskusija vodila dva puta zato, jer su Makedonci želeći da dadu što više svoje historije postavili porijeklo bogumilstva u Makedoniju, a onda od toga bogumilstva iz Makedonije ide razvojna linija preko Bosne ravno do Luthera. To bi za Makedonce, kako su oni mislili, značilo formirati makedonsku svijest, da njihova djeca budu svjesna da je njihov narod odigrao jednu historijsku ulogu. Međutim konferencija je stala na drugo stanovište nego što su ga oni zastupali. Predsjedatelj Bihl^a je predstavniku Makedonaca postavio metodološko pitanje, koje je glasilo: Kada se pojavljuju bogumili u Makedoniji, protiv čega i protiv koga se oni bore?

Vidjelo se da oni zapravo zastupaju rodovsko ustrojstvo u borbi protiv feudalnog sistema. A kako je to bilo u XII. stoljeću u južnoj Francuskoj? Tamo su se građani, mlada građanska klasa, borili protiv feudalnog sistema. Onda to nije isto, onda su to dvije različite pojave i dva različita problema. Prema tome bogumilstvo u Makedoniji zato jer se bori protiv feudalnog sistema, koji je tada progresivan, je reakcionarno. A patareni kao predstavnici industrijske buržoazije kad se bore protiv feudalnog sistema, oni su nosioci progressa.

Ja sam stvar zamislio tako, da knjiga prof. Babića kao udžbenik treba da bude predmet jedne posebne diskusije. Danas mi trebamo konkretnu historijsku materiju, da prof. Babić može nešto početi. A kako treba pisati ovakovu školsku knjigu to je stvar posebnog razgovora.

Prof. BABIĆ izražava zahvalnost diskutantima koji su istakli mnoge veoma važne probleme za pitanje udžbenika, ali naglašava da se ipak ne bi mogao složiti sa nekim stvarima.

»Ja sam već u početku rekao – podvlači prof. Babić – da se ne može djeci te dobe dati jasna razvojna linija, kada smo mi, evo ovdje konstatovali, da ni svima nama ta razvojna linija još nije jasna i da smo se zato i sastali ovdje, da bi neke stvari objasnili, a ipak se po najkrupnijim pitanjima nismo mogli složiti: u kakvim

a) Boris Zihlerl

su formacijama naši Slaveni ovamo došli, da li su našli kolone ili robove, da li su bili stočari ili ratari i t.d. Tu nismo mogli da dođemo do saglasnosti.

Slažem se sa prof. Bićanićem, da detalji u mojoj knjizi zasjenjuju cjelinu. Slažem se i sa onim na što je on naročitu važnost položio, naime, da ima ponegdje i pretjeranog voluntarizma. Međutim, svaki nastavnik nailazi na iste teškoće u predavanjima. Djeci je mnogo bliže da shvate jedan historijski proces kroz djelatnost određenih ljudi, nego kroz proizvodne odnose. Zato se svi sjećamo prikaza perzijskih ratova, i kolika je uloga tamo data Temistoklu, Aristidu i t.d. a manje se govori, čak i u ruskim udžbenicima, o onim snagama koje su omogućile taj razvoj, ja neću da to postavim kao pravilo, nego kažem, da se takva slika može naći i u dobrim udžbenicima.

Tu dolazimo do pitanja uloge ličnosti u historiji. To pitanje mi danas nismo ni dodirnuli, a ono je, razumije se, vrlo važno i u nerazvijenom društvu, kao što i geografski momenti u takvom društvu igraju vrlo važnu ulogu. U takvom društvu jedna prodorna ličnost igra veću ulogu, nego u jednom razvijenom društvu gdje postoje jasno izraženi klasni interesi partije i t.d.

U našoj historiji svakako ti pojedinci imaju vrlo veliki značaj. A u udžbeniku za prvi razred oni i moraju da budu polazna tačka. Jasno je da bi bilo bolje kada bi se djeci moglo dati ono drugo, ali to je nemoguće.

Ispravno je, što je komisija prigovorila prof. Baradi, da je on historiju dao kao historiju vladara. U takvom jednom udžbeniku koji je određen za studente, to bi bila pogreška. Ovdje, međutim, mislim da ipak treba činjenice grupirati oko vladara, koji je na njih odlučno uticao. Ne onako kao što je to istakao prof. Barada, »feudalizam uvodi Zvonimir«, ali on može da ga jača, zato jer se oslanja na jednu jaku vanjsku snagu, a drugi vladari nisu mogli jer se nisu oslanjali na vanjske snage.

Isto tako je Bićanić pravilno istakao da nije dovoljno označena u mojoj knjizi ni opća historijska situacija. Kada se izrađivao program, ja sam stajao na stanovištu da treba unijeti što više opće povijesti. Međutim, kasnije je ta opća povijest izbačena iz programa, a ostali su samo pojedini momenti.

Rekao sam, da je naša materija i zbog toga teška, zato što je neproučena. Dobro je za dalmatinske gradove ono što je rekao Bićanić. Također bih se složio da je potrebno prikazati politiku Bizanta i politiku papa, da djeci to bude jasnije, jer ovako je možda malo razbijeno. Smatrao sam, da sintezu odnosno generalizaciju, treba provesti tek pošto se dođe do konkretnog materijala. Zato je u programu ostavljeno 14 do 16 sati za ponavljanje. Na tim satovima ponavljanja iz mase ovih detalja koji na oko zasjenjuju glavnu liniju može se izvesti generalizacija. Mislim da je za djecu bolje, da pošto su se upoznali sa pojedinostima, da onda stvaraju jednu cjelovitu sliku. Smatram da je to pedagoški ispravno.

Zatim dolazi jedna teška optužba, ali mislim da je prilično opravdana, a to je da se može dobiti dojam da u ovoj našoj staroj hrvatskoj povijesti nema ništa pozitivno. Ja sam u ostalim dijelovima govorio o ulozi kršćanstva i ocijenio je kao općenito pozitivno, a isto tako i feudalizam označen je kao progresivan, ali samo onda ako nije stavljen u službu jedne strane sile, jer u tom slučaju feudalac će čitavu državu staviti u službu te strane sile.

Tu sada dolazi ono što je djeci vanredno teško objasniti: zašto na primjer kršćanstvo u Rusiji donosi drugačije plodove nego u Poljskoj, Čehoslovačkoj ili kod nas, ili kod Polapskih Slavena gdje kršćanstvo dolazi sa oružjem osvajača. Tu ja mislim da je potpuno pravilno istaknuti i negativne posljedice toga, jasno je da se tu pojavljuju mnogi problemi, koje ja nisam uspio da riješim. Tu ima sada široko polje svima dobronamjernim kritičarima da u interesu i mome i naše omladine i njihovog odgoja istaknu sve greške. Zbog toga ja još jedamput zahvaljujem svima drugovima što su u svojim primjedbama bili drugarski raspoloženi i što im je bilo stalo do toga da se unapredi to naše znanje, da su isključili sve lične momente. Zbog toga mi je i bio neprijatan incident koji se ovdje pojavio.

Palo mi je u oči da se je prof. Barada potpuno složio sa koncepcijom Bićanića, Novaka i Mandića, premda je njegova koncepcija sasvim drugačija. To me je iznenadilo. Iako je u izlaganju Bićanića, Brandta i Horvata bilo sasvim različitih postavki, ipak se prof. Barada složio sa svim tim različitim postavkama i priznao to kao svoju koncepciju. A iz daljnjeg izlaganja smo vidjeli da to ipak nije ista koncepcija i da treba tu još mnogo pa da se to složi.

Prof. Novak je na primjer tvrdio da u Dalmaciji postoje samo koloni, da nema ni robova ni kmetstva. S druge strane po pisanju prof. Barade izgleda da tamo vlada gotovo neki robovlasnički poredak, odnosno neka formacija koju dosada nauka ne poznaje. Trebalo bi da se ta stvar raščisti.

Horvat smatra, da su u suprotnosti dvije moje tvrdnje, naime, da su Iliri imali robove, a kasnije da su Rimljani uništavali taj robovski poredak. Međutim treba znati da nisu svagdje Iliri jednaki. Na jugu oko Drača, Neretve, tu je postojala robovlasnička država. Onda isticanje stočarstva kao osnovnog zanimanja Slavena, ja se sa tim ne bi složio. Mi vidimo da Slaveni čim dolaze u Bizantiju, odmah obrađuju zemlju i da su u tom pogledu odigrali vrlo važnu ulogu. Nisu oni došli tako zaostali. Ja mislim da su se Slaveni odmah po dolasku bavili zemljoradnjom.

Kada je ovaj udžbenik bio u Beogradu u Komitetu, onda su u popratnom aktu kojim su ga vratili, rekli, da se ovako neraščišćeni problemi zaobiđu. To znači ili da se uopće ne spomenu ili da se zadovoljimo onom običnom shemom, dok se ta stvar ne utvrdi. Ja sam ovako i postupao. To naravno ne može da bude u udžbeniku, koji se sada traži od vas, zato vi sada morate svi zajedno uložiti truda da mi

ovdje kao historičari NR Hrvatske damo barem isto tako vrijedan prilog kao što su ga dali i historičari svih ostalih narodnih republika.

Što se tiče bratstva, ono se vrlo rijetko spominje u dokumentima.

Što se tiče plemena, ja mislim da ono ne može da ne bude i ekonomska zajednica. Obradiva zemlja je u rukama porodice, a stočarstvo i pašnjaci su u rukama plemena, a pojedinim bratstvima se određuju pojedini sektori.

Tvrđnju Barade da župan postoji kao plemenski starješina u slavenskoj pradomovini, a poslije da kod nas postoji kao kraljev činovnik, mislim da neće moći nitko da primi, isto tako kao i tvrđnju, da županije nisu plemenske, nego čisto političke formacije, da su plemena uklopljena u vladarske domene, da tu onda ima i izvjesnih privatnika i t.d.

Zatim ono virtualno pravo na kraljevu zemlju. To je onda nešto sasvim novo. Odakle onda izbor vladara, ako vladar kao posvećena osoba ima tu zemlju. Pravo izbora se ne slaže sa tim. Kako se sastaje taj narod? Kakav značaj imadu te skupštine.

Ono što je drug Brandt primijetio, da ima u mojoj knjizi moralizatorskog stava, to ja priznajem. On je rezultat te nemogućnosti, da se djeci dade u isto vrijeme prikaz feudalizma kao napredne formacije i da se objasni ono potiskivanje glagoljaša, paktiranje sa Mađarima i t. d.

Također imate pravo svi koji ste ovdje primijetili da u mom udžbeniku mnogo toga ispada, kao rezultat pojedinih ljudi. Ali mislim da se te negativne strane udžbenika u rukama dobrog nastavnika mogu ublažiti. Ne bih htio primiti primjedbu druga Bogdanova. Što se tiče primjedbe druga Brandta, mislim da je on malo pretjerao u izrazu.

Barada se također dotakao onoga što sam ja rekao, da vladari primaju danak. Tu bi se pozvao na ono, što je Šišić govorio, naime da su svi ti krajevi kad su se pridruživali hrvatskoj državi, bili oslobođeni. Ulazili su u sferu Bizanta ili u sferu Mađara. Šišić je pravilno rekao da je odnos tih zemalja prema vladaru bio neki odnos dobrovoljnog podčinjavanja pred opasnošću izvana i da se je on očitovao u slanju darova. Ne bi se složio sa tim da se je feudalizam u Slavoniji razvijao brže od feudalizma u Hrvatskoj, nego mislim da je bilo baš obrnuto. Zato što se je feudalizam ovdje brže razvijao, on je mogao da priključi svojoj državi krajeve u Panoniji.

Što se tiče robovskih porodica za čiju se veličinu interesirao Bičanić, one su bile malene. Iz toga bi se moglo zaključiti da je njihova produkciona sposobnost bila prilično malena.«

Izražavajući ponovno svoje zadovoljstvo sa primjedbama, i smatrajući da će mu one korisno poslužiti, prof. Babić moli drugove da sve ono na što ih je potaklo čitanje njegovog udžbenika stave na papir i da mu dostave. Svako upozoravanje na jedan problem, pa čak i možda samo na neki izraz koji se dosada upotrebljavao bez

tačnog preciziranja, sve će to biti od koristi kada se pristupi konačnoj redakciji. Isto tako moli da svakog koji smatra da je u nekom dokumentu ili u nekoj knjizi neki problem pravilno postavljen, ili dodirnut ili riješen, da ga i na to upozore, jer vjeruje da će na taj način ipak moći dati ono što se danas kod nas može dati.

Prof. ŠIDAK zaključujući diskusiju ističe da diskusija nije bila bez rezultata. Ipak još postoje problemi na kojima treba raditi. S ovim će se radom nastaviti. Profesor Barada je pristao da u Historijskom društvu izloži svoje teze. Bilo bi vrlo korisno da on to uradi. Kada on to društvu izloži, mogla bi se o tom povesti diskusija. To predavanje prof. Barade sa diskusijom moglo bi se održati eventualno već idućeg četvrtka.

K r a j

Nastavak diskusije historičara o knjizi profesora Babića održan u prostorijama Rektorata 30. III. 1950.

Prisutni:

Kostrenčić, Novak, Šidak, Bićanić, Babić, Horvat, Mandić

Predsjedatelj: Protega

Pozdravljajući prisutne i otvarajući sastanak predsjedatelj Protega podvlači da je prvi sastanak bio održan da bi se utvrdile izvjesne karakteristike historijskog razvitka Hrvata od VI. do XII. vijeka. Pri tome su se iskristalizirale već poznate dvije teorije, jedna prof. Barade a druga prof. Kostrenčića, koje zastupaju tezu da je jedan od osnovnih elemenata u razvitku hrvatske povijesti od VI. vijeka nadalje, simbioza dalmatinskih gradova i slavenskog zaleđa. Prof. Babić uglavnom se slaže s tom teorijom, uz izvjesne devijacije.

U toku diskusije nabačeni su izvjesni problemi koji nisu bili riješeni prošli puta, nego su ostali otvoreni, pa zato danas treba da izlože svoja shvatanja po tim problemima Šidak, Bićanić i Horvat. Mandić je pozvan da bude u pomoći u pitanju plemena, bratstva, roda i t.d.

Htio bih još upozoriti i na to, da je prof. Novak u toku diskusije o romanskim gradovima i slavenskom zaleđu, naglasio, da po njegovom shvaćanju Rim nije uspio da romanizira ništa drugo osim gradova i uskog pojasa oko gradova, a naročito da nije uspio da dekelitizira odnosno da deilirizira područja preko Dinare. Između ostaloga nabacilo se i pitanje vojne demokracije, privrednog režima dalmatinskih gradova, bizantskog uporišta u dalmatinskim gradovima i t.d.

Nastao je neki mali spor u pogledu vremenskog smještaja nastanka hrvatske države. Prema mišljenju prof. Babića hrvatska se država formirala po prilici koncem VIII. stoljeća, a po mišljenju prof. Kostrenčića polovinom IX. stoljeća.

KOSTRENČIĆ: To nije bitno.

PROTEGA: Profesor Horvat je bio zadužen da razgovara o tome sa profesorom Lanovićem, i ako je to izvršio mislim da ne bi bilo loše da nam u okviru svoga izlaganja izloži rezultat toga razgovora. Osim toga, pošto sam čuo da je diskusija po liniji koncepcije profesora Barade bila interesantna, molio bih Šidaka da u toku svoga izlaganja izloži ono što je bilo bitno u toj diskusiji koja je jučer održana.

Mi smo posljednji put započeli diskusiju i odlučili smo da nastavimo diskusiju, o periodu koji ima da obradi Babić. To je dobro i u materijalnom i u proceduralnom pogledu. Međutim, meni se čini da bi mogli danas povući u diskusiju i izvjesne probleme koji zadiru u XII. i XIII. stoljeće, pošto između ostaloga mi moramo da riješimo političku i ekonomsku prirodu donacionalnog sistema. Poznata

je teza Lanovića da su zapadno evropski feudalizam i ugarsko-hrvatski donacionalni sistem dvije različite stvari. U svojoj knjizi koju je štampao godine 1928. on je izvršio jednu pravnu analizu ta dva sistema. Meni se čini da se mi na toj pravnoj analizi ne možemo zadržavati i da bi radi onoga što treba da obrađuje Kostrenčić trebali da utvrdimo ekonomske karakteristike donacionalnog sistema. Moramo da utvrdimo da li taj sistem predstavlja devijaciju od onog osnovnog tipa feudalizma koji se razvio u zapadnoj Evropi. Ako to ne utvrdimo, prof. Kostrenčić će naići na nesavladive zaprjeke, jer nije naš cilj da Babić i Kostrenčić dadu jedan kronološki pregled kraljeva i ratovanja, nego da nam dadu ekonomsku suštinu toga doba. Zato bih molio drugove koji imaju nekog znanja o tome da učestvuju u diskusiji.

Što se tiče čitave naše diskusije, smatram da ne treba da prekidamo naše zasjedanje dok ne razglabimo odnosno dok ne utvrdimo svu spornu problematiku perioda od VI. pa ako hoćete sve do XV. stoljeća.

Meni se čini da smo mi odnosno hrvatska historiografija došli u jedan ćor-sokak, pošto je ustanovljeno da u osnovnim pitanjima postoje izvjesne nesuglasnosti. Čak su se i drugovi koji su imali izvjesne teorije i shvaćanja pokolebali. Osim toga moram da podvučem, da ono što mi tražimo treba da bude jedno materijalističko shvaćanje i zbog toga mislim da treba da nastavimo bilo u ovom sastavu, bilo u proširenom ili suženom, sve dotle dok čitavu ovu stvar ne postavimo na čvrste noge. Jer inače sve što mi budemo davali kao svoj prilog udžbeniku nacionalne historije može da bude sutra demantovano, a tim se dovodi u pitanje i ugled zagrebačkog univerziteta i naših historiografa.

Zato bih ja predložio da na osnovu iskustva i svih mišljenja, koja će se u ovoj diskusiji manifestirati, historijsko društvo skupa sa historijskim institutom Jugoslavenske akademije naprave jedan fiksirani plan rada o izučavanju problematike te tkzv. stare hrvatske države, da se pojedina lica zaduže da u izvjesnom vremenskom periodu obrade pojedine probleme. Ali s ovom problematikom koju smo mi sada otvorili, moramo doći na kraj, da nam stvar bude kristalno jasna. Naš je zadatak i kao patriota ove zemlje i kao ljudi koji rade na nauci, da taj problem koji smo otvorili pokušamo i zatvoriti. Dužnost je Jugoslavenske akademije i historijskog društva da se taj posao svrši na osnovu individualnih zaduženja po osnovnim problemima. Ja ne vjerujem da će itko biti tako neodgovoran da odbije takovu saradnju. Mislim da ne smijemo bježati od ovog problema. Ako se svi slažete sa tim, mi bismo mogli kad zaključimo ovu diskusiju, tačno fiksirati način saradnje između historijske sekcije Jugoslavenske akademije, historijskog društva odnosno historijske katedre Zagrebačkog univerziteta.

Prof. KOSTRENČIĆ moli prof. Novaka da izloži da li se slaže sa njegovim gledištem u pogledu dalmatinskih gradova, pošto u tom pogledu posljednji put nije bio sasma jasan.

Prof. NOVAK: Radilo se o tom da su dalmatinski Romani izbjegli ispred Avara i Slavena i da su se vratili natrag u gradove, a kada su se vratili u gradove, bili su prisiljeni da sarađuju sa Hrvatima i Avarima.

KOSTRENCIĆ: Ja o Avarima uopće nisam govorio. Avari su 626 g. pretrpili takav jedan težak šok u svom centru da je vjerojatno da se sve to moralo osjećati i na periferiji. Mislim da je iza 626. upliv avarski bio svakako jako oslabljen, tako da ja više ne govorim o Avarima, ne zato što bih ja htio pojednostaviti svoj problem, nego mislim da je stvarno tako bilo. Tu su se našli Romani u gradovima. Tako to prikazuju Toma Arhiđakon i Konstantin Porfirogenet. Vjerojatno je da su pobjegli jer niti Trogir nije bio tako zaštićen svojim položajem, da ne bi pobjegli. U svakom slučaju Romani se nađu u gradovima Zadar, Trogir, Split. Sada međutim prof. Novak pokušava da čitavu tu opskrbu gradova svali na pomoć Bizanta i otoka. Međutim, ta otočka pomoć nije mogla biti vrlo velika. To kaže i Konstantin Porfirogenet. Toma Arhiđakon je sasvim sigurno znao da gradovi u to vrijeme nisu mogli sa otoka dobivati mnogo hrane. Od otoka ova pomoć nije dolazila. Ali dolazi u obzir pomoć Bizanta. Svakako, ja sam pretpostavio da je tu došlo do ovakvih odnosa: Romani živeći u gradovima nisu imali dovoljno hrane da se ishrane. Oni su morali tražiti u zaleđu neke svoje resurse. Sada je nastala između tih gradova i slavenskog zaleđa jedna ekonomska saradnja.

Prof. NOVAK: Sa tim se potpuno slažem.

PROTEGA: Ja sam shvatio tako da je između vas disharmonija u pogledu slaveniziranog i romaniziranog elementa. To je jedno. A drugo je ono što je Novak na jedan moj upit podvukao da je naime postojala jedna ne samo teoretska nego i efektivna pomorska veza između Ravene, kao uporišta bizantske vlasti na Gornjem Jadranu, i dalmatinskih gradova. Time sam ja smatrao da je Kostrenčićeva teorija o simbiozi oslabljena ukoliko je tačna Novakova teorija da je Bizant mogao snabdijevati hranom dalmatinske gradove.

KOSTRENCIĆ: Sasvim je sigurno da su gradovi imali mnogo više interesa da se povežu sa svojim zaleđem, koje je nekoliko koraka od njihovih zidina, nego da čekaju pomoć iz Ravene, kada je ta veza vrlo problematična. Međutim, ako mi budemo ovdje diskutirali o svakoj tački, mi nećemo nikada svršiti. Radi se samo o glavnim linijama razvoja. Prije svega to je pitanje postanka hrvatske države.

PROTEGA: Ja bih sada molio drugove koji zadnji put nisu došli do riječi da sistematski izlože svoje stanovište. Riječ ima drug Šidak.

Profesor ŠIDAK u uvodu ograđuje se da ne želi dati jednu koncepciju hrvatske povijesti. Podvlači da pri sastavljanju teksta za udžbenik treba biti na čistu s nekim

osnovnim stvarima. Rezultat svih ovih vijećanja, bez obzira koliko ona budu trajala, mora da bude jedna potpuno izgrađena koncepcija o tom našem razvoju, bez obzira radi li se o političko-ekonomskom ili kulturnom, do XII. stoljeća. Tada bismo imali bazu jer u XIV. stoljeću feudalni sistem kod nas potpuno dozrijeva.

Nego, mogli bismo postupati onako kako je to u jednom slučaju dosada uradila na svojim konferencijama Komisija u Beogradu. Ondje, gdje se pojavi potreba da se izbjegne neko potpuno decidirano mišljenje, odnosno jedan sud o nekom pitanju, Komisija stoji na stanovištu da ona nije znanstveni forum nego da ima zadaću da izradi jedan udžbenik, a da ulazi u znanstvena pitanja tek onoliko koliko joj je potrebno da udžbenik dobije svoj oblik. To je istakla i drugarica Mitrović. A ako se međutim konstatira da postoje jake kontroverze, a mi ih ne možemo riješiti u razmjerno kratkom vremenu, onda Komisija stoji na gledištu da treba uzeti ono mišljenje koje prevladava, a druga mišljenja notirati t. j. istaći i u udžbeniku da postoje i druga mišljenja i reći u čemu se ona sastoje. Prema tome mi imamo pravo da negdje ostavimo neka pitanja otvorena ili da konstatiramo da tu postoji neka problematika koja još nije riješena. To je jedna vrlo važna stvar za sastavljanje samoga teksta.

KOSTREŇIĆ: Da, to je vrlo dobro.

ŠIDAK: Nama je sada najvažnije da damo osnovne razvojne linije. Ja mislim da već kad na to položimo težište, da bismo mogli poneke detalje koji su sporni, da ih čak i eliminiramo iz teksta, mada bi oni zaslužili da se na njima zadržimo. Mi ih možemo eliminirati jer nisu bitnog značenja za povlačenje osnovnih smjernica do XII. stoljeća. To bi bilo [s] obzirom na sastav samog teksta. Što se tiče tih smjernica, ja bih ovako formulirao: Prije svega bih istakao to da se u pogledu metodičkog prilaženja ovoj problematici većina nas sa jedne strane i prof. Barada s druge strane, potpuno razlikuje. Prof. Barada ima ovo gledište: »Nikakove analogije ne dolaze za mene u obzir. Nikakova literatura ne dolazi za mene u obzir, nego samo izvori.« Rezultat takvog metodičkog prilaženja je ova skica (pokazuje na skicu Kliške županije koja je prof. Baradi služila za ilustraciju njegovog jučerašnjeg predavanja), koja nesumnjivo mnogo daje i mi smo zahvalni Baradi da je on tu argumentaciju ovako konkretno iznio. Ali mi smo se tu našli u teškoj situaciji zbog toga što je i sam Barada morao konstatirati da on raspolaže sa dokumentima iz 852 i 892, a iz X. stoljeća ne raspolaže sa nijednim dokumentom iz Kliške županije. Zatim raspolaže sa dokumentima iz druge polovine XI. stoljeća. Prema tome ako bi se čovjek htio osloniti baš na te dokumente, onda dolazimo na to osnovno metodičko pitanje: kako ćemo mi ispunjavati te praznine koje iznose po stotine godina. Barada je osjetio da nije dovoljno da se oslanja samo na izvore. Po tomu je on ipak učinio jedan veliki korak naprijed s obzirom na sve ono što je dosada

o tim stvarima pisao i govorio, a to je da je konstatirao da od IX. stoljeća dalje postoji na tom teritoriju jedan proces u kojem se robovi koji su u početku pravi pravcati robovi – *res* – kojima ne pripada ni pokretna ni nepokretna imovina, da se oni malo po malo od IX. stoljeća dalje, pretvaraju u sloj zavisnih seljaka tako da najzad u XII. stoljeću prestaju biti *res* i pretvaraju se u *homines*, to znači kmetove.

U XIII. stoljeću nema više traga robovima, koji bi obrađivali zemlju nego oni postoje samo kao kućna posluga. To bi bila najvažnija stvar u svemu tome. Barada nije mogao da kaže kako su te promjene konkretno tekle do XII. stoljeća, jer se od XII. stoljeća taj proces može malo preciznije odrediti. Kliška županija na osnovu dokumenata od 852 i 892 i druge polovine XI. stoljeća izgledala bi [s] obzirom na posjedovne odnose tako da srednji dio Mosora (prilazi na tablu i objašnjava po skici prof. Barade) osim malih komada, sva Kliška županija je kraljevska zemlja kao i imetak koji se nalazi u patrimonijalnom posjedu dinastija. Jedan dio pripada seoskoj općini Ostrog. To su Didići. To su slobodni ljudi. Tu je rodovsko uređenje. Ovaj komad, Putalj, dobija splitski nadbiskup i dobija još desetinu sa Kliškog posjeda. Na kraju krajeva ispada stvar ovako: Proizvodna sredstva na čitavom području te županije nalaze se u rukama vladara, dviju seoskih općina, Kućine i Ostrog, i pokojeg privatnika amo tamo. Tu im je zemlju vjerojatno kralj darovao. Prema tome sva proizvodna sredstva su u rukama vladara i on ih dijeli, a proizvodne snage na tom teritoriju to su prema ispravama 852. i 892. robovi i isključivo robovi obrađuju tu zemlju, a ti robovi s vremenom postaju *homines*. Ti posjedovni odnosi u Kliškoj županiji imaju u političkom pogledu za rezultat da ta županija nije plemenska nego kraljevska. Na čelu ove županije je župan koji sjedi u Klisu, a on nije predstavnik plemena nego kraljev službenik. To se naime vidi iz dokumenta 892. gdje se spominje kliški župan postavljen od kralja. U Ostrogu je međutim jedan podžup, dakle opet jedan predstavnik vlasti, ali mi ne znamo zapravo kakav je organ vlasti taj podžup. I mi ne znamo kako to da se baš na rodovskoj zemlji nalazi taj podžup. Kakva je njegova funkcija na toj rodovskoj zemlji? Za tog podžupa Barada je još rekao da je on i prezbiter. Županije su političke i crkvene jedinice, i zato je tu arhiprezbiter. Za nas je najvažnija konstatacija da je sva županija kraljevska osim enklava seoskih općina i privatnika, da kralj tu zemlju daruje da ona dolazi u ruke crkve i privatnika. Sada dolazi ono što je najvažnije. Profesor Barada ističe da je tako kao što je u Kliškoj županiji, da je u cijeloj Hrvatskoj. I da se donekle to može utvrditi u pojedinostima za Ličku [treba: Lučku] županiju, zatim je naveo primjere i za Cetinu, Imotski, Livno, Plivu, Krjavu, Knin, Bribir, Sidragu, Pset i pokazuje kako te županije ili dijelove tih županija kralj daruje. Ja bih htio upozoriti i na to da prof. Barada radi i sa masom falsificiranih isprava. Ja neću da kažem da svi podaci u njima moraju biti lažni, ali ako je jedna isprava falsificirana u XIII. stoljeću da dokaže posjedovno pravo u X. stoljeću, onda ona

ne može biti argumenat za posjedovne odnose u X. stoljeću. Za Cetinu postoji dokumenat od 1210 i dalje. Za Imotski nema ništa. Za Livno falsificirana isprava od 1103, za Plivu 1333, Krbava, Gusići u XII. stoljeću. Lika, Mogorovići u XII. Gacka 1102, Bribir XII. stoljeće, Sidraga 1219, a za Pset početak XIII. stoljeća. Prema tome to bi većinom bili dokumenti XIII. stoljeća. Da li nama ti dokumenti XIII. stoljeća mogu da služe kao polazna tačka za razvoj u IX, pa čak u VIII. i VII. stoljeću, odnosno od VII. do XII. stoljeća. To je 500 godina i tu se moglo koješta desiti, pa je bilo postavljeno i pitanje, da li nije taj kralj naknadno došao do tih županijskih zemalja.

Mi smo vrlo zahvalni Baradi da je on na jednom konkretnom primjeru pokazao kako izgleda jedna županija i nema sumnje da to odražava jedno stanje u jedno konkretno doba. Nama sada fali razvoj. Mi smo postavili pitanje kako je kralj postao vlasnik te zemlje. Barada je odgovorio da je kralj bio od početka vlasnik, jer je on tu zemlju preuzeo od hagana, a sa nomadima je tako da kralj ima sve u svom vlasništvu. Prof. Barada stoji na stanovištu da je čitavo to stanovništvo, pa i koloni, dolaskom Avara pretvoreno u roblje, a kagan je preuzeo svu tu zemlju, a ponegdje se nalaze rodovi. Stvar je ispala tako da se od početka sva plodna zemlja uz more i sva plodna kraška polja nalaze u kraljevskim rukama.

Kada je Baradi postavljeno pitanje kako kralj može da daruje te zemlje, Barada je odgovorio da ih kralj može da daruje pristankom sabora, jer pleme ima virtualno pravo na sve zemlje i jer su kraljevi stalno bili birani. Rodovi također imaju svoje baštine. Barada tvrdi da se rodovi nalaze na manjim kraškim poljima i imaju ponegdje obradivu zemlju, ali pretežno pašnjake. Prema tome kraljevska zemlja je obradiva zemlja, a rodovi imaju pretežno stočarstvo.

Ja sam na kraju nastojao da navedem stvar na ona pitanja koja smatram najvažnijima, a to je pitanje diferencijacije u tim našim rodovskim zajednicama u tim seoskim općinama. Ja sam zato postavio ovo pitanje: Ovdje (pokazuje na karti) na Mosoru splitski nadbiskup 852. godine kupuje neke zemlje, a neke mu zemlje daruju. Kakve su te zemlje koje on može da kupi i od koga, i tko su ti ljudi koji mogu da mu zemlju daruju. Otkuda su ti pojedinci. Ako su oni iz seoskih općina to znači da se oni mogu izdvajati od općina i postati vlasnici zemlje, pa makar je dobili i od kralja. To znači da je proces raspadanja tu dosta brz. Barada je na kraju rekao da je na sve to došao na temelju Poljičkog statuta. Postavlja se sada pitanje da li ćemo mi stati na gledište da Poljički statut odražava stanje u VII. i VIII. stoljeću ili je Poljički statut rezultat jednog kasnijeg razvoja. Ja sam zatim spomenuo ono o čemu je jedanput bilo riječi u jednom govoru prof. Barade, o Poljičkom statutu, a nije kazao kakav položaj imaju Didići u Poljicama, prema onim Didićima u Ostrogu. Ako oni Didići imaju svoje robove i kmetove, kakovo je to onda rodovsko ustrojstvo. Barada je onda odgovorio da su oni slobodni članovi seoskih

općina koji su s vremenom postali plemići a na pitanje šta je sa 12 plemena rečeno je da su to petokolonaši. Barada je konstatirao da se svi ti 12 plemena nalaze u Lučkoj županiji.

Stvar je na kraju ispala ovako: Postoji jedna šira zajednica, jedan širi sloj plemstva, a to je naše rodovsko plemstvo, to su Didići, to su članovi slobodnih seoskih općina. Zatim postoji jedan uži sloj plemstva, a to je 12 plemena. To su oni koji su služili tuđinu, pa su onda od Arpadovića, jer su im služili, dobili različite zemlje po kraljevskim županijama. Prema tome Barada tvrdi da kod nas postoje tri vrste plemstva, a to je rodovsko – Didići, zatim 12 plemena i konačno donacionalno plemstvo.

PROTEGA: Gdje je Barada teritorijalno smjestio tih 12 plemena?

ŠIDAK: Svi oni žive u Lučkoj županiji, a jer su poslužili Arpadovićima, oni su im se odužili time da su im dali zemlju u svojim županijama. Ja sam onda rekao ovako: Dosada je naša historiografija stajala na gledištu da je organizacija tih 12 plemena obuhvaćala čitav taj budući narod. Mi treba da budemo na čistu sa tim, da li je bilo tako ili nije bilo tako. Da li je moguće da jedan vladar negdje na početku XII. stoljeća stvori ovakovo petokolonaško plemstvo na teritoriju cijele države.

Metodički mi govorimo na dva razna jezika. Ja uviđam potrebu ovakve konkretizacije i meni je milije da polazim s ovako konkretnih postavki, nego sa nekih općih shema. Ali ne možemo sve te probleme rješavati bez upoređivanja s istim takovim pojavama bar kod drugih slavenskih naroda, bez upoređivanja sa razvojem u Bizantu, u Italiji i t.d. Sve to moramo uzeti u obzir i onda ćemo doći do nekog rezultata.

Ako govorimo o Didićima, onda ne treba smetnuti s uma, da i kod Čeha imademo Didića, a to su Djedinci. Ja bih mogao da navedem čitav niz primjera da vidite kako ista problematika postoji i kod drugih naroda. Nama je zadaća da mi utvrdimo naše specifičnosti, ali osnovne linije mi ne možemo izbjeći.

Ono što je prethodilo godini 852, po prof. Baradi, to je Avarija. Prema tome mi bismo morali rješavati i pitanje Avarije. Ali, na konferenciji u Beogradu se vidjelo da se nije moglo utvrditi, da li je Avarija jedna država ili savez plemena. Moralo bi se postaviti pitanje da li ima profesor Barada pravo kada tvrdi da dokle god su Avari doprli prema zapadu i jugozapadu, dotle su doprli i Slaveni. Drugim riječima Avari su milom ili silom vukli sa sobom različita slavenska plemena, pa ih rasipavali po tim svojim putevima po cijeloj toj centralnoj Evropi. Radi toga se mi Hrvati nalazimo i kod Atene i u Centralnoj Njemačkoj, u Koruškoj i t.d.

Ja bih htio da kažem, da prema najnovijim rezultatima češke i poljske historijske nauke, naročito arheologa (Slavia Antica god. 1948.), da ono što tvrdi Barada

da je to mišljenje češkog historičara Pajskera^a. Njegove teze su bile neugodno primljene od slavenskih historičara. On je bio uvjeren da su Slaveni kao miroljubivi ratari uvijek poslužili kao roblje germanskim i turko-tatarskim plemenima i da su od njih preuzeli sve elemente države. Pajsker je bio prvi koji je povezoao seobu Slavena sa Avarima. Istu tu tezu ponavlja i Barada. Češki historičar Šimek^b na osnovu arheoloških istraživanja navodi da za Pajskerovo mišljenje o povezivanju Slavena sa Avarima nema ni historijskih ni lingvističkih dokaza. Prema rezultatima arheoloških istraživanja prvi slavenski rodovi naseljavaju [se] u Češku već u V. a možda već i u IV. stoljeću. A živjeli su ondje kraj stanovništva germanskog. Zatim pojava četiri plemena u Češkoj, koja se spominju i u zapadnoj Rusiji, a koja su trebala da posluže kao primjer kako ta plemena bivaju odbačena od Avara na zapad. Tu pojavu Šimek tumači sa mogućnošću da su njihove neuspješne borbe sa Avarima imale za posljedicu njihov odlazak što dalje na zapad, to jest što dalje od Avara. Interesantno je da je 1932. godine Nijemac Freund konstatirao da je doseljenje Lužičkih Srba najuže povezano sa seljenjem Avara prema zapadu. Historičar Paulik konstatuje da za avarsku nadmoć nema nikakvih direktnih pismenih izvora. Novotny naročito odlučno pobija mišljenje da su Avari naselili Slavena u Češkoj. Ukratko, njemački historičari u golemoj većini zastupaju tezu da su Avari dovukli Slavena na njemačko tlo. Ne mogu ulaziti u ocjenu da li mišljenje čeških historičara znači isto takovu antitezu, ali je činjenica da nemamo nikakvih dokaza da su Avari to radili, a arheološki materijal ne potvrđuje ovu tezu.

Kada je u vezi sa tim stvarima pisao prof. Hauptmann 1935 u svojoj raspravi u *Germano-slavica*, on je konstatirao da Avari prenose 567 sjedište u Banat i to dolazeći sa juga. A oni su svoju vlast nad Slavenima u sudetskim i alpskim zemljama uspostavili tek onda, kada su oko 591 morali isprazniti južnu frontu prema Bizantu. Mislim da je vrlo važna ova konstatacija prof. Hauptmanna da do 591 nema ni govora da bi Avari bili gospodari sudetskih i alpskih zemalja, a i Barada polazi sa toga gledišta. Hauptmann je na osnovu najnovijih istraživanja pokazao da slavensko doseljenje u sudetske i alpske zemlje pada desetina godina poslije dulsebske katastrofe neovisno od Avara.

PROTEGA: Šta je jug prema koncepciji Hauptmanna?

NOVAK: Istočni Balkan.

ŠIDAK: To sam naveo zato da istaknem da se ne može smatrati tačno da su Slaveni došli samo tamo kuda su ih Avari doveli i da ova hrvatska problematika nije samo hrvatska problematika nego opća slavenska problematika i da se to mora uzeti u

a) Jan Peisker

b) Josef Vítězslav Šimák

obzir, jer imamo analognih pojava i kod drugih Slavena. Kod Rusa nije bilo župana. To je tačno. Međutim o županima postoji goleva literatura. Barada tvrdi da su župani od početka jedna avarska institucija. Lingvisti nisu na čistu kakovog je porijekla riječ župan. Kadlec^a češki historičar, a po njemu i Deržavin,^b spominju da se prvi put ime »Zeapan« spominje na jednoj grčkoj čaši nađenoj u Szent Miklosu navodno iz kraja III. vijeka.

Ima jedno drugo važno pitanje, a to je da Konstantin Porfirogenet na jednom mjestu kaže da su Hrvati, Srbi, Zahumljani, Travunjani i Neretvljani potpuno nezavisni, da nisu nikome podložni, ali da nemaju arhonte, t. j. vladare, ali imaju zato župane – starce, kao što ih imaju i ostali Slaveni. Ovdje nije riječ o tome da Slaveni imaju samo župane, nego – župane starce. Kakvi su to onda kraljevi službenici? Čim je tu izraz »gerontes« (starci), onda to spada u rodovsko ustrojstvo. To nema ništa zajedničko sa kraljem. Ono što govori Barada o županima, to može biti jedna kasnija faza. A ovo što kaže Konstantin Porfirogenet, potpuno se slaže sa razvojem u Raškoj. Srbi u susjedstvu imaju također svoje župane u IX. stoljeću. Možda imaju i prije, ali mi nemamo dokumenata. U IX. stoljeću, kaže Konstantin Porfirogenet »Vlasimir vladar Srbije daje svojoj kćeri za muža . . . (čita) . . . htijući tog svog zeta odlikovati, imenova ga vladarom (arhontom), a ujedno ga je učinio potpuno samostalnim. Tu imamo slučaj župana koji se uzvisuje na arhonta. Konstantin Porfirogenet govori o županima i u južnoj Makedoniji. Prema tome nisu bili župani samo u okviru avarske države. Pitanje istočne granice Avara na Balkanskom poluostrvu nije riješeno. Barada misli da je ta granica bila negdje na Kolubari, tamo gdje je bila granica zapadne i istočne rimske države. Isto tako kad dolaze Bugari . . . Zaharija bježi Tomislavu, a u zemlju nastupaju Bugari i oni dovode sa sobom u Srbiju člana dinastije Časlava i predaju njima Časlava. Nije slučaj da se onda župan zove veliki župan.

Mislim da sve ovo moramo uzeti u obzir, a ne ograničiti se samo na uži hrvatski teritorij.

Onda sam htio postaviti Baradi pitanje, kako je to sa županima kod nas uopće. Tu sam naišao na Bračku listinu, u koju je interpolirana listina iz 1185. godine. Tu imamo potpuno rodovsko ustrojstvo. Poimenice Bračka listina navodi pet župana na otoku Braču i Hvaru. Tu žive isto takovi Didići, kao što žive u Ostrogu i Poljicima. Isprava ih ujedno naziva vlastela. To su dakle plemići. Godine 1243. Bela IV. određuje da župane treba birati između . . . (čita). Ovdje imademo lijep slučaj kako župane bira plemstvo. Ako to Bela IV. uvodi, to ne znači da je on to pravo njima dao. Po svemu se vidi da su Glivići, plemići na Braču, birali svoje župane i da ubuduće biraju župane. To bi govorilo u prilog mišljenja da se tu radi o

a) Karel Kadlec

b) Nikolaj Sevastjanovič Deržavin

županima kao biranim predstavnicima rodovsko-plemenske zajednice, a kasnije je župan predstavnik organizovanog plemstva. Profesor Hauptman je to vrlo dobro izneo u svojoj raspravi o ulozi velikomoravske države, u poglavlju o plemenskim zajednicama, u Solunskoj ravnici. On citira Konstantina Porfirogeneta, da ti narodi nemaju nikakove arhonte, nego župane-starješine.

Zato ja mislim da bi se mogao shvatiti čitav ovaj razvoj treba da pođemo sa dvije polazne tačke: prvo, kako je daleko došla društvena diferencijacija kod Slavena prije nego što su se doselili u ove krajeve, drugo, kakva je društvena sredina u koju su se doselili. To možemo zaključivati samo na osnovu izvora i literature koja nije izravno vezana za naš teritorij. Ukratko bih to rekao ovako:

Proces diferencijacije je ovdje prije doseljenja toliko uznapredovao, da se o prvobitnoj zajednici kod Slavena ne može više govoriti. To je nesumnjivo utvrđeno. Za to ima dovoljno dokumenata. Zbog toga se konstatiralo da se može kod Slavena govoriti o vojnoj demokraciji, što bi značilo da naoružani narod vrši neposrednu vlast kroz Narodnu skupštinu. Zajednicu predstavlja vrhovni zapovjednik. To je jedna vojnička organizacija koja upućuje na izvanredne prilike gdje postoje potrebe za jakom vojskom, pa nije slučaj da se ta vojna demokracija pojavljuje kod Slavena onda, kada su oni već u pokretu i kada u toku VI. stoljeća napadaju Bizant. Naročito treba istaknuti ovaj upad na bizantsko tlo, jer se onda može konstatirati, a to su sovjetski historičari i uradili, da se najprije na Balkanski poluotok zalijeću naoružane družine i da tu dolazi do velike pljačke. Bizantski pisci o tome mnogo govore. Pljačka se sve ono što se moglo [sa] sobom ponijeti: zlato, srebro, konji, roblje. Ivan Efeški konstatira da su se ti Slaveni na taj način strahovito obogaćivali . . . (čita).

Tu se zbiva jedan proces diferencijacije, stvaranjem jednog sloja koji se obogaćuje. Tako je i Barada morao konstatirati da kod nas potkraj X. vijeka postoje *milites*, kao poseban sloj župana. Prema tome kad dolaze ovamo Hrvati, ovaj proces diferencijacije otišao je tako daleko da u najmanju ruku oni dolaze u organiziranim plemenima koja se ne sastoje više od onih prvobitnih rodova, nego iz seoskih općina. Kada se teritorijalno spuste onda imaju one forme koje su imali prije doseljenja. Dakle, najprije se kreću pojedine družine, a onda i ostale mase. Prema tome mi bismo ovdje morali govoriti odmah i o rodovskom plemstvu. Barada izbjegava da govori o rodovskom plemstvu. Mislim da je važna zadaća utvrditi da li je postojalo rodovsko plemstvo i kakva je bila njegova funkcija u hrvatskom društvu. Barada kaže do XII. stoljeća *nobilis* je samo naziv za čovjeka od ugleda, dakle za predstavnika vlasti, a tek od XII. stoljeća to je plemić.

Ja sam nastojao da nađem podatke o postojanju rodovskog plemstva. Znači li *nobilis* uvijek samo čovjeka od ugleda, odnosno onoga koji predstavlja vlast? Rački je u svoja dokumenta unio i tekst iz Ivana Đakona, koji opisuje vrlo detaljno put

dužda Petra Orseola duž naše obale. Između ostaloga u tom tekstu ima i to da je dužd uhvatio 40 Neretljana *nobilium* onda kada su se iz Apulije vraćali u svoju zemlju nakon što su obavili svoje trgovačke poslove. Ja sam htio Baradi postaviti pitanje, kakvi su to odličnici i službenici koji trguju u Apuliji, a sada se vraćaju u Neretvu i neretljanski knez ih otkupljuje. Ja držim da ovaj dokumenat nesumnjivo govori da su Neretljani godine 1000 imali plemiće koji trguju u Apuliji. A ako su ih imali godine 1000, onda su ih imali i prije. Ja se slažem sa mišljenjem Kostrenčića da je jedno od najvažnijih pitanja u našoj historiji do XII. stoljeća pitanje odnosa prema primorskim gradovima, ali ja ne bih to pitanje stavio kao okosnicu čitave naše povijesti.

U vezi sa tim ja sam nastojao da upoznam društvenu diferencijaciju naših primorskih gradova, u isto to vrijeme u kome želimo da upoznamo i društveni razvoj van tih gradova, Kostrenčić ima pravo da mi ne možemo rješavati pitanje hrvatske povijesti, bez uzimanja u obzir primorskih gradova. A Barada nije o tome uopće govorio.

Ja bih u vezi s tim rekao ovo:

Već 986 godine jasno se vidi da u gradovima postoji sloj plemstva i onih stanovnika koji su *ignobiles, populus*. Ja bi htio navesti niz podataka iz kojih se vidi da unutar tih pomorskih općina postoji pravo pravcato plemstvo: *cives majores, nobiles, magnates* i t.d. Da li mi imamo pravo da iz opstanka plemstva u tim gradovima možemo zaključiti da je i van tih gradova na hrvatskoj teritoriji mogao da postoji takav sloj plemstva.

BIĆANIĆ: To nikako. To su dvije potpuno razne formacije.

ŠIDAK: U čemu je razlika u tim formacijama? Rački na osnovu dokumenata kaže »stoga je kralja uz hrvatsko plemstvo pratilo i dalmatinsko plemstvo« i to u XI. vijeku. Nemamo konkretnih dokaza osim onog neretljanskog, da bi *nobilis* značio plemić a ne predstavnik vlasti. Da li mi možemo zaključiti da je i razvoj u blizini gradova mogao da ide u istom pravcu kao i u gradovima. Zatim godine 892. Mutimirovoj ispravi izričito se kaže da on potvrđuje ispravu iz godine 852., navodi kraljevske službenike i na kraju kaže *cum primates populi*. Šta znači taj izraz? Ja bih odgovorio, da su *primates populi* ustvari predstavnici naroda, t. j. narodni starješine, a to znači rodovsko plemstvo. To bi bilo to pitanje rodovsko plemstva, jer u vezi sa tim je diferencijacija unutar seoskih općina. Sada kada se ovdje Slaveni nalaze, budući da su oni prešli već stadij vojne demokracije, jer vidimo već sva obilježja državne vlasti, moramo govoriti o prvoj fazi u razvoju feudalizma. Poslužiti ćemo se izrazom dofeudalne države.

Komisija u Beogradu nije prihvatila taj izraz. Stalo se na gledište da se tu radi o prvoj fazi feudalne države koja ide do XII. stoljeća. Nema tu zajedničkog

vlasništva zemlje, jer nema zato nikakvih dokaza, osim ako ne prihvatimo to da član zajednice mora prije nego što proda zemlju ponuditi tu zemlju članovima zajednice, a obradiva zemlja je već podijeljena među zadruga i privatnike. U XI. stoljeću posjedovali su svi ti krajevi toliko rastrgane i rascjepkane posjede, da imamo vrlo mnogo malih privatnih posjeda. Trebalo bi uzeti u obzir da li u to doba postoje mali komadi zemlje na hrvatskom tlu, van teritorija primorskih općina, koji se nalaze u privatnim rukama. Onoliko koliko sam mogao da pronađem, ja imam dojam da prior zadarski Andrija raspolaže malim česticama zemlje na hrvatskom tlu, koju je kupio od nekih ljudi [koji su], kako on to kaže 918. godine, »na Zrmanji imali zemlju«. Tu se sada postavlja pitanje zadrugne zemlje. Tu mislim da je Rački mnogo toga pravilno konstatirao: porodična, kućna zadruga.

BIĆANIĆ: Ono što se zove velika obitelj, dijeli se na nekoliko vrsta. Riječ zadruga kod nas u narodu je nepoznata, dok je zakon ne unese.

KOSTRENCIĆ: Mislim da je prvi Vuk upotrebio termin zadruga.

ŠIDAK: Tu bi htio da upozorim na neke stvari. Iz *nomos georgicos* (čita) – u prvom redu tu se jasno vidi, da postoji seljačka zajednica sa seljačkom skupštinom koja pretresa najvažnije poslove zajednica... pravo članova zajednice da sudjeluju u ždrebaju i t.d. Ali ujedno konstatira da ropstvo nije sasvim nestalo, nego je zauzelo sasvim skromno mjesto. Šta je sa tom zemljom i do koga se vremena ona dijeli? Mi nemamo nijedan dokumenat kod nas iz kojeg bi se vidjelo da se zemlja kod nas nanovo dijelila odnosno predijeljivala.

KOSTRENCIĆ: Baš taj *nomos georgicos* pokazuje kako su tu bili snažni otoci slavenski, da su u vrijeme cara Justinijana u Bizantiji vrlo dobro poznati slobodni seljaci koji žive u slobodnim svojim općinama. Kad su Slaveni došli, oni su ušli u te općine i stvarno svake tridesete godine se vršila nova podjela zemlje. Imate u *nomos georgicos* taj primitivni komunizam. Tako na primjer kad netko svoj ždreb obradi, on pomaže drugima, a kada prođe žetva onda se ima pustiti sva stoka općine da tamo pase. A ako nitko ne obradi svoj dio, ima pravo svaki općinar da ga obradi i ima pravo da ubire plodove. Ali tih dokumenata mi nemamo.

ŠIDAK: Međutim imamo vrlo mnogo dokaza naročito za XI. stoljeće, da te velike porodice i pojedinci potpuno nesmetano raspolažu sa zemljom samo uz ograničenje da je prije prodaje najprije ponude rođacima i seljanima, a onda onima koji su van toga. Ta prodaja to je ostatak zajedničkog vlasništva.

BABIĆ: U nekoliko dokumenata iz XI. stoljeća imate da se prodaje zemlja sa svim prinalležnostima, pašnjacima i šumama. To znači da i jedan dio tih zemalja prelazi

u privatno vlasništvo. To je samo kod velikih posjeda. Veliki posjednici mogli su da prodaju i pašnjake i šume i drugu zemlju koja je prije bila rodovska zemlja. Za mene je to važno. Svakako obrađiva zemlja prije prelazi u privatno vlasništvo, ali kada prelaze pašnjaci i šume, to već upućuje na jednu vrlo jaku diferencijaciju. Treba razlikovati gaj od šume. Gaj može imati svatko. To je ono što sam čovjek sebi odgoji ili zagradi. Ali ako vlasnici mogu prodavati pašnjake i šume, onda to upućuje na to da i šume tada prestaju biti zajedničko vlasništvo.

ŠIDAK: Kad se govori o diferencijaciji seoskih općina treba imati u vidu da rodovsko plemstvo...

KOSTRENCIĆ: Šta vi smatrate pod rodovskim plemstvom?

ŠIDAK: To je onaj sloj koji se izdvaja iz rodovskih zajednica a koji se razlikuje od onog plemstva koje vladar stvara i od onog tipičnog feudalnog plemstva. To se naročito jasno vidi kod Crnogoraca. Oni uživaju naročite časti. To je plemstvo nasljedno. Rodovsko plemstvo ima širu masovnu bazu. Sovjetski historičari kada govore o tim prilikama oni ističu da to plemstvo u VI. stoljeću počinje da upotrebljava robove. Mislim da prevladava mišljenje da baš u to doba kada je kod Slavena ubrzana društvena diferencijacija počinje da se sve više upotrebljava rad robova. Međutim s vremenom prevladavaju feudalni proizvodni odnosi.

Drugo važno pitanje je kakve društvene prilike nalaze ovdje Slaveni kad se doseljavaju. Ja bi htio da tu istaknem ovo: Barada je jučer konstatirao da je ovdje bilo kolona kada su se Slaveni doselili, ali da su svi ti koloni pretvoreni u roblje koje obrađuje kraljevsku zemlju, a malo pomalo se pretvaraju u kućevno roblje. Ja sam pitao kakvi su to *servi*. Da li su to pravi robovi u antičkom smislu riječi. U stvari rob u to vrijeme, to jest u VII. stoljeću, ni izdaleka nije ono što je bio klasični rob. On ima neko svoje vlasništvo.

HORVAT: On može da se ženi.

ŠIDAK: Barada naročito navodi dokumente iz druge polovine XI. vijeka o tome kako robovi prestaju da budu *res*. To su na primjer 12 porodica *serva* iz sela Nova sela i osam porodica *serva* iz sela Batina vas, koji su svi sa svojim porodicama. Rački je za to i preveo to sa kmetovi i kmetice. U raspravi [treba: ispravi] Trpimira od 852. navodi se 12 robova, od kojih šest *cum suis familiis*.

BABIĆ: Bilo ih je i sa familijama i bez familija. Bilo je i jednih i drugih.

BIĆANIĆ: Tu se radi o jednom prelaznom dobu.

BABIĆ: Ja mislim, ako se spominju pojedinačno robovi, onda se tu većinom radi o robovima, koji su bili kupljeni i dovedeni sa strane, a ovi sa porodicama ti su već tu naseljeni a svi će se oni postepeno pretvoriti u kmetove.

ŠIDAK: Moramo imati na umu da postoje čitave nijanse tih položaja. Tačno je to i Barada ima pravo, da do XIII. stoljeća mi možemo pratiti taj sloj robova. Zatim pretežu oni odnosi koje bih ja nazvao feudalnim a to ne u seoskim općinama nego van njih. Na zemlji žive ljudi koji daju svoj *tributum* i time smo mi već u feudalnim odnosima.

Imamo tri forme koje idu paralelno i najzad prevladava feudalna formacija:

- 1) jaki ostaci prvobitne zajednice,
- 2) početak ili možda i nastavak robovskih odnosa,
- 3) najzad imamo početak feudalnih odnosa koji sve više jačaju i na kraju prevladavaju.

U vezi sa tim važno je pitanje kolona. Koliko se sjećam, kod Ivana Đakona, kad opisuje put Petra II. Orseola (dokumenat broj 427) on govori o stanovnicima otoka Vergade kao kolonima. Tu se dakle već godine 1000. koloni spominju na otoku blizu kopna. A činjenica je, kao što Barada tvrdi, da se kod nas koloni na kopnu ne spominju nego tek u drugoj polovini XI. stoljeća. To je tačno. Tu bi nama naročito trebao da pomogne svojim mišljenjem profesor Novak, naime, šta se sa kolonima desilo kad su Slaveni došli ovamo. Prof. Barada tvrdi da su svi oni pretvoreni u roblje.

NOVAK: Ja se sa tim ne slažem.

ŠIDAK: (čita iz *Historijskog zbornika* šta je o tome pisao prof. Novak...) »Nikada nije Rim do kraja romanizovao Dalmaciju... Nisu bila romanizovana ni municipija u svom opsegu, a sela samo dotaknuta... Tu je citiran Rostovcev.^{a)}

NOVAK: Ja sam citirao Rostovceva samo zato jer on navodi svu literaturu, a to je bilo moje mišljenje prije Rostovceva.

Prof. Novak dalje piše o odnosima između onih koji obrađuju zemlju i onih koji je uživaju... (čita) ... a zatim govori o kolonatskom odnosu.

NOVAK: Za to doba imamo samo analogiju. Rostovcev je obradio Egipat. U Egiptu i u Italiji postoje ti kolonatski odnosi. Kod nas kolonatski odnosi izgleda da počinju tek u drugoj polovici I. stoljeća prije naše ere. Prije toga imamo jako dobar primjer kod nas a to je Lumbardski spomenik. Do tog vremena mi nemamo kolonata u Dalmaciji. Kolonat se uvodi sa dolaskom rimskih građana. U

a) Mihail Ivanovič Rostovcev

natpisima mi toga nemamo. Mi se tu moramo poslužiti analogijom. Onda kada dolaze u historijsko svjetlo naši gradovi, kolonat je savršeno postavljen.

KOSTRENCIĆ: Kako bi bilo najbolje kratko definirati kolonat?

HORVAT: I u rimskoj državi ima više forma kolonata. To nije jedna jedinstvena forma. U Egiptu je jedna forma, na Balkanskom poluotoku druga. Ima kolona koji su postali od robova. Ima siromašnih malih zakupnika koji su postali koloni. Ima kolona koji su naseljeni na velikoj vladarskoj zemlji. Mogli bismo reći: koloni su oni koji obrađuju tuđu zemlju i za to daju *tributum*. Vezani za zemlju, *glebae ad scripti*.

KOSTRENCIĆ: Da li se i sa *locatio conductio* nisu stvarali kolonatski odnosi?

HORVAT: I to je jedan odnos.

PROTEGA: Nas interesira kolonat IV. i V. stoljeća. To je za nas bitno.

HORVAT: Kolon je onaj koji radi na tuđoj zemlji i zato daje prirodu, a ja bih još rekao i *glebae ad scriptus*.

PROTEGA: Jesi li siguran da je *glebae ad scriptus*?

HORVAT: Siguran. On je zakonom vezan za zemlju, zabranjeno mu je seljenje.

NOVAK: Više *domino ad scriptus* nego *glebae ad scriptus*.

Ja bih rekao više *glebae ad scriptus*. A ima i kmetova koji nisu *glebae ad scripti*, koji se mogu prodati sa jednog selišta na drugo. Isto se tako i kolon može prodati. Svi sovjetski rimski historičari tvrde da je kolonat izvor feudalnih odnosa. Ima raznih nijansa kolona, sa više ili manje prava. *Colonus liberus* je međutim običan zakupnik.

BIĆANIĆ: Kako kod nas seljaci postaju *glebae ad scripti*?

NOVAK: Kod nas ima tri područja: tursko područje, naše feudalno područje i dalmatinsko područje. Na ovom posljednjem nisu bili nikada *glebae ad scripti*.

ŠIDAK: Iz svega ovoga se vidi da imamo masu pojedinačnih pitanja koja nikada nisu bila monografski obrađena. Da smo imali čitav niz monografija, onda bismo imali na čemu da radimo. Mi nemamo monografskih priloga.

BABIĆ: Da li je na ove kolonatske odnose djelovala i kultura koju su oni obrađivali, na primjer vinogradarstvo, maslinarstvo, žitarice i t.d.?

NOVAK: To je naročito važno.

ŠIDAK: Ja bih još istakao ovo: bez obzira da li se ovdje radi o romanizovanom stanovništvu ili o Ilirima, ja mislim da se tu radilo o jakim ostacima Ilira. Ali bez obzira na to, u društvenom pogledu je za nas važno ovo: Barada tvrdi da su rodovi pretežno stočari. Ja bih s tim u vezi podsjetio da ovo stanovništvo koje je bilo po planinskim krajevima, ukoliko nije bilo kolonatsko, ono nije moglo biti pretvoreno u robove, kao što to tvrdi Barada, zbog toga što su to bili stočari, jer nigdje u historiji nisu stočari bili robovi, nego kada su postali agrarci, onda su postali i robovi. Ja bih želio da tu istaknem činjenicu, da se ti stočari kod nas kroz cijeli srednji vijek nazivaju Vlasima. Nesumnjiva je činjenica da su naši ljudi i Hrvati i Srbi itd. nazivali stočara Vlahom, da je taj izraz koji je inače jedno etničko ime postao oznaka stočarskog zanimanja, pa je Vlah, Vlašić postao svaki čovjek koji se bavio stočarstvom. Ali da je tu bilo komponenata rumunjskih, na to nas upućuje također i to da pod kraj XII. stoljeća imamo u Bosni dosta rumunjskih naziva. Već samo ime Kulin je rumunjsko ime, Kotroman je također izrazito rumunjsko ime, Bosna je puna rumunjskih naziva. Ja bi htio istaći da imamo još jednu društvenu komponentu, kada dolaze ovamo Slaveni, a to je ono autohtono stanovništvo ilirsko, koje se pred tim Slavenima još više povlači u planine i pretvara u stočare. Isti proces koji se kod nas ponovio u vezi sa dolaskom Turaka. To je jedan regresivan društveni proces, koji se odrazio kod nas u zaostalosti. Zato, premda Turci donose neku napredniju formu, ustvari ipak znače veliku kočnicu za društveni razvoj. Ali ako je to tako, onda ja ne mogu shvatiti da su se ovi Slaveni koji dolaze ovamo svi od reda pretvorili u stočare. Do kruha mogu da dolaze mijenjanjem. Tu postoje veze i izmjena dobara. Znamo da u Primorje odlaze po sol za stoku. To je jedan momenat koji ne bi govorio u prilog mišljenja da se naši rodovi smještaju na manje plodna zemljišta, prepuštajući plodnu zemlju kralju. Za to govori i jedan rezultat rada profesora Barade, kada je upozorio na one Snačiće, snaci, to je lijep primjer ilirskog elementa koji se kod nas održao unutar organizacije 12 plemena.

BABIĆ: U Lici siju mnogo pir. Pir je jedna tipično slavensko germanska biljka koju su oni donijeli sa sobom. Siju ga više nego raž i proso, a sijali su do novijeg vremena isključivo pir. To su donijeli sa sjevera kao seljaci, a nisu ga mogli ovdje naći. Pir je najprimitivnija žitarica. Ono što prof. Novak tvrdi da su to bili Iliri ili Kelti, to je u suprotnosti sa podacima lingvistike, jer velika većina tih imena od Istre pa dalje, imaju tipične rumunjske oblike. Mi smo sva ta rumunjska imena u kojima je bilo poluglasno r izgovarali sa sonatnim r. U albanskom toga r nema.

NOVAK: Ja se tome odlučno protivim i to zbog toga što dolazak Rimljana u Dalmaciju vi ne možete staviti nikako prije II. stoljeća. Dolazak Slavena u Istru je u VI. stoljeću, a vi hoćete da unutar 4 stoljeća dođu Rumunji ovamo.

BABIĆ: Ne Rumunji nego da su ovdje Iliri bili romanizovani.

NOVAK: Nisu imali vremena da budu romanizovani. Vi imate kod nas bunu Batonovu koja je planula na cijelom ilirskom teritoriju. Mi možemo lijepo gledati kako se oni šire. Ne može biti da u tih 400 godina Iliri postaju Romani, a onda dolaze Slaveni i sve ih podjarmljuju. Za to se nema vremena.

BABIĆ: Ja bih molio dokaze da su oni ostali Iliri. Šišić veli da su Iliri bili potisnuti u planine. Ali se na ništa ne poziva. Gdje su argumenti?

Predsjedatelj Protega intervenira i traži da Šidak nastavi dalje svoje izlaganje.

ŠIDAK: Što se tiče političkog razvoja, a prije svega pitanja postanka države, postavlja se pitanje da li ćemo ići utrim putem stare građanske historiografije ili ćemo na osnovu analogije razvoja kod ostalih naroda ili ćemo ići putem profesora Barade da se radi o preuzimanju formi avarskih. To su ta tri puta. Sva tri ova mišljenja u stvari su dedukcije, čisto nacionalističke konstrukcije i mi ih ne možemo konkretno dokazati. Profesor Barada koji se mnogo bori protiv bilo kakvih zaključaka ovakve vrste, ustvari kada govori o Avarima, ništa drugo ne radi nego konstruirati. U to ja sada ne bih ulazio, nego bih postavio pitanje šta je sa daljnjim razvojem državne vlasti kod nas. To je za udžbenik najvažnije. Ja držim da je svakako činjenica da tu nastaje hrvatska država ne samo politički nego i etnički, neobično važna. Jer hrvatski narod ne postaje prije hrvatske države, nego se stvara u hrvatskoj državi. Ja to naročito ističem zbog toga, jer hrvatska država okuplja najrazličitija slavenska plemena koja postaju podloga za hrvatski narod, a kasnije za hrvatsku naciju.

Postavlja se pitanje kakovo gledište mi možemo zauzeti prema stvaranju države kod nas. Stvaranje države je progres i mi se odnosimo pozitivno prema stvaranju države. Feudalni odnosi su pozitivni, a ostaci rodovskih, koji se bore protiv toga, oni su neka vrsta kočnice.

Mi prema tome moramo ocjenjivati rad naših vladara i one klase na koju se oni oslanjaju, do nekog vremena kao jedan napredak.

Pitanje je sada kako je taj proces išao? Stvaranje države nesumnjivo je pozitivno. Mi možemo isto tako polagati na to, kao što polažu i sovjetski historičari, kada govore o počecima ruske države.

Ali kakva je bila ta vlast vladara u hrvatskoj državi? To je baš ono što je na osnovu jučerašnjeg izlaganja Barade postalo vrlo problematično. Ja sam Baradi postavio pitanje: Ako kralj raspolaže tako golemim kompleksima plodne zemlje, a feudalni odnosi se razvijaju na plodnoj zemlji, a nikako u stočarskom životu, prema tome kralj raspolaže sa svim uslovima koji su potrebni da on bude ekonomski, vojnički i politički vrlo jak. On raspolaže sa ogromnim kompleksima obrađene zemlje, prema tome i sa stokom. On ima masu robova ili zavisnih seljaka. On dobiva već pod kraj X. stoljeća posebno naoružane *milites*. A poslije svega toga Barada tvrdi da su rodovi bili uvijek jači od toga vladara, da su bili jači od svakog feudalca i da su apsorbirali svakog feudalca. On je izričito naveo primjer u sudovanju.

Naravno, mora se postaviti pitanje kakova je bila ta vlast kraljeva. Ja bih se tu složio sa mišljenjem Račkoga »u Hrvatskoj središnja državna vlast ne očituje se u onolikoj sili kolika je bila potrebna da periferija bude središtu pritegnuta...« Uzrok nalazi Rački u plemenskom uređenju župa, u autonomiji gradova gdje je kraljevska vlast bila ograničena. Prema tome centralna vlast ne raspolaže sa punom vlašću. Zbog toga sve te promjene na prijestolju i to sve do kraja XI. stoljeća. Zbog toga mi možemo postaviti pitanje zbog čega se ta vlast ne učvršćuje. Mislim da bi se taj problem mogao da riješi na onoj bazi koju je predložio Babić, a to je jačanje monarhističke vlasti u borbi sa rodovskim organizacijama.

U vezi sa tim je pitanje kako je ta država nastala. Babić kaže: U Hrvatskoj narod bio je spreman da se odupre tuđincu Kolomanu, ali nije mogao da sam organizira otpor ... (čita) Ja bi htio sada postaviti drugu Babiću pitanje: Najprije se govori o hrvatskom plemstvu uopće. Zatim 12 najvećih hrvatskih velikaša biraju Kolomana za kralja i Koloman daje posebne povlastice 12 hrvatskih plemena. Mislim da ovaj zaključak nije jasan.

BABIĆ: Slavoniju su već Ladislav i Koloman osvojili. Otpor plemena u Lici su svladali. Pristao bih uz Šišića koji kaže da Koloman nije vladao krajem oko Cetine. Ovih 12 plemena su mu stajali na putu. Tu ide put za Zadar, Biograd, Split, Trogir, a ti gradovi njega interesuju zbog sukoba sa Venecijom. Dakle, od čitavog tog hrvatskog plemstva ostalo je tih 12 plemena sa kojima Koloman mora da se razračuna. Baš zbog sukoba sa Venecijom on se sa njima nagodio. 12 plemena to je ono što je 1102 godine ostalo još od hrvatskog naroda koji se mogao oduprijeti.

ŠIDAK: Onda moramo biti na čistu sa tim što je tih 12 plemena.

PROTEGA: Ustvari to je delegacija naroda od Nina do Cetine.

BIĆANIĆ: A na Kapeli ga dočekuju.

BABIĆ: Ne znamo gdje ga dočekuju.

ŠIDAK: Ako mi stojimo na gledištu Barade da se tih 12 plemena nalazilo samo u Lučkoj županiji, i da su se oni na osnovu darovnica Kolomanovih proširili u ostalim županijama, onda mislim da je Barada imao pravo, a to je i profesor Hauptmann učinio da je lokalizirao tih 12 plemena u Lučkoj županiji.

BABIĆ: Pitanje je u tome, kako ćemo mi prikazati 1102. Šišić je napustio ono shvatanje da je to bio neki državno-pravni ugovor koji veže čitav hrvatski narod.

KOSTRENCIĆ: Koliko ja znam, on je do kraja zastupao misao da je to nasljedno pravo. Ne znam da je on odstupio od toga.

BIĆANIĆ: Na čemu se onda bazira personalna unija? Osim toga to je jedan fakat koji ide kroz hiljadu godina, a to ne može biti ako je to privatno-pravni ugovor, da se podmite 12 plemića.

KOSTRENCIĆ: Vidi se da je tu iza Zvonimira nastao potpuni kaos. Sada se tu najedanput javljaju ta plemena. Kod Barade meni nije jasno šta on hoće sa tim plemenima.

BIĆANIĆ: A sva ta plemena daju 120 oklopnika.

BABIĆ: To je vrlo mnogo.

PROTEGA: Jesu li ti velikaši predstavnici nekog dotada potisnutog društvenog sloja koji su sada upotrebili vanjsko-političku situaciju da izbiju na površinu kao nosioci vlasti.

BABIĆ: Nisu to nosioci vlasti, to je nama trebalo da dokazujemo u XIX. stoljeću u sukobu sa Mađarima.

PROTEGA: Ako su oni potisnuti sloj koji sada dolazi na površinu, kako onda da njihov ugovor sa Kolomanom dobija državno-pravni karakter koji ima važnost za čitavo hrvatsko područje.

ŠIDAK: Nije to bio nikakav državno-pravni ugovor. Mi nemamo po ničemu da to zaključimo.

BIĆANIĆ: Ali nisu samo Hrvati nego su i mađarski kraljevi respektirali taj ugovor, respektirali Hrvate kao posebnu političku jedinicu i to se zadržalo kroz stoljeća. Vidi se da to nije bila pokorena zemlja. Bez obzira na ispravu, taj ugovor ima jedan politički sadržaj.

KOSTREŃIĆ: Ali se tome ne može dati naziv državno-pravni ugovor.

PROTEGA: Mislim da nema nikakvog direktnog ili indirektnog dokaza da su mađarski vladari i sabori poricali taj fakat o kome govori Bićanić. Ako su to bili predstavnici nekog potisnutog sloja, a sada su kao kvislinzi sklopili taj ugovor, onda nema nikakove indikacije da bi drugi nepotlašeni dio plemstva to prihvatio. Dedukcija je da to nisu kvislinzi.

ŠIDAK: Prof. Babić mora da bude na čisto sa tim kakvo gledište treba da zauzme prema toj situaciji na početku XII. stoljeća.

BABIĆ: Ja mislim da su Ladislav i Koloman htjeli da osnuju ovdje za svoga sina jednu posebnu oblast i zato ona nije ulazila u užu sastav sa Mađarskom.

KOSTREŃIĆ: Ja ne bih ulazio u ta dinastička pitanja. Pita se šta je njih privlačilo. Njih je privlačilo Jadransko more.

PROTEGA: Da li je onaj famozni Petar Kačić ili Svačić predstavljao organizovani otpor toga hrvatskog područja? Da li je on sjedio u Kninu?

ŠIDAK: To se misli, ali mi ne znamo odakle je on.

PROTEGA: Ja bih htio ustanoviti odnos snaga toga Petra Kačića i onih političkih snaga koje su se pokorile Mađarima.

ŠIDAK: Petar je izraz onog plemenskog sloja koji neće da se pokori tuđinu, dok se oni velikaši mire sa tuđom vlasti.

BIĆANIĆ: To je nemoguće shvatiti kao personalnu ideju, jer se na toj »ideji« bazira feudalizam Hrvatske.

KOSTREŃIĆ: A Mađari su to ipak respektirali.

BABIĆ: Zato što su bili slabi. Kad su bili jaki nisu respektirali.

ŠIDAK: Nesumnjivo da postoji razlika između vlasti Arpadovića do Gvozda, i od Gvozda dalje na jug. Mi smo uvijek bili uvjereni da je vlast Arpadovića u Slavoniji neposrednija nego na jugu. Od kraja XII. stoljeća mogli smo da vidimo jednu paralelnost u razvoju između Hrvatske sjeverno od Gvozda i južno od Gvozda. Ne vidimo tu neke velike razlike koje su se dosada isticale. Tu paralelnost mi jasno vidimo. Nesumnjivo da je u Hrvatskoj južno od Gvozda postojala ta svijest da je taj dio Hrvatske nešto posebno, i da i uživa neko posebno pravo u toj zajednici

Ugarskoj. Ja sam to mišljenje zastupao i u Beogradu. Ja sam energično tražio od drugova u Beogradu da ne upotrebljavaju izraz »Mađarska« kada govore o srednjovjekovnoj Ugarskoj. To je bila ugarska država u kojoj je imao mjesta i jedan Hrvat i jedan Slovak, a Hrvati u toj ugarskoj državi imaju najviše specifičnosti. Ali drugo je pitanje da li mi možemo poslije 1102 godine odmah govoriti o nekim formalnim obilježjima posebnog položaja hrvatske države prema Arpadovićima. Daljnji razvoj donio je te forme, ali se te forme razvijaju u staleškom sistemu. Mi dobivamo stalež plemića, koji onda ispoljava i državno-pravne aspiracije. To je pitanje vlasti, pitanje sabora. *Reliquie reliquiarum* to su ostaci plemstva hrvatskog. Nema druge Hrvatske izvan njih. To je srednjovjekovno shvaćanje. Kada obrađujemo 1102, mi ne možemo reći da je to bio državno-pravni ugovor kao da su se sastali diplomati XX. stoljeća, niti da je to bila personalna unija, nego je to u sklopu ugarskih zemalja bilo jedno područje koje dobiva posebno obilježje.

PROTEGA: Onda je specifično da taj staleški sloj zauzima čitav etnički teritorij.

ŠIDAK: Ja mislim da tu ima mnogo pravo Barada kada govori o slavonskom dukatu, koji se formira potkraj XII. stoljeća. Od toga vremena datira poseban položaj Slavonije u okviru Ugarske. Ja mislim da ima mnogo za sebe mišljenje Barade da do Andrije kao prvog duksa nije državno-pravni položaj Hrvatske u sklopu Ugarske jasan. Dotada mi nemamo ni jednog Hrvata bana. Banovi su Mađari. Ne znamo da li se uopće održavao koji sabor. Mi znamo da se prvi sabor Hrvatske održava u Slavoniji 1273. Ali to spada u isto vrijeme kada se sabori održavaju u isto vrijeme u Ugarskoj. Mi imamo identičan razvoj u Slavoniji i Ugarskoj. Ja bih više postavio na stvarne odnose nego na pravne odnose.

BIĆANIĆ: Stvarni odnosi pokazuju da 1102 nije prelom u historiji.

BABIĆ: Ovo na što se drug Bićanić poziva da smo mi u Mađarskoj jedna posebna teritorija sa posebnim sudstvom i pravom ...

BIĆANIĆ: ... i vojskom

BABIĆ: ... istu tu pojavu vidite i u Transilvaniji. Transilvanija nije sklopila sa Mađarima nikakav ugovor, a u XIV. stoljeću Karlo Anžuski vodi istu takovu borbu sa Rumunjima kao što vodi kod nas sa Šubićima. To je sa sobom donio razvoj.

BIĆANIĆ: Ja konstatiram da oni imaju položaj protiv kralja na osnovu svoje snage.

BABIĆ: Imaju zato jer su na periferiji.

BIĆANIĆ: Kako na periferiji, kad Mađari idu na more.

BABIĆ: Oni su više zainteresirani za put na Moravu jer hoće da idu na Carigrad.

PROTEGA: Onda izlazi to da je Hrvatska bila vojnički pokorena.

BABIĆ: Nije bila. Godine 1527. kada hrvatsko plemstvo bira Ferdinanda ono najprije pregleda povelju i konstatira da Ferdinand ima pravo nasljedstva na hrvatsko prijestolje. Plemstvo čuvajući izborni princip ono je priznavalo i onaj nasljedni princip koji su vladari forsirali, jer su u to vrijeme i Koloman i Ferdinand imali vojsku koja je Hrvatima bila potrebna pošto su izgubili dalmatinske gradove.

NOVAK: Ako idemo tako, onda moramo potpuno odbaciti *pacta conventa*. Moramo dokazati da je to potpuni falsifikat. Ako nije falsifikat, onda postoji sporazum.

ŠIDAK: To je uz pretpostavku da tih 12 velikaša predstavljaju čitav narod, a mi nismo sa tim na čisto.

NOVAK: Hrvati u užem smislu bili su od Cetine i dalje na sjever. Tu ni u kojem slučaju ne spada Slavonija. To je jedno. Drugo, Koloman ako on osvaja Hrvate, zašto on ne osvaja Zadar, Split, Trogir.

BABIĆ: To ne zavisi samo od Hrvata. Tu je Bizant. A treba uzeti u obzir i položaj Kolomana u Mađarskoj *vis a vis* njegovoga brata.

KOSTRENCIĆ: Koloman je bio dobar političar, i on je išao gdje je mogao li-nijom najmanjeg otpora. A što se tiče ovih 12 plemena, ne treba na njih gledati današnjim očima. Tu je svakako bio jedan darmar poslije smrti Zvonimirove. Koloman i ugarski kraljevi bili su ustvari jedna papina avangarda. Papa je imao velikog interesa da ovdje postavi jednu branu i prema istoku i prema zapadu. Zato Koloman ide na dalmatinske gradove, a ne ide na Hrvatsko primorje gdje gradova nema. Ta borba za gradove teče stalno. Papa se sa tim sasvim složio i on daje Kolomanu odriježene ruke, a Koloman možda nije bio ni informiran kakova je to sila tih 12 velikaša. On želi da što lakše dođe do gradova i zato on sa tim velikašima vodi pregovore. Ja vjerujem da je tu bilo i pregovora i dogovora, ali je teško reći da li su bila *pacta conventa*. Historijska je činjenica da ih Koloman nije pokorio.

BIĆANIĆ: I nikada se nije pozvao na *ius gladii*.

PROTEGA: To je sve logično. Ali zar vas ne impresionira činjenica da Koloman nije naišao ni na kakav otpor.

KOSTREŃČIĆ: Zašto kada se sa velikašima nagodio.

PROTEGA: Onda nije tačna Baradina teza o teritorijalnoj sgusnutosti tih 12 plemena.

ŠIDAK: Ja mislim da je tim još jedno pitanje otvoreno, a to je da li povlastice tih 12 plemena datiraju tek od darovnica Kolomanovih ili su starije. To je jedno. To su sve pojedinačna pitanja koja bi trebalo posebno razrađivati.

KOSTREŃČIĆ: Ja nisam znao da on njih sgušnjava na teritorij Lučke županije. Svakako se tu našao jedan krug ljudi koji je čekao ugarskog kralja, došao mu ususret, a on da izađe iz te nevolje, nagađa se sa njima. Jer Kolomanu je to bilo jedno prilično sporedno pitanje. Kolomanu su glavno bili dalmatinski gradovi.

BIĆANIĆ: To se vidi i po tome, što Koloman sa mornaricom osvaja dalmatinske gradove, a mornaricu su mu mogli dati samo Hrvati.

ŠIDAK: Ja bih poslije svega toga dobio utisak da se čitav smisao hrvatske povijesti sastoji u tim gradovima i njihovom dobijanju i da nema ništa drugo.

KOSTREŃČIĆ: Nije naravno samo to, ali pogledajte hrvatsku historiju, pa ćete vidjeti da je ona u više ili manje neposrednoj vezi sa tim gradovima. I ono što je ušlo u vrtlog svjetske historije, kao što je to Šuffaj^a prikazivao, sve su to ti dalmatinski gradovi. A unutrašnji razvoj je išao posebno. To mi naravno ne možemo pustiti.

ŠIDAK: Vrlo dobro, onda je u redu.

KOSTREŃČIĆ: Vrlo interesantno je i to da je Koloman morao te gradove osvajati. Ali on neće da samo sebi stvara neprijatelje, nego želi da to budu njegove baze.

BIĆANIĆ: A zašto?

KOSTREŃČIĆ: To vi meni recite.

BIĆANIĆ: Ja smatram da je osnovna misao prof. Kostrenčića u tome, da su gradovi bili onaj dinamički momenat, koji je donosio promjene i progres u tu hrvatsku sredinu, da je u tome bila velika uloga gradova. Ne bih se složio da je u tome najvažniji odnos između gradova i okoline, nego bih položio naročito veliku

a) Milan Šufflay

važnost na to da ti gradovi nemaju lokalni značaj, nego pomorski značaj u odnosu prema Raveni, a kasnije prema Veneciji.

Ja mislim da Kostrenčić ne insistira na riječi simbioza, jer se između grada i pozadine vodi teška borba. Meni se čini, da bi se ta koncepcija mogla da skrene na ovo: da mi ustvari treba da razlikujemo tri vrste odnosa prema tim gradovima.

Mene je zbunjivalo to, što se u čitavoj toj hrvatskoj historiji stalno vode dinastičke borbe. Utiču Franci i Bizant, miješa se papa i narodna crkva. Izgleda sve to kao neki kaos bratske nesloge i dinastičkih odnosa. Kad sam počeo da tu historiju analiziram prema klasnim odnosima, ja sam počeo tu da vidim jedno pravilo. Vjerojatno se sve to vršilo po jednom određenom principu koji je definiran klasnom pozicijom. Ja sam gledao čitav taj odnos kao sukob između vladara i plemenskih starješina, sukob između novog feudalnog društva, koje predstavlja vladar i starog društva t. j. ostataka rodovskog plemstva, društva kojeg predstavljaju plemenske starješine. Kad sam sa toga gledišta počeo analizirati, našao sam neka pravila. Pitao sam uz koga je Bizant, uz koga su Franci, uz koga je papa, uz koga su gradovi. I onda sam došao do ovog zaključka: uz vladara koji je za jačanje centralne vlasti stoje Bizant i dalmatinski gradovi, to je Trpimir, tog vladara ruše, nastaje borba. Ruše ga oni koji su protiv jake centralne vlasti, a to su rodovi. Uvijek kad ruše vladara oni su u savezu sa Neretljanima, a protiv njih je Bizant i Venecija. Uz njih je papa.

Čitav smisao te borbe između vladara i plemenskih starješina, vidi se naročito u odnosu prema gradovima. More je predmet velike trgovine, a taj predmet velike trgovine je ujedno i predmet velike pljačke. U početku postoji izrazito antiteza između gradova predstavnika pomorske trgovine i ovih Slavena koji pljačkaju brodove koji idu u gradove. S druge strane ti su gradovi bili, a to je za Veneciju glavni izvor njezine robe koju eksportira, a to su robovi, ti gradovi su predstavljali centrale iz kojih se ide u pozadinu i hvataju robovi. Takva se situacija razvija sve do Trpimira. Onda dolazi do danka koji Venecija plaća za slobodnu trgovinu. U tom momentu se Trpimir pretvara od glavnog pljačkaša u policajca koji čuva mir.

Kada je pitanje danka, onda ga treba posmatrati kao danak koji dobiva hrvatski vladar i od tada on ima interesa da održi mir i poredak, zato on drži sa gradovima, jer zato dobiva danak. Zato što dobiva danak on svojom vojskom sprječava drugim plemenskim poglavcima da pljačkaju brodove. Zato se oni protiv njega bune. Uvijek kad nastane dinastička promjena, bune se narodne starješine, a sa njima uvijek drže Neretljani.

ŠIDAK: To nema nikakove veze ni sa Venecijom ni sa Neretljanima.

BIĆANIĆ: Onda imate dalje, ta se čitava stvar pojačava. Vladar dobija novac i od gradova. 710 dukata plaćaju gradovi. A Dimitrije Zvonimir plaća papi svega 200

dukata. I sada je takva situacija da hrvatski vladari centralisti Trpimirovići stalno imaju savez sa Bizantom, a pomažu ih gradovi. To ide sve do kraja X. stoljeća.

Godine 992, kad Venecija značajno ojača, onda se javlja treća faza koja pokazuje drugu situaciju u kojoj se nalaze gradovi. Sada imate takovu situaciju da dalmatinski gradovi nisu više pod Bizantom, nego pod Venecijom, koja je toliko ojačala da traži monopol trgovine nad tim gradovima. I ti gradovi nemaju više svoju vlastitu trgovinu, nego moraju da se podvrgavaju Veneciji. Oni treba da plaćaju danak Veneciji. Oni se obavezuju Veneciji da neće više zvati Normane ovamo i da će slušati Veneciju. Kod tih gradova javlja se opozicija prema njihovom venecijanskom gospodaru koji traži monopol i ti gradovi sada paktiraju sa hrvatskim vladarima protiv Venecije. Sada ti gradovi vode sasvim drugu politiku prema Hrvatima. Sada se ti gradovi pomoću Hrvata žele osloboditi venecijanskog tutorstva, sada je Zvonimir za papu, a protiv Venecije. Ja mislim da se na taj način mogu protumačiti ove dvije faze koje djeluju i na dinastičku politiku u Hrvatskoj: Prva faza kad Hrvati pljačkaju trgovinu na moru. Druga, kad vladari čuvaju trgovinu na moru zajedno sa gradovima protiv plemenskih starješina koji pljačkaju, treća, kada Venecija traži monopolističku trgovinu na moru, a dalmatinski gradovi se tome opiru, a starješine plemenske sada više nisu pljačkaši, nego postaju trgovci. Upravo tih 40 prvaka Neretljana pokazuju da se tu momenat trgovine ojačao. Uostalom, oni koji su pljačkali, morali su tu opljačkanu robu i nekom prodavati. Interesantno je i to da se uvijek sa promjenom dinastije mijenja i prijestolnica. Oni koji ruše kraljeve centraliste, sele se u Knin, a kraljevi centralisti idu u Nin i Biograd.

ŠIDAK: Ja bih vas molio da mi pokažete na IX. stoljeću primjer ovih vaših pogleda.

BIĆANIĆ: Kad Branimir, Venecija i Franci sklapaju savez... Miroslava ruše rodovi... Suronja...

ŠIDAK: Ali to je ista dinastija.

BIĆANIĆ: Ali su dva brata. Čim se promijeni dinastija, nastaje pljačka.

ŠIDAK: Vi kažete Trpimirovići bježe u Bizant, ali to je bio jedan jedini Trpimirović u 300 godina. To nije tipično.

PROTEGA: Bićanić je htio podvući značaj trgovačkog puta i Jadranskog mora i značaj dalmatinskih gradova kao trgovačkog emporija.

BIĆANIĆ: Suština je u tome da se uvijek postavlja pitanje da li će se ta trgovina na moru smetati ili ne. To je smisao odnosa prema Veneciji i prema Bizantu, koji su zainteresirani samo na tome, koliku sigurnost imaju oni na moru. A hrvatska plemena odnosno ta decentralizirana lokalna plemena su zainteresirana da tu trgovinu smetaju. To ide i na internacionalno polje. Zbog toga razloga se u to miješaju i Arapi i Normani. Sve se okreće oko toga tko će kontrolirati plovidbu. Oni davaju danak hrvatskom vladaru da drži u šahu te svoje starješine.

NOVAK: Nije tačno da Venecija plaća danak samo hrvatskom vladaru, nego ga plaća i Neretljanima.

BIĆANIĆ: Da, ali kasnije i to neretljanskom vladaru.

NOVAK: Bićanić je kazao da oko godine 1000 Venecija uzima monopol trgovine u svoje ruke. Ako pogledamo čitav taj odnos između Venecije i dalmatinskih gradova, onda vidimo da ona njima naređuje tek 1412. godine da svu svoju trgovinu voze u Veneciju, a preko Venecije dalje. Onda nastaje strahovita borba.

BIĆANIĆ: Ali tu tendenciju Venecija pokazuje odmah.

NOVAK: Zato nema nikakvih dokumenata, da je Venecija monopolizirala trgovinu od godine 1000 pa dalje. Venecija uzima dalmatinske gradove u nekoliko navrata. Mi vidimo kako u to vrijeme ti gradovi itekako slobodno trguju. Meni nije poznato da je Zvonimir ratovao sa Venecijom, da je bio neki hrvatsko-mletački rat.

BIĆANIĆ: Interesantno je kako papa postavlja ninskog biskupa to jest pomaže narodnu crkvu. On pomaže u Hrvatskoj one elemente koji su protiv Bizanta.

ŠIDAK: Kako kada.

PROTEGA: Ja bih na kraju htio reći nešto u vezi sa pitanjem postanka hrvatske države. Šidak je konstatovao da su Hrvati došli na Jadran u režimu vojne demokracije. Vojna demokracija znači slabljenje rodovske organizacije, ali još ne njeno uništenje. Najedamput nalazimo državu na obalama Jadrana, koncem VIII. ili polovicom IX. vijeka.

Sada bih ja htio primijeniti na ovo klasičnu Lenjinovu definiciju o tome, šta je država i kako nastaje država. Lenjin kaže da država nastaje onda, kada i ukoliko klasne suprotnosti postaju nepomirljive. Pojavljuje se jedan naddruštveni element koji će pokušati da uvede klasni mir.

Mi vidimo nastanak hrvatske države na obalama Jadrana. Ja bih htio, polazeći sa te Lenjinove definicije, da se odgovori na pitanje, čiji je organ klasnog ugnjetavanja bila ta država. Tko je ugnjetavao, a tko je bio ugnjetavan? Koje su se klase do toga formirale. Spominju se i robovi za koje Barada tvrdi da su obrađivali imanja. Koje je klase hrvatska država ugnjetavala i čiji je klasni predstavnik ona bila?

Odgovorivši na ovo pitanje, mi bismo odgovorili, barem u glavnim linijama, na pitanje o klasnoj društvenoj strukturi hrvatske države u početku IX. stoljeća. Ako mi mogemo definirati klasne pozicije, onda ćemo indirektno doći do toga, kakva je bila ekonomska formacija te rudimentarne hrvatske države.

Mislim da smo svi saglasni u tome da je marksističko učenje o postanku države ispravno. Zato bih ja htio da drugovi odgovore na ovo pitanje, jer ćemo time riješiti masu kardinalnih problema.

Bićanić je pokušao na bazi klasne diferencijacije konstruirati na taj način, što je dao prevagu tom trgovačkom elementu. Zato ja nisam za to da se *a limine* odbaci ono što je on govorio. Zato sam ja i posljednji put postavio pitanje karaktera režima u dalmatinskim gradovima, kao i pitanje novca u toj rudimentarnoj hrvatskoj državi. Sve bi to bile indikacije da fiksiramo taj društveno-klasni poredak te države. Onda će nam možda postati jasnije i političke i administrativne institucije i karakter plemstva i ti Neretljani, koji još nisu živjeli u državi klasičnog oblika, a išli su preko mora da trguju, imali su mornaricu i novac. Ja se ne smatram kompetentnim za rješavanje tih problema, ali uz pomoć Lenjina ja mislim da bi ovo mogli da riješimo. Ja bih molio sve profesionalne historičare da pokušaju u tom svjetlu odgovoriti na ovo što sam sada u krupnim linijama nabacio.

BIĆANIĆ: Ovo što je Protega postavio, to je tačno. Mi moramo odrediti pitanje periodizacije. Ako mi pitanje periodizacije odradimo pravilno, t. j. kada jedna formacija prestaje a kada druga nastaje, mi smo onda dobili kičmu. Ovo je jedan prelazni period, period prelaza u feudalizam. Tu bi nama mnogo pomoglo to pitanje periodizacije: fiksiranje kronoloških perioda društvenih formacija. Time se rješava jedan niz problema. S jednom pojavom javljaju se i druge koje joj odgovaraju, a ako se ne javljaju, treba ispitati razloge zašto se ne javljaju. Poslije toga bi postali jasni mnogi detalji u kojima se mi sada gubimo.

PROTEGA: Dozvolite mi da podvučem Lenjinove riječi da državna konstrukcija nastaje kada klasne suprotnosti postaju nepomirljive.

ŠIDAK: (čita iz Grekova »Borba Rusije za izgradnju svoje države«) »Kada se radi o rodovskim odnosima i o njihovom vrlo sporom raspadanju, kada treba razotkriti momenat stvaranja klasa, historičari svih naroda nalaze se u teškom položaju ...«

»Kada su postali zemljoposjednici, na to pitanje ne može se dati tačan odgovor... Porijeklo prava vlasništva na zemlju ne može notirati nijedan historičar ma kojeg naroda... Jasno je samo da je to dug proces.«

U Beogradu se stalo na gledište da bi prvi period u feudalnoj formaciji bio do XII. stoljeća. A sve mi to obrađujemo kao jednu cjelinu. Zato se došlo do zaključka da je XII. stoljeće jedna važna granica. Dotle bi se moglo govoriti o onome što su sovjetski historičari nazvali dofeudalna država. Mi smo taj termin odbacili, ali nismo odbacili samu stvar.

Prema tome ja bih na pitanje koje je drug Protega postavio ovako odgovorio: Sa pravom je Juškov^a ovako konkretizirao dofeudalnu državu s obzirom na klasne odnose ... (čita) ... u dofeudalnoj državi klasa robovlasnika nije mogla učvrstiti svoju vlast jer nije bilo uslova za formiranje robovlasničkog društva i države ... »ali ni klasa feudalaca još nije bila u stanju da se pretvori u vladajuću klasu« ... »prema tome vlast je pripadala aristokraciji u koju ulaze predstavnici rodovskog plemstva...« ...«oštrica državne vlasti kao organa klasnog gospodarstva upravljena je protiv neposrednih slobodnih producenata, protiv zavisnoga seoskog stanovništva i protiv robova«.

Mislim da ovo vrijedi i za nas.

BIĆANIĆ: Slobodni producenti to je seoska općina.

ŠIDAK: Tako je! ... (čita dalje) ... »U toj zemljoposjedničkoj feudalnoj klasi gubi se malobrojna grupa robovlasnika jer i oni prelaze sada na eksploataciju zavisnih ljudi... Što se tiče političkog uređenja dofeudalne države ... »

Prema tome ja ne vidim nikakovu naročitu teškoću da mi na ovaj način obradimo našu povijest.

PROTEGA: Na bazi ovoga što kaže Juškov postaju nam jasnije ove društvene borbe koje su se kod nas manifestirale kao dinastičke borbe.

BABIĆ: Samo, rušenje dinastija nije borba rodovskog plemstva sa centralnom vlasti, jer mi vidimo da su Domagoj i Branimir odmah jaki vladari. Tu se radi o dva roda koja se otimaju za vlast.

ŠIDAK: Neretljanska oblast ne ulazi u sklop hrvatskih država vrlo dugo. Konstantin Porfirogenet konstatira da je granica Hrvata na Cetini...

PROTEGA: Ne smijemo zaboraviti donacionalni sistem jer i o tome treba pisati. Danas je nađena platforma koja ne protivrječi ni marksističkom gledanju ni

a) Serafim Vladimirovič Juškov

činjenicama. Slijedeći put mi bismo trebali nastaviti i preći u XII. i XIII. stoljeće, da odradimo barem osnovni karakter donacionalnog sistema, da li je to zapadno-evropski feudalizam ili je to neka devijacija.

ŠIDAK: Ja mislim da tome ne treba posvećivati neku naročitu diskusiju, ako uzmemo za bazu proizvodne odnose. Pravna devijacija nije za nas bitna. Kmet jednako mora da robuje i ovom i onom vlasniku. Mislim da nije potrebno da mi diskutujemo o tome, kakav je to pravni odnos, jer prof. Lanović polaže težište na to, da je to privatno-pravni a ne javno-pravni odnos.

PROTEGA: Ako se slažemo u tome, da je u obe forme eksploatacija ista, onda o tom ne treba diskutirati.

BIĆANIĆ: Tu imamo još i pitanje kada nastaje kod nas troljni sistem.

KOSTRENIĆ: To je jedna varijanta zapadnog feudalnog sistema. Ekonomski korijen je isti. Mi moramo imati u vidu ono što mi sada radimo, a to je udžbenik. Pitanje je da li to treba razrađivati u udžbeniku.

ŠIDAK: Ne znači da mi moramo u tom udžbeniku izlagati ekonomsku historiju, ali ono što nam je potrebno da ispravno shvatimo ostali razvoj, mi moramo da unesemo o ekonomskoj historiji. Ako bismo mogli konstatirati kada se kod nas uvodi troljni sistem, to bi bila dragocjena stvar. Ako želimo da govorimo o proizvodnim snagama, onda nisu robovi ili kmetovi jedine proizvodne snage. Pita se, koje su te druge snage i kako se one javljaju, a to je ono što mi najmanje znamo. Nešto je na tome radio Rački. Ja mislim da bi jedan ekonomski historičar imao krasan posao da uzme Račkog i da vidi što je on govorio o tim gospodarskim odnosima.

ŠIDAK: Ja bih predložio da slijedeći sastanak bude malo kasnije, da prof. Babić nešto skicira, tako da mi čujemo njegov koncept.

BABIĆ: Ja sam htio danas da pobilježim sve kontraverze, da uzmem teze odbacene, sumnjive i primljene, i da onda na idućem sastanku, ukoliko neće biti većih referata, postavim pitanja na koja bih želio da mi drugovi odgovore.

Predsj. PROTEGA zaključuje sastanak i idući zakazuje za srijedu u pola 9.

Treći nastavak diskusije historičara o problemima hrvatske historije do XII. vijeka održan u prostorijama Rektorata 5. travnja 1950.

Prisutni: Kostrenčić, Novak, Babić, Šidak, Bićanić, Horvat, Mandić

Predsjedatelj: Protega

Otvarajući sastanak predsjedatelj Protega ističe da bi danas imali da izlože svoja shvatanja Mandić, Horvat i Bićanić, i da Šidak završi svoje izlaganje. Skreće pažnju da je na prvom sastanku Babić postavio i pitanje karaktera i značenja tkzv. narodne crkve, pa ukoliko njega taj problem još interesira, moli prisutne da se izjasne i o toj stvari.

Šidak predlaže da se danas završi diskusija i da na kraju Babić iznese ono što njega naročito interesira, a zatim bi se mogla povesti diskusija o nekim specijalnim pitanjima, kao što je na primjer pitanje *secundo geniture* u Slavoniji i sl. Zato predlaže da najprije uzme riječ Horvat.

HORVAT: Ja bih se osvrnuo na neke detalje koje je postavio Babić u prvom razgovoru. Prije svega mi moramo znati da se država formira onda, kada nastanu nepomirljive klasne suprotnosti. Moramo znati koje su to klase koje postaju ugnjetачi i tko je ugnjetavan. Mi se tu stalno vrtimo oko problema kralja, dvora, velikaša, robova, kmetova, i oko karaktera tih robova. Izgleda da su onda ti robovi, ako se složimo sa stavom Barade, ta ugnjetena klasa. Onda bismo imali odmah dvije suprotne klase. Tako je postavio stvar i Petranović^a u prošlom stoljeću: da su poslije dolaska Slavena nastale dvije klase i to boljari i težaci. Mislim da to samo po sebi nije moglo biti razlog za postanak države. Robovlasnika i robova bilo je i u rimskoj državi. Da li je to bio razlog za postanak države, ako nije bilo još daljnje diferencijacije.

Mi se svi slažemo da su Hrvati došli u vojnoj demokraciji. Tada je već moralo postojati izvjesno diferencirano stanovništvo, a ta je diferencijacija vodila onda do daljeg diferenciranja. Teritorijalni momenat dovodi do raslojavanja rodovske zajednice. Mi ne smijemo pri tome zaboraviti da su Hrvati došli u jedan kraj gdje je već postojala crkva. Vraćam se na onu staru tradicionalnu postavku da je crkva splitska reorganizirana već u VII. vijeku. Mi vidimo da već 641. dolazi opat Martin da otkupljuje zarobljenike i da prenosi kosti mučenika. To je jedan historijski fakat izvan svake sumnje. Ako taj čovjek dolazi ovamo iz Rima, on onda ne nalazi neke divlje Slavena u neakvim rodovskim organizacijama, nego ima siguran emporij u dalmatinskim gradovima, preko kojih on vodi pregovore sa tim slavenkim vojničkim vođama i starješinama rodova koji su se tu naselili. On nosi kosti

a) Božidar Petranović

mučenika u Rim. On boravi u tim krajevima. Da je tu bila neka neorganizirana masa, ne bi ti njegovi pregovori mogli dovesti do uspjeha.

Što se tiče robova, slažem se sa Novakom da tu nije moglo biti ropstva u klasičnom smislu riječi.

PROTEGA: Neposredno pred dolazak Slavena ili poslije?

HORVAT: Niti neposredno pred dolazak niti poslije. Novak je rekao zadnji puta da je stanovništvo u Dalmaciji organizirano na principu kolonata. Ja bih se s tim složio i nadopunio da to nije samo čista analogija. Mi imamo oko 43 konstitucije rimskih careva koje se bave pitanjem kolonata. Imamo jednu iz g. 371. koja govori specijalno o kolonima u Iliriku. U toj konstituciji kaže se ... (čita latinski tekst). Nema sumnje da je u Iliriku organiziran kolonat, kao osnovna forma zemljoradnje i već 371. U toj konstituciji spominju se četiri naziva, od kojih, ako pogledamo sadržaj tih pojedinih institucija, vidimo da se položaj kolona sve više pogoršava i približava se položaju serva. I zato Rostovcev kaže da zapravo iz svega toga ostaje samo terminološka razlika, a u suštini da je to jedna forma eksploatacije zemljoradnika. Mi imamo tu konstitucije koje govore o uvađanju kolonata u Palestini, u Traciji i Iliriku. Prema tome u ovim krajevima glavni oblik zemljoradnje u ilirsko doba morao je biti kolonat. Da su servi potpuno slični kolonima, vidi se po tome, što kaže da su glavna dužnost kolona opere, a za serve opet kaže da se njihova eksploatacija sastoji u davanju radne snage. U Africi se kolonat sastojao u davanju jednog dijela priroda, a u Egiptu u davanju stalne sume priroda. U Egiptu je položaj kolona bio teži, jer je bilo mnogo stanovništva, a malo zemlje. U Africi i Ilirikumu je bilo bolje, jer je bilo malo pučanstva.

Prema tome kada naše isprave govore o *servima*, onda mislim da je najispravnije mišljenje Račkoga, koji to prevodi sa: neslobodno stanovništvo. Ta nesloboda može varirati u raznim stepenima. Nisu to *servi*, koji bi bili *res*, sa kojima gospodar može raditi što hoće, koje može i ubiti. Doktor Butković dolazi na to pitanje i kaže također da su seljaci na velikim imanjima bili robovi. Postavlja se sada pitanje načina kako su oni postali robovi. Da li radi dugova ili da roditelji dobrovoljno daju svoju djecu za robove. A kako će netko dragovoljno dati djecu za roba? I onda on kaže: zato što nemamo podataka kako se sa tim robovima postupalo, moramo uzeti analogiju rimskih robova, i prikazao je ropstvo iz I. stoljeća naše ere. To je nemoguća konstrukcija. Nju je iznio Butković u »Nastavnom vjesniku« 1912. godine, u jednoj studiji o gospodarskim prilikama u Hrvatskoj do XII. stoljeća.

Prema tome mi vidimo da se u mnogim našim ispravama govori o *servima* na nekoliko mjesta. Babić je prošlog puta natuknuo, da je bilo *serva* i pojedinaca i familija i tražio je objašnjenje. To vidimo i iz isprava. U novim selima govori se o

12 familija *serva*. Ja sam našao jedan dokumenat, jednu oporuku, gdje se razlikuju *servi* sa familijama i *servi et ancille*, s druge strane.

Teško je reći što se iza toga krije. Ali, ja mislim, da su *servi* sa familijama već koloni, a *servi* da se tome približavaju. Neka razlika je svakako morala postojati, kao što se to vidi iz oporuke Andrijine, godine 918. Tu vidimo manumisiju tih robova. Već je Rački zapazio da su bile dvije vrste manumisija. Prema tome su morale biti i dvije vrste tih robova. On kaže da je jedna manumisija *pro anima*, koja proizvodi učinak potpune manumisije, a druga je rimska manumisija, koja dobiva učinak nasljedstvom.

Iz tih dviju vrsta manusija ja vidim da je faktično bilo razlika u zemljoradničkim odnosima između te dvije vrste robova. Ali to je ipak sve daleko od toga da bi jedni bili robovi u rimskom smislu, a drugi u kasnijem smislu.

Dalje se je Babić osvrnuo i na dokumenat iz 1076, gdje Zvonimir potvrđuje Putalj. Kakvi su to robovi koji će kasnije postati *servi et ancille*, dobrovoljno se naselivši? Vidimo da nastaje više manje ta diferencijacija između *serva* i familije, i da se ta razlika kasnije gubi.

U toj ispravi iz 1076 kaže se da će nadbiskup imati vlast nad tim servima, i da ti *servi et ancille* imaju svoju pokretnu i nepokretnu imovinu. Naglašavam ovo »i nepokretnu imovinu«. Prema tome iz ove se isprave vidi da je u XI. stoljeću ovo ropstvo već sasvim izbrisano i da ne može biti govora o rimskom ropstvu, i da je taj razvoj počeo mnogo ranije, i da čistog *serva* nije moglo biti jer ga već nije bilo u doba rimske imperije u V. i VI. stoljeću.

BABIĆ: Iz isprave Petra Čerheta se vidi da je to bio njegov kućni rob.

HORVAT: To je vjerojatno.

BABIĆ: Ja bih također bio za to.

BIĆANIĆ: A što je sa venecijanskom trgovinom roblja?

HORVAT: To nisu zemljoradnički robovi, to nije stanovništvo. Ti su robovi ukradeni... ima jedan slučaj da se jedan tuži da su mu razbojnici sestru ukrali. To su takvi slučajevi. To nije struktura stanovništva, to je trgovina robljem.

ŠIDAK: Mi tražimo one proizvodne odnose, koji dominiraju, a naravno da se je takvo roblje koje se kupovalo i prodavalo lovilo.

BABIĆ: Važno je kakav će biti položaj toga kupljenog roba?

HORVAT: Ja držim da se on mora pretvoriti u kolona. Vidimo da su koloni u rimsko doba davali kuluk. Kasnije imamo pojavu da se govori o *vilanusima*. Taj *vilanus* u zapadnoj Evropi to je ... (čita) robovi i kmetovi u istoj zemlji se stapaju u kolonat.

PROTEGA: Znači, *vilanus* nije opći pojam za čovjeka koji živi na selu.

HORVAT: Ne nije. Petranović kaže: »nalazimo vilane posadnike, koji su bili isto što i *meropsi* u Dušanovom srpskom zakoniku. Dakle, imaju neka prava na zemlju. Tu se ubraja taj *vilanus*. Onda imate još i ovo ... (čita) tako da je na kraju krajeva, ako sve to razmotrimo, mislim da najviše pravo ima Rački, koji to stanovništvo naziva neslobodnim i diferencira među njima različite vrste neslobodnih ljudi koji se u XI. vijeku pretvaraju u kolona.

Imamo dalje jedan interesantan slučaj na strani 54. (čita) ... pa onda ovaj slučaj iz godine 1072. (čita) i t.d.

PROTEGA: A sada konkluzija iz toga na vrijeme o kome mi raspravljamo.

HORVAT: S jedne strane među proizvodnim odnosima toga doba imate kao podređeno stanovništvo, tu ugnjetenu klasu, t. j. te neslobodne i poluslobodne zemljoradnike, čiji se status stalno poboljšava u odnosu na rimsko ropstvo. Već tada rimski kolonat u Iliriku izgleda da je bio povoljniji nego u Egiptu. Rostovcev ističe da se kao porez plaća glavarina i zemljarina, po Dioklecijanovim reformama. Sada se ukida glavarina i ostat će samo zemljišni porez, ali na taj zemljišni porez izgleda da sada više nisu ti seljaci lično obvezani nego zemljište i oni zato bježe sa tog zemljišta i sada nastaje tendencija da se oni vežu za zemlju. To je iz godine 371. Valentinia.

Prema tome za one serve o kojima Barada govori da su radili na kraljevskim imanjima, to su bila ta lica koja su stajala u toj ekonomskoj zavisnosti.

HORVAT: Tako je! Sada je drugo pitanje *vis a vis* koga su oni bili u zavisnosti. Tko je taj vladajući sloj. Ja bih se složio sa tim da je to rodovsko plemstvo. Tu bi se složio sa Šidakom.

Ima još jedan argumenat, koji sam zaboravio napomenuti, da to nisu čisto robovski odnosi, a to je dokumenat iz koga se vidi da Andrija prior zna svakom robu, svakom djetetu ime. To onda nije više *res*. Samo je sada drugo pitanje što oni imaju slavenska imena i to već u IX. stoljeću. To su čisti Hrvati: Gola i Goretin.

BABIĆ: Teško je to utvrditi. Za nas bi bilo najvažnije pitanje odakle se oni regrutiraju.

BIĆANIĆ: To mogu biti Slaveni koji su iz Zahumlja dovučeni.

HORVAT: Miklošić^a je zaključivao da su to slavenska imena. Moje je mišljenje da je veliki broj među njima Slavena, ali opet ističem da to nisu čisti robovi, nego da je tu nastalo raspadanje rodovske zajednice, da je u rodu bila teška situacija i da je za neke možda bilo povoljnije da bježe iz roda. Ja sam našao jedan podatak koji potkrepljuje tvrdnju da kmetstvo tada nije bilo jedna nepovoljna nego jedna povoljna stvar. To sam našao kod Rostovceva, da su naime mali zemljoradnici dobrovoljno tražili zaštitu veleposjednika, koji im je pružao vojničku zaštitu ili zaštitu u pogledu poreza, i da je to bilo za njih povoljnije nego postati mali zemljoradnik.

NOVAK: Oni su bježali, naročito u III. i IV. stoljeću. Bježali su zbog toga da ne moraju biti *decurioni*. Ima puno tih bježanja. Na primjer država traži da jedan municipij dade toliko i toliko poreza. Toliko su ih mučili da taj porez nije bilo moguće skupiti. Onda su postojali *curatori* i *defensori*, koji su se na kraju spojili sa veleposjednicima protiv interesa cara.

PROTEGA: Meni se čini da je ovo jedna jaka indikacija da imamo već u IX. vijeku raspadanje rodovskog sistema.

BABIĆ: Mislim da je tu još jedan važan dokumenat, a to je bježanje od vojne službe na koju je rod kao takav bio obvezan.

HORVAT: Neki je razlog morao biti. U Rimu je bio porez. Kod nas to nije mogao biti. Kod nas je mogao biti jedan drugi razlog.

Drugo je pitanje uticaja rimskog prava na taj živalj. I pitanje slavenskog uticaja na rimsko pravo. Tradicije rimskog prava u dalmatinskim gradovima nisu bile prekinute. To jest, vulgarno rimsko pravo što znači da osnov toga prava nije bio *Codex Justinianum*, nego ono pravo koje je vladalo u praksi, a nije bilo fiksirano.

Prema tome na ovom teritoriju baš ta činjenica ispreplitanja rimskog prava, mora ukazivati i na jednu ekonomsku bazu, jer pravo je samo superstruktura koja nastaje na određenoj ekonomskoj bazi. Mi vidimo da taj kralj ili *dux* ima svoju kancelariju, a oni činovnici ili popovi koji tu kancelariju vode bez sumnje se drže osnova rimskog prava. Taj uticaj se vidi na vladajućoj klasi. Nema tragova za direktan uticaj rimskog prava na rodovsko uređenje u Hrvatskoj. Prvo, u hrvatskim krajevima nema oporuke, drugo, rimska isprava i pravni posao koji nastaje predajom isprave, dok opet slavenska isprava nema konstruktivnu snagu nego je dokazna isprava. Pravni posao ne nastaje ispravom. To je najjači utjecaj slavenski na rimsko pravo. Utjecaj klera i crkve u to vrijeme bez sumnje je bio jak. Na primjer

a) Franc Miklošić

sve one klauzule u našim ispravama da se žena ne preudaje, imaju svoje porijeklo u bizantskom kanonskom pravu. Imate u dokumentu broj 156 gdje se poziva na sv. Pavla kako je časno da se žena ne udaje drugi put. Zatim, sve ostavštine *pro anima* došle su ovamo pod uticajem crkve.

Najvažnije je oporučno pravo. Rimsko pravo ima imenovanje nasljednika. Do toga je dovelo individualno vlasništvo. U srednjem vijeku međutim najedamput nema imenovanja nasljednika ne samo kod nas nego ni u germanskim ni u langobardijskim oporukama, nego imate raspored. To seže vremenski do XIII. i XIV. stoljeća, kada se opet javlja *Heredus institutio* u našim krajevima. Onda se opet vraća na tekst Justinijanovog prava.

BIĆANIĆ: Ne bi li to značilo da se i u bazi nešto promijenilo, da je institucija privatnog vlasništva toliko ojačala.

ŠIDAK: To svakako.

HORVAT: Najprije nasljeđuje rod, a ako nema roda onda nasljedstvo putem rasporeda. Naš korčulanski statut u članu 41. govori o tome, da ako nema više oporuka, onda vrijedi prva oporuka a ne kasnija. To je slavensko shvaćanje prema kome je oporuka neopoziva. Nasuprot tome imamo rimsko načelo, koje se kasnije pobija, a po kome vrijedi najnovija oporuka.

PROTEGA: Da li se može iz ovih isprava koje su sada citirane zaključiti, koje su odredbe rimskog prava recipirane u ovom vremenu. To bi nas upućivalo na ekonomsku podlogu, naime da je postojala potreba te recepcije.

HORVAT: Možda odredba *penna dupli*, po kojoj kad netko prodaje zemljište tuđe, a onda se kasnije javi pravi vlasnik, pa mu se ta zemlja oduzima. To je u doba XI. stoljeća.

PROTEGA: To bi moglo značiti, da je u to doba promet nekretnina bio vrlo živ.

HORVAT: Dalje, imate otkupno pravo bliže rodbine kod prodaje zemlje. Ne bismo mogli reći da je to čisto slavenski institut, jer to postoji i u rimskom i u bizantskom pravu, a nemamo sačuvanih slavenskih oporuka do XII. stoljeća.

BIĆANIĆ: Sve su te oporuke iz gradova i zemlje oko gradova.

PROTEGA: Svakako sve to upućuje na raspadanje rodovske veze.

HORVAT: Svi vladari, njihovi pisari i svećenici, sve je to odgojeno na rimskom pravu.

BIĆANIĆ: Da li je ta institucija mogla dolaziti preko Langobarda?

HORVAT: Šufflay^a to jako potencira, ali mislim da je to pretjerano.

BIĆANIĆ: A franački utjecaj?

HORVAT: Po mom mišljenju to je više tradicija samih gradova, a onda tu je kler i crkva. Izuzev ako ćemo reći da su franački popovi pokrstili Hrvate. Onda imamo tu opata Martina, 941 kojega papa šalje ovamo.

BABIĆ: Kad se govori o krštenju, treba utvrditi odnose naših župana i knezova, prema vlasti koja je onda bila u dalmatinskim gradovima. Ako je taj odnos bio uređen, onda su popovi mogli da dolaze i da krste. Opat Martin može da dođe tek onda, ako su odnosi između tih gradova i Slavena uređeni. Zato mislim da je ispravno ono što kaže Barada, kada se bori protiv Šišićevog shvaćanja, da su Franci krstili.

HORVAT: Onaj natpis u Sućurcu je tako uvjerljiv.

BIĆANIĆ: Možda se tu radi o dvije stvari: jedamput o pokrštavanju, a drugi put o postavljanju crkvene organizacije. Budući da su Franci ovdje suvereni, budući da oni postavljaju u Sloveniji, a kasnije u Hrvatskoj biskupa, možda su oni tražili da crkvena vlast bude postavljena onako kao što je postavljena u njihovoj državi...

HORVAT: Ne smijemo tu ispustiti ulogu samostana. Mi tu benediktince vidimo vrlo rano. Vidimo ih u X. vijeku u svim našim gradovima. Bez sumnje moraju imati dobar teren na koji dolaze.

Babić je pitao šta je sa saborom na Duvanjskom polju. Tu bi mogao više reći Kostrenčić, naime da cijela ta konstrukcija Popa Dukljanina o tim saborima nije sasvim iz prsta isisana. Onda, imate tu još prvi put pozivanje na zakone u našim dokumentima godine 1091, a kasnije kod Kolomana u Trogirskoj diplomi. Kakvi su to zakoni, to ne znamo.

KOSTRENIĆ: *Lex* je vrlo širok pojam, znači i običajno pravo. Vjerojatno da pisanih zakona u to vrijeme nije bilo.

HORVAT: Premda Bogišić tvrdi da su Slaveni najranije od svih imali pisane zakone.

a) Milan Šufflay

BABIĆ: Svakako da je bila težnja vladajuće klase da recipira one zakone koje utvrđuju njihovu vlast. Nego, kako ćemo da riješimo pitanje slavenskih imena kod robova i da li su to Slaveni iz zaleđa.

ŠIDAK: Izraz familija iz 1042, da li to mora biti nešto različito od *serva*?

HORVAT: U rimskom pravu *familia* znači robove.

ŠIDAK: Onda mislim da mi tu hoćemo da razlikujemo nešto što ne treba razlikovati. Ova isprava spominje samo šest *serva* i četiri *ancille*, zatim 12 familija iz Novih sela i onda osam familija iz Batine vesi. Ja bih htio da istaknem da je to jedini put da se u ovoj knjizi upotrebljava izraz *familia*. Ali u dokumentu iz 852. ima jedan pripis. Tu imamo robove sa njihovim ženama. Da li ono »familiae« nije identično sa tim. Odnosno da se radi o oženjenom i neoženjenom robu, a ne o dva različita pojma.

BIĆANIĆ: To je vrlo važno. Nemoguće je voditi u to doba agrikulturu bez familije koja bi imala barem 10 do 12 članova. Ako bi to bili individualni članovi, onda bi mi morali pretpostaviti da agrikultura nije bila obrazovana u obliku kolonata nego da ju je vodio sam veleposjednik u svojoj režiji. Drugo, htio bih upozoriti da u feudalizmu uvijek kada se pravi popis da se ne vrši popis familijama, nego se samo kaže kolonus i tu se onda ubraja čitava familija. To se vidi i u našim urbarima. Spominje se samo glava obitelji.

BABIĆ: U dokumentima imate uvijek da se imenuje rob sa ženom i sa jednim ili dvoje djece.

BIĆANIĆ: Onda ne može da se bavi agrikulturom. Tehnika je takva, da mu treba najmanje šest volova za oranje i četiri muškarca.

ŠIDAK: Da vidimo kakova je onda bila tehnika rada, a kakova je sada. Da li mi možemo na osnovu onog materijala ustvrditi razvoj poljoprivrede. Mi znamo da se oni tada služe plugom.

PROTEGA: Pošto to za udžbenik nije od primarne važnosti, predlažem da preko toga pređemo.

ŠIDAK: Mislim da je to od primarne važnosti, kako se kod nas mijenja društvo u vezi sa promjenama u ekonomskoj podlozi. Da li mi možemo na osnovu materijala sa kojim raspoložemo utvrditi jedan razvoj u ekonomskoj podlozi? Ja sam već onda spomenuo uvođenje tropoljnog sistema, koji znači revoluciju u evropskom agraru. Ja nisam uspio da iz tih dokumenata nešto izvučem. Možemo li govoriti

do XI. stoljeća kod nas o troljnom sistemu barem u onim najnaprednijim krajevima. Ja bih pitanje ovako formulirao: Jesu li uopće tada te forme gospodarenja bile toliko različite od onih, koje danas naši mali seljaci primjenjuju.

BIĆANIĆ: One ostaju sve do polovice XVII. stoljeća veoma stabilne.

BABIĆ: Dozvolite da vam pročitam ovdje sa strane 180 ... (čita latinski tekst). Iz toga proizlazi da se kroz mnogo godina sijala pšenica, a onda dva puta vinograd.

PROTEGA: To ne može biti, jer je vinograd jedna dugoročna kultura. Možda između panjeva?

BABIĆ: Ne bih se složio. Ja mislim da je ovdje mnogo godina bila pšenica, a poslije toga vinograd dva puta za redom.

HORVAT: Da to nije možda dva reda vinove loze, a ne dva puta.

BABIĆ: Nikako, jer onda tu ne bi bilo *vinea*, jer *vinea* je vinograd.

MANDIĆ: Ja bih to ovako preveo: u kojima su kroz mnogo vremena sijali žitarice, a u dva reda čokota nasadili vinograde.

BABIĆ: To je latinski sasvim neprihvatljivo.

KOSTRENIĆ: Onda bi se moralo pretpostaviti da je *vites* t. j. da je pogrešno ušlo c umjesto t, pa bi značilo *vitibus*... Ali ja bih nešto drugo spomenuo. Bojim se, naime, da mi ne promašimo onu svrhu zbog koje smo se ovdje sastali. Ja ovo slušam i vidim samo ovo: Mi smo se ovdje sastali da pomognemo Babiću i samima sebi da bi došli do tog udžbenika. A ja se bojim, da ovo što mi ovdje raspravljamo malo može da koristi Babiću. Izvolite vi imati pred očima šta ćete vi iz toga moći da unesete u vašu knjigu. Mi moramo Babiću pružiti pomoć. Zato ja pitam Babića da nam kaže koliko on kani o ovome napisati. To moramo malo konkretizirati.

BABIĆ: Ja mislim oko 50 stranica.

KOSTRENIĆ: Zato se ja bojim da ovaj put kojim mi idemo nije pravi kolosijek. Šta mi imamo ovdje da damo? Da li mi imamo dati ovdje jednu ekonomsku historiju? Ne. Mi danas prikazujući društvene prilike idemo na ekonomski kolosijek. Prije svega govorimo o političkoj historiji, o ekonomskoj historiji, o kulturnoj historiji. Sve te historije će se jedamput stopiti u jednu cjelinu, a ekonomska baza će biti ono iz čega je sve to niklo. Da li se je i u raspravi o tom udžbeniku govorilo o onome, što bi se imalo zapravo prikazati.

PROTEGA: Pravo ima Kostrenčić kada kaže da ne smijemo ići suviše u detalje. Ali meni se čini da iz ovoga izlaganja do sada Babić može mnogo da izvuče, a to je društveno ekonomska struktura toga vremena.

KOSTRENIČIĆ: Ja usvajam da je to vrlo korisno, ali tu se nameće problem na problem i iz tih problema mi ne izlazimo napolje. Vidite, čim zađete u tekstove, da su oni apsolutno nepouzđani. Mi imamo svega jedan original, a sve je drugo prepis. Tu ima vrlo mnogo grešaka. I nema sumnje da je prijeka potreba da se ti dokumenti nanovo izdaju. Sada, na osnovu ovakvih tekstova, htjeti sve pokazati to je nemoguće. A sada je pred nama jedan sasvim konkretan zadatak.

PROTEGA: Mi smo prisiljeni da idemo u izvjesne detalje. Međutim iz tih detalja mi ćemo povući izvjesne konkluzije, koje će imati općenitiji karakter. Mi nemamo monografskih radova, a starija historiografska generacija nije se time bavila, barem ne u onom svjetlu kojim se mi danas bavimo... Riječ ima Mandić.

MANDIĆ: Dakako da izlaganje [s] obzirom na postojanje rodovskog uređenja kod Hrvata u počecima, trpi od osnovnog nedostatka, a to je što mi nemamo pouzdanih izvora, nemamo materijala da možemo sebi stvoriti predodžbu o tome, kako je faktično izgledalo društveno uređenje Hrvata kada su se doselili na Balkan. Moje je mišljenje da je bilo više seoba Slavena na Balkan. Jedna od tih seoba bilo je i doseljenje Hrvata. Historijski primjeri drugih naroda nam pokazuju da je u doba seobe nekog plemena ili saveza plemena u njima vladalo ono što mi zovemo vojna demokracija, to jest zadnji stepen razvitka prvobitne zajednice, kada se ona nalazi u raspadanju, gdje rodova kao društveno ekonomske jedinice više nema. I zato mislim da je skroz pogrešno, da se mi govoreći o pojedinim oblicima društvenog uređenja Hrvata služimo tehničkim terminom rod kao društveno ekonomskom jedinicom. Društveno ekonomska jedinica u ono vrijeme kad se Hrvati naseljavaju je zadruga. Mi imamo očinsko uređenje sa prevlašću muškaraca, a što se tiče ekonomskih odnosa imamo raslojavanje, imamo družinu kao štab profesionalnih vojnika. Osim toga već se vjerojatno razlikuju bogate i siromašnije porodice, s obzirom baš na činjenicu da družinici kao rukovodioci vojnih akcija imaju više mogućnosti da dođu do većih dijelova ratnog plijena.

A kada Hrvati stižu u Dalmaciju, onda u društvenim odnosima imademo slijedeću sliku: rodovsko je uređenje u stanju raspadanja. Na licu mjesta Hrvati nalaze jedno drugo rodovsko uređenje, koje je također, pretpostavljam, više manje u stanju raspadanja. To je društveno uređenje onih starosjedioca stočara, što je prof. Novak zadnji puta razložio i sa čime se ja slažem. Još nalaze i robovlasnički poredak, koji je također u stadiju raspadanja sa formacijom kolona. Prema tome to su te društvene suprotnosti koje karakteriziraju društvene odnose VIII. i IX.

vijeka, jer ti poredci u raspadanju dolaze u međusobni sukob u kome se razvijaju novi feudalni odnosi.

BIĆANIĆ: Koje su to suprotnosti?

MANDIĆ: To su specifični oblici društvenog uređenja Hrvata u raspadanju.

BIĆANIĆ: Tko se kome suprotstavlja?

MANDIĆ: Rodovsko uređenje Hrvata dolazi u sukob sa društvenim uređenjem dalmatinskih gradova... Imamo ovdje još jedan fakat, a to je sukob koji nastaje zbog dalmatinskih gradova. ... Tu onda dolazi do sukoba između hrvatskih starješina i Bizanta, a kasnije dolaze Mlečani, kao jedan novi elemenat koji razvija svoju trgovinu i kojima su također dalmatinski gradovi potrebni, kako bi se eksploatiralo njihovo zaleđe. Radi toga se ja ne bih potpuno složio sa teorijom Bićanića, koju je on izložio zadnji puta, naime da bi ova simbioza između dalmatinskih gradova i njihovog zaleđa bila neki sporedni faktor. Jedan od razloga ovih sukoba između hrvatskih starješina i Bizanta u prvom redu, a kasnije i Mletaka, sastoji se u težnji da se zavlada dalmatinskim gradovima, koji kako je to Bićanić ispravno istakao, vode trgovinu. Ali, opet sa stajališta ovih trgovačkih veza koje dalmatinski gradovi imaju u Jadranskom moru, ne smije se zapostaviti ovaj drugi elemenat povezanosti dalmatinskih gradova sa zaleđem, zbog toga što dalmatinski gradovi iz zaleđa crpe one stvari koje oni prodaju. Imamo primjer u odnosu između istarskih primorskih gradova i slavonskog zaleđa u Istri, gdje drvo koje je prije potrebno Veneciji dolazi na taj način što Slaveni krče šume, a gradovi kupuju drvo i prevoze to drvo u Veneciju. Ja mislim da je analogna činjenica postojala i u odnosima između dalmatinskih gradova i njihovog zaleđa, t. j. da su oni iz zaleđa dobivali robu koju su ranije prodavali.

I tako u sukobu tih suprotnosti stvara se jezgra hrvatske države, baš u zaleđu dalmatinskih gradova. Mi ne smijemo zaboraviti na činjenicu da u isto vrijeme ima drugih državotvornih pokušaja, da ih tako nazovem. Imamo Ljudevita Posavskog. Posavina se također organizira, a možda je već dobila i visoke državne oblike. Imamo također Neretljansku oblast, koja je samostalna i vodi ratove sa Mletcima i sklapa samostalan mirovni ugovor sa Mlečanima godine 1000 i tek godine 1000 postaje sastavni dio hrvatske države.

Sada se ja pitam, zašto je u zaleđu baš dalmatinskih gradova bio onaj koji je stvarao hrvatsku državu. To ja vidim samo u činjenici da su baš tamo bile najoštrije suprotnosti, baš u činjenici da su tu bile te suprotnosti nepomirljive i to radi odnosa između dalmatinskih gradova i njihovog zaleđa. To bih ja nazvao

unutrašnjom suprotnosti. Tu imamo i vanjske suprotnosti, t. j. borbu radi prevladavanja primorskim gradovima. I to je bio jedan momenat koji je utjecao.

PROTEGA: Radi se o tome, koji je esencijalan momenat u stvaranju države.

MANDIĆ: Sada bih specijalno prišao problemu 12 hrvatskih plemena. Interesantno je gdje su ta »plemena« bila teritorijalno smještena. Kad ih mi gledamo prema županijama, onda vidimo da u Lučkoj županiji koja obuhvata kotareve Zadar, Benkovac i Šibenik imamo Kačiće, Šubiće... (čita) ... u Sidraškoj županiji koja graniči sa Lučkom, to je Biograd na moru, tu su Gušići i jedan dio Mogorovića. A za ostala 4 plemena i to Svačiće... nemamo izvora, da ih opredijelimo teritorijalno, dok za Tugomeriće jedan sumnjivi izvor tvrdi da su mogli stanovati u Lučkoj županiji... Ali bez obzira na to, mi ovdje vidimo jednu interesantnu činjenicu, a ta je da je jedan tako veliki dio plemena morao biti smješten na jednoj dosta skućenoj teritoriji. To je već Račkoga navelo na misao da tu pojam plemena nema ono etnografsko značenje, koje mu mi dajemo, nego da tu mora biti nešto drugo. Račkome je to bilo potrebno da naglasi kako su Hrvati kada su se doselili u Dalmaciju bili jedno pleme u etnografskom smislu. Ne ulazim u ispravnost ove Račkijeve analize, ali mislim da je uputno da vidimo šta vele izvori.

PROTEGA: Da li ti to izlažeš objektivistički ili je to tvoje mišljenje?

MANDIĆ: To je moje mišljenje. Toma Arhiđakon u svom memorijalu gdje opisuje kako je došlo do *pacta conventa* veli: ... (čita) On se ovdje služi izrazom *tribus* za pleme, a kasnije kad nabraja pojedine delegate, najedamput se služi drugim izrazom, t. j. izrazom *genus*. Nešto kasnije kada govori o privilegijama koje je Koloman dao Hrvatima, on kaže ... (čita) i vidimo da sada najedamput upotrebljava izraz *generatio*. A taj *generatio* može se odnositi samo na *tribus*. Toma ne pravi nikakove razlike između imena *tribus* i *generatio*.

Ovo se u interpretaciji podudara sa drugim dokumentom, koji je inače dosta sumnjiv, a to je dokumenat broj 231. na strani 486. Tu ima dosta grešaka što je uostalom već istakao i Rački. Ali, evo jedne rečenice kojoj ja mislim da se može vjerovati ... (čita) Ovdje na prvom mjestu veli »genera croatorum«, a kasnije veli »generationes croatorum«. Ovdje vidimo da izjednačava *genus* sa generacijom, a prije smo vidjeli da izjednačava *tribus* sa *genus*. Iz toga ja mogu izvesti samo jedan zaključak, da su u XIII. vijeku *tribus*, *genus* i *generatio* po prilici sinonimi.

KOSTREŇČIĆ: I u kasnijim dokumentima tu nema nikakove razlike. Sve se brka.

MANDIĆ: Godine 1350. imamo dokumenat što ga je izdao ban Stjepan na saboru Hrvata u županiji Lučkoj, gdje plemićima Viverićima veli, da ne pripadaju *duodecim generatiorum croatorum*. Isto tako 1365. Elizabeta, majka kralja Ljudevita... isto tako u odgovoru zadarskog načelnika hrvatskom banu Mihajlu, govori se o *duodecim generatiorum*. Tako mi možemo utvrditi da se u XIV. vijeku ne govori o *tribus* nego o *generatio*.

Sada nastaje pitanje što je to *generatio*. Izvora nemamo, ali tu nam može pomoći Poljički statut. Poljički statut na više mjesta spominje bratstvo. U § 3 Poljičkog statuta čitamo ovo: ... (čita) U istom statutu u jednom rukopisu o kome govori Jagić čitamo ovo: ... (čita) Govori se dakle o bratstvu. To znači da samim Poljičanima nije bila jasna razlika između bratstva i plemena. Na jednom mjestu govori se o plemenu Dragašići. Mislim da se to može interpretirati samo u smislu bratstva.

KOSTRENIĆ: Da li praviš ti jednu oštriju razliku između toga što je pleme, a što je bratstvo?

MANDIĆ: Pleme ja shvaćam u etnografskom smislu.

BIĆANIĆ: Što to znači?

MANDIĆ: U tom smislu da se pleme sastoji od više bratstava ili više rodova odnosno zadruga. To karakterizira očinski poredak u prvobitnoj zajednici. Ja zastupam stanovište da Hrvati kada su se doselili da se oni vjerojatno zbog rasparčanosti teritorija nisu mogli naseliti u većim etnografskim skupinama, nego u manjim skupinama, koje su bile međusobno povezane krvnim srodstvom, a to nisu bile samo pojedine hiže nego bratstva. A više takovih bratstava ujedinilo bi se u teritorijalnu jedinicu, na čelu koje bi stajao župan. Ova se teza razlikuje od one ortodoksne teze da kod drugih Slavena mi imamo plemena i da se teritorij koji naseljava pleme zove župa, kojoj je na čelu župan, a više bratstava sačinjava pleme.

PROTEGA: Na dnu stoji zadruga, koja je ekonomska jedinica. Više zadruga je bratstvo, a više bratstava sačinjava župu. Je li tako?

MANDIĆ: Jest.

PROTEGA: A što je rod?

MANDIĆ: Rod je društvena ustanova koja više ne postoji. A prvobitni rod je bio u materinskom, a ne u očinskom uređenju.

PROTEGA: Dakle, rod je pojam iz matrijarhata.

MANDIĆ: Jasno. To imamo i kod drugih naroda. Imamo i kod Rimljana. Ali nigdje nemamo roda kao društveno-ekonomske jedinice koja proizvodi.

PROTEGA: To znači da rod ne spada nikako u patrijarhat, nego je pojam roda specifičan samo za matrijarhat.

MANDIĆ: Pitanje je previše kruto postavljeno. U formi roda moramo razlikovati dvije stvari. Prvo, rod kao društveno proizvodnu jedinicu, i onda je to ustanova matrijarhata. U patrijarhatu mi nemamo ustanove roda kao društveno-proizvodne jedinice. Kasnije [je] to samo jedna vanjska forma, koja je dobila novi sadržaj, a nema nikakvog višeg ekonomskog značenja.

BABIĆ: Kako se može održati ako nije povezan sa ekonomijom?

PROTEGA: Rekao si da je zadruga ekonomska jedinica. Dobro. A tko su zadrugari?

MANDIĆ: Po rodbinskom kriteriju. Po krvnoj vezi. Mi imamo to u Engelsu... (čita)

PROTEGA: Imamo dakle zadruge, bratstva i župe. Šta je zadruga?

MANDIĆ: Zadruga je rodbinsko-teritorijalna jedinica. Ona ima svoju zemlju koju obrađuje, ali postoje pašnjaci i šume, koji stoje na raspolaganje svima zadrugarima svih zadruga unutar istog bratstva. Više takovih jedinica sačinjava župu.

PROTEGA: Prema tome je župa administrativno-politički pojam.

MANDIĆ: Svakako. Nikako nije ekonomski.

PROTEGA: Šta je pleme? Kakovo je značenje plemena u odnosu na župu?

MANDIĆ: Kod Hrvata nema plemena. Kod drugih Slavena je drugačije.

KOSTRENČIĆ: A što bi uopće bilo pleme?

MANDIĆ: Kod Crnogoraca na primjer imamo pleme koje je sastavljeno od više bratstava.

ŠIDAK: Kod Crnogoraca je teško govoriti o krvnoj vezi. Tu je sve strpano u pleme.

PROTEGA: Prema tvom izlaganju Hrvati imaju jedan specifikum, a taj je u tome da ni materijalno ni administrativno ne postoji ime plemena.

MANDIĆ: Kako je to izgledalo kad su Hrvati došli, to ne znamo. Možda su imali plemena, ali možda je bratstvo bilo uvjetovano teritorijem, na koji su se naselili i koji nije omogućavao razvoj plemena.

PROTEGA: Da li su u zaleđu gradova postojala plemena?

MANDIĆ: Ne. Jer onih 12 hrvatskih plemena o kojima se govori, to su bratstva i to je vladajući sloj u hrvatskoj državi.

PROTEGA: Prema tome tih 12 plemena u stvari bi značilo 12 bratstava. A da li ova bratstva predstavljaju čitav sloj slobodnih ljudi, ili samo jedan tanki sloj hrvatskog društva? Jesu li oni reprezentirali čitavo slobodno stanovništvo u odnosu na Kolomana? Babić tvrdi kad je Koloman prodro da, poslije poraza na Gvozdu, nije mogao da pređe preko Krke. I sada ako mi pretpostavimo da tih 12 bratstava, kako ih ti nazivaš, obuhvataju sve slobodno stanovništvo Hrvatske, onda izlazimo na ono što smo zadnji puta utvrdili.

MANDIĆ: To je jedan dio tadašnjeg naroda u Hrvatskoj koji zbog onog svog povlaštenog teritorijalnog položaja u neposrednom zaleđu dalmatinskih gradova čini jezgru vladajuće klase u Hrvatskoj.

PROTEGA: To znači, oni ne predstavljaju slobodno stanovništvo od Krke do Cetine, nego su oni većinom u Lučkoj županiji.

MANDIĆ: Pored ovih povlaštenih 12 plemena, na temelju Poljičkog statuta smo došli do zaključka, da imamo i Didiće, a to su oni plemići koji eksploatiraju kmetove.

PROTEGA: Da li ovih 12 bratstava na teritoriju Lučke županije obuhvataju svo slobodno stanovništvo ili ima i drugih zadruga odnosno bratstava?

MANDIĆ: To se ne može utvrditi iz izvora. Moje je mišljenje da je bilo.

BIĆANIĆ: Koliko je vojnika vodio Koloman, a koliko je vojnika moglo dati ovih 12 bratstava?

ŠIDAK: Na to ne može nitko odgovoriti.

BIĆANIĆ: Može. Kada Koloman šalje po svoju ženu, onda šalje pet hiljada konjanika. Kako se tih 12 bratstava moglo suprotstaviti takovoj sili kao što je pet hiljada konjanika?

BABIĆ: Nisu se ni suprotstavili. On je došao do Biograda i odveo zaručnicu.

BIĆANIĆ: A zašto je pregovarao?

BABIĆ: On je sa njima pregovarao zbog dalmatinskih gradova, a ne zbog njihove snage.

BIĆANIĆ: Zašto je sa Venecijom dijelio gradove?

BABIĆ: Nije dijelio.

PROTEGA: Ako je vojna snaga Kolomanova bila takova prema vojnoj snazi 12 bratstava, onda bi on njih zgazio, a nagađanje predstavlja izvjesno koncediranje. On ipak preuzima neke obaveze na sebe.

BABIĆ: On im potvrđuje ono što su prije imali.

MANDIĆ: U Poljičkom statutu imademo jedan vrlo interesantan momenat, a to je da se Didići spominju isključivo i uvijek u kontradikciji sa vlastelom. A obe vrste su obuhvaćene u kategoriji plemenitih ljudi općine poljičke. Jedino oni imaju posjede i kmetove. Prema tome mi imamo dvostruko hrvatsko plemstvo i mi možemo pretpostaviti da je i u X. vijeku već postojala izvjesna diferencija između pripadnika 12 plemena koji su se razvijali u pravcu velike feudalne vlastele i plemstva koje se nalazilo još u zadrugama na teritoriju pojedinih županija. Poljički statut govori o plemenštinama.

HORVAT: To bi se slagalo i sa Butkovićem ... (čita)

MANDIĆ: A što se tiče paktiranja sa Kolomanom, odgovor možemo doznati isključivo utvrđivanjem ekonomskih činjenica onoga razdoblja, a tu je u prvom redu važna činjenica da dalmatinski gradovi u tom periodu više puta mijenjaju gospodara. Mi tamo imamo stalno ratove. Ti ratovi onemogućuju trgovinu, a 12 plemena su imala najviše interesa na toj trgovini. Zbog tih ratova se njihovo ekonomsko stanje pogoršalo i sada oni traže neki izlaz. Ja u tom vidim odgovor na pitanje zašto njihovo pregovaranje sa Kolomanom. To su velika vlastela koja se koriste trgovačkim vezama tih gradova. Nisu vidjeli drugog izlaza, nego povezivanje sa ugarskom državom. Prema tome oni su tu radili u svom vlastitom ekonomskom

interesu. Što se tiče župana, ja se potpuno slažem sa mišljenjem Šidaka koje je on izložio prošli put.

KOSTREŇČIĆ: Koje je to mišljenje?

MANDIĆ: Da župani prvobitno nisu kraljevi činovnici. Ja bih još napomenuo da mi imamo dokaza da su u Slavoniji u XIII. vijeku postojale manje županije i te su izričito spomenute ... (čita) Tu se ne radi o velikim županijama, nego o jednom plemenu *comitatusu*.

ŠIDAK: Eto baš taj *comitatus* daruje kralj u sredini XIII. stoljeća. To bi govorilo u prilog Baradinog mišljenja.

PROTEGA: Možeš li nam objasniti zašto nije bilo plemena u Hrvatskoj u IX. stoljeću?

MANDIĆ: Ja mislim da to objašnjenje traži odgovor na pitanje što mi obuhvaćamo pod pojmom Hrvati onda kada su se oni doselili u Dalmaciju. Da li je to bilo jedno pleme? Ako je to bilo jedno pleme sastavljeno od više bratstava, onda je sve jasno, jer se u toku stoljeća izgubila povezanost.

BABIĆ: Jesu li ti Hrvati koji dolaze u plemenima, jesu li oni na nekom višem stupnju razvoja od ostalih Slavena, jesu li oni pokorili ove druge Slavene ili su na jednakom stupnju kao i sva ostala plemena pa im je samo položaj u blizini dalmatinskih gradova omogućio da stvore državu? Da li oni eksploatiraju ostale zajednice van toga svoga užeg teritorija i koga oni eksploatiraju u samom okviru te župe? U početku ste rekli da pretpostavljate više seoba od kojih je jedna bila hrvatska. Sada nastaje pitanje u kakovom se odnosu nalaze sva ostala plemena, avarska, ilirsko-keltska i ostali Slaveni ... Da li onda u toj župi stanuju samo pripadnici tog jednog plemena ili stanuju i ostali Slaveni. Nisu li onda ti ostali Slaveni u nekom podređenom položaju. Nisu li onda ti Hrvati sloj slobodnih i kasnije plemenitih ljudi. Nije li to kao kočegi^a u Sloveniji. Slovenci su taj problem zaobišli.

Za mene je neobično važno pitanje, hoću li i ja to u tekstu zaobići, te seobe, te odnose Hrvata sa ostalim Slavenima i tu eksploataciju. U samom plemenu se među samim Hrvatima vrši diferencijacija. Zašto se ona vrši? Da li oni koga eksploatiraju, recimo svoje kmetove, kakav je odnos sa starosjediocima, u prvom redu sa Ilirima, a onda sa ostalim Slavenima. Jesu li ih oni apsorbirali ili su oni ostali vani pa su eksploatirani od čitavog bratstva ili od starješine bratstva.

a) Kosezi

Mislim da bi nam ovdje mogao dati analogiju crnogorski razvoj. Kod Crnogoraca imate da u isto vrijeme postoje dvije sasvim suprotne teze o postanku plemena. Jedni izvode plemena od jednog starješine, ali u isto vrijeme postoji i svijest o tome da su jedni došljaci a drugi starinci. U isto vrijeme dok se forsira teza da čitavo pleme ima jednog zajedničkog pretka, postoji i teza da je to pleme nastalo od osvajača i podjarmljenih, i sve do najnovijeg vremena oni starinci nisu smatrali ravnopravnima ove došljake. Oni prvi se nisu čak ni ženili sa ovim drugima, Nikogovićima.

ŠIDAK: Mijenja se i krsna slava.

BABIĆ: Ja mislim da smo mi pri stvaranju države zanemarili jedan momenat, a to je da čitav onaj rod iz kojeg potječe vladar u početku sudjeluje u eksploataciji ostalih. Ne vrši eksploataciju samo knez. Oni okolo brže postaju kmetovi, nego oni u samom rodu. Diferencijacija će brže ići kod onih okolo, jer će oni u rodu i sami sudjelovati u toj eksploataciji. Mene sada ovo interesuje: Vladari svakako jedan dio svoje moći izgrađuju i na toj pomoći koju im daje čitav njihov rod ili pleme. To ne isključuje eksploataciju, ali je ona drugačija. Može se zato naći podataka i analogija.

Tu imamo da odgovorimo na pitanje kakav je odnos tih Slavena koji dolaze ovamo prema čitavom ostalom stanovništvu. Vladar ima svoje posjede u Psetu i vjerojatno je da tamo i postavlja za župana nekoga iz tih rodova koji njega pomažu. U neposrednom zaleđu dalmatinskih gradova imademo slobodne ljude. Dakle, vladar je upućen na pomoć rodova. Tu bi se ja približio shvaćanju Barade da je župan negdje bio kraljev činovnik, a postepeno je počeo da otima posjede slobodnih ljudi. Za mene je najvažnije to pitanje.

Bićanić je htio da prikaže unutrašnje borbe u Hrvatskoj kao sukob rodovskog plemstva sa vladarem. Ali rod pripada također eksploatatorskoj klasi i rodovi imaju uglavnom iste interese kao i vladari. Tek onda kada centralna vlast ojača, kada počne stezati njih, onda može da dođe do tog unutrašnjeg sukoba.

BIĆANIĆ: Nemaju iste interese.

BABIĆ: Ali se ne sukobljavaju. Tu treba osjetiti naše specifičnosti, ono što pokušava Mandić da nam otkrije.

MANDIĆ: O tome da li je postojao sukob novo-došljaka Hrvata sa starosjediocima, nema izvora. Toma Arhiđakon veli ... (čita). Tu on izražava tendenciju da je postojalo stapanje rodovskog uređenja novo-došljaka i starosjedioaca.

BABIĆ: Kada bi vi to postavili vremenski i šta je uslovalo to stapanje recimo ostataka Ilira?

MANDIĆ: Ja mislim da to stapanje može biti u VII. i VIII. vijeku.

KOSTREŃIĆ: Jedno je jasno: počinje čim teritorij počne vršiti svoju funkciju, čim se stalno nasele.

ŠIDAK: Osim onih nomada koji se još uvijek kreću, koji se kasnije teritoriziraju.

KOSTREŃIĆ: Ja bih također postavio to pitanje župa i župana. Nema nikakove sumnje da je to faza vojne demokracije, zadnja faza prvobitne zajednice. Sada se postavlja pitanje šta je župan. Ja mislim da se to mora uzeti kao vojnička čast. Vjerojatno je ona avarskog porijekla kao i ban. Vjerojatno je da su se Slaveni doselili u toj vojnoj demokraciji na čelu sa županima, koji su bili vojni komandant. Zatim počne teritorij da vrši svoju funkciju, kada susjed postaje bliži od rodstvenika.

NOVAK: Tko je postavljao te komandante?

KOSTREŃIĆ: Lako moguće da ih je birala stara rodovska organizacija. Također je moguće da je onda vladar pojedine od tih župana dobijao na svoju stranu i da su ti župani dolazili u sve veće odnose sa kraljem. To je imalo za posljedicu daljnje raslojavanje. Zato mislim da bi bilo korisno da se govori o tim županima. Interesantno je to da kada dolazi Koloman njemu se ne suprotstavlja nikakova organizovana vlast za koju bi mi znali, nego neka nova organizacija, a to su ta plemena. A gdje su župani?

BIĆANIĆ: Gdje je ban?

KOSTREŃIĆ: Bana nema.

PROTEGA: Ne pojavljuje se ni pojam ni funkcija župana koji bi prema našim sadašnjim izlaganjima trebali da budu predstavnici državne organizacije.

ŠIDAK: Treba uzeti u obzir da se tu spominje *comes*. A Barada je to preveo sa: *župan*.

BABIĆ: Nije tako. *Comes* se javlja prvi put za Zvonimira. To je jedan predstavnik koji je više predstavnik vlasti nego svoga plemena, a izraz *župan* se upotrebljava tako da je on bio i predstavnik plemena i centralne vlasti. Kod Zvonimira *comes* je samo predstavnik centralne vlasti. Postavlja se sad pitanje zašto se on onda u *Qualiteru* zove *comes*?

MANDIĆ: Centralna vlast u Hrvatskoj poslije Dimitrija Zvonimira naglo pada, a onda prevladava plemenski uticaj.

BABIĆ: Zato bih ja očekivao da će u *Qualiteru* biti župan, a ne *comes*.

BIĆANIĆ: Ti *comes* su kraljevski činovnici. Oni uzimaju zemlju i počinju svoje županije pretvarati u svoje posjede. A od Kolomana traže da im to garantira. Ali, još uvijek se moraju oslanjati i na plemena. To su plemena koja su razdijeljena na svoje stare i na svoje nove posjede. To znači da su oni osvajali nove terene i trebaju konfirmaciju toga novog stanja.

PROTEGA: Ovo prevođenje *comesa* iz *Qualitera* u *župana*, da li bi se moglo prevesti sa: *prvak*.

KOSTRENIĆ: *Comes* je uopće naziv koji je vezan s mađarskom koncepcijom. Koloman govori o *comesima* koji su na čelu *comitata*. To je sve infiltracija mađarske nomenklature.

BIĆANIĆ: Barada kaže ovako: ... (čita) i prevodi to sa: *12 plemenskih starješina*.

ŠIDAK: Moramo voditi računa o tome da ovo nije suvremeni dokumenat. Zatim, da izraz *comes* ne dolazi tek sa Kolomanom i sa Mađarima. Taj se izraz kod nas prevodio najčešće sa riječju: *knez*. Godine 878 *comes* Branimir ... (čita) U stvari već od druge polovine IX. stoljeća pape nazivaju naše knezove *comesima*.

KOSTRENIĆ: *Comesa* imadete i u Franačkoj, to je grof. Ja bi htio reći pod kojim je utjecajem radio sastavljač toga memorijala. Je li to doista župan i kada se to može povezati sa plemenima.

BABIĆ: *Comes* je ovdje jedna ličnost koja je u određenom odnosu prema jednoj vlasti.

PROTEGA: Profesoru Kostreniću se čini čudno da se u odnosu na Kolomana ne pojavljuju funkcionari sa nazivom župana.

BIĆANIĆ: Može biti da su ti šefovi plemena ujedno i župani.

KOSTRENIĆ: Mi imamo u dalmatinskim gradovima priore. Međutim, općenito je prihvaćen naziv *comes*. U svakom slučaju nije toliko naglašena ta županska čast koliko plemenski sastav kod ovih 12 plemena.

ŠIDAK: Onda moramo biti na čistu i sa tim da li tih 12 *generationes* znači plemena u etnografskom smislu.

PROTEGA: Da li je Petar Svačić vladao od Cetine do Nina?

ŠIDAK: Čini se da je i dalje, jer se on u Gvozd u sukobljuje s Mađarima.

PROTEGA: Onda je on uglavnom imao teritoriju koju je imao Zvonimir i Stjepan II. Pet godina nakon njegove smrti pojavljuju se ta misteriozna plemena, koja po svojoj geografskoj teritoriji predstavljaju samo jedan dio stanovništva hrvatske države i jedan dio državnog aparata. Zato ja postavljam pitanje, da se odrede te političke snage koje se manifestiraju pod imenom tih 12 plemena.

BIĆANIĆ: (pokazuje kartu) Zašto se tuče na Gvozd? Zato što brani put u Dalmaciju.

KOSTRENIĆ: Mi smo se svi više manje složili da su tih 12 plemena bili uglavnom koncentrirani na Lučku županiju. A opet svako od tih plemena ima svoga *comesa*.

ŠIDAK: Klaić između ostaloga govori o Mogorovićima, i on kaže ovako: Mogorovići su bili prvotno oko Biograda, Sidraška župa, a zatim veli: Ako ne prije a to svakako odmah poslije provala Tatara u Hrvatsku, 1242. godine, preselio se i raširio se veliki dio plemena Mogorovići na sjever preko Velebita, u staru hrvatsku župu Liku, gdje je onda to pleme ostalo na okupu sve do provala Turaka. Kada dolaze Turci, onda ima tu masa puste zemlje. Ti krajevi se raseljuju. I onda dolazi sa Turcima novi živalj. Barada ima pravo ako na to upozorava. On konstatuje da najstariji podaci govore o ovih 12 *generationes* na jednom malom području Hrvatske. A kasnije se oni spominju po različitim krajevima, oko Cetine, u Livanjskoj župi i t. d. Sada nastavlja Klaić da je za kralja Bele IV. ... (čita) pleme Mogorovića u XV. stoljeću brojilo oko 3000 duša. Ja sada pitam da li to pleme ima onda etnografski karakter.

MANDIĆ: Ali tu ima još jedna stvar, a to je »premda se za sve izrijeckom ne kaže da su od toga plemena«. Prema tome su ti Mogorovići mogli uzeti sa sobom i druge. Što se tiče etnografskog karaktera tog plemena, možda ga ono ima u XV. stoljeću, ali je pitanje da li ga ima u XII. Mi možemo uzeti da pleme po prilici ima 2000 ljudi. Da li su prema tome tih 12 plemena mogli stanoviti na jednom tako uskom teritoriju?

ŠIDAK: To je jedan kraj gdje nema nikakvih prirodnih granica. Kako se tu može smjestiti 12 plemena? Zbog toga se ja slažem sa tim da to nisu bila plemena u etnografskom smislu nego da je to bio jedan plemićki sloj.

BIĆANIĆ: O tome nema sumnje.

ŠIDAK: Čitava naša dosadašnja historiografija je polazila sa tog stanovišta da se tu radi o jednom plemenskom sistemu. Ako mi prekidamo sa tim mi moramo biti na čistu šta ćemo staviti na mjesto toga.

BIĆANIĆ: Ako su to predstavnici plemena, ne znači to da su oni morali prekinuti sa svojim plemenima.

ŠIDAK: A gdje su plemena?

MANDIĆ: Tu dolazi u obzir *terrae patriomoniales*.

PROTEGA: To bi značilo da se hrvatska država poslije smrti Stjepana II. razdijelila u dva oštro odijeljena tabora. Jedan tabor bili bi tih 12 plemena u zaleđu Zadra, Biograda i Šibenika, a drugi tabor bi bio ono stanovništvo od Krke do Cetine. Tako bi se moglo objasniti zašto ovaj jedan tabor sklapa ugovor sa Kolomanom, a ovaj drugi tabor bio je tako razjedinjen da nije mogao da se tome suprotstavi.

BIĆANIĆ: Kao što je prvi put nastala hrvatska država u pozadini gradova, tako se po drugi put tih 12 plemena zgusnulo i nastupilo kao jedna cjelina i pravilo *pacta conventa*.

PROTEGA: Izgleda da su oni jedna, a Koloman druga ugovorna strana. Moglo bi se iz toga zaključiti da u prostoru između Krke i Cetine nisu stanovala tako jaka bratstva, da bi svoja imena mogla nametnuti historiji da ih ona zabilježi. Odatle bi mi mogli zaključiti da tih 12 plemena nisu predstavljali jednu određenu socijalnu kategoriju, nego sve one elemente koji su sačinjavali eksploatatorsku klasu u Hrvatskoj.

BIĆANIĆ: Zašto uvodimo termin *bratstvo*?

MANDIĆ: Mi moramo prije svega gledati koji je sadržaj i prema sadržaju dati ime.

BIĆANIĆ: To je jedna rodovska aristokracija, a nikako bratstvo. To su već feudalci, ali koji još nisu prekinuli sa rodnom.

PROTEGA: Tu izbija na površinu jedan nov elemenat, čiju prirodu treba mi tek da odredimo.

BIĆANIĆ: To je poznato u sociologiji. Svaka formacija ima dominantni elemenat, a sastavljena je iz mnogo slojeva. Kada se ukloni taj dominantni, kontrolni elemenat, onda se ostaci dižu u kontrolne pozicije. Da se kod tih 12 plemena radi o jednom feudalnom sloju, na to nas upućuje ne samo to što traže imunitet, i što traže potvrđivanje posjeda, nego i to što moraju imati i pravu vojničku snagu. Karakteristično je da za Tomislava imate demokratsku vojsku od 100.000 vojnika. Ovdje imate po plemenu 10 oklopnika. Isto toliko od prilike daju franački grofovi. A kada jedna društvena jedinica daje 10 oklopnika, onda je to već snaga, koja vojnički kontrolira one druge, i tu više nema govora o plemenskom odnosu. To nije više demokratska vojska nego aristokratska.

ŠIDAK: Ali ta aristokratska vojska postoji uz onu demokratsku pješadiju.

BIĆANIĆ: Kralj je zainteresiran na tih 10 oklopnika, a to je sila koja odgovara jednoj grofoviji a ne bratstvu.

PROTEGA: Ali to ne znači da svako pleme neće davati još i pješake.

ŠIDAK: O tim hiljadama bi se još dalo govoriti.

PROTEGA: Na primjeru Tugomirovića konstatirali smo da ih je krajem XV. stoljeća bilo 3500. Prema tome ako uzmemo svih 12 plemena zajedno i smjestimo ih na teritoriju Ličke [treba: Lučke] županije, mogli bismo reći da ih je onda tamo bilo oko 20.000. Šidak je posljednji put konstatirao da je kralj Petar predstavljao otpor rodovskog plemstva. A ovo drugo što je sada rečeno, upućuje na to da su ovih 12 bratstava ustvari ona ista politička snaga koja je nosila Petra.

ŠIDAK: Tako se mi domišljamo. Ali i mi nemamo tu na što da se oslonimo.

PROTEGA: Sada se postavlja pitanje političkog karaktera onog drugog tabora, kojega mi tu ne vidimo, a koji je postojao na prostoru između Krke i Cetine.

ŠIDAK: Mislim da je važno da konstatujemo da li se može primiti gledište Bićanića da tih 12 plemena stoje uz Zvonimira i Arpadoviće ili su u sukobu sa Zvonimirom. Ja tvrdim da nam izvori ne daju dovoljno materijala za Bićanićevu interpretaciju. Toma Arhiđakon opisuje situaciju ovako: Poslije smrti Zvonimira nastaje neka saradnja dalmatinskih gradova i nekih magnata među kojima izričito spominje nekoga Gušića, i Jelene udovice Zvonimirove. To je jedan tabor.

BIĆANIĆ: To ne smeta ništa, jedan Gušić može biti u tom taboru.

PROTEGA: Bićanić pretpostavlja da su iste snage stajale iza Petra i iza 12 plemena.

BIĆANIĆ: Da, snage koje su protiv jake kraljevske vlasti.

ŠIDAK: Nemoguće.

PROTEGA: Ako je tačno da iza Petra stoje snage rodovske koje su razlabavljene, ali još nisu uništene, i koje stvaraju takav ugovor koji je tipičan za ugovore između feudalaca, da li oni ne predstavljaju one druge protiv položene snage.

BIĆANIĆ: To nije sukob između feudalaca i rodova.

PROTEGA: Oni su predstavnici onog feudalizma koji u Hrvatskoj napreduje.

BIĆANIĆ: (čita) »Hrvati, čuvši za dolazak kraljev, skupiše svoju vojsku i spremiše se za bitku.«

PROTEGA: Meni se čini da je savršeno jasno da snage koje su stajale iza Petra nisu one iste društvene snage, koje sklapaju ugovor sa Kolomanom.

BABIĆ: Ne mora to biti tako jasno.

BIĆANIĆ: Ali, oni se spremaju na bitku sa Kolomanom. A gradovi idu pod Veneciju.

BABIĆ: Oni su već pod Venecijom.

PROTEGA: Čitava ova diskusija ima za bazu Baradinu tezu da su 12 plemena nastanjena na Lučkoj županiji. Mi smo pretpostavili da je to tačno. Zato su nastale naše kontradikcije u mišljenjima da li oni sklapaju ili ne sklapaju ugovor u ime čitave države. Jer, kada bi tih 12 plemena pokrivalo čitav hrvatski teritorij, onda bi otpalo sve ono što mi sada ovdje konstruiramo.

BIĆANIĆ: Ali Barada piše da su ta plemena bila rasuta po čitavoj Hrvatskoj.

ŠIDAK: Ali kada?

BABIĆ: Oni su se kasnije preselili pod okriljem mađarskih kraljeva.

ŠIDAK: Ja bih rekao ovo: Mi moramo da se što više oslanjamo na izvore. Na primjer, ako se konstatuje u jednoj ispravi da je 1263 jedan Mogorović dobio Počitelj, onda je to dokumenat. Kada postoje takovi dokumenti, onda mi imamo na što da se oslonimo rješavajući pitanje gdje je prvobitno bila baštinska zemlja tih Mogorovića. Onda možemo dalje zaključivati domišljanjem da je vjerojatno tako bilo i kod ostalih. Samo domišljanje ne može biti polazna točka. Mi imamo podatke za Gušice kako oni postaju gospodari Krbavske županije. Sve ono što mi znamo govori u prilog mišljenju da su prvobitne baštine tih 12 plemena bile u Lučkoj i Sidraškoj županiji na jednom malom, ali neobično važnom komadu hrvatske zemlje.

BIĆANIĆ: Ja to nisam nikada poricao, samo je pitanje, kako su daleko oni došli u XI. stoljeću.

ŠIDAK: Nije tek Koloman dao takvu darovnicu tim plemenima, nego se tu radi o starim pravima, koja Koloman potvrđuje. Tako imamo pred sobom jedan proces koji možemo da prebacimo u 11. stoljeće, dakle u vrijeme kad smo imali ovdje domaće vladare.

BIĆANIĆ: To i ja tvrdim.

ŠIDAK: Bićanić i danas zastupa mišljenje da uopće nema razloga smatrati godinu 1102. nekom granicom, nego da tu granicu treba postaviti negdje pod kraj XII. ili početak XIII. vijeka. Na to je Barada rekao da je to i njegovo mišljenje. I da zato on nije svršio sa 1102 godinom, nego da je išao od početka XIII. vijeka.

[S] Obzirom na pisanje udžbenika mislim da je vrlo važno, hoćemo li mi dati neko značenje toj promjeni, i smatrati je nekakvom granicom u nacionalnom razvoju hrvatskog naroda do dana današnjega ili ćemo smatrati da je to nešto nevažno i da se tu nije ništa naročito zbilo.

Ja bih ovako stvar postavio: Nema više hrvatske narodne države sa domaćom dinastijom. Ako se mi postavimo na gledište da izgradnja i razvijanje te hrvatske države znači jedan progres, jednu bazu za postanak hrvatskog naroda, onoga što mi danas jesmo, onda nesumnjivo znači nestanak takve države jedan vrlo važan politički fakat.

PROTEGA: Pravilno.

ŠIDAK: Ja se ne slažem sa takovim materijalističkim shvaćanjem historije da mi svaku promjenu moramo da svodimo na neki ekonomski fakat. Ja tvrdim da smo mi baš time što smo 1102 godine izgubili mogućnost da se razvijamo unutar jedne

izrazito hrvatske države sa domaćom dinastijom, da smo mi neobično mnogo izgubili sa obzirom na dalji razvoj, jer smo postali *appendix* jedne Hungarie.

Prema tome ja konstatiram da naš ulazak u okvir Hungarie koliko je god Hrvatska zadržala izvjesne atribute državne samostalnosti, ipak znači za nas jedan težak udarac, i da se u tom smislu mora pisati u udžbeniku.

BIĆANIĆ: Ja smatram da se ne može smatrati da god. 1102 znači jedan katastrofalan obrat koji onemogućuje razvoj hrvatske individualnost, nego smatram da se društveno-ekonomska struktura, osnovna društvena formacija u kojoj žive Hrvati, razvija i dalje, a god. 1102 se može objasniti sa unutarnjim razlozima razvoja te formacije.

Drugo što ja tvrdim jeste da je to događaj, koji je politički nesumnjivo vrlo važan, da su Hrvati prestali imati narodnu državu, da je to svakako događaj od veoma velike važnosti, ali da to nije događaj kojemu se može pridati katastrofalno značenje, koji negira egzistenciju daljnjeg razvoja hrvatske nacionalne individualnosti i zato mi taj događaj ne možemo tretirati kao što su ga tretirali stari jugoslavenski nacionalistički pisci, da to znači slom Hrvata.

PROTEGA: To nitko nije ni tvrdio.

BIĆANIĆ: Takovo je mišljenje postojalo u našoj javnosti. Ja kažem da je to vrlo važan događaj, ali da nije katastrofalan i da se i poslije toga događaja živi.

ŠIDAK: Da smo mi imali do dolaska Turaka svoje Nemanjiće, nema sumnje da bi naš razvitak imao druge forme, nego što ih je imao pod Arpadovićima, Anžuvincima i t.d. jer je centar njihove politike bio izvan Hrvatske. A da smo mi imali domaću dinastiju, mi bismo imali sasvim drugu situaciju.

PROTEGA: Mislim da je ovo što je rekao Šidak potpuno tačno i da je to klasično materijalističko objašnjenje te faze hrvatskog razvoja.

BIĆANIĆ: Ali ako vi izvršite klasnu analizu godine 1102, onda se tu može mnogo toga objasniti. Treba ispitati kakve klasne razloge ima taj politički događaj.

ŠIDAK: Daleko sam od toga da bih mogao dati neko stopostotno rješenje. Svi se mi ovdje pomalo osjećamo kao na ledu. Sada imamo neki podatak, a sada neku analogiju. Izvori su tako oskudni da se mi vrlo teško odlučujemo na stvaranje nekih zaključaka.

Ali ja bih ipak spomenuo te analogije. Nema sumnje da nam analogije mogu pomoći da nešto shvatimo. Ako mi u Engleskoj 1066. imamo takovu situaciju da izumire domaća anglosaska dinastija i da se preko Kanala javlja jedan normandijski

vojvoda, i dolazi uz blagoslov papin, da tamo sruši Harolda, onda ja tvrdim da ovih 30 godina nama dopušta da tu analogiju uzmemo u obzir.

Imao je pravo Mađar Josef Der^a, koji je rekao da mi našim pojmovima ne možemo shvatiti, šta se je zbivalo u mozgovima ne samo naroda nego i magnata iz XI. stoljeća. Prema tome, kada jedan normandijski vojvoda prelazi preko Kanala da stekne prijestolje, onda se isto tako može pretpostaviti da jedan Arpadović, kad je izumrla dinastija, dolazi kao rođak po ženi i nalazi pristalice. Ne mislim da je to nešto identično, ali da ne shvatimo ovaj naš razvoj ovdje, kao nešto izuzetno nego kao nešto sasvim obično u tadašnjem vremenu. Mislim da ne moramo za svaki ovakav događaj da odmah tražimo neku dubokoumnu klasnu analizu. To ne mora uvijek da bude. Radi se o tome da li ćemo mi iskonstruirati jednu klasnu analizu ili ćemo na osnovu materijala moći da dođemo do klasnih odnosa. Međutim, izvori nam ne daju mogućnost da postavimo klasnu analizu.

Zato bismo morali u udžbeniku da kažemo: čini se po svemu da je to bilo tako... Najteže je ustvari provoditi klasnu analizu u konkretnostima. Naše opće teorijsko shvaćanje to je samo naša dadilja koja pomaže da se nešto rodi. A iz čega ćemo mi izvući baš to konkretno ako nemamo podataka.

BIĆANIĆ: Zašto jedne dijelove toga izvora primate, a druge ne primate?

ŠIDAK: To je pitanje kritičke analize.

Predsjedatelj Prottega poziva druga Babića da postavi pitanja za koja smatra da ih još treba raspraviti.

BABIĆ: Mislim da bi trebalo da se sporazumimo po pitanju doseljenja, naime da li su bile dvije seobe ili jedna, odnosno o onome što je Mandić danas rekao da je tu bilo više seoba. Ako je bilo više seoba, a Hrvati sa Avarima su došli posljednji, onda je i početni stadij sasvim drugačiji. Da li se oni po nečem razlikuju i da li oni prema ostalim Slavenima i prema svom knezu imaju drugačije odnose ili ne. To bi bilo prvo.

Drugo, mi se uopće nismo dotakli jednog vrlo važnog pitanja, a to je odnos prema Bizantu. Mi smo ovdje prešli na teren druga Bićanića koji bi htio da objasni sve unutrašnjim razvojem.

BIĆANIĆ: To nije moj teren.

BABIĆ: Odnos prema Bizantu je neobično važan za jačanje centralne vlasti, jer Bizant hoće da ima jednog predstavnika, koji će njemu garantirati sigurnost granica. Da li je, onda, krajem VII. stoljeća sklopljen kakav ugovor između Bizanta

a) Josef Deér

i Hrvata. Da li se ono što Konstantin Porfirogenet priča za ugovor Hrvata i Srba sa carem Heraklijem, odnosi možda na kraj VII. stoljeća. Jer to bi upućivalo na onaj put opata Martina. I onda kao što Barada smatra, organizacija crkve koju je proveo Bizant iz svoga egzarhata ravenškog. Bez toga mi ne možemo dalje.

Dalje, položaj tog vladajućeg plemena, zavisi od dvije stvari: u kakovom su uređenju došli ovamo? Da li su se i kako su se nametnuli za gospodare ostalim Slavenima, da li samo osvojenjem ili ugovorom sa Bizantom? A onda tu dolazi i pitanje odnosa sa gradovima. Ako su ti odnosi uređeni, onda će tu biti trgovina, jače pokršćavanje, čitava diferencijacija ide mnogo brže.

Zatim, nismo još iscrpili pitanje tih 12 hrvatskih plemena, njihov odnos prema ostalim plemenima i njihov odnos prema vladaru. U vezi s onim što je spomenuo Mandić družinu i družinike mislim da nema nikakvih dokaza za to. Jesu li ta uža hrvatska plemena ovdje kao osvajačka u isto vrijeme i neposredna vojska toga kneza, dakle njegovi družinici, koji su zajedno s njim osvojili tu zemlju.

Mislim da bi bilo dobro da se vratimo i na pitanje kocega, koje su Slovenci sasvim obišli. Postavlja se pitanje da li ćemo i mi ostaviti van razmatranja pitanje doseljenja, da li ćemo ostaviti van razmatranja odnos prema Bizantu i njegovu ulogu u daljem diferenciranju i da li ćemo ostaviti van raspravljanja što je bilo tih 12 plemena za vrijeme hrvatske dinastije?

Zatim moramo učiniti nešto sa pitanjem slavenske službe. Ja bih volio da čujem mišljenje drugova o tome. Danas smo čuli mišljenje druga Horvata koji smatra da je ova crkvena organizacija provedena u VII. stoljeću. Meni se čini uvjerljivije ono što je Šišić iznio, da su Franci stvorili za Hrvatsku jednu novu crkvenu organizaciju, makar sa arhipresbiterom, ako ne sa biskupom. Ne čini mi se uvjerljivo da bi Franci dopustili da nadbiskupija u Splitu kupi desetinu sa hrvatskog teritorija. Oni podatci koji se nalaze u listini Mislava, gdje se vladar odriče desetine, ukazuju na to da je ta desetina postojala. Zato mi izgleda uvjerljivije da se tu radi o jednoj crkvenoj organizaciji.

Ono što je Barada napisao ne uvjerava me potpuno, ali protiv toga nemamo jakih argumenata, pa bih molio drugove da mi i tu pomognu.

Zatim dolazi pitanje rasporeda gradiva. Kod Slovenaca vidimo da su oni ekonomski i društveni razvoj postavili na kraju jednog perioda. Pošto je i ekonomski i kulturni i politički razvoj jedna cjelina, najbolje bi bilo kad bi se sve to moglo kao cjelina i prikazati. Međutim, tu su čisto metodološke zapreke i trebalo bi svaki čas iz jednog prelaziti na druge.

Sada se postavlja pitanje gdje treba govoriti o tom društvenom i ekonomskom razvoju. Ja smatram da bi bilo najbolje poslije seobe govoriti o odnosu prema starosjediocima, prema vlasti Bizanta i prema gradovima i pratiti to do dolaska Franaka, kada imamo podataka za državnu organizaciju.

Zatim mislim da bi trebalo prijeći na IX. stoljeće i prikazati političku historiju, a na kraju sa Mutimirom dati pregled ekonomsko-društvenog razvoja u IX. stoljeću.

Sada ćemo X. stoljeće za koje nemamo nikakvih dokumenata dati kao politički i kulturni razvoj, a kada dođemo do godine 1000 i budemo govorili o gubitku dalmatinskih gradova, početi kod Stjepana i govoriti o toj borbi za dalmatinske gradove i istaknuti njihovu važnost za ovako ojačalu Hrvatsku i dati onaj pregled Krešimira i Zvonimira. A na kraju dati i zaokruženu sliku razvoja u XI. stoljeću.

Tako sam ja zamislio. Sada molim drugove da mi kažu šta oni misle, gdje bi trebalo naći mjesto za to gradivo iz ekonomske i društvene problematike. Da li ovako kao što sam ja to sada izložio ili nekako drugačije.

HORVAT: To je problem sinhronističke i hronološke metode.

PROTEGA: Meni se čini da bi Babić mogao da stavi na papir svoje misli bez obzira na to da li mi danas završimo našu diskusiju ili ne. Također mi se čini da smo mi, usprkos toga što izgleda da imamo tu raznih kontraverza, ipak izvjesne stvari dovoljno objasnili da bi drug Babić mogao da se snađe. Zato bih ja predložio da Babić bez obzira na to da li ćemo mi danas svršiti počne pisati svoj tekst, a mi se u toku njegovog pisanja, ako ustreba, možemo sastati da mu pomognemo.

ŠIDAK: Mislim da bi ovo pitanje rasporeda gradiva mogli sada raspraviti. Mi treba da nastojimo da u prikazu toga razvoja damo po mogućnosti uvijek sve komponente historijskog razvoja, prema tome i ekonomske i društvene i kulturne, a ne samo političke. Naravno, tamo gdje je to moguće. Što idemo dalje u stoljeća, imat ćemo lakšu situaciju nego u ovim ranijim stoljećima. Ali baš [s] obzirom na to da naši dokumenti ne govore dovoljno sve do XI. stoljeća, o ekonomskom životu kod nas, neće Babić imati odakle da crpi te podatke. Držim da na osnovu one izvorne građe sa kojom raspolazemo ne možemo konstruirati jedan ekonomski razvoj do XI. stoljeća, jer toga materijala nema. Mi to možemo, samo analogijom i vraćanjem iz XI. stoljeća unatrag, ali nemamo dokumenata i ne možemo ništa tvrditi. Zato mislim da je pravilno ono što je na konferenciji u prosincu konstatirao drug Zihl^a. Mi moramo u historijskom prikazu uzeti u obzir ekonomski razvoj koliko god je to moguće da možemo objasniti taj razvoj, a na kraju dodati poglavlje o ekonomskim prilikama.

Tako su postupali i Slovenci, da mogu uklopiti ekonomski razvoj u opći prikaz. Ali, ipak su na kraju stavili poseban ekonomski razvoj, društveni razvoj i kulturni razvoj.

a) Boris Zihlerl

Mi ćemo dakako biti prisiljeni da do XII. stoljeća posebno prikazemo ekonomski razvoj, bez obzira na to što iz izvornog materijala ne vidimo dovoljno taj razvoj.

Zato ni Rački nije mogao drugačije postupati, nego uzeti tu materiju i onda dati sliku tih gospodarstvenih i imućstvenih odnosa onako kako to govore dokumenta XI. stoljeća.

U X. stoljeću nema ništa, a u IX. Mutimirova isprava. Prema tome ja mislim da bi doista morali tako postupati. Kada obrađujem XIV. i XV. stoljeće, ja to radim u vezi sa tekstom. Kada govorim o formiranju staleža i kmetova, kada ta klasa kmetova već dobiva izrazito staleško obilježje, onda ja čitav taj razvoj, kako se to zbiva, izlažem u općem pregledu hrvatske historije. Ali, nema sumnje da ćemo do XII. stoljeća morati uraditi ovakovu stvar u jednom posebnom poglavlju na kraju teksta, a koliko možemo dati čitav taj razvoj organski u njegovoj cjelovitosti.

PROTEGA: Tko će nam dati kulturno-umjetnički razvitak?

ŠIDAK: Prelog je to primio i on to radi.

PROTEGA: Ja bih prihvatio ovaj prijedlog Šidaka o načinu pisanja.

BIĆANIĆ: Ne slažem se.

(nastavak zapisnika kod Bogdanića)

**Nastavak diskusije historičara
o problemima hrvatske povijesti do XII. vijeka
održan u prostorijama Rektorata 10. IV. 1950.**

Prisutni: Kostrenčić, Protega, Novak, Babić, Bićanić, Horvat, Mandić i Šidak

Predsjedatelj dr. Protega otvarajući sastanak ističe da bi danas uglavnom trebalo riješiti ona pitanja, koja je direktno formulirao Babić, a to su: 1) da li je bilo jedno doseljenje ili više, 2) odnosi prema Bizantu, 3) način rasporeda gradiva u knjizi i 4) narodna crkva. Osim toga ukoliko bi netko htio može da reflektira na izvode Bićanića. Pošto smo čvrsto odlučili da danas svršimo, moli prisutne da budu konkretni i koncizni. Predlaže da najprije uzme riječ netko, tko želi da se osvrne na Bićanićeve izvode, a zatim odmah da se pređe na Babićeva pitanja.

ŠIDAK: Neću se zadržavati na cijeloj zamisli Bićanića, pošto bi to oduzelo mnogo vremena, nego ću se samo osvrnuti na one momente, koji bi došli u obzir za izradu konkretnog teksta. Pitanje obrade bosanske povijesti koje je također postavio Bićanić, ulazi u djelokrug rada druga Ante Babića, koji treba da prikaže srednjovjekovnu povijest Bosne. Međutim, ukoliko povijest Bosne ulazi u sklop hrvatske ili srpske historije, treba da bude zajedno obrađivana sa hrvatskom odnosno srpskom historijom. Zatim treba imati na umu i to da sve do u XII. stoljeće sjeverozapadna Bosna, t. j. cijelo Poverbasje, pripada hrvatskoj državi.

Što se tiče Ljudevita Posavskog, mislim da je pravilno u izvodima Bićanića da se to ne bi onako vulgarno prikazalo u našem udžbeniku, kao što se to obično radi u pučkoškolskim udžbenicima, naime da je to neka svjesna jugoslavenska koncepcija, da je to preteča neke narodne borbe, ali se ne bi složio sa onim što je Bićanić nastojao da izloži mišljenje druga Kardelja, a to je da je ustanak Ljudevita Posavskog imao za daljnji razvoj Slovenaca teške posljedice. »Posljedice toga ustanka bile su takove da je došlo do najvažnijih zapreka po razvitak slovenačkog naroda.«

Mislim da se ne bi trebalo upravljati ovakovom ocjenom prema ustanku uopće. Druga je stvar posljedice toga ustanka. Znači da je tu bilo vrlo mnogo objektivnih uzroka, koji su doveli do toga ustanka, a kakve su posljedice toga ustanka bile, to je drugo pitanje. To je bio ustanak protiv jedne tuđinske vlasti, koji na žalost nije uspio. Ono što se naročito ističe, da je Ljudevit Posavski imao uza se jedan dio srpskog naroda, to jest neka srpska plemena, to ja ne bih uopće tako formulirao, jer mi ni po čemu ne možemo zaključiti da su to bila neka srpska plemena.

Isto se tako ne bih mogao složiti sa formulacijom da Ljudevit Posavski vodi tu borbu protiv Franaka u interesu nekih rodovskih zajednica. Mi za to nemamo dovoljno podloga u izvornom materijalu, i ako pođemo sa gledišta da se tu radi o zametku države, čak i o pojavama države i državne vlasti, onda mislim da

pogotovo ne možemo govoriti o Ljudevitu Posavskom kao o nekom predstavniku tih rodovskih zajednica. Ali, to ništa ne mijenja na njegovom historijskom značenju. On isto tako može da zastupa i interese rodovskog plemstva, koje je tisućama niti povezano sa tim rodovskim zajednicama. Držim da ne bi to trebalo na ovaj način prikazivati u tekstu.

Bićanić je stavio kao okosnicu hrvatske historije ono pitanje glavnog pomorskog puta Evrope, koji vodi preko Jadranskog mora i da bi prema tome naročito značenje za naš historijski razvoj imala trgovina robljem.

BIĆANIĆ: Ne samo roblje. Roblje je roba koja se tu mogla dobiti.

ŠIDAK: Tu bi se moglo postaviti još i pitanje periodizacije. Ne bi se moglo reći da do polovine IX. stoljeća postoje stalni sukobi sa Bizantom i Venecijom. To je za nas vrlo važno pitanje u prikazu razvoja u udžbeniku. Jer, o nekim sukobima sa Bizantom nema ništa u vrelima; mi se moramo na vrela osloniti, a o tome nema ni traga sve do Trpimira, osim ako se ne uzima situacija 817. kada se zbog razgraničenja između Hrvatske pod vrhovnom vlašću Franaka i Dalmacije pod vlašću Bizanta vode još uvijek pregovori.

BIĆANIĆ: A borbe 642 god. kod Siponta?

ŠIDAK: Što se tiče Siponta, kod nas je prevladavalo mišljenje da se tu radilo o akciji na poticaj Bizanta protiv Langobarda.

BIĆANIĆ: Imate dva puta sukob kod Siponta. Godine 642 Sipont je još uporište Bizanta.

ŠIDAK: Nema ni govora o tome da je to bilo 642. Zatim, poslije te godine još samo se jedamput govori o tome, a to je opsada Siponta godine 926 od strane Mihajla Viševića.

BIĆANIĆ: Šišić misli da je to Tomislav.

ŠIDAK: To ne mijenja ništa na činjenici. Dosada se mislilo da je to Mihajlo Višević. Nema dokaza u vrelima, i po svemu onome što možemo da rekonstruiramo, to je da su naši odnosi prema Bizantu bili takovi da sukoba nije bilo sve do sredine IX. stoljeća, t. j. Trpimira. Za to imamo svjedočanstvo kod Gotšalka^a.

Što se tiče sukoba sa Venecijom, ja smatram potrebnim da dodemo do sinteze i osnovnih linija, ali tu moramo biti oprezni i kolikogod je to moguće da se držimo vrela kao jedne čvrste podloge. Praznine moramo da popunjavamo, ali što

a) Gottschalk

pouzdanije. Prema tome ne bih se mogao saglasiti sa tim da postoje konstantni sukobi sa Venecijom sve do u sredini IX. stoljeća, nego tek od polovice IX. stoljeća. Zapravo, onaj prvi podatak koji bi nas upućivao na neke veze sa Venecijom, bio bi iz 830. Prije toga nemamo ništa. Da je nešto bilo, prema onome kako Ivan Đakon stvari bilježi, sigurno bi nešto zapisao. Od one materije koja nam je ovdje sačuvana naročito kod Ivana Đakona vidimo da je on naročitu važnost polagao na IX. stoljeće i to 830 prvo ugovaranje mira sa Venecijom, godine 839 ugovor u Sv. Martinu Poljičkom, dakle Mislav, a uz Mislava se spominje i Družak, koji upravlja neretljanskim otocima. Onda godina 840 gdje se opet radi o jednom starješini Neretljana i ugovor sa Lotarom o zajedničkoj akciji protiv slavenskih napada. Taj ugovor nije uperen protiv Hrvata, koji se u isto to vrijeme nalaze pod vrhovnom vlašću Lotara. To je ono pitanje Neretvana, koje smo mi postavili. Bićanić može sa pravom da kaže; ako spomenici navode »*slave*«, znači li to uvijek Neretljane, a zar ne znači možda i Hrvate. Nema sumnje da mi sve do XIII. stoljeća imamo čitav niz podataka koji govore o Neretljanima kao gusarima. Pojam Neretljana postao je identičan sa pojmom gusara na Jadranskom moru. To su oni pravi pirati. To se može objasniti i time, što oni imaju u svojoj vlasti otoke Hvar, Brač, Korčulu, Mljet, a kako se po svemu čini i Vis. To su zgodna uporišta.

BIĆANIĆ: Rekli ste da ugovor ne može biti protiv Hrvata, jer su oni pod Lotarom. Ali može da bude protiv onih Hrvata koji pljačkaju, a ne protiv države. Ja sam na to položio težinu. Jer tu nije ratna mornarica koja ratuje, nego su to gusari.

BABIĆ: Tu bi Bićanić mogao imati pravo. To bi moglo da bude jer tu vjerojatno knez još nema tolike vlasti da može pojedince obuzdati. Šišić je na to gledao kao da se tu radi o sukobu dvije države, a tu se radi o gusarima, koji nisu organizovani u obliku države. Kasnije to imate u vezi sa Kačićem. Ako je bilo kasnije tako, moglo je pogotovo biti ranije.

ŠIDAK: To može biti. Ja želim da istaknem da se ne može stvar objasniti tako kao da se radi o gusarima sa hrvatske državne teritorije. Više navodi na misao da se radi tu o akciji Neretljana nego o podanicima hrvatskog vladara. To je važno zbog toga, jer ta [nedostaje dio teksta] policajnoj ulozi naših vladara navodi na to da baš podanici tih vladara pljačkaju te mletačke i ostale lađe, a onda hrvatski vladari preuzimaju dužnost da te plemenske starješine koji se bave gusarenjem drže na uzdi i garantiraju slobodu trgovine.

Ali, ako mi težište položimo na Neretljane, onda je to van neposrednog područja tog vladara, jer Neretljani nisu u sklopu hrvatske države. I ne bih se mogao složiti da oni ulaze u sklop hrvatske države oko 1020, kako je to tvrdio Šišić. On to nije izričito ni tvrdio. To mišljenje u svoje vrijeme je pobijao i Novak, a kasnije

i Barada, tako da ja mislim da više vjerojatnosti ima za sobom mišljenje da je ta oblast neretljanska sve do u XI. stoljeće zadržala svoju samostalnost. Možda ne uvijek. Svakako do XI. stoljeća ta oblast Neretljana ne podleži hrvatskom vladaru. To je važno pitanje.

Zatim mi možemo pretpostaviti da su Mlečani kod nas već od početka IX. stoljeća trgovali robljem, koje su hvatali možda ti građani u gradovima, a onda to roblje prodavali Mlečanima. Ali ja bih morao opet da kažem, da Šišić to samo pretpostavlja, ali kad god o tome piše u svojoj velikoj povijesti, on ne može to da sa sigurnošću tvrdi, jamačno je tako i t.d. Osim toga on ističe, da se tu nije radilo samo o trgovini robljem, nego i o trgovini drvetom, a trgovina drvetom pretpostavlja sasvim drugačije odnose nego trgovina robljem. Može se pretpostaviti da građani Splita hvataju roblje i prodaju nekom drugome, ali sa drvima je druga stvar. Tko sječe to drvo? To već moraju da budu neki uređeni odnosi.

BABIĆ: Oni se iskrcaju i posijeku.

PROTEGA: Da li je to tako važno da se na tome toliko zadržavamo.

ŠIDAK: To je pitanje našeg odnosa sa Venecijom. U vezi sa tim, htio bih da istaknem da nijedan dokumenat koji nam je sačuvan, ne dokazuje da se kod nas hvatalo roblje. Mi to možemo pretpostaviti, ali ne možemo dokazati. Međutim, da su Neretljani napadali mletačke lađe, za to imamo mnogo dokaza. O tome su pisali Mlečani. To treba uzeti u obzir. Jasno je da se tu radi o međusobnoj pljački kako je rekao Bićanić.

Kada govorimo o policajnoj ulozi naših vladara, ja ne znam da li sam to pravilno shvatio, ali sam dobio utisak kao da Bićanić želi kazati da ti vladari onda služe tim drugim na trgovini zainteresiranim silama i za određenu novčanu odštetu obuzdavaju svoje vlastite podanike.

BIĆANIĆ: Izraz policaj je slobodan izraz. Stvar je u ovom: Svaka država koja je međunarodno-pravni subjekt i koja je u odnosu sa drugim državama, mora na svom teritoriju da suzbija takove pojave kao što su gusarenje i pljačkanje brodova. To spada u njenu nadležnost. Ne može hrvatski vladar biti u odnosu sa Venecijom, a pustiti da njegovi podanici pljačkaju njezine brodove. A fakat je da Mlečani i gradovi davaju cenzus za mirnu plovidbu. To jača vladara.

ŠIDAK: Prema tome ja bih volio da položim težište ne na ove međunarodne obveze naših vladara, nego da ti vladari u interesu hrvatske trgovine čuvaju more i da je u interesu hrvatske države pomorska trgovina kao što je i u interesu Bizanta i Mlečana. Dosada smo uvijek nekako prebacivali težište naše historije na neke odnose prema vani. Ja bih želio da težište prebacimo što je moguće više na unutra,

da vidimo što se unutra zbiva. Ako Konstantin Porfirogenet kaže da tu Hrvati trguju sve do Neretve i Venecije, onda to nije nastalo u polovini X. stoljeća, nego ranije. Nesumnjivo je da mi taj početak trgovine moramo da stavimo u IX. stoljeće, kada imamo formiranu državu. Tu mora da bude i jedan razvoj trgovine, a ne samo jedan razvoj proizvodnje. Prema tome, ako želimo da istaknemo ulogu hrvatskih vladara kao čuvara reda i mira na obali, onda moramo podvući da to nije bilo samo u interesu tih stranih sila nego da je to bilo i u interesu hrvatske države i hrvatske privrede, a da je vladar od toga imao najviše neposredne koristi, to je sasvim evidentno.

Onda imamo onu općenitu pojavu, a to je da kadgod barbari prelaze u kršćanstvo, uvijek se postavlja pitanje tog njihovog gusarstva i pljačke. Gusarstvo i pljačka, nema sumnje, to je jedna forma privređivanja, sticanja. Svakako je to jedna ekonomska pojava. Prema tome ako Venecija plaća taj uobičajeni danak, mi ne znamo ne samo kad ga plaća, prema Šišiću za vrijeme Branimira, a prema mišljenju Barade i za Trpimira...

BABIĆ: To bi bilo najprirodnije poslije Trpimirovog sukoba sa Venecijom, i onda nastaju pregovori.

ŠIDAK: Ali onda imate Domagoja.

BABIĆ: Ali to je druga porodica.

ŠIDAK: To ne znači ništa. Osnovni interesi mogu da ostanu isti. Faktično Venecija plaća danak, a hrvatski vladari pokoravaju Neretljane da osiguraju svoju nesmetanu trgovinu.

BIĆANIĆ: Ja nisam htio istaknuti da hrvatski vladari i Hrvati pljačkaju venecijanske brodove. Venecijanci da imaju mira od hrvatskih vladara, plaćaju im danak. Ja mislim da te Hrvate treba dijeliti u one Hrvate, koji su, na jednoj strani knez, i kojima je dužnost da čuvaju sigurnost plovidbe i na one Hrvate koji su gusari. Katkada se to poklapalo.

ŠIDAK: Što se tiče te trgovine robljem. Ne mogu ni zamisliti tu trgovinu, pogotovo ako pretpostavimo da bi građani primorskih gradova ulazili u hrvatsko zaleđe, hvatali tamo robove i prodavali ih Veneciji.

BIĆANIĆ: To lovljenje robova može da bude zajednički posao latinskih gradova i hrvatskih vladara. Fakat je da tu imate Arape koji pljačkaju i da je Pula glavno tržište robova za čitav onaj kraj.

ŠIDAK: To kaže Šišić, ali meni se čini da to nije Pula nego Apulia.

BIĆANIĆ: Nešto je tu sigurno bilo.

ŠIDAK: Ne smijemo se osloniti na to da su svi ti robovi sa naše obale. Jedan Francuz koji je o tom iznosio podatke, ... piše, da je veliki broj tih robova bio iz Bugarske i iz Bosne. Mislim da ne bismo smjeli upasti u pogrešku da ono što je najvažnije u ovom periodu razvoja svedemo na to roblje i osiguranje toga puta.

BIĆANIĆ: To je samo jedan komponenta u vezi sa tvrdnjom prof. Kostrenčića da je glavno u tim odnosima simbioza između dalmatinskih gradova i zaleđa.

ŠIDAK: Što se tiče Arapa, ne možemo reći da Arapi kroz čitavo IX. stoljeće pljačkaju na Jadranu. Prvi upad je bio 841 godine. Zatim 842 onda nastupa čitava dva decenija mir, do 866 kada oni opsjedaju Dubrovnik. Godine 871 pada Bari i Arapi gube bazu na Jadranu. Onda dolazi Kreta. Mislim da bi previše generalno shvatili stvar ako uzmemo da se stalno zalijeću ovamo sad Mlečani, sad Arapi i hvataju roblje. Mislim da se moramo čuvati uopćavanja tih pojava. Mislim da je to vrlo važno za tekst, a to je u smislu mišljenja koje zastupa i Kostrenčić.

Zatim, Bićanić je rekao »hrvatski vladari do X. stoljeća su izolirani od gradova«. Kako to treba shvatiti? Ja bih to shvatio do Tomislava.

BIĆANIĆ: Izolirani, znači, ne traže gradove za sebe.

ŠIDAK: To je onda nešto sasvim drugo. Svakako bi trebalo istaknuti da već od prve polovine IX. stoljeća postoje najrazličitije veze između naših vladara i primorskih gradova. Mislim da to treba naročito podcrtati.

U vezi sa tim, možemo postaviti i pitanje crkvenih odnosa. To pitanje nismo dosad raspravljali, a i o tom treba nešto da se kaže. Ja držim da mišljenje Baradino ima za sebe neuporedivo više nego mišljenje Šišićevo, koje je on iznio 1925 godine. Šišić je u svoje vrijeme štampao pregled hrvatske povijesti u izdanju Kuglia. A taj je išao do 1790 godine, i više ga nije nastavio. Poslije je Šišić zajedno sa Baradom priređivao II. izdanje. To je bilo neposredno neposredno pred rat ili za vrijeme rata taj se materijal nalazi u Matici, ja sam ga dobio 1945. Jedan veliki dio teksta sve do kraja XII. stoljeća Šišić je sam mijenjao i nadopunjavao, a ono dalje je radio Barada, nekoliko stoljeća, i onda prestao. Zanimljivo je tu da je Šišić u mnogom pogledu mijenjao svoje dotadašnje mišljenje i pristao uz mišljenje Barade. Već prije je to uradio sa Slavcem. U pitanju crkve on je pristao na mišljenje Barade i potpuno odbacio onu svoju franačku tezu. Također je pristao uz mišljenje o posebnoj seobi Hrvata, a napustio ono starije mišljenje Račkog i Jagića, koje je

prije i on zastupao. Ima tu još nekih promjena. To naravno za nas ne mora da bude mjerodavno. Mogao je Šišić i pogriješiti, ali svakako je značajno da je Šišić na kraju svoga života ipak osjećao potrebu da ponekad korigira svoje mišljenje u prilog Baradinom. Što se tiče crkvenog razvoja, meni se čini da je mišljenje Barade tačno.

BIĆANIĆ: Kako onda objašnjavate onu podjelu države između Franaka i Bizanta 812 godine? To je čudno.

ŠIDAK: Ne bih rekao da je čudno, jer sva uporišta na moru ostaju u rukama Bizanta. Bizant je pomorska, a Franci su kontinentalna sila.

BIĆANIĆ: To su velevlasti koje se razgraničuju između hrvatske države i pomorskih gradova. Tu sam ja izveo da Bizantu nije bilo stalo do pozadine, nego do pomorskih uporišta, koja su mu potrebna za plovidbu.

ŠIDAK: Bizant nije imao čime da brani ono unutrašnje zemljište.

BIĆANIĆ: Nije ni htio.

BABIĆ: Borio se on za to.

BIĆANIĆ: Bizant je trebao te gradove, ali ne zbog pozadine.

ŠIDAK: Mislim da treba da budemo na čistu o pitanjima odnosa između Venecije i hrvatskih vladara. Mislim da je imao Novak imao pravo kada je ustvrdio da o nekoj trgovačkoj borbi u to vrijeme ne može biti govora. Jer, kasnije mi vidimo da Venecija nastoji da liberalno postupi sa tim gradovima baš zato da dobije ta uporišta na našoj obali, a ne da te gradove eksploatira. Naravno, ako se još uzme u obzir da onda kada se prvi put može govoriti o tim odnosima, da ti gradovi sami pozivaju dužda da ih zaštiti. Isto tako 1018 sami primorski gradovi pozivaju dužda u pomoć. To je opet vrijeme kada ih napadaju hrvatski vladari. Mislim da ne možemo govoriti o tome da bi tu još Venecija nastojala da trgovački ili ekonomski eksploatira te gradove, nego to je u interesu onog što ju je u IX. stoljeću najviše pokretalo, a to je da osigura miran put duž naše obale. Tek kasnije možemo u etapama tačno pratiti kako se ta autonomija tih primorskih općina sve više i više smanjuje, dok Venecija najzad ne uvodi svoj trgovački monopol.

Na pitanje predsjedatelja Protege da li se Bićanić slaže sa ovim gledištem, Bićanić ističe da je on govorio samo o kontroli morskoga puta, a to je samo jedna od mnogih pojava.

HORVAT misli da je Bićanić previše stavio težište razvoja na vanjsku situaciju.

BIĆANIĆ ponovno naglašava da je govorio samo o jednoj pojavi, a zatim veli: »Kostrenčić je ustvrdio da je razvoj čitave hrvatske države u Primorju i da se on najjasnije manifestira u odnosu između gradova i zaleđa. A ja sam došao sa kontrolom morskog puta, t. j. da se taj razvoj nadopuni sa onim vezama koje gradovi imaju u međunarodnoj trgovini. Time naravno nisam suzbijao teoriju prof. Kostrenčića.«

PROTEGA: Primamo sa zadovoljstvom da onda tu nemamo neku novu teoriju.

BIĆANIĆ: Kako prof. Šidak gleda na 1102?

PROTEGA: Prošli put je istaknuto da je gubitak nacionalne hrvatske države u izvjesnoj mjeri okrenuo tok hrvatske historije.

BIĆANIĆ: Ja sam postavio to pitanje jer su se o njemu historičari oprezno izjašnjavali. Neki smatraju da je to propast hrvatske države. Međutim, pravni historičari su dokazivali da to nije propast hrvatske države. Ako prihvatimo gledište da je hrvatska država propala 1102, onda ćemo se morati često puta mučiti na primjer da objasnimo kako to da na Jadranu nije bilo mađarske mornarice.

ŠIDAK: Meni se čini da tu ima pravo Barada sa svojim mišljenjem o pojavi slavonskog dukata pod kraj XII. stoljeća, koji tu pojavu povezuje sada uz poseban položaj tog teritorija, prema matici zemlji Arpadovića. Uz to još polažem težište na to da tu imamo razvoj staleških odnosa, staleških privilegija, staleških prava, pa ono plemstvo u dukatu postaje nosioc izvjesnih državnopravnih aspiracija.

BIĆANIĆ: Tu bi se radilo o Slavoniji. A u Hrvatskoj?

ŠIDAK: Dukat slavonski nije ograničen samo na Slavoniju.

BIĆANIĆ: Ja imam utisak da mi još nismo jasno odgovorili na pitanje šta je u stvari propalo 1102 godine.

PROTEGA: Onda nastavimo sa tim.

ŠIDAK: Barada je sam pristao u diskusiji u Beogradu da se to pitanje slavonskog dukata ne unosi u tekst; ja držim da bi trebali da ostanemo na onome na čemu smo dosada bili. Mi smo rekli da u onim pitanjima koja tek treba da budu obrađena ne unosimo ništa problematično, nego da ostanemo na onome što je dosada bilo uobičajeno. Tu se radi o nijansiranju. Jer ni Barada ni itko drugi ne poriče da je Hrvatska imala poseban položaj u sklopu ugarske države. Samo je pitanje kako je ona došla do toga položaja. Dobio sam prekjučer jedan rukopis o pitanju

položaja Zete u državi Nemanjića. Tu se raspravlja o čitavom tom srednjovjekovnom shvaćanju državnog ustrojstva, o odnosima jednog dijela prema centru. Ne možemo današnje mjerilo da primijenimo na te feudalne odnose. Mislim da ne treba na tome da se zadržavamo, nego da stanemo na gledište da su Hrvati za svoj kasniji razvoj mnogo izgubili time, što nisu imali svoj potpuni suverenitet.

BIĆANIĆ: Da li ćemo stati na stanovište kontinuiteta hrvatske države ili na stanovište prekida tog kontinuiteta?

ŠIDAK: Vlada više nije ovdje nego se nalazi u Ugarskoj. Vanjska politika je potpuno izmakla iz ruku Hrvata. Čim je jedamput centar van nas, mi više nismo potpuni subjekt nego smo svakako postali u velikoj mjeri objekt historijskog razvoja. Držim da se to dogodilo kod nas početkom XII. stoljeća.

NOVAK: Ja bi htio da upozorim na to da od momenta kada nestaje hrvatski vladar i kada se centar države prenosi na sjever, mi više nemamo državne mornarice. Mi imamo samo mornaricu pojedinih gradova i to vrlo malu. Mi vidimo kako Venecija 1327 uzima gradove jedan za drugim, a tamo nema ni jedne jedine lađe. Država koja je bila primorska postaje kontinentalna. Hrvatske državnost nestaje i nema je. Mi moramo samo u rukavicama to da kažemo i da ne povrijedimo narodno osjećanje, ali ipak da ne govorimo neistinu. Srbija u to vrijeme ima Dušana. Od onog momenta kada mi primamo Mađare za vladare, od tada kroz 150 godina nemamo hrvatskoga bana. Sve su to Mađari.

ŠIDAK: To je vrlo važno za pitanje suvereniteta.

NOVAK: Ja sam napisao jedan članak o hrvatskim primorskim banovima. Tek sa Šubićima dolaze Hrvati za banove. Prije toga ih nema.

Što se tiče one trgovine robljem, mislim da tu Bićanić polaže previše važnosti na tu trgovinu. Roblje u ono vrijeme nije više ono roblje koje služi u poljoprivredne svrhe. Od IX. stoljeća dalje svuda se tu formira feudalni sistem. Roblje sada više ne radi. Ne znam samo kako je s Langobardijom, jer to nisam proučavao.

ŠIDAK: Tamo najmanje jer je to jedno od područja u Evropi koje se najbrže razvija.

NOVAK: Kada se postavlja pitanje zašto se hvata roblje, onda treba istaknuti da se u prvom redu hvataju ženske i to za hareme, a muškaraca skoro i nema.

ŠIDAK: U stvari, djevojke i dječaci i to je sve vezano uz mladost.

NOVAK: Osim toga, tu se radi o malom broju, 30 do 40.

BIĆANIĆ: Ali se ipak ne može poreći da je roblje najvažniji eksportni artikal toga doba.

PROTEGA: Ako je tačno da se robovi od IX. vijeka dalje nisu upotrebljavali za obrađivanje zemlje, onda je jasno da se tu radilo o malom broju ljudi.

NOVAK: Bićanić ima pravo kada govori o važnosti toga trgovačkog puta. Tu važnost mi poznamo još iz neolita, od jantarske trgovine. Nema sumnje da je bilo važno držati te tačke na obalama. Zato je tu dolazio i Bizant i Venecija.

BIĆANIĆ: Zašto bi Neretljani bili glavni gusari, a ne i oni na sjeveru?

ŠIDAK: Zato što na otocima sjevernog Jadrana imate jaka romanska uporišta.

PROTEGA: Iz onoga što je rekao Novak da se banovi hrvatskog porijekla pojavljuju tek sa Šubićima i da hrvatska flota ne postoji, nego postoje flotice romanskih gradova, iz toga i iz izvjesnih primjedaba Šidaka, dalo bi se izvesti da je posebni državopravni položaj Hrvatske u okviru Hungarie nastao kasnije, a ne na osnovu *pacta conventa*.

NOVAK: To je potpuno tačno.

MANDIĆ: To bi značilo da su *pacta conventa* stvorena isključivo zato da se osigura lični interes jedne klase.

PROTEGA: Kada su se stvarali staleški odnosi u slavonskom dukatu, iz toga je, kao što je iznio Šidak, izrastao posebni državopravni položaj Hrvatske.

BIĆANIĆ: Po tradiciji se to povezuje sa *pacta conventa*.

BABIĆ: To je mišljenje koje je izrađeno kasnije. Kasnije je bilo potrebno utvrditi da [se] taj razvoj bazira na jednom dokumentu. To je običan slučaj da se jedan razvoj pokušava rastumačiti na osnovu jednog dokumenta.

PROTEGA: Ne znam da li Novak ima dovoljno uporišta u tome da se iz nepostojanja hrvatskih banova, hrvatske mornarice i t. d. može izvesti zaključak da hrvatskog suvereniteta nije bilo.

NOVAK: Nemoguće je govoriti u to vrijeme o hrvatskom suverenitetu.

PROTEGA: Ali državopravni kontinuitet može biti potisnut u drugi red, a zatim u drugoj konstelaciji ponovno izbija svom snagom.

MANDIĆ: Ako mi govorimo o suverenitetu, moramo postaviti pitanje u čijem se interesu ta javna vlast vrši. Mi znamo da je to u hrvatskoj državi bilo u interesu vladajuće klase. Poslije *pacta conventa* mi vidimo da se hrvatska vladajuća klasa u pravima i dužnostima potpuno identificira sa mađarskom vladajućom klasom. To je bio onaj cilj koji je hrvatska vladajuća klasa htjela postići 1102 godine. Prema tome mi ovdje nemamo jedne odvojene javne vlasti i nekih posebnih interesa hrvatske vladajuće klase od onih preko Drave. Budući da postoji jedinstvo interesa, jedinstvo vladajuće klase, postoji i jedinstvo javne vlasti u čitavoj ugarskoj državi. Tek kasnije, koncem XII. i u XIII. vijeku, kada se jače počinju afirmirati hrvatski velikaši, naročito Šubići, onda dolazi do tih diferenciranja u interesima i onda možemo govoriti o jednom procesu formiranja ovih jačih feudalnih jedinica.

BIĆANIĆ: Ali feudalna klasa Hrvatske se ne identificira potpuno sa Mađarskom, nego dobiva neka specifična prava koja mađarska feudalna klasa nema i koje hrvatska feudalna klasa ističe kao svoja specifična prava.

PROTEGA: U vezi sa političkim značenjem gubitka hrvatske državne samostalnosti, onako kako je Šidak postavio, koliko se ja sjećam, ti mađarski kraljevi, nakon ulaska Hrvata u Hungariju, svoj vanjsko-politički interes prenose od sjevera sve više na jug i jugozapad, a ponekad se dešava da se Arpadovići u borbama za svoje plemstvo oslanjaju na ove snage ispod Drave. Kako ćemo to dovesti u vezu sa tvrdnjom Šidaka da se centar države prenio na Dunav?

ŠIDAK: To u biti ne mijenja moju konstataciju. Čitavo XII. stoljeće nesumnjivo znači veliku zainteresovanost Arpadovića na istočnom dijelu Balkanskog poluostrva, a ne samo na zapadnom. Ako pređemo na XIII. stoljeće, na Anžuinca, onda se ne može reći gdje je dohvat interesa Anžuinaca. Oni vode univerzalnu evropsku politiku, pa su zainteresovani jako široko. U XV. stoljeću centralna Evropa potpuno apsorbira te vladare. Ali, ne može se poreći: 1) da je centar van nas, 2) sasvim je nesumnjivo da Arpadovići ne bi ni imali aspiracija na naš teritorij kada ne bi imali konkretan interes. Ali to još uvijek ne znači da se čitavo težište te nove politike ne vodi u interesu te nove vladajuće klase.

BIĆANIĆ: Da li se može iz toga izvesti ovaj zaključak: ako je centar vlasti bio na sjeveru, nije li uslijed toga omogućen drugi način formiranja feudalne klase u Hrvatskoj, pošto se ona nalazi na periferiji. Nije li uslijed toga hrvatsko plemstvo formirano manje pod utjecajem vladara?

BABIĆ: To svakako.

BIĆANIĆ: Nije li uslijed toga feudalna rascjepkanost u Hrvatskoj bila naročito jaka i da su baš za to u Hrvatskoj mogle da se razvijaju te feudalne dinastije i da vrše neku vrstu surogata vladarske vlasti?

ŠIDAK: Barada gleda na to samo sa našeg stanovišta. U stvari se tu radi o pojavama koje imaju šire značenje. Razvoj našeg feudalnog plemstva ide paralelno sa razvojem feudalnog plemstva u Ugarskoj. U Slovačkoj imade isto takav razvoj.

BABIĆ: One vlaške vojvodine prelaze okvire mađarske države.

ŠIDAK: U osnovnim linijama razvoj na čitavom tom terenu teče paralelno.

PROTEGA: Iz toga proizlazi da se ovaj specifikum hrvatski ne bazira na jednom pravnom dokumentu, t. j. na *pacta conventa*, nego na društvenim snagama, koje su bile više manje slične na čitavoj periferiji Ugarske.

BIĆANIĆ: Zato sam ja i postavio pitanje šta je propalo 1102 godine i koje su snage bile one koje su propale? Kako se promijenio odnos snaga? To treba detaljno analizirati.

ŠIDAK: Pravilno je da se ovako postavlja to pitanje, samo to pretpostavlja izvjesne činjenice koje bi trebale da nam služe kao konkretna podloga. Mi na primjer nismo na čistu, tu je i Barada promijenio svoje mišljenje i stao na gledište da je Slavonija do Gvozda bila okupirana do 1097, a ova južna od Gvozda kasnije, i prema tome odnosi ovih sjevernih zemalja prema centru treba da budu drugačiji nego južni. U stvari se Barada ovdje sa svojim mišljenjem približava mišljenju mađarskih historičara da je Slavonija bila mađarska već u prvoj polovici XI. stoljeća. Teško je odgovoriti na to sasvim precizno, isto tako teško je reći šta je poslije 1102 ostalo kao atribut državne vlasti u Hrvatskoj. Konstatirali smo da ban nije biran, nego je nametnut od kralja kao njegov namjesnik ovdje. Drugo je pitanje da li postoji kakav sabor. Mi kroz čitavo XII. stoljeće nemamo ni jednog dokaza da postoji. A isto tako nema ni sabora u Ugarskoj. I tamo se sabori pojavljuju tek pod kraj XIII. stoljeća kada i u Hrvatskoj.

PROTEGA: Iz toga slijedi da je sabor posljedica specifičnog razvoja, a ne posebnog hrvatskog državopravnog položaja.

ŠIDAK: To je u stvari razvoj staleške države, tek kada se formiraju klase koje su rezultat čitavog ovog razvoja, kada se one formiraju pravno kao staleži. U XIV.

stoljeću, kada se kod nas najzad formiraju staleži, sa tačno određenim pravima i dužnostima, mi imamo jedan stalež plemstva, bez obzira da li je to jedan magnat ili Turopoljac, jer kaže se »ista je plemićka sloboda koju svi uživaju«, onda postoji bez sumnje i stalež građana i stalež svećenika i kmetova.

BIĆANIĆ: I u staležu kmetova opet ima raznih nijansa.

ŠIDAK: Ali svi ti različiti slojevi zavisnih seljaka moraju da plaćaju određene danke na kojima postoji čitavo vojno ustrojstvo te staleške države. To je devetina. Svi su oni izjednačeni. Svi ti poreski tereti pali su isključivo na seljake, osim građana kojih ima malo.

PROTEGA: Kada bi primijenili modernu terminologiju, onda bismo mogli reći da postoji feudalna klasa, a unutar nje se raščlanjuju staleži, kao što recimo u buržoaziji imamo krupnu, srednju i malu buržoaziju. Da pokušamo sada fiksirati godinu 1102.

BIĆANIĆ: Godinu 1102 ne možemo izolirati nego je moramo staviti u čitav niz događaja. Ako je shvatimo kao događaj ne ispitujući šta joj je prethodilo i šta je dolazilo kasnije, nećemo dobiti pravu ocjenu. Zato treba da analiziramo koje su se osnovne sile ovdje borile, kakva je bila njihova pozicija do 1102 godine i poslije, i šta je od te Hrvatske konkretno ostalo. Možda te Hrvatske nema u izvorima, u državnom uređenju, ali je ima u političkim snagama koje su tu ostale. Jer, ne može se usporediti položaj Hrvatske tada sa položajem Srba pod Turcima. Ipak je razlika. Srpski, a možda i slovenački političari su skloni da ne shvate taj položaj Hrvatske.

PROTEGA: Ne smijemo izgubiti iz vida da mijenjanje granica, mijenjanje vrhovnog suvereniteta u ono doba nema isto značenje kao danas. Meni se čini da bi se mi mogli složiti u pogledu značenja 1102 sa onom interpretacijom, koju je iznio zadnji puta Šidak sa izvjesnim devijacijama koje su se sada formirale, ali da bježimo od one formulacije koju je iznio Novak, naime, da se potpuno gubi državni suverenitet.

KOSTRENCIĆ upozorava da kod upotrebe suvereniteta treba biti vrlo oprezan. Suverenitet je nastao tek kad je bila na pomolu država novoga tipa. Feudalna država je sasvim druga koncepcija. Zato se ovo pitanje nastavljanja hrvatske državnosti ne smije brkati sa pitanjem suvereniteta, jer je suverenitet jedna čisto buržoaska kategorija, koja ovdje ne ide. Mi moramo shvatiti tu državu u smislu onog vremena.

PROTEGA: Mi možemo kazati da je neposredna posljedica godine 1102 za Hrvatsku bila u tome da je centralna politička vlast prešla iz ruku neposrednih dotadašnjih vršilaca na jedan drugi faktor koji se nalazio izvan granica Hrvatske. Drugo, da se smjernice vanjsko-političke aktivnosti prebacuju izvan te teritorije i treće, ono što je konstatirao Novak, da te hrvatske zemlje nemaju više neku svoju vojnu snagu izvan snage pomorskih gradova.

BIĆANIĆ: Ali treba iznijeti i to, da uslijed toga što nije bilo dvora u Hrvatskoj, da se feudalna klasa u Hrvatskoj jače mogla razvijati nego što bi mogla da je tu bio kralj. Da su Mađari prenijeli centar svoje vlasti u Hrvatsku, onda bismo mi izgubili i etničku karakteristiku. Ali zato što smo bili na periferiji, mogla se je feudalna klasa jače razvijati.

PROTEGA: Ako mi gledamo sa današnje tačke gledišta, ako hoćemo da ocijenimo taj događaj retrospektivno sa gledišta formiranja hrvatskog naroda, onda se moramo zadržati na formulaciji Šidaka, naime, da smo mi imali naše Nemanjiće, da bi možebitni politički, ekonomski i društveni razvoj Hrvatske išao drugim putem, nego što je išao za to što smo bili dio jedne veće zajednice.

KOSTRENČIĆ: Želim da se opet malo vratim na pitanje suvereniteta. Uzmimo na primjer jednu malu sovjetsku republiku. U čemu je njezin suverenitet? Suverenitet nije nikada jedan apsolutan pojam nego relativan. Vjerojatno je da je Hrvatska u ovom savezu bila relativno sigurnija nego što bi bila inače. To postavljam kao jednu hipotezu.

BIĆANIĆ: (pita pokazujući jedan tekst iz knjige Babića): Da li mi možemo kazati da je Stjepan II. bio posljednji hrvatski kralj. Mislim da bi trebalo kazati posljednji kralj hrvatske narodne krvi.

HORVAT: Mislim da bi onom krunidbom mogli ipak malo ublažiti taj gubitak suvereniteta.

BABIĆ: Ta je partija i kod Šišića jako sumnjiva. On tu nema pravih argumenata.

ŠIDAK: Da li poslije Kolomana imamo sigurnih dokaza da se je još koji od vladara krunio.

KOSTRENČIĆ: Nije to važno. Glavno je da se je Koloman krunio.

PROTEGA: Da li je sigurno da se je Koloman krunio?

ŠIDAK: Prema onoj ispravi izgleda da jest.

NOVAK: S tim u vezi je vrlo važno pitanje odnosa između hrvatskih vladara i dalmatinskih gradova. Prema onome što je rečeno izgledalo bi da se taj proces može smatrati završenim za Zvonimira. Zvonimir se krunio i za kralja Dalmacije u Solinu. S tim u vezi trebalo bi rješavati i pitanje krunidbe Kolomana.

KOSTREŇČIĆ: Ja bih postavio pitanje da li se je hrvatska državnost sačuvala ili je ona propala? Mislim da stvar tako treba postaviti. Gdje dolazi do izražaja ta državnost?

ŠIDAK: Šta znači pojam državnosti?

KOSTREŇČIĆ: Tu se radi o osjetljivim formulacijama i treba vidjeti šta se iz toga dađe izvući. Nema spora da je ta državnost sačuvana i poslije XII. vijeka.

ŠIDAK: Uzmimo na primjer razliku u državopravnom položaju Hrvatske prema Ugarskoj i Bosne prema Ugarskoj. Bosna kasnije također dolazi pod vlast Arpadovića, ali Bosna ima atribute državnosti po tome što ona ima domaću dinastiju koja je nosilac suvereniteta, jer taj vladar ne dolazi za bana kao zastupnik kraljevske vlasti. U isto vrijeme dok postoje bosanski banovi, kao neposredna dinastija, u Hrvatskoj su banovi Mađari koji dolaze iz Mađarske. Znači da Bosna raspolaže sa više atributa državnosti nego Hrvatska.

KOSTREŇČIĆ: U feudalizmu se više puta dešava da je to sve bilo nominalno. I kralj kao vrhovni senior. Njegovi pojedini vazali su razvili državnost do tolike mjere da je ta državnost van svake sumnje, a u doba feudalne rascjepkanosti to dolazi do maksimuma. Zato tu ne treba inzistirati toliko na nekom pravnom temelju, koliko na pitanju stvarnosti.

BIĆANIĆ: Da li mađarski vladari vrše stvarnu vlast u Hrvatskoj i uolikoj mjeri?

ŠIDAK: Mi smo konstatirali da vrše.

BIĆANIĆ: Ali da li taj hrvatski ban ima vojsku koja nije ovisna od hrvatskih feudalaca?

KOSTREŇČIĆ: Više puta se ta državnost gubi.

NOVAK: Ako je taj akt fabriciran u XIII. stoljeću, a izgleda da jeste, onda su u njega unešene prilike XIII. stoljeća, a ne ranije.

KOSTREŇČIĆ: Ja zamišljam rješenje pitanja suvereniteta tako da se postavi pitanje šta zapravo znači ta državnost. Uzmite banove. Ban saziva sabor, on ga ne

saziva po ovlasti kraljevoj, nego iz svoje vlasti. Na primjer sabor 1273. Kontinuitet je bio tu. Onda, ban Stjepan daje privilegij Koprivnici za kraljevski slobodni grad. Banovi daju donacije u XIII. stoljeću. Ban daje kraljevske donacije.

ŠIDAK: Tu bi trebalo uzeti u obzir mišljenje Baradino o slavonskom dukatu. Jer, sve to dolazi u XIII. stoljeću. Taj *dux* Slavonije je član dinastije. On ima pravo da kuje novac, on dobija čitav niz atributa državne vlasti. Kad nema *dux*a, onda ban preuzima njegove funkcije. U XII. stoljeću imamo najmanje tih atributa.

PROTEGA: Ali, ako 100 godina poslije *pacta conventa* imamo bana odnosno *dux*a, koji ima te attribute, nije to moglo onog momenta iz zraka pasti.

ŠIDAK: Od Drave do mora to je sve jedan *ducatus*, koji kasnije dobija karakter *regnuma*. To izgleda u prvi čas čisto formalno, ovaj posebni državopravni položaj Hrvatske, a kasnije, kada se on razvije, nije to rezultat samo feudalnog razvoja, nego mi tu imamo i neke preduvjete, kao što je to slučaj u pojačanoj mjeri u Bosni, a na tim preduvjetima mogao se izgrađivati jedan novi državopravni subjekt. Ta buduća Hrvatska nije bila neka naknadna feudalna tvorevina. Slovačka nije mogla nikada da postigne onakav državopravni položaj, kao što ga je imala Hrvatska, makar je bila periferična, a bilo je i slovačko plemstvo. Uza sve to nije se dalo ništa posebnog stvoriti. Nema sumnje da tu postoje i tradicije.

KOSTRENČIĆ: Onda sa tog gledišta treba gledati i Šubiće.

ŠIDAK: Mi se u bitnom ne razlikujemo. Gubitak narodne dinastije nesumnjivo znači za naš daljnji razvoj jedan minus. Ali, ostaje još toliko preduslova za razvoj tog posebnog državopravnog položaja, da se u konkretnim prilikama, dakle u razvoju feudalne države, stvara taj državopravni subjekt, koji možemo nazvati Hrvatskom.

BIĆANIĆ: Hrvatska pod Mađarima i Srbija pod Turcima, to se ne može uspoređivati.

ŠIDAK: To je Ćorović. To su šovinisti.

BIĆANIĆ: Mi se moramo čuvati da ne padnemo u hrvatski šovinizam, ali da ne dopustimo da se i ove druge teze provuku. Ja mislim da je kontinuitet postojao. On ima svoje pozitivne i negativne strane. On je unio u hrvatsku narodnu svijest feudalni momenat koji je kod Hrvata jači nego kod drugih naroda Jugoslavije. To ide dugo. Moglo bi se reći, zadnji tragovi bili su braća Hrvatskog zmaja ili Društvo »Petra Zrinskog«.

PROTEGA: Iz svega izlazi da Hrvatska poslije *pacta conventa* nije bila tretirana sa strane centralne mađarske vlasti, kao osvojena ili priključena provincija. Sa dolaskom novih momenata, usred daljnjeg feudalnog razvoja, došlo je do jednog novog kvaliteta, koji se najprije zvao dukat, a onda *regnum*.

BIĆANIĆ citira jedan pasus iz Babićeve knjige i konstatira da je razvoj bio složeniji.

KOSTRENIĆ: Da li je itko u ono vrijeme sumnjao o tom da ta država ima svoje granice?

ŠIDAK: Od XIII. stoljeća pa dalje, vi nikad niste sigurni kamo spada Slavonija, od Požeške kotline. Ona se povezuje sa Bosnom, sa Banatom u Mađarskoj i sa Mačvom u Srbiji, a dalje od Požeške gore ni hrvatski sabor ni ban nemaju nikakve ingerencije. To je uslijed feudalne rascjepkanosti.

HORVAT: Ali to ne smeta da se može govoriti o teritoriju hrvatske države koji se nikad nije izgubio.

BABIĆ: Važno je, što se u toj Slavoniji smatra hrvatskim, dalje do Papuka ili do Drave ili do Gvozda.

ŠIDAK: Za Babića je važno kako će se on odnositi prema Baradinoj tezi o *secundo genituri* u Slavoniji. Ja sam odlučno protiv toga da se to unosi.

KOSTRENIĆ: To je bila Šuffajeva teza i na tome je on mnogo inzistirao.

ŠIDAK: On je na tome inzistirao na osnovu Krčelića. Međutim, meni se po svemu čini da je imao pravo Rački, koji kaže da je ta kronika Ivana Arhiđakona Goričkog falsifikat. Ja mislim da je Babić trebao najprije da ustanovi šta je sa tim tekstom. Humanistički historičari su mnogo izmišljali. Jedan humanist historičar smatra da je potpuno u redu da on izmisli čitave govore pojedinih historijskih lica. To je radio i Krčelić. Ja bih prema tome zaključio da mi ovo Baradino mišljenje ne prihvatimo kao jedno pitanje koje je već riješeno. Uostalom, u ovom cjelovitom prikazu hrvatske povijesti mi ga nužno i ne trebamo.

BABIĆ: A da li ćemo govoriti o onoj saradnji mađarskih vladara u borbi sa hrvatskim vladarima protiv Venecije?

ŠIDAK: I to nije tako važno.

BABIĆ: Ako odbacimo tu tezu onda čitav daljnji razvoj Slavonije dobija drugu boju. Ona se razvija u vezi sa Hrvatskom. Onda bi dukat bio čak i dokaz protiv onoga da je Slavonija bila u drugim odnosima nego Hrvatska. Nema nikakvog razloga da smatramo da je Slavonija bila od početka u drugim odnosima nego ostala Hrvatska. Jer, inače bi svakako Mađari od prvog početka drugačije postupali sa Slavonijom nego sa Hrvatskom, kad bi postojala koncepcija Baradina.

PROTEGA: Da predemo sada na pitanje narodne crkve.

ŠIDAK: Prije svega se postavlja pitanje da li mi uopće možemo govoriti o nekoj narodnoj crkvi kod Hrvata. Mislim da najprije moramo biti na čisto sa tim da li kod Hrvata postoji neka narodna crkva. Pojam narodne crkve ima određeno značenje i pod tim pojmom mi ne možemo misliti što hoćemo. Narodna crkva to bi značilo jedna autokefalna, autonomna crkva, takve crkve kod nas nije bilo. Prema tome, mi kod nas možemo samo govoriti o problemima unutar Katoličke crkve, a to je problem Ninske biskupije.

PROTEGA: Prema tome, ti si protiv upotrebe pojma narodne crkve?

ŠIDAK: Da. I to bih ja zaključio bez obzira na to da li se mi postavimo na ranije Šišićevo gledište odnosno najnovije Šišićevo gledište, u vezi sa posljednjim raskolom, kada su dalmatinski biskupi pristali uz Carigrad.

BABIĆ: Pitanje je da li se pojam narodne crkve u srednjem vijeku može uopće ovako postaviti.

ŠIDAK: To tvrdim bez obzira na to, kad je Ninska biskupija nastala, da li početkom polovine IX. stoljeća ili kasnije. Ali, ima jedna stvar koju mi moramo istaći, a to je pojava glagoljštva. Naravno, ne smijemo govoriti o slavenskoj liturgiji. Slavenske liturgije nema, ali postoji liturgija na slavenskom jeziku. To je velika razlika. Jer, liturgije se u crkvenoj historiji razlikuju po tome, što su to različiti obredi, a ono je jedan obred, ali na različitom jeziku. Crkva nije principijelno protiv toga da se liturgija služi na različitim jezicima. Zato bih ja govorio o glagoljstvu u toj crkvi, a ne bih govorio o slavenskoj liturgiji, jer slavenske liturgije nema. To je rimski obred na slavenskom jeziku.

BABIĆ: Dakle, crkva sa slavenskim obrednim jezikom.

ŠIDAK: Tako je. Jer, imate vizigotsku liturgiju, ali to je poseban obred. U srednjem vijeku ima mnoštvo tih obreda. Da se ta Ninska biskupija ne može nazvati narodnom crkvom, na to upućuje mnogo dokumenata. Da samo spomenem onog

Aldefredu, biskupa ninskog, koji čak nosi franačko ime. Mislim da su naročito važni materijal splitski saborski akti. U tim aktima nigdje nema dokaza da se uopće raspravljalo o pitanju glagoljice, o službi na slavenskom jeziku u crkvi. Raspravljala su se različita pitanja, između ostalog i pitanje koje je najviše interesiralo Grgura Ninskog, a to je pitanje odnosa prema splitskom nadbiskupu. Tu se radilo o organizaciji čitave dalmatinske provincije, u formi jednog primata, jer dotle nadbiskup splitski nije bio primas provincije dalmatinske. U izvornom materijalu nigdje nema dokaza da je Grgur zastupao mišljenje obreda slavenskoga. Ne samo to. Nego, u pismu koje papa upućuje dalmatinskim biskupima, on njih optužuje da se unutar njihovih biskupija širi Metodijeva doktrina, a ne optužuje ninskog biskupa. Zato su neki tvrdili da se slavenska služba božja širila u dalmatinskim biskupijama, a ne u Ninskoj biskupiji.

BABIĆ: Za koga bi se ona širila kad su Romani u gradovima?

ŠIDAK: Ne u samim gradovima.

BABIĆ: A da li bi se dalo utvrditi koliki je bio teritorij tih biskupija?

ŠIDAK: Tu ima velikih teškoća. Za to nema dovoljno materijala. Držim uza sve to da mi treba da se pozitivno odnosimo prema pojavi glagoljaštva i te službe božje na slavenskom jeziku kod nas.

KOSTREŇČIĆ: A nosioc toga je biskup ninski?

ŠIDAK: Za to nemamo nikakove podloge. Ninska biskupija je ukinuta u početku X. stoljeća, a obnovljena u XI.

KOSTREŇČIĆ: Biskup ninski je horepiskop.^a

ŠIDAK: Ja tako to ne shvaćam. Mislim da Barada ima pravo da tu nema govora o horepiskopu.

KOSTREŇČIĆ: Vi mislite da se borba vodi samo oko toga da li će on biti sufragan splitskog nadbiskupa?

ŠIDAK: Samo to.

BABIĆ: A kako vi shvaćate zabranu ređenja?

a) korepiskop

ŠIDAK: Zabranjuje se samo ređenje onih koji će služiti na slavenskom jeziku bez posebne dozvole pape. U tim splitskim saborskim aktima nigdje nije rečeno da se služba božja na slavenskom jeziku zabranjuje. Ona se ne zabranjuje. To je potpuno shvatljivo. To nije stvar koja stavlja Rim u bolje svjetlo. Nije u interesu Rima da on tu tjera mak na konac, ovdje na granici Orijenta.

BABIĆ: Rim je u to vrijeme, u početku X. stoljeća, relativno slab.

ŠIDAK: I dalje.

KOSTRENIĆ: Kako vi onda tumačite tog *episkopusa croatensis*?

ŠIDAK: To nije ninski biskup. To je onaj *aulicus* bez biskupije. Ninski biskup nikad nije nosio naslov *episcopus croatensis*. Tamo je rečeno »ako bi«, dakle kondicionalno.

BIĆANIĆ: Kada bi onda došlo do agresije Rima protiv te glagoljice?

ŠIDAK: U sredini XI. stoljeća. Ja to gledam u okviru općeg evropskog razvoja. Ono što 1066. kako jedan Vilim Osvajač sa papinim благословом treba da postupi tako prema anglosaskoj crkvi, koja uživa naročiti položaj unutar Katoličke crkve. Sve je to rezultat razvoja do razdiobe zapadne crkve od istočne. Sada dolaze te razne organizacione forme, celibat, habitus svećenika i t.d., a u isto vrijeme unifikacija obreda i obrednih jezika. Sada se nastoji gdje god je moguće ukloniti svaki drugi obredni jezik osim latinskog. To je svagdje. Ne samo kod nas. Od toga vremena Rim nastoji da tu službu božju na slavenskom jeziku kod nas potisne u korist latinskog jezika. Međutim, ni tu nije izričito rečeno da se zabranjuje služba božja na slavenskom jeziku. Nego se kaže: u buduću se ne smije zaredivati onaj koji ne bi znao latinski. Prema tome, ja ne bih položio težište na ono na što se kod nas dosada polagalo, nego na ono što je za nas specifično a to je glagoljica i upotreba glagoljice u javnom životu, u našem kulturnom razvoju. Krsto Frankopan piše pismo glagoljicom. Mi to moramo istaknuti, to je nešto svoje vrste. Dok se čitava Evropa latinizira, Hrvati jedini i još k tome unutar Katoličke crkve zadržavaju nešto svoje specifično u pisanju, a to je upotreba glagoljice u javnom životu. S obzirom na to ja bih korigirao ocjenu Zvonimira, da predstavljamo tog Zvonimira kao nekakvog latinskog slugana, jer taj čovjek dariva benediktince a tekst njegove isprave napisan je glagoljicom.

BABIĆ: Ali zašto on to dariva? To moramo objasniti. Baš zato što dolazi do otpora, a onda dolazi on na tu izloženu tačku i pruža koncesije.

ŠIDAK: Ali nema dokaza da je taj otpor bio u vrijeme Zvonimira.

BABIĆ: Vi smatrate da je uvođenje glagoljice teklo bez otpora?

BIĆANIĆ: Da li ima kakova društvena podloga toj borbi? Jer, kada se unutar Katoličke crkve vrši jedna takva borba i kada Katolička crkva mora da guta tu specifičnost, postavlja se pitanje postoje li tu kakove snage da ona mora tako postupati. Jer Katolička crkva je vrlo elastična, doduše u sekularnim amplitudama.

ŠIDAK: Na to je teško odgovoriti.

BIĆANIĆ: Sigurno je da u srednjem vijeku ekonomska i organizacione konstrukcije nose u sebi neke suprotnosti, koje primaju formu religioznog sukoba. Ja se zato pitam, ima li društvenih snaga koje nose jedno i drugo: tuđi jezik ili domaći jezik.

ŠIDAK: Mi sebi uvijek postavljamo takva pitanja. Mi možemo koješta kombinirati.

BABIĆ: Ta slavenska služba božja u Hrvatskoj mogla je da dođe ili iz dalmatinskih gradova, kao što je to Guberina isticao, a čemu je i Barada sklon, a mogla je doći iz Moravske, prije nego što su Mađari tamo došli. Mogla je doći kada je Metodije dodirnuo Hrvatsku, na putu za Carigrad, a vjerojatno je ono što kaže Konstantin Porfirogenet da su se oni razbježali pa tako došli u Hrvatsku.

Dakle, nisu to bile neke posebne društvene snage koje su nosile tu slavensku službu božju, nego zbog slabe organizacije u Hrvatskoj i zbog slabe raširenosti kršćanstva ovdje, mogla je ta crkva da se tu proširi. Ja mislim da u kasnijem periodu možda ima nekih suprotnosti između nosilaca jedne i druge crkve, ali u IX. stoljeću mi ne možemo tražiti neke društvene snage, koje vrše tu latinsku službu i neke druge društvene snage koje se nalaze sa njima u suprotnosti, a koje nose slavensku službu.

Jer, izgleda da bi Tomislav, da je mogao, svog Grgura Ninskog proglasio primasom. A njemu nije smetala ni slavenska ni latinska služba. Jer i ta slavenska crkva pretvorila bi se u jednu običnu feudalnu crkvu, kao što je i Grgur Ninski bio isto takav biskup kao i oni ostali biskupi. Mislim da smo mi ovdje malo pretjerivali, što smo postavljali u tako veliku suprotnost te dvije crkve.

Tu bih ja korigirao svoje mišljenje, jer te velike suprotnosti nije moglo da bude. Također se uzima da su tu predstavnici nekog rodovskog plemstva, da je tu narod. Ako mi uzmemo u obzir da svaka crkva donosi sa sobom terete, da znači sasvim nešto drugo od starih odnosa, onda široke mase naroda nisu nikako mogle

službu sa slavenskim jezikom primati objeručke, kao što smo mi to navikli da gledamo, kada dolazi Metod u Moravsku. On dolazi zato što vladari hoće sebi da izgrade svoju državu i crkvu, koja bi bila njihov pomagač, dakle jedan feudalni institut.

BIĆANIĆ: Budući da su do protureformacije tragovi paganizma vrlo jaki, da li bi se moglo reći, da li je ta narodna crkva bila više sklona da se oni paganistički ostaci oslone baš na nju, nego na onu staru.

BABIĆ: Mislim da se to ne bi moglo reći. Sve ono što su Ćiril i Metod donijeli u Moravsku, sve je to bilo podvrgnuto u Rimu kritici, i ustanovljeno je da je u skladu sa učenjem rimske crkve.

Kada mi kažemo da je narod uzimao lakše tu vjeru sa slavenskim jezikom, mi onda pretpostavljamo da je taj pop propovijedao na latinskom. Ali on nije mogao latinski propovijedati, nego je narodu morao govoriti na narodnom jeziku.

Slavenska služba počela se širiti među Slavenima kao jedno sredstvo utjecaja Bizanta. Tako je bilo u početku. Iskorišten je sukob franačko-bizantski, da Bizant pošalje svoje misionare i da dobije u svoju vlast kneza moravskog. Bizant je zamislio ovo širenje slavenske službe vjerojatno najprije za Bugare, a poslije mu se ukazala zgodna prilika da to prebaci u Moravsku. Tada ja smatram da, kada je jedamput došla tako slavenska služba, onda su i franačka država i rimska crkva htjeli to upotrebiti protiv Bizanta, jer je to bilo jedno vrlo opasno sredstvo u borbi Slavena protiv franačke vlasti. Tu više franački popovi nisu mogli tako lako da prodru.

Ja smatram da jedino time što je Katolička crkva u Rimu jedno vrijeme prihvatila tu službu sa slavenskim jezikom, možemo tumačiti ono širenje čak u Koceljevu državu. Ja se ne bih složio sa Slovencima koji Kocelja prikazuju kao neprijatelja Franaka i u njemu vide jednog velikog pobornika slavenske slobode. Kocelj je svakako bio franački vazal. Tada on dobiva od pape odobrenje da se osnuje biskupija, to dokazuje da su sa takvom politikom crkvenom prema Slavenima jedno vrijeme bili sporazumni i franački vladari i papa. Dakle, slavenska služba se proširila iz Bizanta kao sredstvo utjecaja na Slavene, a poslije su Franci i papa tu službu upotrebili za to da otupe oštricu Bizanta protiv sebe. Zato je tog slavenskog obreda bilo daleko i van područja moravske države. Pitanje širenja slavenske službe u Hrvatskoj nama je nejasno.

BIĆANIĆ: Da li bi se moglo ovako kazati: Budući da je u Hrvatskoj specifična situacija da latinski gradovi sa latinskim jezikom potpadaju pod Bizant, da onda Rim kao opoziciju tome tolerira slavensku službu. Jer tu je jedna anomalija, da oni koji latinski govore potpadaju pod Bizant.

ŠIDAK: Opasnost je ovoga zaključka u generalizaciji. To se može postaviti za jedno određeno vrijeme, jer ti gradovi su samo određeno vrijeme protivni papi. Od 863 do 923 ti su primorski gradovi u okviru Carigradske patrijarhije i ne priznaju primat papi jer su vojnopolitički povezani sa Bizantom. U isto to vrijeme, svakako od 880, pape se negativno odnose prema toj službi božjoj na slavenskom jeziku, naročito papa Stjepan V.

Osim toga, nije to toliko specifična hrvatska pojava, ta glagoljica. Ona je postala specifična za Hrvatsku. U početku je to opće južnoslavenska pojava. To bih ja volio da istaknem. To je ono što nas je povezivalo sa svima južnim Slavenima. U Bosni, u Srbiji i Crnoj Gori svagdje imate najstarije ćirilске tekstove, koji su iz XII. stoljeća. Svi su oni rađeni na temelju glagolskih rukopisa. Prema tome mi moramo da kažemo: glagoljica je u početku bila zajedničko pismo svih južnih Slavena, ali s tim što je jedan dio njih došao u sklop istočne crkve, tu je prevladala ćirilica. Ovdje kod nas na granici održala se glagoljica, i nema sumnje da je ta glagoljica vrlo važan faktor u očuvanju hrvatskog etnosa kroz stoljeća na dodiru i u borbi sa latinsko-romanskim elementima. Zbog toga mi moramo i da istaknemo te momente, koji govore u prilog našeg održanja kroz stoljeća, tako da je naša glagoljica postala hrvatsko pismo. U XV. vijeku i ćirilica se naziva hrvatskim pismom. Na Braču i Hvaru tu je bila glagoljica. Ali malo niže imamo ćirilicu.

PROTEGA: Da li kod svih južnih Slavena, i kod Makedonaca i Bugara?

ŠIDAK: Kod svih. Bugari su ostali u prvom stadiju razvoja pisma uopće.

BABIĆ: Kada se pojavila Bašćanska ploča, nisu znali na kakvom je pismu pisana, jer je na prelazu iz forma obliha u ugate.

NOVAK: Naša hrvatska ćirilica postoji u Dalmaciji sve do 1850. Ja sam našao u Dalmatinskoj zagori nekoliko dokumenata latinskih iz 1800 godine, koje je primio naš pop i potpisao se ćirilicom. To su popovi iz Prika.

PROTEGA: Koliko se ta dalmatinska ćirilica razlikuje od srpske ćirilice?

NOVAK: Ona je slična bosančici.

ŠIDAK: U Srbiji se ćirilica dalje razvija, a ovdje se petrificira.

BABIĆ: A šta mislite o Slavcu?

ŠIDAK: Prof. Karaman stoji na gledištu da Barada nema pravo. Šišić je prihvatio, a i štampao Baradino mišljenje. Tu treba sačekati dok se objave rukopisi Viktora Novaka i Barade »Kartular sv. Petra u Selu«.

BABIĆ: Šta je onda Slavac?

ŠIDAK: Samo jedan neretljanski *rex*.

BABIĆ: To onda znači da je neretvanska krajina došla kasnije u sklop hrvatske države.

ŠIDAK: Kad se objave ti rukopisi, mi ćemo možda moći utvrditi da li Barada ima pravo da hrvatskog kralja Slavca nije bilo. Šišić se je složio sa tim da je Barada uspio dokazati da u to doba *rex* Slavac nije postojao.

BABIĆ: Zar se ne može pretpostaviti da je taj Slavac bio zarobljen, a kad su veze sa Normanima uspostavljene, da se on vratio. Kako bi trebalo sa tom stvari postupati u tekstu? Mi smo rekli da ćemo, ako ima takovih spornih pitanja, konstatirati da osim onog mišljenja koje mi izlažemo, postoji još i drugo mišljenje. U pitanju doseljenja Hrvata konstatirat ćemo da to pitanje do danas nije riješeno, da postoji mišljenje da je to bila jedna jedinstvena seoba južnih Slavena, a također i mišljenje da je bilo više seoba među kojima jedna seoba Hrvata i Srba.

BIĆANIĆ: Ako se prihvati teorija više seoba, onda bi se moglo i pitanje 12 plemena drugačije objašnjavati.

ŠIDAK: Mislim da ne treba sebi praviti poteškoće sa tih 12 plemena i da u ovom prikazu do 12. stoljeća tih 12 plemena uopće i ne spominjemo. To moram ja da unesem u mom periodu.

BABIĆ: Ja mislim da to što se oni pojavljuju 1102 godine, da to pretpostavlja da su oni i u staroj hrvatskoj državi imali poseban položaj i da to onda ide sve do seobe, naime da su ta plemena bila posljednja seoba.

ŠIDAK: Mi smo se složili u tom da to nisu bila etnografski nikakova plemena.

BIĆANIĆ: Upotrebljavati kategoriju etnografska plemena i neke druge, to je vrlo opasno. Tu se radi o jednoj kategoriji koja se s vremenom mijenja i ja se bojim da će se tu prekinuti dijalektička veza.

MANDIĆ: Pleme je jedan pojam i taj pojam mora imati određeni sadržaj. A taj sadržaj ne može biti drugi nego etnografski sadržaj. Isto tako i rod.

ŠIDAK: Mislim da nemamo dovoljno dokaza da tih 12 plemena treba povezivati sa doseljnjem Hrvata. Tu nemamo na što da se oslonimo. Ja sam naveo primjer jednog tog plemena. Ima ona isprava Ostojina iz 1041 godine, gdje se radi o sred-njevjekovnom gradu Hlivnu i u kojoj se spominje taj izraz plemstvo 12 plemena. Zato ja osjećam potrebu govoriti o etnografskom pojmu plemena, jer se taj izraz kod nas upotrebljava. Ja držim da tih 12 plemena ne može biti u vezi sa doseljenjem. Uzet ću primjer onog plemena za koje držim da je bilo najbrojnije, a to su Mogorovići. Mislim da to ime potječe od Hermagora. To je jedan svetac. Šta to znači u etnogenezi? Hrvati koji dobivaju ime od jednog sveca. U Češkoj i Rusiji imamo plemenske nazive. Takvih plemena kod nas nema. Zato ja naginjem sve više uvjerenju da tih 12 plemena nema ništa zajedničkog sa doseljnjem Hrvata nego da je to jedna kasnija tvorba.

BABIĆ: Šta su onda oni u staroj hrvatskoj državi? Jesu li oni *milites*?

ŠIDAK: Ne možemo to pitanje rješavati, jer nemamo mogućnosti.

MANDIĆ: Po mom mišljenju u toku razvitka društvenih odnosa, to su bile one rodbinske zajednice, koje su se u toku razvitka afirmirale kao jače i bogatije i iz koji se onda razvila hrvatska vladajući klasa.

BABIĆ: A koga oni eksploatiraju? Da li svoje bratstvenike ili kolone?

PROTEGA: Sve ove hipoteze o 12 plemena ruši ta njihova zgusnutost.

ŠIDAK: Moja hipoteza da su oni kasnija tvorba to ne ruši.

BIĆANIĆ: Ako se na tom teritoriju formirala hrvatska država, onda bi to moglo biti.

PROTEGA: Meni se čini da su oni došli do izražaja, jer su oni iza onih gradova predstavljali jednu državu.

BIĆANIĆ: Prije 850 Franci uopće ne spominju Hrvate. Prije nije bilo prilike da ih se spominje. Ja mislim da smo to objasnili time, što tu ide put na dalmatinske gradove, a nije ih svladao zato što ih treba kao saveznike zbog dalmatinskih gradova.

BABIĆ: Onda tih 12 plemena nećemo povezivati sa doseljnjem i konstatirat ćemo da postoje različita mišljenja o porijeklu i značenju toga plemstva i reći ćemo da nas ta njihova imena upućuju na to da su kasnijeg porijekla jer imaju teritorijalne nazive i nazive po svecima.

ŠIDAK: Ali ne svi. Snačići vjerojatno imaju vrlo staro porijeklo.

BABIĆ: To je onda dokaz da su nastali stapanjem različitog porijekla.

KOSTRENČIĆ: Mislim da treba da uzmemo u obzir da se Babić sada našao u jednoj vrlo teškoj situaciji i da se njemu pusti da sada ove stvari malo sredi i da ga ne teretimo dalje sa detaljima. Kod nekih stvari se radi o formulaciji kako će se preći preko teških mjesta. Tu je i vještina u pisanju da se ne kaže ni premalo ni suviše. Ja mislim da on na osnovu svega ovoga što je dosada izrečeno pokuša formulirati kako najbolje znade. Svakako ćemo tada biti bliže cilju nego što smo danas na osnovu ove knjige. Poslije toga ćemo se, kada on svrši, ponovno sastati. Onda ću i ja biti dalje sa svojim stvarima pa ćemo onda moći da povežemo taj prijelaz iz jednog razdoblja u drugo. Ostalo bi još da se riješi pitanje Bizanta.

HORVAT: Za Grgura Ninskog smo se složili da to nije nikakav narodni biskup.

PROTEGA: Šta je sporno u pogledu Bizanta?

BABIĆ: Ja postavljam pitanje da li je već u VII. stoljeću došlo do nekog ugovora između Bizanta i Hrvata.

ŠIDAK: Zašto bismo govorili o ugovoru?

BABIĆ: Kakav je odnos doseljenih Slavena bio prema Bizantu. Da li su oni priznavali vrhovništvo Bizanta već tamo kod borbe za Solun, i da li možemo da primimo tezu da je tu bilo neko prijateljstvo prema Bizantu ili su oni bili kao neki divlji došljaci.

NOVAK: O odnosima između Hrvata i Bizanta do IX. stoljeća mi ništa ne znamo. Zašto da pravimo kombinacije?

ŠIDAK: Iz toga što bizantski historičari ništa ne govore o tim odnosima, možemo zaključiti da su bili prijateljski. Da je tu bilo nekih sukoba, oni bi te sukobe sigurno notirali.

KOSTRENČIĆ: Ali za VII. i VIII. stoljeće nemamo ni bizantskih izvora. Taj veliki utjecaj Bizanta ja bih restringirao na jednu pravu mjeru. Nije to bilo tako jako. Uzmite baš položaj stratega. On je samo jedna virtualna pojava. To nije bila jedna organizovana tema, poput drugih bizantskih tema. Imate tu specifičnost položaja toga stratega. Imamo li mi ikakovog dokaza da strateg u tim gradovima vrši kakovu vlast? Taj Vasilije Makedonac bio je politički čovjek, koji je po prilici ovako mislio: Taj strateg ne vrši nikakove funkcije i ne treba da dobiva nikakovu plaću.

A da je taj utjecaj Bizanta bio jači, onda je on mogao jedino ići preko stratega, jer je on bio Bizantov eksponent ovdje.

ŠIDAK: A ako postavimo stvar tako da taj strateg nema uvijek istu vlast?

KOSTREŇČIĆ: Imamo li mi ikakovog dokaza da je taj strateg u dalmatinskim gradovima, dakle u svojoj temi, vršio kakovu vlast?

ŠIDAK: Ja mislim da takovog dokumenta nema.

KOSTREŇČIĆ: Teme su organizovane u Bizantu, vjerojatno u prvoj polovici VIII. vijeka. To su bila vojnička okružja, koja su istovremeno postala i civilne jedinice. Jedna od tih zapadnih tema bila je dalmatinska tema. Ali ako bi Bizant imao tu kakovu veću neposrednu vlast, to bi trebalo ići preko stratega. Strateg je zapravo nezavisan od Bizanta. Njega ne plaća bizantska vlast nego ga plaćaju ti gradovi.

HORVAT: A *duxi* Jadere?

KOSTREŇČIĆ: On je *dux* Jadere, a možda je i *dux* Dalmacije. Justinijan kad pokreće rat protiv istočnih Gota on ustvari ide za tim, da se ovo stanje robovlasničko podržava i dalje. To je bila materijalna podloga tog rata. Istočni Goti su napredni i dokidaju robovlasničko uređenje odnosno olakšavaju ga i to je ono što ima Justinijan pred očima.

PROTEGA: Justinijan prema tome ništi istočnogotsku državu u Italiji u svrhu da ojača taj poljuljani položaj.

KOSTREŇČIĆ: Ova plemena tkzv. barbarska dolaze ovamo s jednom novom idejom, koja uključuje u sebi i feudalni poredak, a u istočnoj imperiji je još uvijek robovlasnički poredak. Justinijan osjeća tu opasnost. Bizant je u to vrijeme imao mnogo prećih briga. Gradovi su tražili zaštitu, a tu zaštitu im nitko nije mogao dati, nego samo mornarica Bizanta.

ŠIDAK: Konstantin Porfirogenet piše da je od početka IX. stoljeća do Vasilija Makedonskog Bizant bio tako slab da nije imao nikakove vlasti nad gradovima dalmatinskim. Prema tome to je činjenica. Čim Bizant pod Vasilijem postaje opet jak, dolazi sa flotom u Jadransko more i osvaja uporišta, i uvode se svećenici iz Bizanta.

a) Zadar

KOSTREŇČIĆ: A poslije se opet sve vraća na staro i eksponent istočne imperije je Venecija.

PROTEGA: Tu su dvije stvari. Pitanje Bizantove političke koncepcije, koja ne bi uklapala srednji Jadran, i pitanje perioda, kada Bizant nema vojne snage da vlada nad čitavim svojim teritorijem.

BIĆANIĆ: Meni se čini da je baza Bizantove snage mornarica. I zato je Bizant tu zainteresiran toliko, koliko može da drži snagom svoje mornarice.

KOSTREŇČIĆ: Ali, on uvijek nastoji da održi tradiciju o tome da je dalmatinska tema Bizantova tema. Druga je stvar koliko on ima snage da to provede. Ja tvrdim da tu kontinuiteta nije bilo. Otišao je Niatas.^a Onda dugi period nema ništa. Dračka tema je od većeg interesa jer je bila južnija i važnije pitanje za Bizant. A ovdje Bizant nema mogućnosti da svoju temu podupre. Godine 812. je sukob velikih koncepcija. Tu je Karlo Veliki koji da bude priznat carem čini izvjesne koncesije.

ŠIDAK: I to baš ovdje. A na kontinentu on potpuno dominira. To je rezultat odnosno sila. Jer, kontinentalac je kontinentalac.

KOSTREŇČIĆ: Ja bih preporučio Babiću da kad govori o tim utjecajima Bizanta u ovim stranama, ne bude impresioniran veličinom Bizanta. Nije Bizant imao uvijek snage da ovdje podupre svoje političke težnje.

ŠIDAK: Treba više istaći pravnu fikciju nego stvarnost.

KOSTREŇČIĆ: Tako i ništa drugo. Jer, ovi gradovi su bili ostavljeni sami sebi. Zato su oni morali imati taj život i aranžman sa zaleđem.

(ŠIDAK citira jedno mjesto iz Konstantina Porfirogeneta koje objašnjava ono što se sada govorilo.)

ŠIDAK: Vidi se, da je Bizant za vrijeme Vasilija regulirao odnose na cijeloj hrvatskoj obali na taj način da su ti njegovi podanici osigurali sebi pravo jednim dankom da mogu slobodno obrađivati svoje zemlje. Ovakav jedan odlomak daje veliku mogućnost Babiću da pravilno rekonstruira te događaje. Tu vidimo kako oni žive od otoka, kako ih na moru smetaju neretljanski gusari i kako oni žele obrađivati zemlju na kopnu, ali ih tu smetaju Hrvati.

a) Bizantski patricij i strateg Niketa.

KOSTREŇČIĆ: To je pisao Konstantin Porfirogenet 80 godina iza toga. Ovo mu je djed koji je tada vladao.

BIĆANIĆ: Novak je zadnji puta rekao da su Zadar, Trogir i Split ostali, a Salona, Narona i Epidaurus da su bili razoreni.

KOSTREŇČIĆ: Vrlo je teško znati da li su bili razoreni ili nisu bili razoreni, ali jedno je sigurno da Slaveni nisu imali interesa da žive u gradovima. Njima je to bilo nemoguće. Njihov stepen razvoja nije bio takav da bi mogli. Oni su mogli gradove eventualno i razoriti. Oni su vjerojatno opljačkali ono što je u njima bilo, ali ja sam uvjeren da ti gradovi nisu imali mogućnosti da se brane protiv Slavena i Avara.

NOVAK: Zadar je mogao. Bio je opasan bedemima.

KOSTREŇČIĆ: Ja vjerujem Konstantinu Porfirogenetu da su oni pobjegli i da su se poslije vratili. Konstantin Porfirogenet vrlo lijepo opisuje kako su oni pobjegli na otoke. A onda je dolazila mladež tih gradova i stupala u odnose sa tim Slavenima. Poslije toga vidimo činjenicu da su se vratili u gradove. Znamo također i to da su već u drugoj polovici VI. vijeka bogatije porodice iz gradova pobjegle u Italiju, čim su čuli da se približuju Slaveni.

BIĆANIĆ: Ja bih upozorio da se ono što Konstantin Porfirogenet govori odnosi na doba cara Vasilija.

KOSTREŇČIĆ: Ipak mislim da s tim velikim utjecajem Bizanta ne treba pretjeravati, jer se on ne osjeća.

ŠIDAK: Konstantin Porfirogenet kaže na strani 246 ... (čita)

KOSTREŇČIĆ: Jedno je pitanje razaranja, a drugo je pitanje koliko su oni tamo ostali. Uzmimo da je grad ostao prazan, Slaveni i Avari su mogli provaliti u grad i opljačkati ga, i onda nisu imali razloga da ga razaraju.

NOVAK: Zašto su onda uništili Solin?

KOSTREŇČIĆ: Oni su najprije navalili na Solin i vjerojatno se Solin branio. To je bio centar.

NOVAK: Solin biva uništen, a drugi bježe, a sa gradovima se ništa ne događa. Ali mi znamo da Solina, Narone i Epidaurusa više nije bilo, a mi vidimo da je u Splitu ostao i mauzolej Dioklecijanov.

BIĆANIĆ: Ali kako njima može car naređivati ako oni nemaju nikakovih odnosa? Zašto oni njega slušaju?

BABIĆ: To i ja pitam.

KOSTREŇČIĆ: Mi znamo da su te careve odredbe i naredbe često vrlo problematične. Pitanje je da li je to bilo tako. To je kasnija konstrukcija koja ide za tim da utvrdi carev autoritet.

ŠIDAK: A naročito kad to piše Toma Arhiđakon u XIII. stoljeću. Da zaključimo. Ja faktično držim da smo u najvažnijim pitanjima toliko rekli i stvorili zaključke da Babić može pristupiti pisanju. Ja bih konstatirao da je njegov položaj danas mnogo bolji, nego što je bio kad je sam pisao hrvatsku povijest u svom udžbeniku. Na primjer, po pitanju društvenih odnosa kod nas u vrijeme doseljenja Slavena, zatim mi smo najzad dali neku formulaciju tom problemu romanizacije. Govorili smo o problemu stočara i Vlaha, mi znamo šta je sa tim servima na zemlji i da ti servi nisu pravi servi i da mi tu imamo feudalizam u začetku. Tu je i pitanje glagoljaške službe. Stali smo na gledište da razvoj naše države predstavlja progres i da to treba da istaknemo. Jedino što je ostalo otvoreno, to je ekonomski razvoj, zato što nemamo dovoljno materijala da bi ga mogli pratiti. Mi smo postavili pitanje šta je sa uvođenjem tropoljnog sistema. Znamo da je tu pojava velikog posjeda već u IX. stoljeću, a znamo da to i znači uvođenje racionalnijih metoda. Imamo pojavu obrta, i to veoma razvijenog. Imamo pojavu trgovine, ne samo kod Hrvata, nego i kod Neretvana. Istakli smo međunarodne odnose kao značajan faktor u razvoju Hrvatske. Objasnili smo ulogu gradova. I konačno utvrdili smo da feudalni odnosi postaju dominantni kod nas u toku XII. odnosno XIII. stoljeća.

BIĆANIĆ: U tome je pogriješio Barada što je zamijenio maksimum feudalne rascjepkanosti sa pobjedom rodovskog sistema, a to je ustvari pobjeda feudalizma. On zamjenjuje dvije stvari, koje su potpuno suprotne jedna drugoj. On je mislio da su rodovi pobijedili, a nisu pobijedili rodovi nego feudalni dinasti. To je to novo plemstvo.

ŠIDAK: I taj razvoj ide usporedo vremenski sa razvojem u Ugarskoj. I u Ugarskoj imamo feudalni sistem u XIII. vijeku na vrhuncu, a u XIV. staleške odnose.

KOSTREŇČIĆ: Samo je mala razlika da smo mi na periferiji, a oni u centru.

ŠIDAK: Ja mislim da ustvari ima toliko toga, u čemu smo se složili, da Babić imade sada lakši položaj.

KOSTRENCIĆ: Ja bi predložio da Babić sada na novim elementima prikaže razvoj i onda ćemo vidjeti da li se možemo da složimo i o pojedinim stvarima koje su ostale neriješene. Diskusija je bila korisna, to mi svi priznajemo.

ŠIDAK: Ja bih sada trebao da izvijestim u Beograd, do kada može da nam Babić predloži tekst. To je sada najvažnije pitanje.

PROTEGA: Time bi mi danas diskusiju završili. Babić će u vremenu koje mu je potrebno napisati tekst. Onda će se taj tekst umnožiti u nekoliko primjeraka i mi ćemo se ponovno sastati nakon što prostudiramo Babićev tekst, a ako bude potrebno, sastat ćemo se i prije. Ako bi Babiću toku pisanja iskrslalo neko pitanje koje ne bi mogao sam da riješi, može opet apelirati pa da održimo jedan *ad hoc* sastanak.

ŠIDAK: Ali postoji i komisija.

PROTEGA: Kada taj tekst bude mogao važiti ne samo kao mišljenje Babićevo, nego više manje kao stvar sviju nas, onda ćemo sazvati komisiju i reći što smo mi dosada napravili. Da li će tu ta komisija nešto mijenjati, to je druga stvar.

BABIĆ: Ja sam prije mislio da najprije napravim koncept sa tezama za komisiju, ali mislim da je ovako bolje, da se gotov tekst ovamo donese.

ŠIDAK: Ja mislim da bi zaista Babić trebao da izradi tekst i izrađujući tekst da vodi računa i o našim mišljenjima, jer to više nije individualni Babićev trud nego naš kolektivni. A tamo gdje se ne bi složio sa mišljenjem nas ostalih, da to izdvoji iz teksta i da izradi svoju tezu. Ja bih predložio da Babić, koji sada ne mora ništa drugo da radi, nego to, svakako bude gotov do kraja aprila, a eventualno pojedine partije da nam Babić i ranije daje.

PROTEGA: To nije potrebno. Ali ukoliko u toku pisanja osjeti da mu je potrebna konzultacija, neka nas obavijesti.

BABIĆ: Dobro bi bilo da vam te najvažnije stvari dam ranije da se upoznate prije sa tekstom, a ja bih sebi zadržao pravo da to eventualno kasnije dovedem u sklad.

PROTEGA: Kakogod tebi izgleda zgodnije. Kada to bude gotovo, onda ćemo iznijeti pred komisiju.

BIĆANIĆ apelira da predsjednik Protega pokuša angažirati sve raspoložive snage za sistematsku obradu pojedinih perioda hrvatske povijesti.

PROTEGA: Ja bih molio druga predsjednika Historijskog društva da to stavi na dnevni red I. sjednice. Mi smo se ovdje već složili o izvjesnim stvarima, a zatim bi trebalo udesiti jedan sastanak sa Akademijom, a onda bi se na zajedničkom sastanku odredili oni problemi koji bi trebali da se razrade i tko da ih razradi, pa da se onda na ovaj način u kolektivnom obliku razrade izvjesni problemi iz hrvatske povijesti.

Predsjednik Protega zaključuje sastanak.

**Ulomci iz udžbenika koji se odnose na ranosrednjovjekovnu
hrvatsku i južnoslavensku povijest**

III. STARI SLAVENI

POSTANAK SLAVENSKIH NARODA

Barbarske države. Na veći dio područja u zapadnom dijelu Rimskog carstva naselila su se u V. i VI. stoljeću razna germanska plemena i počela osnivati svoje države. Te države nazivamo obično barbarskim državama, jer su ih stvorili narodi, koje su Rimljani nazivali barbarima. One se razlikuju od država staroga vijeka najviše po tom, što u njima glavnu masu radnog naroda sačinjavaju slobodni seljaci, a ne robovi. Vojska je sastavljena od seljaka i vladarove vojne družine, a državni poslovi rješavaju se najprije na narodnim skupštinama, a kasnije na savjetu, koji sačinjavaju vladar, komandanti njegove družine i članovi plemenske aristokracije. Vladar i njegovi pomagači žive od danka, koji daju pokoreni narodi, i od ratnog plijena. Budući da su ovakve države postojale prije feudalne države, zovu se još i *p r e t f e u d a l n e* države. Od germanskih država na rimskom području bile su najvažnije države Angla i Sasa u današnjoj Engleskoj i *F r a n a č k a d r ž a v a* u današnjoj Francuskoj, koja se kasnije razvila u veliko carstvo.

Dok se Rimsko carstvo borilo s Germanima, stvarao se na velikim prostorima istočne, srednje i južne Evrope veliki *s l a v e n s k i* narod. Stari grčki i rimski pisci zabilježili su nam ponešto i o narodima, koji su živjeli u njihovo vrijeme u Evropi, ali ti su podaci oskudni i često nepouzđani. Takvih podataka imamo već kod Herodota, koji spominje *V e n e d e* uz obale Baltičkog mora i ratarske narode u današnjoj Ukrajini. Rimski pisci spominju Venede u čitavom području od Baltičkog mora do Karpata. To je bio velik i hrabar narod, koji se već bavio zemljoradnjom. U isto vrijeme spominje se u srednjoj Njemačkoj velika skupina plemena *L u g i j c i*, od kojih potječe ime slavenske pokrajine Lužice, i na

Ukrajini skupina plemena S k o l o t i , od kojih potječe ime Sklavin, S l a v e n . Na sjeveroistoku od Veneda i Skolota, oko Moskve, stanovala su mnogobrojna plemena, od kojih su nađeni mnogi ostaci utvrđenih gradina. U području Karpata, u Panoniji i na Balkanskom poluotoku stanovala su tračka i ilirska plemena. Od svih tih plemena nastali su slavenski narodi polaganim miješanjem i stapanjem. Pritom se mijenjao i čitav njihov život: napredovala je privreda, stvarale su se veće zajednice, pa se mijenjao i usavršavao i jezik.

Prema tome, slavenski narodi nastali su polaganim miješanjem od raznih rasa i plemena, koja su od davnih vremena živjela u Evropi. Učili smo već, da su ljudi nekada živjeli u hordama, zatim u rodovima, a onda u zasebnim malim, odvojenim plemenima. Svako takvo pleme imalo je i svoj poseban jezik, koji je bio vrlo jednostavan i siromašan, jer je i čitav život tih plemena bio jednostavan i siromašan. S napretkom privrede i trgovine ta sitna plemena počela su se udruživati u veća plemena i u plemenske saveze. S napretkom privrede i političkog života u tim plemenskim savezima razvili su se u Evropi i u velikom dijelu Azije najsavršeniji, takozvani indoevropski jezici, koji imaju bogatu deklinaciju i konjugaciju. Među indoevropske jezike spadaju indijski, perzijski, grčki, latinski, njemački i slavenski jezici. Ti najsavršeniji jezici nastali su prema tome najkasnije.

»Praindoevropljani«. Međutim, njemački imperijalisti su utvrdili, da su već u davnoj prošlosti postojali »Praindoevropljani«, da su živjeli u Sjevernoj Njemačkoj i jednom dijelu Skandinavije, da su svi pripadali jednoj rasi i da su govorili jednim jezikom. Odatle se, tvrde oni, veći dio raselio po Evropi i Aziji i izmiješao s drugim rasama i plemenima, te na taj način izgubio svoju rasnu čistoću. Nijemci su ostali na starom mjestu i najbolje sačuvali rasne osobine i običaje Praindoevropljana, pa prema tome, kao potomci čiste rase, imaju jedini pravo da vladaju drugim »nižim« rasama i narodima. Fašisti su kao »viša« rasa uništavali Cigane, Židove i Slavene i počinili veće pokolje i strahote nego najzaostaliya ljudožderska plemena.

Ali čitava ta njihova »nauka« je najobičnija laž, koja je stvorena samo zato, da nekako opravda porobljavanje i uništavanje drugih naroda. Čistih rasa nema nigdje na svijetu, a svi današnji narodi nastali su ukrštanjem i miješanjem od više rasa i plemena, i svi su jednako sposobni za razvitak i napredak. U davnoj prošlosti, kada je privreda bila nerazvijena, nisu mogle postojati velike plemenske zajednice od iste rase s jednim, pa još tako razvijenim jezikom, kakav je bio taj tobožnji »praindoevropski« jezik. Tako razvijen jezik mogao je nastati, kako smo vidjeli, samo postepenim razvojem, i to teku u nedavnoj prošlosti. Nauci naprednih država nisu potrebne nikakve teorije o višim rasama ni o praindoevropskom jeziku, ali te teorije još i danas vladaju u imperijalističkim državama, koje ugnjetavaju milione svojih građana, jer ne pripadaju »višoj« rasi, i stotine miliona potlačenog naroda u svojim kolonijama.

Istočni Slaveni. U proučavanju o porijeklu Slavena mnogo nam pomaže arheologija. Sovjetski učenjaci proučavali su iskopine na području, gdje danas žive istočni Slaveni, i dokazali, da su ovdje već od III. milenija prije n. e. stanovala napredna plemena, od kojih su se s vremenom, ukrštavanjem i stapanjem plemena, razvili Slaveni. Na tom području nema tragova velikim seobama nekih stranih plemena, nego se može pratiti neprestani napredak domaćeg stanovništva. Na tom području najprije su se zbližile dvije velike grupe plemena – skolotska i venedska – a kasnije i druge. Na jače zbližavanje tih grupa djelovala su i ratnička plemena u stepama, od kojih su se naši preci morali braniti. U početku nove ere nastala je tu već rano-slavenska narodnost, iz koje su se kasnije razvili istočni Slaveni: Rusi, Ukrajinci i Bjelorusi.

Zapadni Slaveni. Na zapadu su se ukrštala lugijska i venedska plemena i pomicala uz Baltičko more, te su tako nastali *Pomorski Slaveni*, *Polapski Slaveni* (uz rijeku Labu) i *Poljaci*. Više na jugu zbližavala su se venedska i sklavinska plemena, i tako su nastali *Česi*, *Moravci* i *Slovaci*. Ovi slavenski narodi zovu se jednim imenom *Zapadni Slaveni*. Većina Pomorskih i Polapskih Slavena stradali su kasnije u borbama s Nijemcima, te su bili uništeni ili ponijemčeni. Sačuvali su se samo *Slovenci* ili *Kašubi* oko ušća Visle i *Lužički Srbi*.

Južni Slaveni. Postanak Južnih Slavena bio je malo drugačiji. Na velikom području od Karpata pa do Egejskog i Jadranskog mora i duboko u Alpe zbližavala su se i ukrštala razna tračka, ilirska i keltska plemena s ranijim stanovnicima tih oblasti i njihov jezik sve se više razvijao. Kasnije su mnoga od ovih plemena primila grčki i latinski jezik. Kad su se u V. i VI. stoljeću naše ere počela pomicati slavenska plemena s Istoka u Podunavlje, na Balkanski poluotok i u Alpe, stopila su se ovdje s tim starosjediocima. Kasnije je došlo na Balkanski poluotok jedno tursko pleme, *Bugari*, zajedno s mnogo Slavena, te su se izmiješali s balkanskim Slavenima, i tako je postao današnji slavenski narod Bugari. Svi ovi narodi zovu se jednim imenom *Južni Slaveni*.

ŽIVOT SLAVENA U STARIJE DOBA

Rodovski poredak kod Slavena. U prastaro vrijeme živjeli su naši preci Slaveni, kao i drugi narodi, u rodovskim zajednicama. Članovi takve zajednice stanovali su svi na okupu, odvojeno od drugih rodova. U rodu pojedini članovi nisu imali svoje imovine, nego je i stoka i pašnjaci, i oruđe i oružje i zemlja, koja se obrađivala, bila zajednička svojina cijeloga roda. Sve, što se steklo zajedničkim radom, pripadalo je podjednako svim članovima roda. Ali i u to vrijeme već je postojala trgovina između pojedinih rodova i između rodova i stranaca. Kože divljači, med, žito, stoka zamjenjivali su se osobito za oruđe, oružje i nakit. Takvih predmeta,

koji su dolazili od naprednijih naroda, našlo se mnogo u najstarijim slavenskim grobovima.

Zemljoradnja. U rodovskim zajednicama Slaveni su se već bavili zemljoradnjom, ali je ta zemljoradnja bila sasvim jednostavna. Zemlja se prekapala motikom, pa je davala malo ploda. Zato su se Slaveni u to vrijeme bavili još mnogo i stočarstvom, lovom i ribolovom, jer ih samo zemljoradnja ne bi mogla prehraniti. Obično se obrađivala zemlja uz rijeke i potoke, a kad bi se iscrpla, rod bi tražio novu zemlju. Kako su se rodovi množili, trebalo im je i sve više zemlje. Zato su Slaveni počeli spaljivati šikare i šume, pa su tako dobivali zemlju, nađubrenu pepelom. Ali i ta zemlja brzo se iscrpljivala, pa su je ostavljali po više godina na ugaru, da se »odmori«.

Rodovska demokracija. U rodovskoj zajednici sve se radilo pod rukovodstvom starješine, kojega su birali svi odrasli članovi roda. Starješina je zajedno sa starijim ljudima raspoređivao poslove među članove roda i raspravljao sve nesuglasice, koje su nastajale u rodu. Rodovski starješina nije mogao učiniti ništa protiv volje članova rodovske zajednice: čim bi učinio nešto što im se ne bi svidjelo, zbacili bi ga i izabrali novog starješinu.

Plemenske zajednice. Dok je rodova bilo malo na velikom prostoru, oni među sobom nisu imali nikakve veze, niti su bili prijatelji ni neprijatelji. Ali kad su se namnožili, sve češće su dolazili u vezu. Kupeći med divljih pčela po šumama, loveći divljač i ribu i tražeći novu zemlju i pašnjake, nailazili su na članove drugih rodova. Ispočetka su se takvi rodovi borili za lovišta, pašnjake i zemlju, ali su s vremenom počeli i trgovati. Kad bi im zaprijetio zajednički neprijatelj, srodni i susjedni rodovi udruživali su se radi zajedničke obrane od neprijatelja. U rat ih je vodio izabrani vojskovođa, koji bi opet gubio svoju vlast, čim bi nastao mir. Malo pomalo počeli su se srodni rodovi udruživati u veće zajednice – plemena. To se događalo i zbog napretka zemljoradnje i zanata i zbog stalnih sukoba s drugim zajednicama.

Podaci arheologije i nauke o jeziku o starim Slavenima. Arheologija i nauka o jeziku dokazale su, da su Slaveni vrlo rano, sigurno već prije V. stoljeća n. e., bili stalno naseljeni ratari i da su počeli u zemljoradnji upotrebljavati ralo i plug, u koje su zaprezali volove. U starim slavenskim naseljima nađeno je mnogo svakovrsnog alata i zemljoradničkih sprava, žita i žitnih slagališta. U Poljskoj je pronađeno jedno staro slavensko selo s pravilnim i ravnim ulicama. našlo se vrlo malo kostiju domaćih životinja i divljači, ali zato vrlo mnogo sjemena od pšenice, ječma, raži, zobi i boba. Po tome se može zaključiti, da su ti Slaveni bili stalno naseljeni zemljoradnici, i da su morali upotrebljavati plug, kad ih je zemlja prehranjivala. U svim slavenskim jezicima nalaze se riječi: dom, izba, stol, klupa, pa se po tome vidi, da su te stvari bile poznate još prije seoba. Osim toga, u svim slavenskim jezicima, razne vrste žitarica zovu se jednim imenom »žito«, t. j. ono, što je potrebno za život,

pa i iz toga moramo zaključiti, da je glavni dio hrane davala Slavenima zemljoradnja, a ne lov ili stočarstvo. Isto tako u svim slavenskim jezicima postoje riječi orati, plug, ralo, pa se i iz toga vidi, da su te sprave bile poznate Slavenima još prije njihovih seoba u V. stoljeću n. e. Sa razvojem zemljoradnje sve više se počelo upotrebljavati oruđe od metala. Isto tako, Slaveni su poznavali i zlato i srebro.

Pojava privatne svojine. Kad se u zemljoradnji počne upotrebljavati savršenije oruđe, onda se zemlja više ne mora obrađivati zajednički, jer vo i plug urade više za jedan dan od cijelog roda za nedjelju dana, ako kopa kamenom motikom. Razvoj metalnog oruđa i naprednija zemljoradnja izazivaju promjene u čitavom rodovskom uređenju. Pojedine porodice obrađuju sada savršenijim oruđem pojedine komade zemlje samo za sebe. Ta zemlja nije još potpuno njihovo vlasništvo, nego se svakih nekoliko godina ponovo dijeli među pojedine velike porodice, ali sav prihod pripada već onoj porodici, koja je zemlju obradila. Međutim, pašnjaci, šume, lovišta i vode ostaju i dalje svojina cijeloga roda, i svaki član roda može se njima jednako koristiti. Tako se polako javlja p r i v a t n a svojina pojedinih velikih porodica na zemlju i rod sa zemlje, na stoku i stočne proizvode, na ulovljenu divljač i ribu i skupljeni med, i z a j e d n i č k a svojina na velike komade neobrađene zemlje. Rodovsko uređenje polako se raspada i stvara se seoska zajednica, u kojoj se još dugo zadržavaju tragovi rodovskog uređenja, na pr. krvna osveta, raspravljanje svih seoskih poslova na zajedničkom skupu svih starješina porodica, sud, u kojem sude izabrani suci i t.d. Jake porodice počele su obrađivati više zemlje, prodavale su viškove, nabavljale bolje oruđe i sve više se bogatile i izdvajale od ostalih članova. Tako se počela javljati i kod Slavena razlika između bogatih i siromašnijih, ali ta razlika još nije bila tako velika kao u robovlasničkim državama. U najstarije vrijeme kod Slavena nije bilo robova, ali kad se počela razvijati kod njih naprednija zemljoradnja i zanati, upotrebljavali su se i ovdje robovi kao radnici, ali nikad nisu postali glavna radna snaga.

Slavenska naselja. Kao zemljoradnici Slaveni su stanovali u velikim selima, obično uz neku vodu. Kuće su im bile od pletera, oblijepljene glinom ili od nabijene gline, a krov je bio pokriven slamom. U kući su bile dvije prostorije: kuhinja s ognjištem i soba za spavanje. Namještaj je bio od drveta, a isto tako i većina posuđa. Kraj kuće se nalazio tor za stoku.

Za obranu od neprijatelja Slaveni su podizali gradove s bedemima od zemlje i greda i s drvenim kulama, i to obično u močvarnom i šumovitom kraju ili na sastavcima rijeka.

Život i običaji. Slaveni su sijali lan i tkali laneno platno za gaće i košulje. Gornje odijelo bilo je od vune, krzna i kože, a opanci od lipova lika ili od kože. Slaveni su bili majstori u obrađivanju drveta: kuće i namještaj ukrašivali su rezbarijama.

Glavna hrana Slavena bila je kaša od prosa i ječma, bob, mlijeko, sir, riga i meso od domaće stoke: ovaca, koza i goveda. Mnogo su skupljali med od divljih pčela i pripravljali od njega slatko i opojno piće medovinu.

Svi stari pisci ističu, da su Slaveni bili gostoljubivi i veseli ljudi, koji su osobito voljeli pjesmu i svirku. Osjetljivi su bili na nepravdu i uvrede i krvavo su se svetili svojim neprijateljima.

Živeći u velikim seoskim zajednicama Slaveni su sve poslove rješavali zajednički na skupštinama i išli u borbu pod vodstvom izabраниh starješina.

Vjera. Dok su živjeli u rodovskom poretku, stari Slaveni su kao i drugi narodi na tom stupnju razvitka poštovali pokrovitelja roda. Međutim, s raspadanjem rodovskog poretka i s razvojem zemljoradnje sve više se širilo poštovanje prirodnih sila (groma – Peruna, sunca – Dajboga, proljeća – Vesne i drugih). U svijetu se neprestano vodi borba između lih i dobrih bogova. Boginja M o r a n a okiva zemlju ledom, ali je u proljeće tjera svojim gromom bog P e r u n i sunce D a j b o g i dovode sa sobom boginju V e s n u i Ž i v u , koje bude prirodu i daju bogati rod. Stari Slaveni su slavili zimi u mjesecu prosincu rođenje božića, t. j. mladog boga i palili badnjak, u proljeće su slavili pobjedu Vesne nad Moranom, a ljeti konačnu pobjedu dobrih bogova, paleći krijesove. Osim toga slavili su naročito žetvene svečanosti. Svi ovi obredi, kao i mnogi drugi ostaci slavenske vjere, sačuvali su se, u raznim oblicima, sve do danas. U kasnijem razdoblju, kad su se počeli stvarati veliki plemenski savezi i rat postao glavno zanimanje, najviše se poštovao bog gromovnik Perun.

SEOBE SLAVENA

Plemenski savezi. Vidjeli smo, kako su se Slaveni već u najstarije vrijeme pomalo širili i zauzimali nove zemlje. U tom neprestanom širenju i snaženju vršilo se udruživanje rodova u plemena, jer je često zemlje trebalo osvajati i braniti ih od napadača. Najbrže se to stapanje vršilo ondje, gdje je prijetila velika opasnost od dobro organiziranih susjeda, t. j. na jugu, u stepama iznad Crnoga mora. Tu se sredinom IV. stoljeća n. e. stvorio veliki i moćni savez A n t a . U tom savezu bilo je mnogo plemena, i tu je i uređenje već bilo sasvim drukčije nego u rodovima i podvojenim plemenima. U plemenskom savezu ne rukovodi više poslovima pojedinih plemena starješina nezavisno od drugih plemena, nego se vojnički starješina cijelog saveza savjetuje sa svim vojnim starješinama, a naoružani narod, vojska, odobrava odluke, koje stvore starješine. Starješine okupljaju oko sebe uglednije članove plemena kao svoju pratnju, ali uzimaju u nju i hrabre ljude drugih plemena. Vojska ide početka u rat razvrstana po rodovima i plemenima, ali se s vremenom sve više uvodi dioba na desetine, stotine i hiljade, jer je to bolje odgovaralo ratnim potrebama. U takvom plemenskom savezu ističe se obično jedno pleme

svojom mnogobrojnošću ili hrabrošću i postaje rukovodilac cijelog saveza. Iz toga plemena bira se najviše vojnih starješina i najveći dio plijena ostaje u njemu, te se ono sve više izdiže iznad drugih plemena, dok se napokon njegov starješina ne nametne za gospodara. U tome mu pomažu njegova družina i starješine drugih plemena i odjeljenja vojske, jer tako i oni dolaze do većeg bogatstva, ugleda i vlasti.

Antski savez. Antski savez vodio je teške borbe s drugim savezom u blizini Crnog Mora – s gotskim savezom. U jednoj bitci zarobili su Goti starješinu antskog saveza B o Ź a sa 70 prvaka i pribili ih na krst. Ali poslije kratkog vremena pojavili su se u tim stepama Huni, potukli i razbili Gote, te je jedan dio ispred njih prebjegao u Rimsku državu, u današnju Bugarsku, a drugi dio morao je krenuti s Hunima na Zapad. Pred Hunima su se Anti povukli prema sjevero-zapadu. Kad je nestalo Huna i Gota, bio je otvoren Slavenima put i na Jug i na Zapad. U tom polaganom kretanju vršilo se dalje ujedinjavanje plemena i s vremenom je opet ojačao antski savez, koji je okupio početkom VI. stoljeća Slavene na istok od Dnjestra. U V. stoljeću, dok se na Zapadu rušilo Rimsko carstvo, Slaveni s Istoka preplavljuju veliki dio Panonije, u kojoj su vladali Huni. Sredinom toga stoljeća Huni su otišli iz Podunavlja natrag u azijske stepe, i sad su Slaveni prodrli još dalje u Panoniju, Alpe i u zapadni dio Balkanskog poluotoka.

Prodiranje Slavena na Balkanski poluotok. Na istoku se održao jedan dio Rimskog carstva: Istočnorimsko ili Bizantsko carstvo. U prvoj polovini VI. st. tu je vladao sposoban car, J u s t i n i j a n , koji je mnogo ratovao s Germanima, a na Dunavu suzbijao Slavene, koji su prodirali na Balkanski poluotok. Slaveni su početka prelazili Dunav samo da pljačkaju, pa bi se poslije s plijenom vraćali natrag. Justinijan je protiv njih podigao na Dunavu i po balkanskim prelazima tvrđave i stražarnice, ali su Slaveni svejedno prodirali i naseljavali se na Balkanu. U to vrijeme stvoren je u današnjoj Rumunjskoj moćan slavenski plemenski savez, koji bizantski pisci nazivaju S l a v i n i j o m , a istočno od njih se nalazi moćni antski savez.

Avari. Protiv Slavena iz Slavinije sklopi Justinijan savez s turskim narodom A v a r i m a , koji su u to vrijeme stanovali u Kaspijskim stepama. Oni krenu na Zapad i sudare se s Antima. U ogorčenim borbama bili su Anti pobijeđeni, te se jedan dio morao pokoriti Avarima, a drugi je uzmaknuo prema sjeverozapadu. Kad su Avari došli do Dunava, novi car ih nije htio pustiti kao saveznike u carstvo, te oni krenu uz Karpate i dopru do Labe. Oni su imali odličnu konjicu i bili su jači od slabije naoružanih Slavena, te im se zato Slaveni pridruže i spuste se zajedno s njima u današnju Mađarsku. Iz Mađarske prodirali su Avari i Slaveni u Srijem i oteli ga 584. od Bizantinaca. U isto vrijeme prodirali su Slaveni iz Rumunjske u Bizant, a Anti su se oslobodili avarskog gospodstva. Bizantinci su čak sklopili ponovo savez s Avarima i pustili ih preko svog zemljišta da napadnu Slaviniju, ali

je ni Avari nisu mogli pokoriti, štoviše, ubrzo ti Slaveni prodiru opet na Balkan i dolaze blizu Carigrada.

Borbe na donjem Dunavu. Kad su Bizantinci dovršili dugotrajni rat s Perzijom, navalili su najprije na Avare i protjerali ih s Balkanskog poluotoka, a onda su prodrli u samu Slavoniju. Taj rat je trajao gotovo deset godina. Bizantincima je uspjelo da potuku pojedine čete Slavena pod vodstvom D o b r o g o s t a i P i r o g o s t a , ali su više puta i oni bili potučeni, jer je slavenska vojska bila hrabra i mnogobrojna, pa je mogla da se mjeri s Bizantincima, pravim majstorima u ratnoj vještini. Prije su se Slaveni borili bez oklopa, naoružani lukom, kopljem za bacanje i štitom od pruća. Ali u stalnim ratovima izvježbali su se i bolje naoružali. Jedan bizantski pisac kaže: »Slaveni imaju mnogo oružja, ti prosti ljudi, koji se nisu usuđivali da izađu iz šuma i stepa i koji nisu znali, što je oružje, osim dva-tri koplja za bacanje, naučili su se da ratuju bolje od Bizantinaca«. Osobito se u borbi odlikovala slavenska omladina. Bizantinci su pokušavali da razbiju slavensko jedinstvo, potkupljujući pojedine vođe i primajući ih u svoju službu, ali su se slavenske mase sve čvršće zbijale i napokon odbacile Bizantince i naselile se po tom, što se napokon pobunila bizantska vojska i zbacila cara, koji ju je gonio u gotovu propast.

Vojna demokracija. Prema tome, Bizantija je ovdje ratovala ne s pojedinim slavenskim plemenima, nego s velikim savezima, kojima su na čelu stajale silne i sposobne vođe, koji sve poslove obavljaju u sporazumu s narodnom skuštinom. Ovakve vojne zajednice zovu se »vojna demokracija«, jer u njoj naoružani narod rješava sve na demokratski način u narodnoj skupštini. Tu još nema vlasti, koja bi bila protivna narodnoj volji, ali se vođe i starješine sve više bogate ratom, te će s vremenom postati vlast i protiv volje naroda.

Početkom VII. stoljeća razbili su Avari konačno antski savez i počeli zajedno sa Slavenima jače prodirati na Balkan. Ali kad su 626. pokušali da zauzmu i sam Carigrad, bili su potučeni. U to vrijeme završava se seoba Slavena na Balkanski poluotok.

JUŽNI SLAVENI NA BALKANSKOM POLUOTOKU

Područje Južnih Slavena poslije seobe. Slaveni su na Balkanskom poluotoku i u Alpama naselili ne samo oblasti, u kojima i danas stanuju, nego su bili prodrli i dalje na zapad i na jug, u današnju Grčku. Živjeli su u manjim i većim plemenskim savezima, te i dalje često ratovali i sa starosjediocima i s Bizantincima, a poduzimali su pohode i po otocima, pa čak i u Italiju.

Takav jedan pohod izvršili su Hrvati sredinom VII. stoljeća u Južnu Italiju, u kojoj su germanski Langobardi ratovali s Bizantincima. Utaborili su se pod gradom Sipontom i u prvom sukobu pobijedili langobardsku vojsku, ali su se kasnije morali povući.

Bizant u VII. stoljeću. Bizantinci su u prvoj polovini VII. st. mnogo ratovali s Perzijancima i Arapima i izgubili bogate pokrajine u Aziji i u Africi. Ostala im je samo još Mala Azija i Balkanski poluotok. Zato su nastojali da barem to obrane. Ali su i ti krajevi bili opustošeni, i u njima je bilo malo slobodnih seljaka, koji bi mogli služiti u vojsci. A državi su trebali seljaci i kao radnici, da proizvode poljoprivredne proizvode, i kao vojnici za obranu od Arapa, koju se se sve više približavali Carigradu. Takve seljake i vojnike mogli su dati samo Slaveni, jer su se već otprije bavili zemljoradnjom, a ovdje se upoznali s još boljom tehnikom; u dugotrajnim ratovima pak postali su prekaljeni borci.

U Bizantu je prije dolaska Slavena vladao robovlasnički poredak, koji se već raspadao, i zato ni Bizant nije mogao da se odupre vanjskim neprijateljima, kojima su pomagale i potlačene mase u samom carstvu, nego je izgubio velike dijelove carstva.

Slavenske seoske općine. Slaveni su, ratujući po Balkanskom poluotoku, odveli mnogo naroda u ropstvo, mnogo je ljudi poginulo u borbi, od glada i bolesti, a mnogo je pobjeglo sa stokom u planine i na otoke. Tako je Slavenima ostalo mnogo slobodne zemlje i oni su sve više odustajali od pljačke i ratova kao glavnog zanimanja i prelazili opet na minro obrađivanje zemlje i na stočarstvo.

Slaveni su svuda osnivali seoske općine, koje su bile mnogo naprednije od općina prije seoba. Veliki dio zemlje obrađivale su pojedine porodice, a jedan dio je služio cijeloj općini kao pašnjak. Tako se moglo uporedo razvijati i stočarstvo, jer se u ono vrijeme nisu sijale krmne biljke, nego je stoka veći dio godine pasla, a zimi se hranila lisnikom. Slaveni su vrlo brzo prihvatili i voćarstvo i vinogradarstvo, te su zemlje, koje su obrađivali Slaveni, davale mnogo više nego zemlje, na kojima su se mučili robovi i koloni. Malo pomalo Balkanski poluotok pretvarao se opet u mirnu i dobro obrađenu zemlju. Mnogi starosjedioci, koji su pred Slavenima bježali u tvrde gradove, u gore i na otoke, počeli su se vraćati. Tako su se vratili stanovnici Splita, Zadra i Trogira. Drugi su opet osnivali nova naselja, na pr. Dubrovnik. Bizantinski carevi, kad su malo odahnuli od Arapa, počeli su se opet više brinuti za Balkanski poluotok. Nisu mogli ni misliti na to, da Slavene silom pokoravaju, nego su darovima pridobivali slavenske starješine i sklapali s njima ugovore. Starješine, živeći u miru s Bizantom, bogatile su se trgovinom i učvršćivale svoju vlast u plemenu. Osim toga, slabija slavenska plemena, a osobito starosjedioci, morali su plaćati starješinama danak, da mogu mirno obrađivati svoju zemlju ili napasati stoku po župnim krajevima i primorju. Starješine su na svojim posjedima proizvodile više nego ostali članovi plemena, jer su im radili siromašniji ljudi iz plemena, starosjedioci bezemljaši i robovi. Robova je u to vrijeme bilo dosta, a bili su jeftini, jer su se često siromasi i sami prodavali u ropstvo, da bi se mogli prehraniti. Tako su se plemenske starješine stalno sve više bogatile, oslanjajući

se u prvo vrijeme na čitavo svoje pleme, koje im je trebalo, kad su pljačkali i pokoravali druga plemena, a kasnije sve više na svoje bogatstvo i na družinu. Tako su se plemenski savezi, koji su stvarani ili za obranu ili za napade na druge narode i u kojima su svi bili ravnopravni, pomalo pretvarali u pretfeudalne državice.

Slaveni kao bizantski vojnici. Bizantinci su vidjeli, da je slavenska seoska općina naprednija i da više proizvodi od njihovih velikih posjeda, na kojima su radili robovi i koloni, pa su takvo uređenje zavodili i ondje, gdje nije bilo Slavena. Tako se čitava privreda u Bizantu znatno podigla zahvaljujući upravo Slavenima. Bizantinci su počeli primati Slavene u vojsku i naseljavati po Maloj Aziji, da zadrže prodiranje Arapa. Često su ta preseljavanja izvodili i silom, ali to im se i osvećivalo: takvi Slaveni prelazili su obično na stranu Arapa.

Odnos Slavena prema Bizantu. Odnos Slavena prema Bizantu nije bio svuda isti. U brdovitim krajevima daleko od mora i prometnih putova Slaveni su živjeli sasvim slobodno pod svojim starješinama. Tu je i čitav razvitak privrede i društva išao sporije i duže se održala jednakost u plemenu. U krajevima bliže Grčkoj i Carigradu Bizant je preko starješina uspio da nametne Slavenima svoju vlast. Ti Slaveni su plaćali Bizantu danak i služili mu kao vojnici. Tu su se i starješine najbrže bogatile i prije se javljala nejednakost u plemenu, a starješine su uzimale sve više vlast u svoje ruke. U mnogim krajevima, osobito u Grčkoj i Albaniji, Slavena je s vremenom nestalo te su se pretopili u Grke i Albance. Isto tako pretopili su se u Nijemce i Talijane oni Slaveni, koji su prodrli daleko u Alpe i u Italsku ravnicu. Ali zato su se u Slavene pretopili s vremenom gotovo svi starosjedioci i Romani, koji su stanovali po planinama i primorskim gradovima.

Kršćanstvo. Uskoro po doseljenju među Slavene su donosili kršćanstvo rimski i bizantinski svećenici. Narod nije nigdje rado primao kršćanstvo, jer je donosilo samo namete: morale su se dizati crkve i manastiri i uzdržavati svećenici. Ali zato su starješine prve prihvaćale novu vjeru. Kršćanstvo je nastalo u rimskoj robovlasničkoj državi i štitilo je interese robovlasnika, učeći narod da se pokorava vlasti. Kršćanstvo je, kao i svaka druga vjera, bilo pomagač vladajućih klasa, i zato su ga one i uvodile, širile i branile. Zato se kršćanstvo i ne može proširiti nigdje, gdje nema klasne države, pa se zato tako sporo širilo i kod nas u prvim stoljećima po doseljenju, jer se tu tek stvarala vladajuća klasa, koja još nije imala dovoljno snage da tu klasnu religiju nametne masama. Zato iz tih vremena i nemamo nikakvih pouzdanih vijesti o krštenju među našim plemenima.

OBLASTI JUŽNIH SLAVENA

Slavinija. Čitavo područje na jugu, koje su naselili Slaveni, nazivali su stranci jednim imenom *S l a v i n i j a*, a njihove stanovnike *S l a v i n i m a*. To zajedničko, opće ime sačuvalo se i do danas kao narodno ime kod Slovenaca i kao geografski

naziv Slavonija. Međutim, na području Slavonije bilo je vrlo mnogo plemena s raznim imenima, od kojih su neka jednaka plemenskim imenima zapadnih i istočnih Slavena, a neka različita. Neka su izvedena od ličnih imena, a neka u geografskih imena na Balkanu.

Plemenska imena. Evo nekoliko plemenskih imena, koja su jednaka kod više slavenskih naroda: slovenski, češki i ruski D u l j e b i , slovenski i polapski S t o d o r a n i , slovenski, poljski i ruski P o l j a n i , hrvatski, poljski, češki i ruski H r v a t i , Srbi na Balkanu i u Lužici, S m o l j a n i u Makedoniji i u Rusiji i t. d. Plemenska imena, koja se susreću samo kod nas, jesu na pr. Velegezići i Vajunići u Grčkoj, B r s j a c i u Makedoniji i t. d. Ime Brsjaci sačuvalo se do danas. Plemenska imena, izvedena od ličnih imena i nadimaka jesu Čudomirići, Tugomirići, Jamometići kod Hrvata i t. d. Od geografskih imena izvedena su plemenska imena: Zahumljani, Neretljani, Dukljani, Travunjani, Strumljani, Timoćani, Jezerci i t. d. Kasnije su tako nastala i imena naših naroda M a k e d o n c i i C r n o g o r c i .

Slovenska plemena. Na sjeverozapadu su stanovala slovenska plemena i zauzimala mnogo veći prostor nego danas, šireći se u panonskoj nizini između Drave i Dunava, a u Alpama sve do izvora Mure i Drave. Na jugu su dopirala do Jadranskog mora i do Padske nizine. Sa sjevera su bili u vezi s češkim i moravskim plemenima.

U današnjoj Slavoniji i Hrvatskoj između Save i Drave i u bosanskoj Posavini stanovala su također slavenska plemena, ali nam se njihova imena nisu sačuvala. Tu se naselio i jedan dio Hrvata. U čitavoj ovoj oblasti vladali su sve do kraja VIII. st. Avari.

Hrvati i Srbi. Hrvatski plemenski savez obuhvaćao je dvije velike oblasti: P r i m o r s k u H r v a t s k u , od Cetine do Raše u Istri, i P l a n i n s k u H r v a t s k u , koja je na istoku dopirala do Vrbasa.

Srpski plemenski savez obuhvaćao je planinske krajeve oko gornje Bosne, Lima, Pive, Tare, gornje Drine i Zapadne Morave.

Imena plemena, koja su stanovala na sjever i istok, od te oblasti nisu nam poznata, osim Timoćana i Braničevaca, koji su stanovali u sjeveroistočnoj Srbiji i u jednom dijelu Vojvodine.

U primorskim krajevima ispod Cetine pa sve do Bojane, stanovali su izmiješani Srbi, Hrvati i druga plemena, kod kojih su prevladavala imena, izvedena od geografskih naziva. Između Cetine i Neretve bila je N e r e t l j a n s k a o b l a s t , između Neretve i Dubrovnika Z a h u m l j e ili H u m , između Dubrovnika i Kotora T r a v u n j a ili T r e b i n j s k a oblast, između Kotora i Bojane D u k l j a ili, kako se kasnije zvala, Z e t a . Ove četiri oblasti steralale su se u

unutrašnjost do planina, koje dijele porječje Crnog mora od porječja Jadranskog mora.

Slavenska plemena u Makedoniji i Grčkoj. Na jugoistoku od Srba, u današnjoj Makedoniji, koju su Bizantinci nazivali Slavinijom, bilo je više slavenskih plemena. Spomenuli smo već Strumljane, Smoljane i Brsjake.

U Grčkoj je također bilo više slavenskih plemena, od kojih smo spomenuli Vajuniće i Jezerce. Ovi su se Slaveni pretopili u Grke, kao i oni, koji su prodrli na otoke ili bili preseljeni u Malu Aziju.

Slaveni u Rumunjskoj i Bugarskoj. Najistočnija grupa južnoslavenskih plemena stanovala je u današnjoj Bugarskoj, u Erdelju i u Rumunjskoj, Slaveni u Erdelju i u Rumunjskoj stopili su se ovdje sa stočarskim plemenima, koja su nekad primila latinski jezik, u rumunjski narod. U rumunjskim jeziku ima i danas vrlo mnogo slavenskih riječi.

U kraju između Timoka, Crnog mora, Dunava i Balkanskih planina stanovalo je sedam slavenskih plemena, koja su bila čvrsto povezana sa slavenskim plemenima s onu stranu Dunava. Oni su bili ujedinjeni u moćan plemenski savez, iz kojega se kasnije razvila bugarska država.

Godine 679. naselila se među ove Slavene jedna grupa stepskih nomada – Bugara, koji su rukovodili jakim savezom raznih plemena, među kojima je bilo najviše Slavena.

Bugari su u V. i VI. stoljeću osnovali dva jaka plemenska saveza oko Azovskog mora i Dona. Kasnije se jedan dio pomaknuo na zapad do Dnjestra. Odatle su vršili i sami i zajedno sa Slavenima pljačkaške pohode u Bizantsko carstvo. Kad su Avari krenuli u Podunavlje, pokorili su i te Bugare. Međutim, početkom VII. vijeka oslobodili su se oni od Avara i zajedno s istočnim ogrankom Bugara prodrli sve do ušća Dunava. Tu su pomagali i Bizantincima u njihovoj borbi s Avarima. Poslije se bugarska horda raspala na više dijelova. Jedni su ostali na sjeveru i osnovali državu na Volgi, a drugi su pod vođom Asparuhom osnovali državu oko dunavskog ušća i sve dalje prodirali na Balkan.

Bugarski plemenski savez i slavenski plemenski savez u Bugarskoj stopili su se u jednu moćnu zajednicu, u kojoj je vođa – kan – bio Bugarin, a vojne starješine Bugari i Slaveni. Bugari su bili konjanici, a Slaveni većinom pješaci. Bugari su, kao i njihovi srodnici Huni i Avari, stanovali u utvrđenom logoru. Po njegovoj veličini možemo zaključiti, da ih nije bilo više od dvadesetak hiljada. Slavena, međutim, bilo je mnogo više. Kako nam Bizantinci ne spominju nikakve sukove Bugara sa Slavenima, jasno je, da se tu izvršilo mirno stapanje dvaju saveza. Slaveni, koji su dotada već imali svoju vojnu i političku organizaciju, primili su u nju za svoga vođu kana Asparuha s njegovom odličnom konjicom. Tako su i jedni i

drugi ojačali. Bizantinci su uzaludno pokušavali da razbiju tu bugarsko-slavensku zajednicu, pa su napokon morali zaključiti s Asparuhom mir i obavezati se na plaćanje danka. U to vrijeme svi ostali Slaveni na Balkanskom poluotoku priznavali su, barem po imenu, bizantsku vlast i Bizantinci su ih smatrali svojim podanici-ma. Sada su, međutim, morali priznati slavensko-bugarsku državu kao potpuno nezavisnu državu na području, koje je nekad pripadalo Bizantu. Bugari su malo pomalo u svoju državnu organizaciju okupljali slavenska plemena, i sve više se s njima stapali. Početkom IX. st. doprli su već do Sofije. Kan Krum je potukao tu u blizini veliku bizantsku vojsku, i u borbi je poginuo i sam bizantski car. Malo kasnije proširili su se Bugari i u Panoniju, a sredinom IX. st. dolaze već u sukob sa Srbima i Hrvatima.

IV. PRVE DRŽAVE JUŽOSLAVENSKIH NARODA

[Preskočen je kratak opći dio u udžbeniku naslovljen »Franačka država i početak feudalnih odnosa u Zapadnoj Europi«.]

SLOVENCI U BORBI PROTIV GERMANSKOG NADIRANJA. ZAČETAK SLOVENSKE DRŽAVE

Gotska država. U početku VI. stoljeća imali su G o t i veliku državu u Italiji, zapadnom dijelu Balkanskog poluotoka i u Alpama, sve do Dunava, a u današnjoj Mađarskoj stanovala su također germanska plemena Langobardi i Gepidi. Bizantski car Justinijan vodio je krvave ratove s Gotima i napokon ih sasvim uništio pomoću Langobarda. Langobardi su zauzeli jedan dio gotskih zemalja u Alpama, a u Mađarsku su se počela spuštati slavenska plemena.

Avari u Panoniji. Oko 560. pojavili su se u Panonskoj nizini A v a r i . Ispred njih su Langobardi uzmaknuli u Italiju i počeli je osvajati od Bizantinaca. Slaveni u Panonskoj nizini došli su pod vlast Avara. Avarsko gospodstvo bilo je teško, te su Slaveni ispred njih selili na zapad u Alpe, gdje su bili sigurniji od Avara, koji su se kao konjički narod držali ravnica. Veći dio Slavena iz Panonije prodirao je dalje s Avarima na Balkanski poluotok. Slovenska plemena su malo pomalo prodrli do izvora rijeke Mure i Drave, gdje su se sukobila s Bavarima. Na jugu su prodrli u dolinu rijeke Soče i u sjevernu Istru.

Prodiranje slovenskih plemena u Alpe. Slovenska plemena su novu postojbinu osvajala u neprestanim borbama za starosjediocima, s Langobardima, Bizantinima i Avarima. Zato su se udruživali srodni rodovi i plemena u veće skupine pod komandom izabranih knezova. Kad su zauzeli koji kraj, podijelili su cijelu zemlju pojedinim rodovima, a rodovske starješine, knezovi i kneževi družinci zauzimali

su velike komade zemlje, koje su im obrađivali starosjedioci, koloni i robovi. Tako se pomalo stvaralo rodovsko i vojničko plemstvo, koje je provodilo život u lovu, ratu i neradu. U prvo vrijeme poslije seobe bili su još svi pripadnici slovenskih plemena slobodni ljudi. Orađivali su zemlju, živeći u selima, i prema svom plemstvu nisu imali nikakvih obaveza.

Slovenska plemena u Alpama bila su sa svih strana okružena neprijateljima: na jugu su bili Langobardi, na zapadu Bavarci, a na istoku Avari. Zato se ovdje i zadržala vojna organizacija pod vodstvom kneza i počela se stvarati državna organizacija.

Karantanija. Već u početku VII. stoljeća stvoren je među Slovencima prvi savez plemena, koji su stranci nazivali *Karantanionom* (prema starom rimskom imenu te pokrajine). On je obuhvaćao današnju *Korušku* i jedan dio *Kranjske*. Središte mu je bilo na *Gospoventskom polju* kod današnjeg *Celovca*. U tom savezu bilo je više slovenskih plemena, pa i jedan dio Hrvata, koji su seleći na jug zašli u Alpe.

Ustoličavanje kneza na Gospoventskom polju. Na čelu tog slovenskog saveza bio je knez, koga je birao sav slobodni narod i svečano ustoličavao na *Gospoventskom polju* na kneževu kamenu. To je bio komad rimskoga stupa, koji se danas nalazi u muzeju u Celovcu. Ne znamo, kako se je vršio izbor u najstarije doba, jer nam je sačuvan opis tek iz 15. stoljeća, kad su već u Sloveniji vladali njemački velikaši, a većina Slovenaca bili kmetovi.

U vrijeme njemačkih vojvoda izbor se vršio ovako: najprije je narod birao suca, koji je vodio izbor i svečano ustoličavanje. Zatim bi sudac pitao narod, je li zadovoljan s predloženim vojvodom. Kad bi narod odgovorio, da jest, sudac bi proglasio, da je novi vojvoda izabran. Zatim bi vojvodu obukli u seljačko odijelo, pa bi ga, pjevajući slovenske pjesme, doveli do kamena. Tu bi vojvoda obećao, da će biti pravedan i dobar vladar, a zatim bi ga svečano posadili na knežev kamen. Kako vidimo, to je kasnije bila puka formalnost, ali u najstarije vrijeme narod je zaista birao svoje knezove.

Prvi slovenski knez, kojemu znamo ime, bio je *Valuk*, koji je vladao u početku VII. stoljeća.

Samo. U to vrijeme počela su se udruživati i slavenska plemena u današnjoj Češkoj i Moravskoj u svojoj borbi protiv sve nesnosnijeg pritiska Avara. Avari su razbili moćni savez Anta i proširili svoju vlast i na zapadne Slavene preko Karpata. Sa zapada je Slavenima opet prijetila opasnost od franačke države. Uklješteni između dva neprijatelja, Slaveni su stvorili novi jaki savez plemena namjesto razbijenog antskog saveza. U tom savezu bili su Česi, Moravci, sjeverni Srbi i Hrvati i druga veća i manja plemena. Plemenske starješine izabraše za vrhovnog kneza *Sama*, starješinu jednog lužičkog plemena. On se pokazao kao vrlo dobar

organizator i hrabar ratnik. Pod njegovim vodstvom suzbije Slaveni Avari iz svojih zemalja opet u Panonsku nizinu. Upravo u to vrijeme Avari su poduzeli veliki napad na Carigrad (626.). Veći dio avarske vojske sačinjavali su Slaveni. Avari su ih natjerali da na svojim čunovima udare morem na Carigrad. Ali kada su ih Grci razbili svojom mornaricom, izbi među njima ustanak, a kako se još pojavila i kuga, moradoše Avari da se naglo povuku ispod Carigrada. Svuda se digoše Slaveni protiv Avara. Tako oslabljeni Avari nisu mogli ni misliti da silom povrate izgubljene krajeve na Balkanu, u Alpama i iza Karpata, jer su morali da guše ustanke i u samoj Panoniji. Samovoj saveznoj državi pridružiše se sada i Slaveni u Alpama, pa i knez Valuk. Tako je Samo udružio sve zapadne Slavene od Lužice do blizu Jadranskog mora.

Tako jaka slavenska država bila je trn u oku zapadnim slavenskim susjedima Francima, Bavarcima i Langobardima. Oni su se bojali slavenskog jedinstva, jer je ono onemogućivalo njihovo pljačkaško prodiranje na istok. Franački kralj Dagobert poslao je Samu svog poslanika Sihara i tražio da mu se pokori, ali ga Samo nije htio da primi. Nato Sihar obuče slavensko ruho i tako dođe do Sama. On se vladao bahato i u razgovoru nazvao Slavene poganskim psima. »E, kad je tako, onda ćemo vas dobro ujesti!« odgovori Samo i izbací nadutoga Franka.

Poraz Franaka u Češkoj. Nato sklope protiv Sama savez svi njegovi germanski susjedi: Franci, Bavarci i Langobardi. Bavarci i Langobardi imali su nešto uspjeha u Sloveniji, ali glavna franačka vojska ljuto nastrada u Češkoj kod U h o š t a (631.). Bitka je trajala tri dana. Slavenski junaci, koji su pobijedili strašnu avarsku konjicu, nisu se pokolebali ni pred napadima odlično naoružane franačke pješadije. Hrabro srce i ljubav prema slobodi bili su jači od franačke sile, te su Slaveni pod mudrim Samovim rukovodstvom uništavali jedan franački odred za drugim. Trećega dana bila je skršena franačka sila i obranjena sloboda mlade države.

Raspad Samove savezne države. Poslije toga vladao je Samo mirno i sretno još 27 godina. Ali u to vrijeme veze među slavenskim plemenima bile su još slabe. Svuda je vladala naturalna privreda, trgovine nije bilo, i plemena su se udruživala samo u slučaju opasnosti i pod vodstvom sposobnih knezova. Čim bi nestalo neposredne opasnosti i čim bi umro takav sposoban knez, plemenski savez se opet raspadao. Tako se dogodilo i poslije Samove smrti. Slavenska plemena i manji plemenski savezi počeli su opet živjeti svako za sebe.

SLOVENCÍ U BORBI PROTIV AVARA I GERMANA

Karantanski Slovenci su i poslije Samove smrti ostali ujedínjeni i vodili su teške borbe s Langobardima. Slovenci su napokon protjerali Langobarde iz planinskog kraja uz desnu obalu rijeke Soče.

Knez Borut. Avari su poslije poraza pod Carigradom toliko oslabili, da nisu više napadali slovenske zemlje. Ali u prvoj polovini VIII. stoljeća Avari ponovo napdaju svoje susjede Slavene i teže da preko slovenskih zemalja prodru u Italiju. U to vrijeme bio je u Sloveniji knez B o r u t . On je neko vrijeme hrabro odbijao napade Avara, ali kako je bio osamljen u borbi protiv čitave avarske sile, obratio se za pomoć svojim zapadnim susjedima B a v a r c i m a . Bavarska je u to vrijeme bila po imenu dio franačke države, ali su njezine vojvode zapravo bile sasvim samostalne. Bavarci su se rado odazvali Borutu, jer su znali, da će Avari, ako svladaju Slovence, udariti i na njih; pomoć Slovencima zaštitit će same Bavarce od Avara i ojačati ih u njihovu otporu protiv franačke države, u kojoj je u to vrijeme bio sposobni majordom Pipin. Bavarska i slovenska vojska pobijedila je Avare i potisnula ih iz slovenskih zemalja. Knez Borut je priznao vrhovnu vlast bavarskog vojvode i morao mu dati kao taoce svoga sina G o r a z d a i sinovca H o t i m i r a (742.).

Gorazd i Hotimir. Gorazd i Hotimir su se u Bavarskoj pokrstili, a u Karantaniju počeli su dolaziti njemački svećenici i širiti kršćanstvo. Najprije su se krstile starješine, jer je nova vjera bolje odgovarala njihovim interesima: ona je učila, da je vlast starješina od boga i da im se narod mora pokoravati. U to vrijeme je na kršćanskom zapadu već bio razvijen feudalni poredak, u kojem su feudalci bili gospodari zemlje i kmetova. Zato su i mnogi slavenski knezovi i plemstvo primali kršćanstvo, iako su s kršćanstvom primali i tuđe vrhovništvo. Feudalizam kao napredniji društveni poredak razvijao se brže u zemljama, gdje je postojala jaka crkvena organizacija, koja je pomagala vladaru u borbi protiv rodovskog poretka. Ali primiti kršćanstvo od jakih susjeda značilo je doći sasvim pod njihovu vlast, značilo je izgubiti slobodu i svoju narodnu kulturu.

Odnos prema Pipinu. Borut je u Karantaniju vladao gotovo samostalno, jer su Bavarci u to vrijeme vodili borbe s Francima, koji su ih napokon pobijedili i natjerali na pokornost. Borutov sin Gorazd vladao je kao franački vazal samo tri godine, a onda ga je naslijedio Hotimir. I Gorazda i Hotimira izabrali su za kneza sami Slovenci, a Pipin ih je samo potvrdio. U to vrijeme Pipin je imao posla u Italiji, pa se nije mnogo miješao u slovenske poslove. On se mogao potpuno osloniti na slovenske knezove, koji su imali interesa da mu budu pokorni: u savezu s Francima bili su sigurniji od avarskih napada, a pomoću Franaka i kršćanstva utvrđivali su sve više svoju vlast i moć nad slobodnim slovenskim seljacima.

Pokrštavanje Slovenaca. Za kneza Hotimira došlo je u Karantaniju mnogo misionara, koji su počeli zidati crkve i nametati narodu danak za uzdržavanje svećenika. Svi ti misionari bili su Nijemci, koji su šireći kršćanstvo utvrđivali njemačku vlast u slovenskim zemljama. Hotimir, koji je bio odgojen u Bavarskoj, okružio se Nijemcima i počeo vladati kao feudalac, dijeleći crkvi zemlju i namećući narodu danke za uzdržavanje crkve i svoje družine. Starog slavenskog rodovskog poretka

počelo je naglo nestajati. Zato se narod dvaput digao protiv Hotimira i kršćanstva. Hotimir je s teškom mukom svladao te ustanke, ali je pozvao nove misionare i pojačao pritisak na slobodne seljake.

Ustanak Slovenaca protiv kršćanstva i tuđinske vlasti. Poslije Hotimirove smrti (oko 770.) digli su se Slovenci listom protiv Nijemaca i kršćanstva. Kršćanski misionari i Nijemci bili su pobijeni i protjerani, te je Slovenija nekoliko godina bila slobodna. Ali su se Bavarci, koji su već duže vremena ratovali s Francima, sad upravo pomirili s njima; te je bavarski vojvoda priskočio u pomoć Hotimirovu sinu *V o l k u n u* i poslije tri godine svladao ustanak Slovenaca. Tako je pomoću tuđinaca slovenski knez zavladao opet u Karantaniji. Narod je morao primiti kršćanstvo i tuđu vlast te se počeo pretvarati u kmeta crkve i svoje vlastele.

Franački kralj Karlo Veliki je znatno proširio svoju državu: u Italiji je uništio langobardsku državu, pokorio je Sase i pridružio konačno Bavarsku svojoj državi. Tako je franačka država od Baltičkog do Jadranskog mora graničila sa slavenskim plemenima.

Pad avarske države. Kad su Franci ratovali s Bavarima, Slovenci su ostali mirni; nadali su se, da će postati opet slobodni, kad nestane jake Bavarske. Ali kad su Franci svladali Bavarce, nametnuli su svoju vlast i Slovencima. Međutim, kako su se spremali na veliki rat protiv Avara, ostavili su Slovencima domaće knezove, da ih pomažu u tom pohodu. Svi Slaveni u Alpama i Panoniji rado su se odazvali i pridružili franačkim vojskama, jer su kroz dvjesto godina mnogo pretrpjeli od Avara. U tim borbama osobito se odlikovao panonski knez *V o j n o m i r*. U avarskoj državi digli su se Slaveni protiv svojih tlačitelja, te je franačka vojska uz pomoć Slavena potukla Avere i razorila njihove utvrde po Panoniji. Slaveni su se krvavo osvećivali Avarima za sve njihove zločine, te je malo Avara ostalo na životu. Morali su se pokrstiti i priznati vlast Franaka, koji su im ostavili jedan dio Panonije. U istočnom dijelu zavladaše malo kasnije Bugari. Slaveni, koji su pred Avarima uzmaknuli u Alpe, počeli su se vraćati i naseljavati plodnu ravnicu oko *B l a t n o g j e z e r a*. Svi Slaveni u Alpama i u Panoniji priznali su franačku vlast, ali su zadržali svoje knezove.

Franačke marke na slavenskim granicama. Karlova država bila je razdijeljena na grofovije. Prema Slavenima Karlo je uredio marke, u kojima su vladali markgrofovi. Oni su pazili na slavenske oblasti i uvijek bili spremni da ih svojom vojskom ponovo pokore, ako bi se pokušali osloboditi franačke vlasti. Takve marke ili krajišta bile su: Srpska marka prema Polapskim Slavenima, Istočna marka oko Dunava u današnjoj Austriji i Furlanska marka u sjeveroistočnoj Italiji prema slovenskim i hrvatskim oblastima.

USTANAK LJUDEVITA POSAVSKOG

Slavenska plemena na Balkanu poslije seobe. U ratovima protiv Avara, koje je vodio Karlo Veliki, nisu sudjelovala naša plemena, koja su stanovala na Balkanskom poluotoku. Od doseljenja u VI. i VII. stoljeću kod njih se vršilo udruživanje plemena i raspadanje rodovskog poretka. Jača plemena su sklapala saveze sa slabijim plemenima ili ih potiskivala i pokoravala i tako stvarala sve veće zajednice. U tim zajednicama isticali su se pojedini moćni rodovi sa svojim ž u p a n i m a , koji su vodili ratove i živjeli od plijena i danka od pokorenog stanovništva. Jači plemenski savezi su već polako zalazili u feudalni poredak i pretvarali se u države, dok su drugi Slaveni još živjeli manje-više u rodovskom poretku, plaćajući danak jačim rodovima i njihovim starješinama. Sve te državnice priznavale su u VIII. stoljeću vlast Bizanta, jer je starješinama trebao oslonac na jaku državu za jačanje svoje vlasti i za trgovinu s bizantskim gradovima u Primorju i uz trgovačke putove u unutrašnjosti.

Hrvatske oblasti. Od sviju tih državnica najdalje je uznapredovala u VIII. stoljeću H r v a t s k a d r ž a v a , kojoj je bilo središte u plodnom kraju oko Nina u Dalmaciji. Starješine hrvatskih rodova prigrabile su većinu plodne zemlje, koju su im obrađivali starosjedioci koloni i robovi. Neki robovi su se tu zatekli u doba naseljavanja, a drugi su bili ratni zarobljenici. Sa svojim rodovima i ratnom družinom širile su rodovske starješine svoju vlast uz jadransku obalu, na jug do Cetine, a na sjever do rijeke Raše u Istri. Pretkraj VIII. stoljeća sezala je vlast hrvatskog kneza u unutrašnjosti do Kapele i Plješivice. Iza tih planina sve do Drave prostirala se Panonska ili P o s a v s k a H r v a t s k a .

U primorskim oblastima ispod Cetine stanovali su Hrvati izmiješani sa Srbima.

Bitka kod Trsata. Hrvati priznaju franačku vlast. Kad je Karlo Veliki svladao Avare i osnovao Furlansku marku, pokušao je furlanski markgrof Erih da pokori i Hrvate u Primorskoj Hrvatskoj, ali su mu vojske bile potučene kod L o v r a n e i T r s a t a , te je i sam zaglavio u borbi (799.). Karlo se iduće godine okrunio za rimskog cara te je zaratio s Bizantom, želeći da mu otme preostale posjede u Italiji i na Balkanskom poluotoku. Hrvatski knez i rodovske starješine priznali su tada franačku vrhovnu vlast, ali su i dalje bili gotovo samostalni u svojim planinskim oblastima. Bizant je napokon morao priznati Karlu carski naslov i vlast nad Hrvatskom, ali je i dalje zadržao d a l m a t i n s k e g r a d o v e D u b r o v n i k , K o t o r , T r o g i r , S p l i t i Z a d a r i o t o k e K r k , C r e s , L o š i n j i R a b . U Hrvatskoj su knez i plemstvo počeli primati kršćanstvo i franačke običaje.

Franačko ugnjetavanje. Poslije Karlove smrti nastali su u franačkoj državi neredi: moćni feudalci nisu se pokoravali kralju, ratovali su međusobno i sve jače

ugnjetavali seljake. Osobito su se osilili grofovi u markama. Oni su počeli postupati sa slavenskim knezovima kao sa svojim vazalima, a na narod su udarali velike danke, pljačkali ga i mučili na najokrutniji način. U tom je prednjačio furlanski markgrof K o d o l a h . Narod je već teško podnosio i vlast svojih knezova, koji su uvodili kršćanstvo i feudalni poredak, ali na ovakvu drsku pljačku i zločine počeo se otvoreno dizati protiv Franaka.

Ljudevit Posavski. U to vrijeme vladao je u Primorskoj Hrvatskoj knez B o r n a , a u Posavskoj knez L j u d e v i t . Želeći da učvrste svoju vlast oslanjali su se obojica na Franke. Kodolah je vješto iskorićavao suparništvo hrvatskih knezova i raspirivao mržnju među njima, te na taj način slabio otpor našeg naroda protiv Franaka. Kad je Ljudevit poslao caru poslanstvo i potužio se na zulume Kodolahove, car nije htio da kazni i ukloni Kodolaha, nego je još spočitnuo Ljudevitu, da mu nije vjeran. Sad su tek Kodolahovi Franci počeli da bijesne po Ljudevitovoj zemlji: otimali su čak majkama malu djecu, ubijali je i bacali svojim psima za hranu. Sad i Ljudevit uvidi, da će se od Kodolahovih zuluma izbaviti samo junačkom borbom, koju je već vodio njegov narod, te stade na čelo narodnom ustanku. Franačka fojska, koju je vodio sam Kodolah, bude u Posavini do nogu potučena, te se Kodolah s jadnim ostacima povuče i na putu umre (819.).

Prodor Ljudevitov u Sloveniju i poraz Bornine vojske. Poslije ove pobjede i smrti zulumčara Kodolaha pošalje Ljudevit opet poslanike caru i obeća mu vjernost, ako pristane da se Franci ne miješaju u upravu njegove zemlje. Ali car je tražio, da mu se Ljudevit pokori bez ikakvih uslova, te Ljudevit odluči da izvojuje potpunu nezavisnost svojoj zemlji. Uz njega pristadoše Slovenci i slavenska plemena u sjeveroistočnoj Srbiji, a Bizantinci mu poslaše vješte zidare i tesare, da mu utvrde glavni grad Sisak i podignu druge gradove. Ali knez Borna osta vjeran Francima, nadajući se da će za nagradu dobiti Ljudevitovu zemlju. Ljudevit ne htjede čekati napad neprijatelja, nego sam prodre u Sloveniju, diže narod i udari na Franke. Ali ga Franci suzbiše. Na povratku naiđe na Kupi na veliku Borninu vojsku. Usred najžešće borbe predoše na Ljudevitovu stranu Gačani, te Borna bude ametom poražen i pobježe glavom bez obzira. Ljudevit provali u njegovu zemlju i opustoši je.

Prodor Franaka u Posavinu. Iduće godine udariše na Ljudevita tri franačke vojske. Ljudevit opet krene u Sloveniju i dugo odbijaše franačke napade, ali ogromna premoć ga prisili na uzmak, a Slovenci opet padoše u franačko ropstvo. Sjeđinjene franačke vojske provališe u Posavinu. Narod se zakloni u šume i gradove, a Ljudevit se zatvori u jedan tvrdi grad. Franci opustošiše zemlju, ali je ne mogoše pokoriti, te se u jesen vratiše. I 821. godine harale su tri franačke vojske po Posavini. Ljudevit, bez svojih vjerih saveznika Slovenaca, nije ih mogao dočekati na otvorenom polju, nego je vodio partizanski rat. Zemlja je bila strašno opustošena,

mного ljudi izginulo je u borbama, od bolesti i glada, a pomoći nije bilo nigdje. Kad je 822. krenula na Ljudevita deseta franačka vojska, ostavi on svoj narod i skloni se najprije u Bosnu, a zatim povjerova Borninu ujaku Ljudemišlu i pribjegne k njemu. Ali ova kukavica dade ga iz potaje ubiti. Poslije Ljudevitova odlaska bude Posavina pokorena i združena s Furlanskom markom.

Knez Ratimir. U to vrijeme Bugari su prodirali u Panoniju i zauzeli zemlju do Dunava, a u Slavoniji su pomogli knezu R a t i m i r u da zbaci franačku vlast. Tek oko 840. Franci su opet za kratko vrijeme uspjeli da ojačaju u Panoniji.

Slovenci poslije sloma ustanka. Najteže posljedice imao je neuspjeh Ljudevitova ustanka za Slovence. Oni su izgubili svoje knezove, a zemlja im je bila razdijeljena na više oblasti: Istarsku marku, Posavsku marku, Donju Panoniju oko Blatnog jezera i Gornju Panoniju između rijeke Rabe i Dunava. I Karantanija je postala obična franačka pokrajina. Počeo je naseljavanje Nijemaca, zakmećivanje slobodnih slovenskih seljaka i ponjemčivanje domaćeg plemstva.

HRVATSKA KNEŽEVINA U IX. STOLJEĆU. TRPIMIR

Primorska Hrvatska. Poslije Ljudevitova ustanka franačka je država znatno oslabila. Bila je podijeljena na tri dijela, te je Primorska Hrvatska došla izravno pod vlast franačkog kralja Italije. U hrvatske poslove nije se više miješao furlanski markgrof, te su njeni knezovi vladali gotovo sasvim samostalno. Ali dok su oni u državi jačali svoju vlast, razvijao se na drugoj obali Jadranskog mora jak neprijatelj – M l e c i ili V e n e c i j a .

Mleci. Mletke su osnovali u vrijeme seoba naroda bjegunci na močvarnim otočićima, koji su nastali od riječnih nanosa. Nemajući zemlje za obrađivanje, bavili su se ribarstvom, zanatima, pljačkom i trgovinom. Kako su se Mleci nalazili na zgodnom mjestu, zaštićeni morem i močvarama, brzo su napredovali i razvili se u bogat i moćan grad. I poslije ratova Karla Velikog s Bizantom ostali su oni po imenu u Bizantskoj državi, ali su zapravo bili samostalni. Trgujući s dalmatinskim gradovima i s Istokom, zalijetavali su se na naše obale, sjekli drvo, koje im je trebalo za brodove, pljačkali i odvodili narod u roblje. To roblje prodavali su najviše Arapima, te je jedno vrijeme tjelesna straža arapskih kalifa u Španiji bila sastavljena većinom od slavenskih robova. Uz našu obalu je i ribolov izdašniji nego na talijanskoj obali, a osim toga ima mnogo zgodnih prirodnih luka, u koje se mogu skloniti brodovi. Put za Istok vodio je uz naše obale. Bogatstvo našeg mora i obale mamili su lakome Mlečane. I oni su kroz gotovo hiljadu godina vodili borbe da se na njima ugnijezde.

Prvi sukobi s Mlečanima. Mletački napadi na anše obale izazvali su otpor i napade na njihove brodove u našim vodama. Na lakim brodicama napadali su naši primorci pojedine mletačke galije, oduzimali robu i ubijali posadu i trgovce.

Suzbijajući silu silom i vraćajući milo za drago Hrvati su zaprijetili ozbiljno mletačkoj trgovini. Mlečani su morali da se odreknu pljačkaških pohoda na naše obale i da zaključe mir s hrvatskim knezom *M i s l a v o m* (oko 840.). Sličan mir uglavili su i sa neretljanskim knezom *D r u Ź a k o m*. Naši knezovi su primili darove i obećali Mlečanima da ih neće napadati, dok budu mirno plovili uz naše obale. Uskoro poslije toga provalili su prvi put Arapi u Jadransko more, potukli bizantsku i mletačku mornaricu i opljačkali više gradova. Tako je snaga Bizanta i Venecije bila znatno oslabljena.

Trpimir. Tu slabost iskoristio je Mislavov nasljednik *T r p i m i r* i zaratio na Bizantince i Mlečane. Latini u dalmatinskim gradovima imali su neprestano sporove s Hrvatima oko gradskih međa, a bavili su se pod okriljem Bizanta i pljačkom po hrvatskim zemljama. Osim toga, oni su smetali i trgovini hrvatskog kneza i plemstva, koji su morali plaćati carine za izvoz proizvoda sa svojih posjeda, a skupo plaćali robu, koja se prodavala u gradovima. Dobri odnosi s gradovima bili su knezu potrebni i zato, što su to bila sjedišta biskupa, čije je prijateljstvo bilo dragocjeno za učvršćivanje kneževе vlasti. Već je knez Mislav sagradio crkvu na svom posjedu kod Splita i dao joj veliko zemljište i desetinu od svog posjeda kod Klisa.

Mir s Bizantom. Trpimir je sretno ratovao s bizantskim komandantom iz Zadra, a hrvatska mornarica prodrla je do blizu Mletaka i opustošila grad Kaorle. Poslije tih uspjeha došlo je do mira s Bizantom. Nije nam se sačuvao nikakav dokument o tom miru, ali su poslije hrvatskih pobjeda sigurno i Bizant i Mleci bili popustljivi, morali odustati od pljačkaških pohoda i dati Trpimiru i njegovim županima trgovačke povlastice u gradovima. Osim toga, u to vrijeme ojačala je bugarska država, pa je Bizantu bilo stalo da ima mir i da mu hrvatski knez bude prijatelj.

Sukob s Bugarima. U Posavskoj Hrvatskoj je do 838. vladao knez *R a t i m i r*. Te godine zauzeli su opet Franci Posavsku Hrvatsku, samo su istočna Slavonjia i Srijem ostali u bugarskoj vlasti. Kad su oko 860. zaratili Bugari i Franci, ratovao je i Trpimir s Bugarima negdje u Slavoniji ili istočnoj Bosni. Bugari su bili odbijeni, te su sklopili mir i prijateljstvo s Trpimirom. Na taj način Trpimir je osigurao svojoj državi mir sa svih strana.

Trpimirova politika. Trpimir se čvrsto oslanjao na franačko carstvo, bio je u prijateljstvu s Bizantom, Mlecima i dalmatinskim gradovima, a naročito sa splitskim nadbiskupom. Sve te prijateljske veze omogućе su mu da u svojoj državi znatno ojača kneževsku vlast. Na njegovu dvoru u Biaćima kod Trogira okupljaju se rodovske starješine, da zajednički rješavaju državne poslove. Oslanjajući se na svoje moćne prijatelje Franke, Bizant i crkvu, na svoju družinu i dvorsko plemstvo, a imajući velike posjede na najboljoj zemlji, koju su obrađivali koloni i robovi, Trpimir je morao doći u sukob s rodovskim plemstvom. Dvorsko plemstvo vršilo

je razne službe na dvoru, kupilo danak, vršilo u kneževu ime pregovore s drugim državama, sudilo neposrednim podanicima kneževim. Oni u to vrijeme još nisu dobivali od kneza feude, ali su već po svom ugledu i bogatstvu počeli nadmašivati staro rodovsko plemstvo. U neposrednoj blizini dalmatinskih latinskih gradova i knez i to plemstvo sve više su se udaljavali od naroda i narodne kulture. Primali su stranu nošnju, oružje i običaje i učili latinski jezik. Kako je i knez i plemstvo bilo nepismeno, sve poslove u kneževoj kancelariji radili su latinski svećenici i tako u znatnoj mjeri utjecali na hrvatsku politiku. Trpimir je putovao u franačku državu i upoznao se s njezinim uređajem. Na njegovu dvoru živio je nekoliko godina Nijemac Gotšalk, učeni benediktinac.

Isprava od 852. g. U to vrijeme u Evropi je bilo već mnogo benediktinskih samostana, pa je i Trpimir pozvao u Hrvatsku nekoliko tih redovnika, da mu odgajaju narod u pokornosti knezu i vlastima. Sagradio im je samostan na kneževskom dobru ispod Klisa, a kako nije imao dovoljno srebra za izradbu crkvenog posuđa u samostanskoj crkvi, pozajmio ga je od svog kuma i prijatelja splitskog nadbiskupa. Razumije se, da se kum i prijatelj iz Splita obilno naplatio za svoj zajam: Trpimir mu je potvrdio sve posjede, koje je splitska crkva imala na području hrvatske države, a osim toga darovao mu je i Mislavovu zadužbinu sa svim posjedima i s desetinom grada Klisa. Na taj način postala je splitska crkva krupni feudalac u Hrvatskoj i čvrsto se povezala s hrvatskim kneževskim dvorom. O svemu tome napisana je isprava latinskim jezikom (852.). U njoj se Trpimir naziva knez Hrvata, a njegova kneževina država Hrvata. Kao svjedoci navedeni su župani. Iz te listine vidi se, da je rodovsko plemstvo još bilo jako i da je sudjelovalo pri donošenju važnih odluka, ali da nije više moglo spriječiti razdavanje hrvatske zemlje tuđincima, koji su bili potrebni knezu za učvršćivanje njegove vlasti.

SLOVENSKA DRŽAVA U PANONIJI. RAD ĆIRILA I METODA

Velikomoravska država. Poslije Ljudevitova ustanka proveli su Franci novu diobu slavenskih zemalja na svojim granicama. U te krajeve naseljavaju se Nijemci i širi se kršćanstvo i feudalni poredak. I sjeverni Slaveni, Česi, Moravci i Slovaci priznavali su franačku vlast, ali su imali svoje domaće knezove. Već oko 830. izvršeno je ujedinjavanje tih Slavena u jednu državu pod knezom Mojmirom. Ta država zove se obično *V e l i k o m o r a v s k a d r ž a v a*, a središte joj je bilo u današnjoj Moravskoj. Moravski knezovi teško su podnosili miješanje Franaka u svoje poslove, pa je često dolazilo do oružanih sukoba. Franci su nastojali da pomoću kršćanske crkve potpuno vežu uza se novu slavensku državu. Raspirivali su razdor među knezovima, a protjerani knežići nalazili su kod njih pomoć i zaštitu. Tako je knez Pribina, kad je bio protjeran iz Moravske, dobio od Franaka na upravu

Donju Panoniju, najprije kao feud, a kasnije kao nasljednu baštinu, jer se pokazao kao vjeran franački Vazal.

Knez Rastislav. Nasljednik Mojmirov R a s t i s l a v poveo je odlučnu borbu s Nijemcima. U toj borbi pomagao je Pribina Nijemcima i u ratu i poginuo. Donju Panoniju dobio je na upravu njegov sin Kocelj. Nato su Nijemci sklopili protiv Rastislava savez s Bugarima. Ali Rastislav se obrati za pomoć Bizantu. Bizant mu pomože, navali na bugarskog kana Borisa, te Boris sklopi mir i odreče se saveza s Nijemcima. Ali tom prilikom postigao je Rastislav još jedan veliki uspjeh: dobio je iz Carigrada misionare, koji će širiti kršćanstvo na slavenskom jeziku.

Postanak glagoljice. Bizantinci su već duže vremena smijšljali, kako da suzbiju sve jače prodiranje Nijemaca i latinske crkve među Slavene. Za oružanu akciju bili su preslabi. Zato su odlučili da pridobiju Slavene na drugi način. Osobito im je bilo stalo da pridobiju bugarskog kneza Borisa, koji je želio da se pokrsti. Dva Slavena iz grada Soluna M e t o d i K o n s t a n t i n , koji su svršili visoke grčke škole i više puta uspješno vršili razne političke zadatke, sastavili su novo pismo za slavenski jezik. Taj posao izvršili su oni vrlo vješto: prema grčkim slovima i slovima raznih drugih alfabeti sastavili su 39 znakova za slavenske glasove, tako da se nikako nije moglo opaziti, da su ta slova rađena prema grčkom pismu. To pismo je rađeno u prvom redu za Bugare, koji ne bi nikad htjeli primiti grčko pismo ili pismo, u kojem bi mogli prepoznati grčka slova. To pismo prozvano je g l a g o - l j i c a .

Širenje slavenskog bogoslužja u Moravskoj i Koceljevoj državi. Braća Metod i Konstantin prevedoše neke crkvene knjige s grčkog na jezik makedonskih Slavena i krenuše u Moravsku (864.). U to vrijeme svladali su Nijemci Rastislava i njemački svećenici su opet nesmetano vladali u Moravskoj. Zato su Metod i Konstantin vrlo oprezno, uz potporu kneza Rastislava, širili slavensko pismo i uvodili slavenski jezik u crkvu. Ali ih Nijemci ipak optuže papi da šire krivu nauku, te oni krenu u Rim, da se opravdaju. Na putu se zadržase kod kneza Kocelja te ga pridobiše za svoju ideju. S nekoliko slavenskih mladića krenu braća u Rim, i tu dobiše odobrenje za svoj rad. Tu umre Konstantin, koji se zakaluđerio i dobio ime Ć i r i l . Metod i oni slavenski mladići budu zaređeni za svećenike i krenuše natrag u Moravsku. Ali kako je Rastislav opet ratovao s Nijemcima, ostadoše u Koceljevoj zemlji. Kocelj pošalje Metoda opet u Rim i zatraži od pape, da Metoda imenuje nadbiskupom. Papa mu ispuni želju i on se vrati Kocelju kao srijemsko-panonski nadbiskup. Ali baš u to vrijeme zarobili su Nijemci Rastislava pomoću njegova rođaka S v a t o p l u k a i oslijepili ga. Sad su Nijemci zavladali opet Moravskom, a njemački biskupi baciše Metoda u tamnicu, u kojoj je čamio više od dvije godine. Međutim je Svatopluk oslobodio Moravsku, a papa se zauzeo za Metoda, te se on

vratio opet kao nadbiskup u Moravsku, samo po papinoj naredbi nije smio u crkvi upotrebljavati slavenski jezik. Ujedno mu je bila oduzeta i Panonija.

Svatopluk na strani njemačkih svećenika. Svatopluk je, da bude miran od Nijemaca, priznao njihovu vrhovnu vlast i obvezao se čak i na plaćanje godišnjeg danka, ali je zapravo bio potpuno samostalan. On, kao ni većina slavenskih knezova, nije pravo razumio, što znači za jedan narod da ima svoju slavensku crkvu, u kojoj će sinovi domaćeg plemstva pomagati svom vladaru da razvija feudalizam bez uplitanja svećenika stranaca, koji su zapravo uvijek agenti tuđe vlasti i ne mogu biti nikad iskreni prijatelji Slavena ni vjerni pomagači slavenskog kneza u njegovoj težnji za samostalnošću. Kako je kršćanstvo dolazilo zapadnim Slavenima od Nijemaca, mogli su oni zadobiti političku samostalnost i razvijati svoju slavensku kulturu samo ako imaju samostalnu slavensku crkvu. Svatopluk je dugo bio u Njemačkoj, družio se s Nijemcima i naučio se na njemački i latinski jezik. Osim toga neshvaćanja bio je još jedan razlog, zašto je Svatopluk puštao njemačke svećenike da se bane u njegovoj državi: on nije htio da zbog vjerskih raspri dođe do političkih zapletaja i rata s Njemačkom i do razdora u samoj državi. Može se reći, da je to bila jedinstvena prilika za stvaranje jedne velike i moćne slavenske države sa slavenskom kulturom, snažnijom i bogatijom od njemačko-latinske, a da je tu priliku Svatopluk propustio i svojim radom iskopao grob svojoj državi.

Metodovi učenici napuštaju Moskvu. Zbog Svatoplukova držanja postojale su u njegovoj državi dvije crkve: slavenska i njemačko-latinska. Jedan biskup, Nijemac Vihing, zabranio je čak slavensku službu u svojoj biskupiji. Nijemci su stalno tužakali Metoda, zagorčavali mu život i ometali ga u radu, tako da ih je morao napokon prokleti. Prije svoje smrti (885.) preporučio on za nasljednika svog učenika G o r a z d a , ali ga papa ne htjede imenovati za nadbiskupa, nego još zabrani i slavenski jezik u crkvi. Nato Gorazd sa svojim učenicima napustio Moravsku i krene u Bugarsku i Hrvatsku. Učenici Gorazdovi stvorili su u Bugarskoj novo pismo, ćirilicu, a u Hrvatskoj se raširi glagoljica, u malo preuđesenoj formi, koja se zove h r v a t s k a ili u g l a t a g l a g o l j i c a . Iz Bugarske proširila se slavenska pismenost u Srbiju i Rusju i stvorila osnove za razvitak snažne feudalno-crkvene književnosti.

Propast Koceljeve i Svatoplukove države. Koceljeve države nestalo je još za života Metodova: Kocelj je kao franački vazal poginuo u brobi s Hrvatima, koji su digli ustanak protiv Franaka. Svatoplukovu državu uništili su Mađžari, koji su se potkraj IX. stoljeća naselili u Panoniji.

HRVATSKA SE OSLOBAĐA FRANAČKE VLASTI. BRANIMIR

Domagoj. Poslije Trpimirove smrti došlo je do bune, te su njegova tri sina bila protjerana, a za kneza bio je izabran D o m a g o j (864.-876.). Mlečani su odmah

iskoristili ovaj građanski rat u Hrvatskoj i udarili na Hrvatsku jakom mornaricom. Domagoj je morao dati Mlečanima taoce, da ih ne će napadati, i nato se oni vrate.

Hrvatska mornarica pod Barijem. U to vrijeme prodrli su Arapi opet u Jadransko more i podsveli Dubrovnik. Bizantski car Vasilije I. pošalje Dubrovniku u pomoć jaku mornaricu, te Arapi pobješu. Ali oni su već trideset godina držali u svojim rukama talijanski grad Bari i iz njega vršili pljačkaške pohode na kopnu i po moru. Zato udari na njih franački car Ludovik, ali ga bez mornarice ne mogu zauzeti. Zbog toga počne pregovore s carem Vasilijem, da mu pošalje mornaricu pa da udare na Bari s kopna i s mora. Bizantinci pošalju mornaricu, ali kad su vidjeli, da je franačka kopnena vojska suviše malena, vrate se kući.

Nato franački car pozove u pomoć svoga vazala Domagoja, te zajedničkim silama zauzeše Bari 871. Dok su Hrvati bili pod Barijem, udari bizantska mornarica na Hrvatsku, opljačka je i odvede mnogo ljudi u ropstvo, a Neretljansku oblast natjera da prizna bizantsku vlast.

Sukob s Mlečanima. Međutim je opet došlo do sukoba s Mlečanima, i to ovako. Poslije pada Barija počeli su pljačkati po jadranskim obalama arapski gusari s Krete. I mletački i hrvatski brodovi krstarili su po Jadranskom moru i progonili Arape. Na istarskoj obali napadnu Hrvati jednu takvu mletačku lađu, pobiju posadu i zarobe lađu. Taj sukob dovede do otvorenog rata s Mlečanima, u koji se umiješaju i Neretljani. Naši primorci ljuto su se svetili Mlečanima i dalmatinskim gradovima za njihove pljačkaške pohode, tako da su se Latini obratili papi za intervenciju. Papa napiše pismo »slavnom knezu Domagoju« i zamoli ga da stane na put gusarenju svojih podanika, koji možda i protiv njegove volje napadaju brodove, jer ako to ne spriječi, bit će kriv, baš kao da je sam to počinio. Ali ni to posredovanje nije moglo pomoći, jer je mržnja na vjerolomne i lakome Mlečane bila suviše velike, a osвета sasvim opravdana. Sve do smrti Domagojeve (876.) vodile su se ogorčene borbe, tako da je kod Mlečana Domagoj ostao u uspomeni kao »najgori knez Slavena«, a naši primorci kao »najgori slavenski i dalmatinski narod.«

Zavjera protiv Domagoja. Dok se Domagoj i njegov narod ovako junački borio protiv bizantskih podanika Mletaka i dalmatinskih gradova, rovarili su protiv njega prijatelji protjeranih Trpimirovih sinova i tražili pomoć kod Bizanta. Oni skovaše zavjeru da ubiju Domagoja, ali zavjera bude otkrivena i svi zavjerenici, osim jednoga, pobijeni. Za njega se zauzeo papin izaslanik, te mu Domagoj obeća da će mu pokloniti život. Ali kasnije ga ipak dade smaknuti. Mora da je to bio ugledan čovjek, kad se čak i papa savjetovao Domagoju, da ubuduće kazni samo progonoštvom one, koji bi mu radili o glavi.

Hrvatska se oslobađa od Franaka. 875. umro je franački car Ludvig i ostavio Italiju svom sinovcu, koji je vladao u Njemačkoj, a pod čiju su vlast spadale

panonske slavenske oblasti, Slovenija, Češka i Moravska. Hrvati ne htjedoše priznati njemačku vlast, nego se digoše na ustanak. Francima su pomgali Mlečani i panonski knez Kocelj. U tim borbama Hrvati su odnijeli pobjedu i na moru i na kopnu, a u ratu je poginuo o knez Kocelj.

Za vrijeme rata s Nijemcima umro je knez Domagoj.

Poslije Domagojeve smrti došlo je u Hrvatskoj do građanskog rata.

Zdeslav. Trpimirov sin Z d e s l a v dobio je pomoć od cara Vasilija, zavladao u Hrvatskoj i postao bizantski vazal. Car odredi da dalmatinski gradovi i otoci plaćaju hrvatskom knezu danak od 710 dukata, što su prije plaćali carskom namjesniku. Tako je knez došao do velike sume novca, koji mu je bio potreban za jačanje kneževske vlasti i izdržavanje družine. Hrvatska biskupija u Ninu bila je podređena carigradskom patrijarhu. Hrvatska je zamijenila gospodstvo franačko gospodstvom bizantinskim. Zbog toga je u Hrvatskoj zavladao veliko nezadovoljstvo. Rodovsko plemstvo, ugroženo od Zdeslava, koji je imao velika novčana sredstva i zaleđe u caru Vasiliju, Domagojev sin B r a n i m i r i upravitelj ninske biskupije Teodosije, koji je bio odan papi, udružiše se protiv Zdeslava, te on bude ubijen 879., a na prijesto dođe Branimir.

Hrvatska postaje samostalna. Dolaskom Branimirovim na kneževski prijesto nestalo je bizantinske i političke i crkvene vlasti u Hrvatskoj. Ninska biskupija dođe opet pod Rim, a biskupom posta Teodosije. Italjski kralj Karlo Debeli sklopi je doduše savez s Mlečanima, da natjera Hrvate na pokornost, ali nije mogao ništa poduzeti. U to vrijeme izmirili su se bizantski car i papa, te su Bizantinci priznali i Branimiru danak dalmatinskih gradova, koji su plaćali Zdeslavu, i odrekli se svakog prava na Hrvatsku. Zadržali su samo dalmatinske gradove i otoke, ali su i oni u crkvenom pogledu bili podređeni papi. Jedno vrijeme bio je ninski biskup Teodosije ujedno i splitski nadbiskup.

Poraz Mlečana kod Makarske. Za vlade Branimirove udarili su Mlečani pod vodstvom dužda Petra Kandijana 887. na Neretljane, ali su kod Makarske bili potučeni, a u borbi pogibe i sam dužd. Nato Mlečani odlučiše da hrvatskom knezu plaćaju danak za slobodnu plovidbu uz našu obalu. Kneževa vlast morala je biti već vrlo velika, kad je mogao primiti obavezu da će suzbiti gusarstvo uz svoju obalu. Dobiveni danak upotrebljavao je za dalje jačanje svoje vlasti i suzbijanje rodovskog poretka. Od toga vremena (887.) pa sve do pretkraj X. stoljeća ne spominju se više sukobi između Mlečana i Hrvata.

Slavenska služba u Hrvatskoj. Za vrijeme Branimirovo počela se u Hrvatskoj širiti iz Panonije slavenska služba božja. Kroz Hrvatsku je prošao, putujući u Carigrad, i sam Metod, a i jedan dio njegovih učenika našao je novu domovinu u Hrvatskoj. Međutim, knez i dvorsko plemstvo bili su već toliko povezani s Latinima, da narodni jezik nikad nije mogao da potpuno proдре u crkvu, a kamoli

da istisne latinski jezik iz politike. Svi natpisi hrvatskih vladara i dokumenti pisani su samo latinski.

KRALJ TOMISLAV

Mutimir. Branimir bijaše moćan vladar, ali ipak ne mogaše osigurati prijesto svom rodu. Poslije njegove smrti javlja se opet član Trpimirove porodice, njegov sin M u t i m i r . Iz jedne njegove darovnice vidi se, da je imao na svom dvoru mnogo dvorskih činovnika: dvorskog župana, mačonošu, konjušnika, komornika, peharnika, a posebni činovnici bili su i u službi kneginje. Prate ga doduše i župani, ali se i oni sve više vežu uz dvor i udaljuju od svoga roda, postajući sve više pouzdanici kneževi i izvršioci njegovih naređenja. On ističe, da sjedi na »očinskom prijestolu«, t. j. da ima već pravo nasljedstva, a da se ne mora više dati birati od naroda. Veze s Latinima već su tako jake, da knez često silazi u Split i boravi njemu. Po svemu tome vidi se, da je feudalizam već znatno uznapredovao u Hrvatskoj.

Posavska Hrvatska se združuje s Dalmatinskom Hrvatskom. Mutimira je oko 910. naslijedio bez ikakve smetnje knez T o m i s l a v . U to vrijeme Hrvatska je uživala mir na Jadranu, ali zato su joj sa sjevera zaprijetili divlji neprijatelji M a d ž a r i . Oni su ranije stanovali u ukrajinskim stepama, a onda su se pod pritiskom drugih stepskih plemena počeli pomicati prema ušću Dunava. Kao saveznici Nijemaca napadali su moravsku, a kao saveznici Bizantinaca Bugarsku. Potkraj IX. stoljeća spustiše se u Panoniju i poharaše je, uništiše Moravsku državu i suzbiše Bugare preko Dunava u Srijem. Slaveni iz ravnica uzmakoshe u planine ili se skloniše u Hrvatsku. Madžari počеше provaljivati u sve svoje susjedne zemlje: u Njemačku, Italiju, Bugarsku, Bizant i Hrvatsku, pljačkajući, ubijajući i odvođeći ljude u ropstvo. Tomislav je odbio sve napade Madžara na Hrvatsku, a onda priskočio u pomoć narodu u Slavoniji. Udruženim snagama bili su Madžari izbačeni iz Posavske Hrvatske sve do ravne Slavonije, gdje je počinjao bugarski teritorij. U Posavskoj Hrvatskoj i dalje su vladali domaći kneževi, samo su pomagali hrvatskog kneza vojskom i slali mu počasne darove kao vrhovnom gospodaru.

Prilike u Srbiji. Dok je Tomislav suzbijao Madžare, dogodile su se važne promjene na njegovim jugoistočnim granicama. Srpski župan Petar Gojniković zauzeo je Neretljansku oblast i došao u sukob s knezom Mihajlom Viševićem, koji je vladao u primorju od Neretve do Skadarskog jezera. Mihajlo se obrati za pomoć Bugarima, i oni na prevaru uhvate Petra, a Mihajlo proširi svoju vlast i na Neretljansku oblast. Sada su Bugari postavili u Srbiji jednog rođaka Petrova, a kad on prijeđe na stranu Bizanta, postaviše drugoga, Zahariju. Tako se Bugarska primakla državi tomlava i Mihajla Viševića.

Tomislav dobiva na upravu dalmatinske gradove i proglašuje se kraljem. Bizantija se našla u vrlo teškom položaju: ostala je bez saveznika pred silnom

Bugarskom, koja je svaki čas mogla osvanuti s vojskom pred Carigradom. Još bi gore bilo, kad bi se Simeon udružio još s Tomislavom i Mihajlom: onda bi sigurno izgubila i svoje posjede na Jadranu. Zato su Bizantinci darovima i obećanjima odvratili Zahariju od Bugara, odrekli se crkvene vlasti nad dalmatinskim gradovima u korist pape i predali ih na upravu Tomislavu. Nato pridobiše počastima i darovima i kneza Mihajla i oslobodiše se opasnosti, da se svi Slaveni na Balkanu ujedine protiv njih. Tomislav je, imajući silnu kopnenu vojsku i jaku mornaricu, mogao i silom da zauzme te gradove, ali je, po običaju svojih prethodnika, volio da bude u prijateljstvu sa »zakonitim« gospodarom dalmatinskih gradova. Pošto je dobio na upravu dalmatinske gradove, Tomislav se proglasio na svečanoj narodnoj skupštini svih slobodnih ljudi kraljem.

Zahtjevi splitskog nadbiskupa. Čim su došli gradovi pod hrvatsku upravu, poče splitski nadbiskup tražiti, da mu se podvrgne ninska biskupija i da se ukine slavenski jezik u crkvi. Na molbu Tomislava i dalmatinskih biskupa odredi papa, da se to uredi na crkvenom saboru.

Crkveni sabor u Splitu. Na crkvenom saboru, koji je održan u Splitu 925. g., bilo je desetak latinskih biskupa i sijaset popova, a od hrvatskih svećenika samo ninski biskup Grgur i nekoliko glagoljaša. Latinski popovi imali su ogromnu većinu, pa su stvarali zaključke po svojoj volji. Odredili su, da se ninska biskupija podredi splitskoj nadbiskupiji; da samo obični popovi smiju služiti slavenski, a da ne mogu napredovati, dok ne nauče latinski; da sve zemlje, koje je crkva nekad dobila, moraju ostati njeno vlasništvo. Osim toga, prijetje se hrvatskom kralju i hrvatskoj »gospodi«, da ne će u njihovoj zemlji ni krstiti, ni svećenike zaređivati ni crkve posvećivati, ako pokušaju da podrede biskupije latinskih gradova ninskom biskupu.

Iz ovoga možemo zaključiti, da je Tomislav želio da podredi latinske gradove svom biskupu, jer bi onda mogao da ih jače veže uz Hrvatsku, ali se opet bojao, da tim ne otuđi gradove od sebe, pa nije dovoljno odlučno podupro Grgura Ninskog.

Drugi crkveni sabor. Grgur Ninski ostao je usamljen i požalio se papi. Papa odobri sve zaključke osim zaključka o ninskoj biskupiji i naredi, da se održi novi crkveni sabor. Na tom saboru bude zaključeno, da se ninska biskupija sasvim ukinu, a Grgur Ninski da uzme jednu od biskupija, koje će se osnovati u Skradinu, Duvnu i Sisku. Latinskim popovima bila je ninska narodna biskupija trn u oku, pa su zato podrugljivo ponudili Grguru da uzme sve tri nove osnovane biskupije, ako mu je malo jedna. Oni su isticali, da se ninska biskupija mora ukinuti, jer nije »od starine«, a zapravo su išli za tim da unište narodnu hrvatsku crkvu, koju je narod volio i u kojoj su bili svećenici sve domaći sinovi. U svojoj lukavosti nisu latinaši na drugom saboru spominjali više slavensku službu, jer su se nadali, da će nje i tako nestati, kad nestane narodne ninske biskupije.

U Rimu je u to vrijeme bio drugi papa, koji je odlučno pristajao uz latinske biskupe. on odmah potvrdi saborske zaključke i pošalje svećenstvu Dalmacije i Hrvatske poslanicu, u kojoj za Grgura kaže ovo: »A Grguru, koji je za zlih i nepovoljnih vremena postao biskup u zemlji Hrvata, zapovijedamo da bude biskup jedino u skradinskoj biskupiji; u tuđe biskupije neka više ne dira, jer kad bi to činio, znajte, da bih ga odmah iz crkve izopćio.«

Poraz Bugara u Hrvatskoj. Još prije prvog splitskog sabora udarili su Bugari na Zahariju, svladali otpor i pridružili Srbiju Bugarskoj, a malo kasnije udariše i na Hrvatsku, ali doživješe strašan poraz. Malo poslije umre car Simeon, a Hrvati i Bugari sklopiše mir posredovanjem pape.

Tomislavova politika. Tomislav je u pravom oslobodilačkom ratu spasao Pannonsku Hrvatsku od Mađara i pridružio je zauvijek Hrvatskoj, a Srbe je pomagao u njihovoj borbi s Bugarima. Ali, imajući za sobom ujedinjeni narod i moćnu državu, mogao je ipak voditi mnogo odlučniju politiku. Na Balkanu je glavni neprijatelj Slavena bio uvijek Bizant. Njemu je tada prijetila opasnost da bude likvidiran kao država i da bude spojen s Bugarskom. Tomislav je za volju dalmatinskih gradova pomogao Bizantu da se na lak način izvuče iz škripca, a Hrvatska ipak trajno nije mogla zadržati te gradove u svojoj vlasti. Tomislav je žrtvovao ninsku biskupiju opet za volju tih gradova i na taj način osudio slavensku službu u crkvi na jedno životarenje, umjesto da narodnoj crkvi pomogne da se razvije u snažnog, kulturnog i odanog pomagača hrvatskog vladara. Pomoću narodne crkve brže bi se ujedinili pojedini dijelovi hrvatske države, stvorila bi se narodna književnost i narodna umjetnost, a ovako su latinaši gledali samo svoju korist i u svakoj zgodnoj prilici iznevjeravali kralja.

SRPSKA DRŽAVA U IX. STOLJEĆU

Oblasti, u kojima su stanovala srpska plemena. Glavni dio srpskih plemena naselio se u srednjem dijelu Balkanskog poluotoka, oko rijeke P i v e , T a r e , L i m a , I b r a i Z a p a d n e M o r a v e , u oblasti, koja se kasnije po rijeci Raškoj prozvala R a š a ili R a š k a . Srpskih plemena bilo je osim toga i u čitavom Primorju ispod rijeke Cetine, gdje su bili izmiješani s Hrvatima, i u srednjoj Bosni. U Primorju su bile četiri oblasti: D u k l j a , od Drača do Kotora, T r a v u n j a ili T r e b i n j s k a o b l a s t od Kotora do Dubrovnika, Z a h u m l j e od Dubrovnika do Neretve i N e r e t l j a n s k a o b l a s t između Neretve i Cetine.

Stvaranje velikih plemenskih zajednica. Srbi su u vrijeme naseljavanja živjeli već u manjim i većim plemenskim savezima, ali je još i rodovsko uređenje bilo jako, pa je svaki rod zauzimao jednu manju odvojenu oblast, obično u dolinama rijeka. Tu je on pod vodstvom svojih starješina ili župana vodio borbe sa starosjediocima

i sa susjednim rodovima, a u tim borbama sve više su jačale i bogatile se rodovske starješine, podčinjavajući slabije rodove i namećući im danak. Sva naša plemena priznavala su vrhovnu vlast Bizanta. Njoj su starješine plaćale danak, koji su kupili od starosjedilaca i slabijih rodova ili dolazili do njega trgovinom i ratničkim pohodima. Zbog toga oslon na Bizant rasla je moć pojedinih sposobnih i bezobzirnih župana i oni su okupili pod svoju vlast većinu plemena u planinskim krajevima Raške. Bizantinci su svoju vlast nad Srbima učvršćivali i krštenjem pojedinih župana i njihove rodbine i družine, a time je rasla i vlast i ugled tih župana. Pojedini rodovi toliko su se osilili, da se župani nisu više slobodno birali, nego su se uzimali uvijek iz istih rodova, te su se malo pomalo počeli pretvarati u nasljedne vladare. Kad su u svoje ruke prikupili svu vlast, počeli su se otimati Bizantincima, želeći da sami uživaju sav prikupljeni danak.

Pokret protiv Bizanta. Početkom IX. stoljeća došlo je u Raškoj do velikog pokreta protiv Bizanta: protjerani su grčki svećenici i predstavnici vlasti i započela je oružana borba s Grcima. Taj veliki rat za slobodu još više je zbližio srodna plemena i učvrstio vlast velikog župana, koji je bio glavni komandant vojske. U rat polazi čitav narod, pod vodstvom svojih župana, ali najbolji odred u vojsci sačinjava družina velikog župana. U neprestanim sukobima s jakim susjedima sve više se iz mase slobodnih pripadnika rodova i plemena izdvaja rodovsko-plemenska aristokracija, rođaci i svojta župana i njihove družine, koje župani izdržavaju, pa su im zato odani i izvršuju njihova naređenja. U doba stvaranja srpske države u Raškoj sudjeluje u ratu sav narod, ali vlast prelazi sve više s plemenskih i narodnih skupština na aristokraciju i na glavnog župana. Srpska plemena u Raškoj morala su doći u sukob s Bizantom, jer su težila da se iz svojih planinskih oblasti spuste u plodne doline Metohiju i Kosovo.

Plemena u ostalim oblastima. I plemena u sjevernoj i istočnoj Srbiji udruživala su se u borbi, najprije protiv Avara, pa zatim protiv Bugara i Franaka, ali nisu uspjela da stvore državu. Neka od tih plemena pomagala su Ljudevitu Posavskom u njegovoj borbi s Francima, ali su pala poslije pod bugarsku vlast.

Primorske oblasti razvijale su se sporije, jer su imale manji opseg, a njihovo jačanje ometali su Mleci i Bizant, koji su vladali na moru.

Vlastimir. Oko 840. g. vladao je u Raškoj župan *V l a s t i m i r*. On je oslobodio zemlju od bizantske vlasti, ali je ubrzo došao u sukob s Bugarima. Bugari su vladali na sjeveru Beogradom i Srijemom, a na jugu Makedonijom, pa im je Raška smetala, jer se kao klin zabila među njihove posjede. Osim toga, bugarski knezovi težili su da svojoj državi otvore put na luke Jadranskog mora, jer je bugarska trgovina išla dotle preko grčkih luka. Put na more vodio je preko srpskih oblasti, zato Bugari udare na Srbe, želeći da ih pokore. Ali prodor kroz planinske klance i vrleti nije bio laka stvar, te Bugari izgubiše mnogo ljudi i moraše uzmaknuti.

Rat s Bugarima. Poslije toga pokušao Bugari s još većom silom da pokore Srbe. U Raškoj su tada vladali Vlastimirovi sinovi, *M u t i m i r*, *S t r o j m i r* i *G o j n i k*. Oni dočekaše složno i junački bugarskog kneza *B o r i s a*, potukoše ga do nogu i zarobiše mu sina. Boris je bio prisiljen da sllopi s njima mir, te se i on vrati neobavljena posla. Boris je, kako nam je već poznato, ratovao i s hrvatskim knezom Trpimirom, ali je i tu doživio neuspjeh. Tako je mlada srpska i hrvatska država odbila strašne bugarske napade.

Razdor među srpskim županima. Ali što nije mogla da učini neprijateljska sila, učinio je bratski razdor. Mutimir naime nije htio da vlada zajedno sa svojom braćom, nego ih je protjerao i zavladao sam, želeći da ostavi županski prijesto svamo svojim sinovima. Protjerana braća sa svojim sinovima, rođacima i prijateljima skloniše se neki u Bugarsku, a neki u Hrvatsku. Otuda su pokušavali da sruše Mutimira i da se vrate. Mutimir se sada sprijatelji s Bizantom, da tako bude jači u borbi s Bugarima i svojom braćom. To se događalo upravo kad je u Bizantu vladao jaki vladar Vasilije I., čiju su vlast priznale već sve naše primorske oblasti, pa i hrvatski knez Zdeslav.

Pokrštavanje. Vidjeli smo već, da učvršćivanju vladareve valsti u zemlji, gdje je još jako rodovsko uređenje, pomaže mnogo, osim saveza s jakom stranom feudalnom silom, i samo kršćanstvo. Zato je sad i u Mutimirovu državu nagrnulo uz grčke vojnike i »savjetnike« i mnogo grčkih popova, da ojačaju županovu vlast i da ga učine vjernim i odanim Bizantu. Tako je Bizant želio da ojača centralnu vlast županovu i da stvori jaku Rašku, kako bi je iskoristio u svojoj borbi s Bugarskom. Bugari su opet nastojali da spriječe jačanje Raške, koja bi bila u savezu s Bizantom opasan protivnik, pa su bunili rodovske starješine u Raškoj protiv Mutimira, koji je želio da prigrabi svu vlast u svoje ruke. Braća i rođaci Mutimirovi u Bugarskoj obećavali su Borisu vjernost, ako im pomogne da se dokopaju vlasti u Raškoj, ali im za života Mutimirova nije uspjelo da se vrate.

Petar Gojniković. Tek kad je oko 890. umro Mutimir i ostavio vladu trojici svojih sinova, provali iz Hrvatske u Srbiju Gojnikov sin *P e t a r*, protjera Mutimiroviće i zavlada sam Raškom (892.). Protjerani njegovi rođaci pokušali su u dva maha da se s pomoću bugarske vojske vrate u Rašku, ali su jadno prošli: neki su bili uhvaćeni i oslijepljeni, a jedan, *K l o n i m i r*, poginuo je u borbi. Petar je proširio svoju vlast i u Zahumlje i više od 20 godina vladao mirno u svojoj zemlji.

SRPSKA I HRVATSKA DRŽAVA U X. STOLJEĆU

U početku X. stoljeća postojale su na Balkanskom poluotoku 4 slavenske države: Bugarska, Hrvatska, Raška i Zahumlje, koje je obuhvatalo zemlje od Albanije do Neretve.

Petar Gojniković i Bugari. Petar Gojniković širio je svoju vlast sve više u krajeve oko Neretve, u zemlje, koje su bile pod vrhovnom vlašću zahumskog kneza *M i h a j l a V i š e v i ć a*. U to vrijeme vodila se ljuta borba između bugarskog cara Simeona i Bizanta, zato je i jednom i drugom bilo stalo da privuku na svoju stranu ostale slavenske države na Balkanskom poluotoku. Petar Gojniković nije se htio vezati ni uz Bizant ni uz Simeona, nego je i s jednim i drugim održavao dobre veze. Ali šireći svoju vlast u Primorje, došao je u sukob s Mihajlom Viševićem, i ovaj zatraži pomoć od Bugara. Bugari to jedva dočekaju, skupe veliku vojsku i krenu na Srbiju, ali sjećajući se prijašnjih poraza, ne htjedoše da se ogledaju u otvorenoj borbi, nego pozvaše Petra Gojnikovića tobože na pregovore. Kad je on došao, vjerujući zadanoj riječi, uhvate ga Bugari na prevaru i odvedu u Bugarsku (917.). Tu ga bace u tamnicu i držahu ga u njoj do smrti.

Pavao i Zaharija. U Raškoj postavi Simeon za župana *P a v l a*, jednog od Vlastimirovih potomaka. Ali Simeon je tako postupio samo zato, što je htio da najprije obračuna s Bizantom, pa da onda Rašku pridruži svojoj državi kao običnu bugarsku pokrajinu. Zato ni Pavle nije mogao biti vjeran Simeonu, nego se na nagovor bizantinaca odmetnu od njega. Nato provali Simeon u Rašku pa postavi drugog potomka Vlastimirova *Z a h a r i j u*. Ali se i on brzo odmetnu od njega.

Simeon pokorava Rašku. Simeon je upravo opsjedao Carigrad, kad mu stiže glas o Zaharijinu odmetništvu. On napusti opsadu Carigrada pa krene na Rašku. Sa sobom je vodio *Č a s l a v a*, sina Klonimirova, koji je bio odrastao u Bugarskoj i kojemu je majka bila Bugarka. I sad se poslužio lukavstvom: pozvao je na dogovor župane, da se upoznaju s Časlavom i da se s njima sporazumi o upravi u Raškoj. Većina župana dođe na dogovor, a on ih pohvata na prevaru, zatim opustoši zemlju i odvede mnogo naroda u ropstvo. Zaharija s mnogo Srba prebježe u Hrvatsku, a Simeon pridruži Rašku Bugarskoj, držeći i dalje Časlava kod sebe (924.).

Znamo već, da se Simeon htio osvetiti i Tomislavu, što je primio Zahariju i pristao uz Bizant, ali mu je vojska u Hrvatskoj bila ametice potučena.

Bugarska poslije Simeonove smrti. Bogumilstvo. Malo poslije toga umre Simeon (927.), a Bugarska poče naglo slabiti. To je bila država, stvorena grubom silom, u kojoj su crkva i velikaši nemilo tlačili i pljačkali narod. Mjesto plemenskih starješina Bugari su svuda namještali svoje upravnike, koji su narodu nametali teške poreze. Velikaši i crkva bogatili su se od osvajачkih ratova, poreza i trgovine stočarskim i poljoprivrednim proizvodima, koje su oduizimali od naroda. Seljaci su se pretvarali u kmetove i mrzili svoje porobljivače. Mjesto licemjernog kršćanstva, koje ih je učilo, da je vlast od boga i da treba da daju bogu božje, a caru carevo, počela se širiti nova vjera – *b o g u m i l s t v o*, koja je odbacivala i klasnu crkvu i klasnu državu i propovijedala borbu protiv svih ugnjetača. U svim dijelovima države buknu li su ustanci.

Car Petar. Sin Simeonov Petar nije bio vojnik ni političar, nego se više bavio molitvom i čitanjem crkvenih knjiga. I velikaši su voljeli da uživaju napljačkano dobro nego da se bore. Na Bugarsku udariše sa svih strana neprijatelji. Madžari preoteše Srijem i počеше provaljivati duboko u Bugarsku, a Bizantinci prestadoše plaćati danak i počеше osvajati bugarske zemlje.

Časlav. Slabošću Bugarske okoristio se i Č a s l a v K l o n i m i r o v i ć , koji je živio u ropstvu u Bugarskoj, pa izmakne u Rašku, okupi preostali narod i povede borbu za oslobođenje Raške. Njegova junačka borba privukla je ubrzo i srpske izbjeglice iz Hrvatske i Bizanta, te oni pohitaše da se bore s Časlavom za slobodu svoje domovine. Ta borba išla je u prilog Bizantu, jer je slabila Bugarsku, zato je i Bizant pomogao Časlavu. Časlav je uspješno završio borbu s Bugarima i obnovio Vlastimirovu državu.

Opadanje Hrvatske poslije Tomislava. Ni Hrvatska poslije Tomislavove smrti nije dugo ostala na prijašnjoj visini. Politika hrvatskih vladara, koji su pomagali latinsku crkvu, i sve veće stezanje plemenskih sloboda i uvođenje crkvene desetine izazvali su otpor kod naroda. Za vladanja kralja M i r o s l a v a diže bunu lički ban P r i b i n a , i tako dođe do građanskog rata, u kojem poginu kralj Miroslav od ruke bana Pribine (949.). Uz pomoć bana Pribine dođe na prijesto rođak Miroslavov K r e š i m i r II.

Za vrijeme građanskog rata izgubila je Hrvatska više krajeva. Otoci Brač, Hvar i Vis združije se s Neretljanskom oblasti, Bosna priznade Časlavovu vlast, a dalmatinski gradovi i otoci vratiše se opet pod izravnu vlast Bizanta. U jednoj crkvi kod Solina našla se nadgrobna ploča Krešimirove žene Jelene na latinskom jeziku, jedini nadgrobni spomenik člana hrvatske vladalačke porodice, koji je dosad poznat.

Borbe Časlava s Madžarima. U to vrijeme prodirali su Madžari iz Srijema u sjevernu Srbiju i Bosnu. Kao što je nekad stanovništvo Posavske Hrvatske našlo pomoći i zaštite kod Tomislava, tako je sada Časlav pritekao u pomoć braći u bosanskoj i srpskoj Posavini, obranio ih od Madžara i pridružio i te krajeve svojoj državi. Na jugu je proširio vlast u Duklju i Travunju. Kad su Madžari ponov provalili u Bosnu, dočeka ih Časlav na Drini, potuče ih i pođe za njima u potjeru u Srijem, ali tu u jednom sukobu pogine (960.).

Raspadanje Časlavove države. Poslije Časlavove smrti njegova država se počela raspadati. Zemlje od Save do Jadranskog mora nisu mogle da se u to vrijeme održe u čvrstoj zajednici, jer je još bilo jako plemensko i rodovsko uređenje, a centralna vlast još se nije oslanjala na jaku feudalnu klasu ni na ekonomske veze među pojedinim oblastima. Samo jaka ličnost i zajednička opasnost od neprijatelja mogla je za neko vrijeme da zbije u jednu cjelinu više oblasti.

Propast Bugarske. Malo poslije Časlavove smrti propala je sasvim i bugarska država. Bizant je protiv nje pozvao u pomoć ruskog kneza Svjatoslava, a kad se on udružio s Bugarima i htio osnovati veliku rusko-bugarsku državu, napregli su Bizantinci sve snage, potukli Svjatoslava, protjerali ga iz Bugarske i pretvorili je u bizantinsku provinciju (971.). U isto vrijeme bude pokorena i Raška, i tako Bizantinci zavladaše opet za kratko vrijeme većim dijelom Balkanskog poluotoka.

DRŽAVA MAKEDONSKIH SLAVENA

Slavska plemena u Makedoniji. Slavska plemena, koja su prodirala u Bizantu preko donjeg Dunava, imala su za protivnika najodabranije bizantske trupe, pa su ih mogli svladati i prodrijeti na Balkanski poluotok samo udruženim snagama. Još dok su se nalazili u današnjoj Rumunjskoj, imali su Slaveni jaku vojnu organizaciju i istaknute rukovodioce plemenskih saveza. Poslije dolaska na Balkan ti savezi su se proširivali i obuhvaćali sve više plemena. Tako se u Bugarskoj obrazovao savez od sedam plemena, a i plemena u Makedoniji, oko Vardara, Strume i Bistricce, sve do Solunskog zaliva, bila su udružena u čvrst savez, kojemu je na čelu bilo pleme Brsjaka. Taj plemenski savez nazivali su Bizantinci Slaviniom.

Odnos prema Bizantu. Ta plemena su više puta udruženim snagama napadala na Solun, ali su kasnije priznala bizantsku vlast. Plemenske starješine su se malo pomalo pretvarale u nasljedne knezove i pomoću trgovine, ratova, kupljenja danka i crkve učvršćivale svoju vlast. Bizant se nije miješao u plemensku samoupravu, tražeći od knezova samo da mu plaćaju danak i da ga pomažu vojskom. Kolika je bila snaga makedonskih Slavena, vidi se najbolje po tom, što su sami Brsjaci sredinom VIII. stoljeća suzbili vojsku od 12.000 ljudi, koju su na njih poslali Bugari.

Prodor Bugara u Makedoniju. Oko polovine IX. stoljeća počela se bugarska država pod knezom Borisom širiti i u Makedoniju, a bugarski car Simeon pokorio je sva makedonska plemena. Ispočetka su u plemenima svu vlast zadržali nasljedni domaći župani, plaćajući samo Bugarima danak i pomažući ih s vojskom. Ali kako je Bugarska jačala i pretvarala se sve više u centraliziranu državu, počeo je i Simeon skidati s časti domaće župane i namještati svoje pouzdane ljude.

Bugarska uprava u Makedoniji. Čitava bila je podijeljena na okruge, bez obzira na stare plemenske granice, i od starih župana ostali su samo oni, koji su bili odani caru Simeonu, ali sad nisu više bili plemenske starješine, nego obični Simeonovi činovnici. Simeon nije mogao imati mnogo povjerenja u pokorena plemena, pa je za upravnike postavljao većinom svoje ljude. S takvom upravom nisu mogli biti zadovoljni ni makedonski župani, koje su potisnuli Simeonovi namjesnici i činovnici, ni narod, na koji su Bugari navalili velike namete i počeli ga pretvarati u bespravne kmetove.

Ustanci protiv Bugara i Bizantinaca. Zato je odmah poslije Simeonove smrti došlo do velikog pokreta makedonskih Slavena protiv Bugara. Ali taj prvi ustanak od 929. godine nije uspio. Sretniji bijaše Časlav, koji je 931. oslobodio od Bugara Rašku. Makedonci su još 40 godina morali da podnose bugarski jaram, koji je postajao sve teži, jer je nestalo svakog reda i vlasti u zemlji.

Kad su Bizantinci pozvali protiv Bugara ruskog kneza Svjatoslava i zajedno s njim osvojili jedan dio Bugarske, planuo je u Makedoniji novi ustanak, kojemu su na čelu stajala četiri sina brsjačkog kneza Nikole. Oni su uspjeli da zbače bugarski jaram i da osnuju samostalnu makedonsku državu, kojom su zajednički upravljali. Ali čim su Bizantinci protjerali Svjatoslava i pokorili Bugarsku, udare i na novu slavensku državu. Makedonci su se junački branili, ali su pred jačom silom morali uzmaknuti u planine, i Bizantinci opet zauzeše Makedoniju pretkraj 973.

Stvaranje Makedonske države. Ali već 976. digoše ista četiri brata novi ustanak i za kratko vrijeme zbacije bizantsku vlast. U borbama poginuše dva brata, David i Mojsije, a najmlađi S a m u i l o dade ubiti Arona, jer je htio da izda narod i izmiri se s Bizantincima. Uz Samuila pristadoše sva slavenska plemena oko Vardara i Morave.

Poraz cara Vasilija. U to vrijeme vladao je u Bizantu vrlo sposoban vladar V a s i l i j e II., dobar vojnik i političar. On je morao da svladava i druge ustanke i bune u svojoj državi, pa je za to vrijeme Samuilo učvrstio i proširio svoju državu i provaljivao čak u Grčku. Car Vasilije pođe na njega s vojskom, ali ga Samuilo dočeka u balkanskim klancima nedaleko Sofije i ametice ga potuče. Poslije te pobjede pridruži Samuilo svojoj državi i jedan dio podunavske Bugarske i proglasi se za cara Bugara, želeći time da naglasi svoje pravo na čitavu nekadašnju Bugarsku.

Osvajanja na jugu i zapadu. Sad je Samuilo mogao da se okrene na zapad. Tu osvoji bizantinsku oblast oko Drača u Albaniji, a onda pokori Duklju i zarobi kneza Vladmira. Kasnije ga je oženio svojom kćerkom i vratio mu Duklju. Zatim osvoji Travunju, Zahumlje i Neretljansku oblast i dopre do Zadra, koji je bio u bizantskoj vlasti.

Držislav. U to vrijeme vladao je u Hrvatskoj kralj D r ž i s l a v . On sklopi s Vasilijem savez protiv Samuila i dobi opet dalmatinske gradove i otoke. Osim toga, Vasilije mu posla kraljevsku krunu, plašt, žezlo, zlatnu jabuku i mač, te se Držislav svečano okruni za kralja Dalmacije i Hrvatske.

Poraz na Belasici. Samuilo na povratku iz Hrvatske pridruži svojoj državi Bosnu i Rašku, ostavljajući svuda pridruženim oblastima unutrašnju samoupravu. Ali u samoj Makedoniji događalo se isto, što i u bugarskoj državi cara Simeona: velikaši su se osilili i počeli tlačiti narod, tako da je on sve više gubio ljubav prema takvoj državi. Velikaši su sve više naginjali udobnom životu, pa su bili skloni da se izmire s Bizantom. Sve je to potkapalo snagu države, te je Vasilije u nekoliko

bitaka pobijedio makedonsku vojsku. Samuilo ga dočeka napokon na planini Belasici u utvrđenim položajima, ali mu vojska bude opkoljena i gotovo sva zarobljena (1014.). Vasilije daje sve zarobljenike (oko 15.000) oslijepiti, a samo svakom stotom vojniku ostavi po jedno oko, da te nesretnike odvede Samuilu. Kad ih je Samuilo ugledao, svisnuo je od žalosti.

Propast Makedonske države. Samuila naslijedi sin Radomir, koji junački nastavi borbu s Vasilijem, ali ga ubi Aronov sin V l a d i s l a v , koji na prevaru ubi i Samuiloza zeta Vladimira. I Vladislav doskora poginu (1018.), a nato se velikaši počesu listom predavati, a car ih nagradi svakoga prema »zasluzi«. Velikaši su se upravo natjecali, koji će prije pasti pod noge Vasiliju i svojom izdajom izmoliti masniji zalogaj. Velikaši su najprije svojim ugnjetavanjem ogorčili narod i odbili ga od države, a zatim su ga podlo i sramotno izdali, kako bi sačuvali sovje posjede i položaje. Kad sve to znamo, onda nam je razumljiv i onaj strašan poraz na Belasici. Samuilo, hrabar ratnik i iskusan vojskovođa, koji je više puta tukao Bizantince, ne bi mogao biti tako strašno potučen, da mu bude zarobljena gotovo cijela vojska, da nije bilo među njegovim vojvodama izdajnika.

I poslije sramotne izdaje velikaša nastavio je partizanski rat protiv Bizanta vođa narodne stranke I v a c , jedan o suradnika Samuilovih. Ali i njega je izdao jedan od njegovih vojskovođa, te su ga Bizantinci zarobili. Narodni otpor bio je skršen, a Makedonija pretvorena u bizantsku pokrajinu.

Tako je zbog lakomosti i izdaje velikaša propala ta velika savezna slavenska država, koja je ujedinila u narodnooslobodilačkoj borbi naše narode od Soluna do Dunava, od Save, Vrbasa i Jadranskog do Crnog mora.

Od Samuilovih velikaša opirao se Bizantincima samo junački upravnik Srijema S e r m o . Njega Bizantinci nisu svladali oružanom silom, nego ga grčki namješnik u Beogradu pozva na dogovor, a onda ga na mjestu sastanka ubi.

NAŠI NARODI U PRVOJ POLOVINI XI. STOLJEĆA

Građanski rat u Hrvatskoj. Kralj Držislav umro je 997. godine i ostavio vladu trojici svojih sinova: S v e t o s l a v u , K r e š i m i r u i G o j s l a v u . Svetoslav je htio da vlada sam, oslanjajući se na dalmatinske gradove, pa je izazvao protiv sebe većinu Hrvata. Tako je u Hrvatskoj došlo do građanskog rata, koji su vješto iskoristili zakljeti neprijatelji Hrvata Mlečani.

Mlečani osvajaju gradove i otoke. Dobivši dozvolu od cara Vasilija krenuše godine 1.000. sa svojim brodovljem u Dalmaciju i bez borbe zauzeše sve bizantiske otoke i gradove. Krešimir i Gojslav ponudiše duždu Orseolu mir, ali on to odbi. Poslije toga predade mu se i hrvatski grad Biograd, a Krešimir sklopi s duždem mir i ugovor o prijateljstvu, odreče se danka od dalmatinskih gradova i predade duždu sina Stjepana kao taoca. Poslije toga odrekoše se i Neretljani danka

i dadoše 6 talaca, da ne će više napadati na Mlečane. Nato dužd uze naslov kneza Dalmacije i vrati se u Veneciju, gdje ga svečano dočekaše.

Krešimir i Gojislav nisu se pomirili s gubitkom gradova, bez kojih Hrvatska nije mogla privredno napredovati, nego su nastojali da ih povrate. To im je i pošlo za rukom, ali velika mletačka mornarica ponovo ih preote (1018.).

Hrvatska priznaje bizantsku vlast. Upravo u to vrijeme pokorio je car Vasilije Makedonsku državu i srpske oblasti, pa Krešimir i Gojislav pođu da mu se poklone i priznadu ga za vrhovnog gospodara. Car ih lijepo primi i obdari, ali im ne vrati dalmatinske gradove. Zajednička opasnost od Mlečana zbližila je Neretljane i Hrvate, te se Neretljanska oblast pridruži Hrvatskoj kao njen sastavni dio.

Rat s Bizantom. Malo kasnije pokušao je Krešimir opet da zauzme dalmatinske gradove, jer se u Mlecima narod digao protiv moćne duždeve porodice. Ali gradovima priskoči u pomoć bizantska vojska i mornarica iz južne Italije, potuče Krešimira i zarobi mu ženu i mlađega sina (1024.). Tako su dalmatinski gradovi došlo na neko vrijeme pod neposrednu vlast Bizanta.

U Hrvatskoj je Krešimira naslijedio sin *S t j e p a n*.

Borbe za dalmatinske gradove. On je bio u rodu s jednom bogatom zadarskom porodicom, te je imao jaku stranku u Zadru. U to vrijeme bilo je u svim gradovima već mnogo Hrvata, koji su težili da gradovi dođu u hrvatske ruke. Zadar se sam predao Krešimiru, ali Bizant na to nije htio pristati, nego je u njemu uspostavio svoju vlast. Međutim kasnije Bizant ipak predade gradove na upravu Stjepanu, osim Zadra, koji zauzeše Mlečani oko 1050.

Ustanci protiv Bizanta. Dok se tako vodila borba za dalmatinske gradove, borili su se i ostali naši narodi na Balkanu za svoju slobodu. 1025. godine umro je krvnik makedonski car Vasilije. Slaveni su teško podnosili bizantsko ropstvo. Bizant se silno istrošio ratujući sa Samuilom, pa je sada udario na Slavene silne namete. Ne mogući podnositi bizantski jaram, a sjećajući se nekadašnje slave i slobode, počeli su naši narodi odmah poslije careve smrti dizati ustanke.

Prvi veći ustanak digao je u Zeti stričević Samuilova zeta Vladimira knez Vojislav. Bizantinci svladaše taj ustanak i povedoše Vojislava kao taoca u Crigrad. Ali Vojislav je brzo umakao iz Carigrada, vratio se kući i započeo novu borbu za slobodu.

U to vrijeme buknuo je u Srbiji ustanak pod vodstvom *P e t r a D e l j a n a* (1040.). Ustanci nisu ostali usamljeni kao prije Vojislav. Ustanak je zahvatio brzo cijelu Makedoniju, i ustanci proglase Petra za cara.

Oslobođenje Duklje. U isto vrijeme buknuo je ustanak u Dračkoj oblasti i u Zeti. Bizantinci napregoše svu snagu i skršiše najprije ustanak u Srbiji i

Makedoniji, a onda udariše na Vojislava. Ali Vojislav skupi vojsku i sa svojih pet sinova opkoli Grke. Njegov sin Radoslav, iako je bio ranjen i u desnu i u lijevu ruku, probode mačem bizantskog vojskovođu i sruši ga s konja. Grci udare u bijeg, ali nagaze na zasjedu ostala četiri Vojislavova sina te strašno izginuše. Poslije te pobjede Vojislav proširi i učvrsti svoju državu.

Poraz Bizantinaca kod Bara. Ali bizantski car, čuvši za poraz svoje vojske, htjede da iskoristi Vojislavove susjede protiv njega. Zato pošalje mnogo zlata i srebra raškom županu, bosanskom banu i zahumskom knezu Ljudevitu i pozove ih da udare na Vojislava. Oni se polakome na zlato, pa se digoše na Vojislava. Grci opet skupe vojsku u Draču, i sva ta sila sleže se pod gradom Barom u Zeti (1042.). Vojislav imaše malo vojske, zato se posluži lukavstvom. Rasporedi vojsku po okolnim brdima, pa u noći sa svih strana stadode trubiti u trube i rogove i približavati se grčkom logoru. Grke spopade strah pa se uskomešашe i udariše u bijeg, misleći, da na njih ide velika sila. U tom metežu sila ih izginu i bi zarobljeno, a vojskovođa teško ranjen izmače, ali uskoro umre.

Poslije toga razbi Vojislav i Ljudevita i proširi svoju državu preko Dračke oblasti sve do Vojuše i u Travunju i Zahumlje. Tako se poslije junačke borbe jedan dio našeg naroda opet oslobodio od Bizantinaca i počeo izgrađivati svoju državu sa središtem u Zeti.

Slovenci u X. st. Dok su se na Balkanskom poluotoku stvarale i propadale slavenske države, Slovenci su proživljavali teške dane. Poslije dolaska Madžara nestalo je njemačke vlasti u Panoniji, ali su nad panonskim Slovencima zavládali Madžari. Preko slovenskih alpskih zemalja prodirali su oni u Njemačku i Italiju. Tek kad su bili potučeni u Njemačkoj 955., okrenuli su se prema jugu i počeli prodirati na Balkan.

Velika Karantanija. U to vrijeme Nijemci su gotovo sve slovenske zemlje ujediniли u jednu vojvodinu *V e l i k u K a r a n t a n i j u*, da bi ih lakše branili od Madžara. Čitava Velika Karantanija bila je razdijeljena na grofovije, a na granicama su bile marke ili krajine. Karantanske vojvode su bili Nijemci, ali su željeli da budu što samostalniji od cara, zato su se davali od slobodnih Slovenaca ustoličavati na Gosposvetskom polju kao nekadašnji slovenski knezovi.

Njemačka kolonizacija. Njemački carevi su teško izlazili na kraj s moćnim vojvodama u svojoj državi, zato su pomagali crkvu i davali joj velike posjede. Tako su crkveni poglavari dobili ogromne posjede i u slovenskim zemljama. Carevi su davali posjede i plemićima, da im budu u pomoći protiv moćnih vojvoda, koji su željeli da se osamostale. Slobodni slovenski seljaci pretvorili su se u kmetove njemačke gospode.

U slovenske zemlje počeli su se naseljavati i njemački građani i seljaci. U sjevernim i zapadnim slovenskim zemljama nestalo je među tim došljacima malo

pomalo i Slovenaca, dok su se u južnim krajevima, gdje je bilo više Slovenaca, došljaci s vremenom poslovenili.

PETAR KREŠIMIR

Papinska politika. Petar Krešimir, sin Stjepana I., postao je kralj upravo u vrijeme, kad su se u svijetu događale važne stvari: 1054. konačno su se razišle istočna ili pravoslavna i zapadna crkva i započela je borba da se iz zapadne crkve uklone svi običaji, koji su bili jednaki kao u istočnoj crkvi. Već 1050. zbacio je papa splitskog nadbiskupa Dobralja, jer se držao običaja istočne crkve: bio je oženjen i imao djecu. U isto vrijeme započele su pape i borbu s njemačkim carem. Do toga vremena birali su papu rimski plemići, a car ga je potvrđivao. Pape su nastojale da se otmu ispod kontrole careva i da od svojih svećenika učine slijepo oruđe svoje politike. Počeli su čak tvrditi, da careve i kraljeve treba da postavlja papa, jer je tobože namjesnik božji na zemlji.

Prilike u Hrvatskoj. U Hrvatskoj su u to vrijeme svećenici nosili dugu kosu i bradu, bili oženjeni i većinom upotrebljavali slavenski jezik u crkvi, ne samo na hrvatskom kopnu, nego i po otocima, osobito na Krku. Biskupi i latinsko svećenstvo u latinskim gradovima i na otocima bili su kivni na popove glagoljaše, jer im je izmicao crkveni prihod, koji im je bio prva briga. Hrvatski kraljevi i dvorsko plemstvo sve više su se udaljivali od naroda i povezivali s bogatim dalmatinskim gradovima i latinskim biskupima, osnivali samostane, darivali crkvi velike posjed i tako postajali sve više agenti tuđe politike.

Crkveni sabor u Splitu. Godine 1060. došao je u Hrvatsku papin izaslanik ili legat, da uredi crkvene prilike. Sazvao je crkveni sabor svih dalmatinskih i hrvatskih biskupa i opata u Split i saopćio im papine odluke o preuređenju crkve. U vezi s tim određeno je, da će splitskog nadbiskupa birati biskupi, splitsko svećenstvo i narod, a biskupa svećenstvo i građanstvo dotičnog grada. Svećenici se ne smiju ženiti, a oženjeni se moraju rastaviti od žena, jer inače ne će moći služiti ni uživati crkvene prihode; isto tako nemaju prava da ulaze u crkvu ni svećenici s bradom i drugom kosom. Biskupima je zapriječeno, da će biti svrgnuti sa svoga položaja, ako budu zaređivali za svećenike Slavene, koji ne znaju latinski. Popove glagoljaše nisu ni prije zaređivali latinski biskupi, jer su mrzili slavensku službu, nego je to vršio hrvatski biskup u Kninu. Ovaj zaključak bio je uperen protiv njega i protiv svih popova glagoljaša, jer većina od njih nije znala latinski, pa prema tome nisu mogli više ni vršiti svoju službu. Latinaši su drsko tvrdili, da je glagoljicu izmislio neki krivovjerac Metod, i htjeli da prikažu glagoljaše i slavensku službu kao nešto, što se ne može trpjeti u katoličkoj crkvi. Hrvatsko svećenstvo bilo je na saboru u manjini, a kralj Krešimir stajao je odlučno na strani latinaša, te su latinaši donijeli

zaključke u svom interesu. Kralj Krešimir je težio da zavlada dalmatinskim gradovima, te je u svemu išao na ruku moćnim i bogatim biskupima.

Narodni otpor protiv latinaša. Kad je papa potvrdio zaključke splitskog sabora, zatvorene su u Hrvatskoj sve slavenske crkve, jer popovi glagoljaši nisu znali latinski i nisu htjeli da se rastavljaju od svojih porodica i da skinu bradu i drugu kosu. Narodna stranka, koju su vodili glagoljaši i rodovsko plemstvo, težila je da se odvoji od splitske crkve i da osnuje hrvatsku crkvu, sa slavenskim jezikom, neposredno podvrgnutu papi, kako je bilo prije splitskog sabora 928. godine. U tu svrhu poslaše u Rim popa Vuka, ali ga papa uputi na kralja i latinske biskupe, da oni na to pristanu. Nato Hrvati poslaše ponovo u Rim Vuka, starog svećenika Zdedu i opata Potepu, tražeći da papa posveti Zdedu za hrvatskog biskupa i da dozvoli upotrebu slavenskog jezika i ženidbu svećenicima. Ali kad papa to ne htjede učiniti, vrte se oni kući, protjeraju krčkog biskupa, postave za biskupa Zdedu i počеше služiti na slavenskom jeziku. Hrvatski narod pristao je listom uz svoje narodne svećenike i time došao u otvoren sukob s državnom vlasti, koja je bila odlučno uz latinaše. Latinski biskupi bojali su se, da ne izgube prihode od hrvatskih župa i velikih crkvenih posjeda u Hrvatskoj, a hrvatski velikaši i kralj vidjeli su, da je ovaj narodni pokret uperen protiv njihove tuđinske i izrabljivačke politike. Zato su upotrijebili i oružanu silu i papu protiv ovih »krivovjeraca«.

Papa se bojavao, da se Hrvatska ne izmakne ispod njegove vlasti, pa zato pošalje u Hrvatsku svog legata, koji uz pomoć državnih vlasti uhvati Zdedu, Vuka i Potepu i udari vječnim prokletstvom njih i njihove pristaše. Zdeda se ne htjede odreći biskupske časti, zato bude bačen u tamnicu, gdje doskora i umre. Vuka dovukoše na crkveni sabor u Split, lišše ga svećeničkog čina, javno išibaše, ošišaše, udariše mu usijanim gvožđem žig na čelo i osudiše ga na vječnu robiju.

Tako je uz pomoć kralja Krešimira, dvorskog plemstva i latinskih biskupa suzbijen narodni pokret. Ista sudbina stigla je sigurno i opata Potepu.

Sjedinjenje gradova i otoka s Hrvatskom. U to vrijeme bili su svi dalmatinski gradovi i otoci podvrgnuti izravno bizantskom caru. Bizantinci su tada vodili teške borbe s Turcima u Aziji i s Normanima u južnoj Italiji, zato su pristali, da se gradovi sjedine s Hrvatskom. Dalmatinski biskupi i trgovci bili su u dobrim odnosima s kraljem i dvorskim plemstvom, pa su voljeli da budu u Hrvatskoj, nego da ih osvoje Mlečani ili Normani. Krešimir je gradovima ostavio njihovu samoupravu, koja je bila u rukama bogatih građana. On je samo potvrđivao gradskog načelnika ili priora i biskupa, nije se miješao u sudovanje i trgovinu, a gradovi su mu davali dio lučkih prihoda i stari danak i pomagali ga svojom mornaricom.

Jačanje feudalnog poretka u Hrvatskoj. Spajanjem Dalmacije s Hrvatskom zavladaše su sasvim latinaši u Hrvatskoj politici i u hrvatskom životu. Splitski nadbiskup Lovro i trogirski biskup Ivan, ljuti protivnici slavenske službe i hrvatske

kulture, zapleli su potpuno u svoje mreže kralja Petra. Na sve strane osnivaju se latinski samostani, kojima kralj, velikaši i bogati građani daruju velike posjede. Dvorsko plemstvo dobiva u zemlji razne službe i posjede i potiskuje rodovsko, narodno plemstvo. Naro dplaća crkvenu desetinu i poreze za izdržavanje dvora, a kralj, velikaši i crkva oduzimaju mu sve više zajedničku rodovsku zemlju. Država i crkva suzbijaju hrvatsku narodnu kulturu, otimaju seljacima zemlju i sve više ih pretvaraju u kmetove.

Sukob s Bizantom. Kralj Krešimir nije htio da ostavi prijesto svom sinovcu Stjepanu, nego ga je zatvorio u samostan, a za nasljednika odredio je slavonskog bana Z v o n i m i r a , rođaka mađarskog kralja. Kad je 1073. buknuo u Makedoniji ustanak protiv Bizantinaca, priskočili su Makedoncima u pomoć i Zečani i Hrvati. Ali Bizantinci pošalju na Hrvate svoje saveznike Normane, te oni zarobe Krešimira. Posredovanjem pape Krešimir se oslobodi, ali Normani zavladaše dalmatinskim gradovima. Krešimir malo poslije toga umre. U to vrijeme pobijediše Mlečani Normane i zavladaše dalmatinskim gradovima.

ZETSKI KRALJEVI MIHAJLO I BODIN

Knez Vojislav nije mogao da zadrži u svojoj vlasti osvojene krajeve u Albaniji, nego su Bizantinci opet preoteli Dračku oblast.

Normani. U to vrijeme zaprijetili su Bizantu Normani iz južne Italije, koji su onamo doselili iz Francuske. Oni su tu bili u službi langobardskih velikaša, a kasnije u službi Bizantinaca, kad su ratovali s Arapima na Siciliji. Ali čisteći zemlju od Arapa, Normani su se malo pomalo oslobađali i bizantske vlasti, i kad su dovoljno ojačali, počeli su pomišljati da osvoje i bizantske oblasti na Balkanu i tako dobiju u ruke važne trgovačke puteve i vojnička uporišta. Najbliže njihovim posjedima u Italiji bio je Drač, odakle je vodio važan vojni i trgovački put dalje na Balkan, sve do Soluna.

Mihajlo priznaje vlast Bizanta. Bizantinci su dobro utvrdili Drač i skupili u njemu mnogo vojske i mornarice. Ta vojska je očekivala napad Normana, ali su je Bizantinci mogli lako upotrijebiti i protiv Zete, Zato je Vojislavov nasljednik M i h a j l o (1051.–1081.) promijenio svoju politiku protiv Bizanta i priznao njegovu vrhovnu vlast. Iako je Bizant bio glavni neprijatelj slavenskih naroda na Balkanu, ipak se Mihajlo nije mogao osloniti na Normane kao saveznike. Oni su bili nepouzđani i sami su težili da zavladaju na Balkanu, pa bi tako naši narodi, pomažući Normanima da sruše Bizant, dobili novoga neprijatelja, koji bi nastojao da ih pokori. Zahvaljujući takvom držanju Mihajlovu, Bizantinci su uspjeli da za neko vrijeme suzbiju Normane od svojih obala.

U to vrijeme počeo se na Bizantinca udarati u Aziji Turci Seldžuci, otimajući im oblast za oblašću. 1071. potukoše Seldžuci do nogu veliku bizantsku vojsku, a to izazva, i druge

neprijatelje Bizanta da provale u carstvo. Iz Rumunjske provališe Pečenezi u Bugarsku i Makedoniju, pa se preko Srbije, Beograda i Srijema vratiše puni plijena kući. Poslije njih provališe u Srijem Mađari, pa na neko vrijeme zauzeše i Beograd. Neprijatelji su opustošili čitave krajeve, a Bizant je u ratu izgubio mnogo vojske i istrošio se. Zato su Bizantinci povećali poreze i počeli nasilno kupiti vojsku. Sve to je izazvalo snažan pokret među porobljenim Slavenima, koji nisu zaboravili slavne dane Samuilove države i ustanke od 1040. i 1042. godine.

Ustanak u Makedoniji i Srbiji. Istovremeno bukne ustanak u Makedoniji i oko Drine i Morave (1073.). Na čelu makedonskih ustanika bio je velikaš Đorđe Vojteh. Ustanici zatražiše pomoć od slobodnih slavenskih država Zete i Hrvatske. I Mihajlo i Krešimir odazvaše se pozivu svoje braće i uputiše ustanicima vojsku. Zetsku vojsku vodio je Mihajlov sin Bodin. Ustanici ga oduševljeno dočekaju i proglašavaju za cara. Pod Bodinovim vodstvom održi zetska i ustanička vojska pobjedu nad Grcima kod Prizrena.

Uspjesi i poraz ustanika. Poslije ove pobjede ustanici podijele vojsku i prijeđu u ofenzivu. Bodin pođe dolinom Morave prema Nišu, da zauzme taj grad, jer je kroz njega prolazio vojni put iz Carigrada u Beograd. Kad bi zauzeli taj grad, ustanici bi bili osigurani od napada sa sjevera. Vojvoda Petriilo krene prema jugu, osvoji Skoplje i oslobodi Povardarje, pa prodre u egejsku Makedoniju do grada Kostura, ali ga tu Grci tako potuku, da se jedva sam spasio. Bodin je za to vrijeme oslobodio čitavo Pomoravlje sve do Dunava. Kad ču za ovaj strašan poraz, požuri prema jugu, da spriječi Bizantincima dalje prodiranje, ali bude na Kosovu potučen i zarobljen. Bizantinci ga odvedu u Carigrad, a zatim bace u tamnicu u azijskom gradu Antiohiji. Poslije ova dva poraza ustanici su izgubili jedinstveno vodstvo i bili svladani. Bodina je tek poslije nekoliko godina izbavio otac pomoću mletačkih trgovaca iz tamnice. Vidjeli smo, kako su neki Normani, koji su sarađivali s Bizantincima, iskoristili tu priliku i ugnijezdili se za neko vrijeme u dalmatinskim gradovima.

Mihajlo se obraća papi. Mihajlu se Bizantinci nisu mogli da osvete za njegovu pomoć ustanicima, jer su neprestano ratovali sa Seldžucima i Normanima, a carevi se u samom Carigradu otimali za prijesto. Ali Mihajlo je znao, da će na njega prvoga doći red, čim se srede prilike u Bizantu. Njegova je država nastala otvorenim ustankom protiv Bizanta, i Bizant ju je priznavao samo zato, što je još bio slab da je pokori. Zato se Mihajlo obrati papi Grguru VII., koji je tvrdio, da je papa vrhovni poglavar svih katoličkih vladara. U to vrijeme držalo se, da je samo onaj vladar samostalan, kojemu prizna kraljevski naslov bizantski car ili papa. Već je više evropskih vladara dobilo takvu potvrdu od pape, želeći da se osamostale od njemačkog cara, s kojim je papa bio u otvorenom sukobu. Ali na taj način oni

su zapravo postali vazali pape, koji ih je upotrebljavao da ojača svoju vlast. 1076. postao je i hrvatski kralj Zvonimir papin vazal.

Zeta postaje kraljevina. Papa se rado odazva Mihajlu i posla mu znakove kraljevske vlasti, te se Mihajlo proglasi za kralja 1077. godine. U to vrijeme bila je zetska crkva podložna splitskoj nadbiskupiji, te je Mihajlo tražio da se barska biskupija proglasi nadbiskupijom, jer je bio običaj da svaka država ima svoju nadbiskupiju. Uz kraljevski naslov vladara i to je bio jedan znak njene samostalnosti. Papa je malo kasnije uzvisio barsku biskupiju na nadbiskupiju, želeći da suzbije u Mihajlovoj državi grčko pravoslavno svećenstvo i oslabi veze s pravoslavnim Istokom.

Kralj Bodin. Poslije Mihajlove smrti došlo je do dugotrajne borbe između njegova sina Bodina i ostalih članova kraljevske kuće. U toj borbi proliveno je mnog krvi i počinjeno mnogo zločina, dok najposlije nije zavladao Bodin (1081.–1101.).

Normani osvajaju Drač. U to vrijeme napadali su opet Normani na Bizant, ali su sada bili u savezu s hrvatskim kraljem Zvonimirom i papom. Bizantinci su bili u savezu s Mlečanima. Vodile su se ogorčene borbe na moru ispred albanske obale i postojala je opasnost da Normani sasvim potisnu Bizantince. Zato Bodin sklopi savez s Bizantincima protiv Normana. Kad su Normani s velikom vojskom opsjeli Drač, Bodin je mogao da ih u savezu s Bizantincima pobijedi, ali se u odlučnom momentu predomislio. Vidio je naime, da Normani teže da osvoje Drač kao bazu za dalje prodiranje na Balkan prema Skoplju i Solunu, a da ne prijete izravno njegovoj državi. Slabljenje Bizanta išlo je u račun Bodinu, te je zato pustio da Normani razbiju Bizantince i zauzmu Drač.

Širenje države. Kad su Normani prodrli kroz Albaniju prema Skoplju i Solunu, Bodin prode s vojskom u bizantske oblasti Rašu i Bosnu, pridruži ih svojoj državi i postavi u njima svoje namjesnike. Zauzevši Rašku, počeo je Bodin prodirati u plodne ravnice Metohiju i Kosovo, a privremeno je osvojio i Dračku oblast. Kad su Bizantinci teškom mukom suzbili i protjerali Normane sa svog područja, morao je i Bodin vratiti Dračku oblast, ali je zadržao Rašku, Bosnu i jedan dio Kosova.

Raspadanje Zete poslije Bodinove smrti. Bodin je u pridruženim oblastima postavljao članove svoje porodice i zetske velikaše, koji su potiskivali rodovske starješine i izazivali veliko nezadovoljstvo. Zeta kao primorska oblast nije bila zgodna da postane središte velike države, pa se zato poslije Bodinove smrti odmah i sapala na tri dijela: Rašku, Bosnu i Zetu.

KRALJ ZVONIMIR – PAPIN VAZAL

Posljedice politike kralja Krešimira. Kralj Krešimir vodio je hrvatsku politiku protiv volje većine naroda, oslanjajući se na dalmatinske biskupe i svoje velikaše.

Tim svojim pristajanjem uz latinaše izazvao je u zemlji otpor naroda i stranu intervenciju, te je malo kasnije hrvatska država izgubila svoju samostalnost.

Građanski rat u Hrvatskoj. Poslije kraljeve smrti diže se narod i protiv kraljeva sinovca Stjepana i protiv Zvonimira, koga je Krešimir odredio za nasljednika. Uz njih su pristajali samo dalmatinski biskupi i priori i veći dio hrvatskih velikaša. Najjači otpor naroda bio je u Neretljanskoj oblasti. Stjepan je morao da se odreče prijestola i povuče u samostan. Protiv narodnog slabo organiziranog otpora udružilo se dalmatinski gradovi, pa čak i hrvatski Biograd, velikaši iz srednje Dalmacije i Zvonimir. U građanski rat u Hrvatskoj umiješale se papa i Normani. U dalmatinskim gradovima zavladaše najprije Normani, a malo kasnije Mlečani. Hrvatska je bila znatno oslabljena, a narodna stranka suzbijena.

Crkveni sabor u Splitu. Nato papin legat sazove crkveni sabor u Split, da se urede prilike u hrvatskoj crkvi. Ponov je zabranjena upotreba slavenskog jezika u crkvi i ženidba svećenika. Bezdušni Latini krvavo se narugaše popu Vuku, vođi narodnog pokreta za vrijeme Petra Krešimira. Izvedoše skršenog starca iz tamnice, u kojoj je dvanaest godina čamio, i natjeraše ga da se zakune, da se odriče »kriovjerstva« i da nikad više ne će u njega upasti, a onda ga protjeraše iz Hrvatske i Dalmacije.

Dalmatinski gradovi. Dalmatinski gradovi došli su međutim pod vlast Mletaka i morali se duždu zakleti, da ubuduće više nitko od dalmatinskih građana, ni sam ni ma na čiji nagovor ne će dozivati ni Normane ni ma kakve druge strance u Dalmaciju. Ali iako su položili tu zakletvu, nisu mogli biti zadovoljni mletačkom vlašću. Mleci su bili snažan trgovački grad i smetali su trgovini dalmatinskih gradova. Hrvatski kraljevi, međutim, nisu se miješali u upravu gradova, te su gradovi napredovali i bogatili se. Biskupi dalmatinskih gradova i bogati građani-plemići su prvi ljudi u hrvatskoj državi i najveći posjednici, pa je sasvim razumljivo da su i sad težili da se sjedine s Hrvatskom. I hrvatski velikaši, povezani trgovinom i rodbinskim vezama s dalmatinskim građanima, bili su spremni da učine sve, da se obnovi jaka kraljevska vlast i veze s dalmatinskim gradovima. Samo jakoa kraljevska vlast mogla im je osigurati prigrabljivanje općinske i seljačke zemlje i dati im unosne položaje.

Položaj seljaka. Na crkvenim i velikaškim posjedima radila je seljačka sirotinaj i robovi. Seljaci su prodavali svoju zemlju, osobito u gladnim godinama, u bescijenje. Jedan vlastelin nabraja u svojoj oporuci, pošto je kupovao zemlju i kako je dolazio do robova. Jednu zemlju platio je četiri mjerova žita, drugu četiri sira i četiri hljeba, treću jedno svinjče i 300 glavica luka, i dalje: mjerov žita i dvije mjerice soli, tri i po mjerova žita i jedan sir. Jednog roba kupio je za konja, drugoga za mjerov žita, a mnogi su postali robovi, jer nisu mogli platiti mali dug. Siromašniji seljaci postajali su zakupci, nadničari i robovi vlastele, ali i oni, koji

su još imali svoje zemlje i bili tobože slobodni, morali su crkvi i svojoj obijesnoj vlasteli vršiti razne službe, raditi im na zemlji i nositi im darove, da se zaštite od njihovih zuluma.

I dalmatinski biskupi i trgovci i hrvatska vlastela bili su upućeni jedni na druge: samo udruženi mogli su nesmetano haračiti u hrvatskim selima i u hrvatskoj državi i bogatiti se na račun seljaka.

Izbor i krunjenje Zvonimira za kralja. U to vrijeme papa se spremao na odlučan obračun s njemačkim carem, pa mu je bilo stalo da Hrvatska, koja je graničila s njemačkim carstvom, bude uz njega i da bude što jača. Kako je bio u dobrim odnosima s Bizantom, a Mlečani na strani njemačkog cara, lako je postigao da Bizant preda gradove Hrvatskoj. Nato papa šalje u Hrvatsku svoga legata (poslanika), da okruni Zvonimira. Zvonimir nije bio potomak vladalačke kuće, pa je trebalo da bude na saboru izabran. Ali taj sabor nije više bio sabor svega slobodnog naroda, nego su na njemu sudjelovali laični svećenici, dalmatinski bogataši i vlastela sa svojim naoružanim družinama. Oni proglase Zvonimira za kralja, a on položi pred legatom i čitavim saborom zakletvu papi, da će mu bit vjeran podanik, da će mu plaćati godišnji danak od dvjesto dukata, da ne će nikad ništa poduzimati protiv pape i njegovih legata i da ne će nikada priznati drugu vrhovnu vlast nad Hrvatskom i Dalmacijom osim vlasti papine. Osim toga ustupi papi samostan u Vrani za njegove poslanike, kad dođu u Hrvatsku. Kao znak vazalstva predade legat Zvonimiru papinsku zastavu (1076.).

Promjene u Hrvatskoj. Tako je Hrvatska u svojoj vanjskoj politici postala sasvim zavisna od pape, a u njoj je sve više jačao feudalni poredak. Mjesto plemenskih župana, koji su imali upravnu, sudsku i vojničku vlast u svojoj župi, počeo Zvonimir postavljati knezove, a mjesto banova namjesnike i darivati im zemlje. Na kraljevu dvoru u Kninu bili su gotovo sami Latini, a najugledniji je bio splitski nadbiskup Lovro, koga Zvonimir zove svojim »duhovnim ocem«. Osim toga bilo je na dvoru i Madžara, koji su došli s njegovom ženom Jelenom. Zvonimir je najviše boravio u Solinu, u blizini latinskog Splita.

Rat s Bizantom i Venecijom. Kad su Normani udarili na Bizant i njegovu saveznicu Veneciju, pridružio im se i Zvonimirova mornarica i brodovlje Dubrovnika, koji je tada bio pod Normanima. Hrvatska i dubrovačka mornarica udari zajedno s Normanima na Drač, potuče bizantsko-mletačku mornaricu i zauze na juriš grad. Poslije toga pituče normanska i hrvatska mornarica mletačku flotu na obali Krfa, a bizantski car na to 1085. odstupa svom savezniku mletačkom duždu zauvijek sva svoja prava na Hrvatsku i na dalmatinske gradove. Malo kasnije umre normanski knez, te se normansko-hrvatski savez raspade.

Nezadovoljstvo u Hrvatskoj. Ovi krvavi ratovi, daleko od hrvatskih obala, izazvali su još veće nezadovoljstvo u Hrvatskoj. Jačanje feudalaca, bezdušna

eksploatacija seljaka, suzbijanje narodne crkve i šepirenje stranaca u zemlji uzbu-nili su narod toliko, da se i Zvonimir pobojao ustanka, pa je postao popustljiviji, osobito poslije smrti svog moćnog zaštitnika pape Grgura. Sačuvala nam se jedna ploča iz Baške na otoku Krku s glagoljskim natpisom, koji kaže, da je Zvonimir poklonio neku ledinu – glagoljaškom samostanu. Ali ni takvi postupci nisu mogli da ublaže mržnju na vjernog podanika papina i prijatelja Latina i dvorske vlastele. I narod i rodovsko plemstvo bili su jednodušni u svojem gnjevu na njega.

Bizant traži pomoć od pape. Uto su na bizantsko carstvo napali iz Rumunjske Pečenezi pa potukli cara Aleksija i prodrli sve do Carigrada a Seldžuci, koji su vladali u Palestini, počeli su otimati bizantske gradove u Maloj Aziji. Car se obrati na papu, da mu pomogne i da pozove kršćanske vladare u boj protiv muslimanskih Seldžuka.

Smrt kralja Zvonimira. Car i papa pozvaše Zvonimira u taj rat, te on sazove Hrvate na sabor na Kninsko polje i pročita im carevo i papino pismo, u kojem ga pozivaju da se pridruži borbi protiv muslimana u Palestini. Ali narod ne htjede ni saslušati do kraja pismo, nego skoči, vičući: »Bolje da on sam pogine, nego da nas iz djedovine naše izvede, da za tuđince zauzimamo zemlje i gradove!« Zvonimir htjede da govori, ali mu ne dadoše, nego ga na samom saboru sasjekoše (1089.).

Tako je slobodni narod sudio kralju, koji ga je htio da podjarmi papi i tuđim interesima.

POSLJEDNJI HRVATSKI KRALJ. BITKA NA GVOZDU I SPORAZUM PLEMSTVA S KOLOMANOM

Kralj Stjepan II. Ubivši kralja Zvonimira na Kninskom polju, hrvatski je narod uklonio najodlučnijeg prijatelja pape i tuđinaca u Hrvatskoj, ali nije uništio čitavu protunarodnu stranku niti je odlučno uzeo u svoje ruke sudbinu Hrvatske. Od Trpimirova roda bio je na životu samo slabi starac S t j e p a n , koji je već dugo živio u latinskom samostanu. Njega sada izvedoše hrvatski velikaši iz samostana i uz pristanak dalmatinskih gradova posadiše na prijesto »roditelja i praroditelja« njegovih. Ali on umre već iduće godine.

Kraljica Jelena. Sad je počela jačati druga skupina velikaša oko Zvonimirove udovice Jelene, koja je smatrala, da Stjepan i onako nije imao prava na hrvatsku krunu, jer je se bio odrekao, kad je otišao u samostan. Jelena je držala, da kruna treba da pripadne njezinu rodu. Uz nju su sada pristali i dalmatinski gradovi i mnogi hrvatski velikaši. Narod je bio jednodušno protiv tuđinaca, ali nije mogao da vodi organiziranu borbu protiv moćnih velikaša i dalmatinskih gradova. Borba protiv kraljice Jelene smetala je mnogo trgovini dalmatinskih gradova i hrvatskoj vlasteli, zato se gradovi sporazumješe s velikašima pa pozvaše mađarskog kralja Ladislava, da po »baštinskom pravu« zauzme Hrvatsku.

Ladislav zauzima Slavoniju. Ladislav prijeđe s vojskom Dravu i bez velikog napora zauzme Slavoniju pa poče prodirati u Južnu Hrvatsku. Ali tu već naiđe na otpor pojedinih hrvatskih plemena. Lomeći taj otpor napredovaše polako prema moru. Odavde je uputio jedno poslanstvo papi, želeći da mu papa odobri osvajanje Hrvatske.

Almoš. Ali uto provališe u Mađarsku divlji Kumani, koje je poslao car Aleksije, da odvratu Ladislava od daljeg prodiranja prema moru. Ladislav požuri kući, a u zemlji između Kupe, Save i Drave postavi kao hrvatskog kralja svog sinovca *Alm o š a* . Uto stiže i od pape nepovoljan odgovor, te se Ladislav pridruži njegovu protivniku njemačkom caru.

Kralj Petar. Kad su Bizantinci pomoću Kumana suzbili Ladislava iz Hrvatske, požuriše da opet sjedine dalmatinske gradove i otoke s Bizantom pa poslaše onamo s mornaricom jednog Normana u grčkoj službi. Poslije odlaska Ladislavova iz Hrvatske izabere hrvatsko rodovsko plemstvo za kralja neretljanskog plemića *P e t r a* (1093.–1097.), vjerojatno iz plemena *K a č i ć a* . To su uradili po svoj prilici zato, što su se uzdali u pomoć Bizanta.

Bijeg Almošev iz Hrvatske. Ladislav je za to vrijeme osnovao u Zagrebu 1094. biskupiju i podredio je jednoj mađarskoj nadbiskupiji, da naglasi, da je Slavonija sada sastavni dio Mađarske. Za prvog biskupa bio je postavljen Čeh Duh. Malo poslije toga morao je Almoš da pobjegne pred Hrvatima u Mađarsku, i Hrvatska se opet ujedinila (1095.).

Koloman. Novi mađarski kralj *K o l o m a n* izmiri se s papom, a onda odluči da udari na Hrvatsku. U to vrijeme prolazili su kroz Bizantsko carstvo križari na svom putu u Palestinu, pa car Alekcije nije mogao da s vojskom pomogne Hrvatima u njihovoj borbi s Mađarima. Bojeći se za dalmatinske gradove, preda ih u zaštitu Veneciji.

Smrt kralja Petra. Koloman je iskoristio tu priliku i pošao s vojskom prema moru, da pokori Hrvatsku. Prodirući cestom od Zagreba prema jugu, sukobi s početkom mjeseca svibnja 1097. u Gvozdu (današnjoj Petrovoj gori) s hrvatskom vojskom, koju je vodio kralj Petar. U borbi pogine kralj Petar, a hrvatska vojska bude potučena. Mađarska vojska proдре do mora i zauzme hrvatski kraljevski grad Biograd, ali dalje na jug preko Krke nije mogla da proдре. Koloman ugovori s duždom sporazum, da poštuju jedan drugom stečena prava, pa se vrati u Mađarsku.

Kolomanov sporazum s hrvatskim velikašima. Koloman je poslije toga ratovao s Rusima i bio strašno potučen kod Peremišla u Ukrajini (1099.), te nije više mogao ni misliti da silom osvaja Hrvatsku, koja mu je tobože pripadala po baštinskom pravu. Hrvatska je u to vrijeme bila sasvim slobodna, a Bizantinci su se oslobodili križara. Kolomanova navala na Hrvatsku udružila bi protiv njega

i Hrvate i Mlečane i Bizantinke. Koloman zato pozove hrvatske velikaše da se s njima nagodi mirnim putem i da ga prime za kralja. U Hrvatskoj je narod bio spreman da se odupre tuđincu, ali nije mogao da sam organizira otpor. Hrvatsko plemstvo se, kao i svako drugo plemstvo, više brinulo za svoje povlastice nego za narod i državu, pa je pristalo da se sporazumi s Kolomanom.

Dvanaest najjačih hrvatskih velikaša izabraše Kolomana za hrvatskog kralja (1102.). On se obavezao, da će se o hrvatskim poslovima raspravljati na posebnom hrvatskom saboru. Plemstvo iz dvanaest hrvatskih plemena ne će plaćati kralju nikakva poreza, nego će ga samo pomagati vojskom, do Drave o svom trošku, a preko Drave o trošku kraljevu.

Kolomanova prava u Hrvatskoj. Sva vladarska prava hrvatskog kralja prešla su sada na Kolomana: on imenuje bana (koji je u prvo vrijeme bio uvijek Mađžar), izdaje darovnice i povlastice, pobire poreze i carine, uživa zemlje izumrle hrvatske dinastije, potvrđuje zakone, komandira hrvatskom vojskom i vodi čitavu politiku onako, kako njemu godi, ne vodeći računa o interesima Hrvatske. Hrvatsko plemstvo nije bilo samostalno ni u rješavanju čisto unutrašnjih hrvatskih poslova, kao što su uprava, sudovanje, porezi i vojska, nego je sve to moralo raditi u sporazumu s banom, koji je uvijek bio kraljev čovjek, ili sa hercegom, bratom ili sinom kraljevima, kad je dobivao na upravu Hrvatsku.

Tako je hrvatsko plemstvo, težeći da očuva svoje položaje i povlastice, izdalo svoj narod i predalo svoju državu bez borbe tuđincu.

Uzroci propasti hrvatske samostalnosti. Vidjeli smo, kako su hrvatski vladari, nastojeći da ojačaju svoj položaj, popuštali tuđincima, pomagali latinaše i vezali se sa stranim silama protiv vlastitog naroda. Hrvatska je za pojedinih vladara bila velika prostorom, zahvaćajući zemlju od mora do Drave i Dunava i mogla je da se odupre neprijateljima, ali narod u njoj nije nikad bio svoj ni zadovoljan. Hrvatski vladari okružili su se Latinima i otimali hrvatskom narodu ono, što je svakom narodu najsvetije: narodni jezik i kulturu. Oslanjajući se na tuđince i radeći za njihove interese, oni su od sebe otuđili narod i izazvali smutnje i nered u državi. Kad su na tako oslabljenu Hrvatsku napali Mađžari, ostavili su je »prijatelji« tuđinci, a izdali je njeni rođeni sinovi – gramzljivi plemići.

Na primjeru hrvatske povijesti vidimo, kako i snažna država i junački narod može izgubiti svoju slobodu, kad se država ne izgrađuje na narodnim osnovama, kad se u njoj progoni narodni jezik i kultura, kad vladari zanemare interese svoga naroda i stave se u službu tuđincu.

Kazalo osobnih imena

- Aldefreda, ninski biskup 48, 192
Aleksandar I. Karadorđević, jugoslavenski kralj 8
Aleksandar II, papa 56-57
Aleksije I. Komnen, bizantski car 60, 62-63, 252-253
Aleksije, sin cara Emanuela 66
Almaš, otac prvoga ugarskog vladara Arpada 48
Almoš, ugarski kraljević, brat kralja Kolomana 62-66, 253
Alobogotur, bugarski vojskovođa 49
Amiko, normanski knez 58, 62
Ampudije, hrvatski ban 67
Andrija II, ugarsko-hrvatski kralj 68-69, 107, 135
Andrija, mletački tribun 47
Andrija, zadarski prior 126, 146-147
Anžuvinci, vladarska dinastija 169, 184
Apa, hrvatski ban 67
Aprić Sokolar 57, 61
Aristid, grčki vojskovođa 111
Aron (Aaron), sin brsjackog kneza Nikole 241-242
Arpad, prvi ugarski vladar, začetnik dinastije Arpadovića 48
Arpadovići 63-67, 107, 121, 134-135, 166, 169-170, 181, 184, 188
Asparuh, bugarski kan 218-219
Babić, Anto, bosanskohercegovački povjesničar 9-13, 17, 24, 174
Babić, Vladimir, hrvatski povjesničar 5-7, 16, 21-23, 25, 27, 87-99, 101, 105, 109-110, 113, 115-116, 126-127, 130-136, 142-148, 150-153, 157-163, 167, 170, 172, 174, 176-178, 180, 183, 185, 187, 190-199, 201, 203-204
Babonić, Stjepan, hrvatski velikaš 68
Bakarić, Vladimir, hrvatski političar 20
Balderik, furlanski markgrof 41-42
Banduri, Anselmo, hrvatski povjesničar 33-34
Barada, Miho, hrvatski povjesničar 5-7, 16, 18-23, 29, 71-72, 74-86, 88-89, 91-94, 97, 100, 102-109, 111-115, 118-125, 127-128, 130-133, 135, 137, 141, 144, 147, 150, 160-164, 167-168, 171, 177-181, 185, 189-192, 194, 197, 203
Bartol, krčki knez 68
Baton, ilirski vođa 131
Bazilije I, bizantski car 44-47, 199-202, 231-232, 237
Bazilije II, bizantski car 51, 53-54, 241-243
Bazilije-Bojoan, bizantski kapetan 54
Bela I, ugarsko-hrvatski kralj 59
Bela II, ugarsko-hrvatski kralj 66
Bela III, ugarsko-hrvatski kralj 66-68
Bela IV, ugarsko-hrvatski kralj 123, 164
Berigoj, neretvanski vladar 55
Bićanić, Rudolf, hrvatski ekonomist i povjesničar 22, 27, 93-94, 100, 102-104, 106, 109-110, 112-113, 115, 125-126, 129, 132-144, 146, 148-152, 154, 156, 158-159, 161-170, 173-188, 190, 193-195, 197-198, 201-204
Bodin, dukljanski vladar 58, 247-249
Bogdanić, 173
Bogdanov, Vaso, hrvatski povjesničar 16, 21-22, 88, 105, 113

- Bogišić, Baltazar, hrvatski pravnik i povjesničar 150
- Boris, bugarski kan 43, 229, 237, 240
- Borna, hrvatski knez 41-42, 225-226
- Borut, slovenski knez 222
- Boža, antski starješina 213
- Božić, Ivan, srpski povjesničar 24
- Brandt, Miroslav, hrvatski povjesničar 10, 15-16, 21-22, 102, 105, 109, 112-113
- Branimir, hrvatski knez 46-47, 90, 103, 139, 142, 163, 178, 230, 232-233
- Britovšek, Marjan, slovenski povjesničar 25
- Brückner, Aleksander, poljski jezikoslovac i povjesničar 34
- Bulić, Frane, hrvatski arheolog 83
- Bury, John Bagnell, irski povjesničar 34
- Butković, Josip, hrvatski povjesničar 108, 145, 159
- Buzila, kći normanskoga sicilijanskog kneza Rogerija 63
- Cviter *vidi* Zwitter, Fran
- Časlav Klonimirović, srpski knez 49-51, 83, 123, 238-241
- Čerhet, Petar 146
- Čolaković, Rodoljub, jugoslavenski političar 10, 25
- Črne, Petar 76
- Čubrilović, Vasa, srpski povjesničar 25
- Ćiril sveti 49, 195, 229
- Ćorović, Vladimir, srpski povjesničar 8, 13, 189
- Dagobert, franački kralj 221
- David, sin brsjačkoga kneza Nikole 241
- Deér, Josef, mađarski povjesničar 170
- Deržavin, Nikolaj Sevastjanovič, sovjetski povjesničar 123
- Didići, hrvatski plemići 119-121, 123, 158-159
- Dimić, Ljubodrag, srpski povjesničar 8
- Dinić, Mihailo, srpski povjesničar 10, 19, 24, 82-84
- Dioklecijan, rimski car 147
- Djakonov, A. P., sovjetski povjesničar 74
- Dmitar Zvonimir, hrvatski kralj 58-62, 78, 84, 89-90, 104, 106, 111, 133, 136-138, 140, 146, 162-164, 166, 172, 188, 194, 247, 249-252
- Dobralj, splitski nadbiskup 55, 245
- Dobrogost, slavenski vođa 214
- Dobronja (Madijevac), zadarski velikaš 55
- Dobrovský, Josef, češki jezikoslovac i povjesničar 33-34
- Domagoj, hrvatski knez 44-46, 106, 142, 178, 230-232
- Domald, hrvatski knez 68
- Dominik Kontareno, mletački dužd 55
- Dominik Nickiele, mletački dužd 65
- Dominik Silvije, mletački dužd 58-59
- Dopsch, Alfons, austrijski povjesničar 79
- Dragašići, hrvatsko pleme 156
- Dragomuž, tast Ljudevita Posavskog 41
- Družak, hrvatski knez 42, 176, 227
- Držislav (Stjepan Držislav) hrvatski kralj 51, 56, 172, 241-242
- Du Cange, Charles Du Fresne, francuski jezikoslovac i povjesničar 33-34
- Duchesne, Louis, francuski jezikoslovac i povjesničar 83
- Duh, zagrebački biskup 62, 253
- Dümmeler, Ernest, njemački povjesničar 34-35
- Dušan, srpski car 147, 182
- Đilas, Milovan, jugoslavenski političar 9-15, 25
- Đorđe Vojteh, makedonski velikaš 248
- Đurđev, Branislav, bosanskohercegovački povjesničar 25
- Eberhard, furlanski grof 43
- Elizabeta, majka kralja Ludovika I. Anžuvina 156
- Emanuel Komnen, bizantski car 66-67
- Emerik, ugarsko-hrvatski kralj 67-69
- Engel, Johann Jakob, njemački filozof 33-34
- Engels, Friedrich, njemački teoretičar društva i filozof 77, 79-80, 100, 157
- Erik, furlanski markgrof 40, 224

- Ferdinand I, ugarsko-hrvatski kralj, car Svetog Rimskog Carstva 136
- Filipović, Nedim, bosanskohercegovački povjesničar 25
- Florinski, Timofej Dimitrijevič, ruski povjesničar 33
- Fortunat, gradački patrijarh 41
- Frankopan, Fran Krsto, hrvatski velikaš 193
- Fredegar, franački kroničar 73, 77
- Freund, njemački povjesničar 122
- Frol, Ivo, hrvatski političar 16
- Fulkoin, biskup, papin izaslanik 59
- Gebizon, opat, papin izaslanik 59
- Gerard, nadbiskup Siponta 58
- Gestrin, Ferdo, slovenski povjesničar 10, 24
- Glivići, hrvatska plemićka obitelj 123
- Gojemir, hrvatski feudalac 76
- Gojnik, srpski knez 237
- Gojslav, hrvatski knez 52-53, 55, 242-243
- Gorazd, slovenski knez 222, 230
- Gotfrid, normanski grof 62
- Gottschalk, franački benediktinac 43, 228
- Grafenauer, Bogo, slovenski povjesničar 19, 24-25, 71, 72, 74-77, 79, 83
- Grekov, Boris Dimitrijevič, sovjetski povjesničar 80, 141
- Grgur I, papa 32
- Grgur Ninski, hrvatski biskup 50, 192, 194, 199, 234-235
- Grgur Turski, franački kroničar, biskup grada Toursa 71
- Grgur VII, papa 59-60, 248, 252
- Grot, Konstantin Jakovlevič, ruski povjesničar 33-35
- Guberina, Ivo (?), hrvatski povjesničar 194
- Gumplowicz, Ludwik, poljski sociolog i povjesničar 33-34
- Gusić (Gušić), Pribina, hrvatski feudalac 57, 61
- Gušići, hrvatska plemićka obitelj 155, 166-168
- Guzina, Ružica, srpska povjesničarka 25
- Harold, engleski kralj Harold II. 170
- Hauptmann, Ljudmil, slovenski i hrvatski povjesničar 9, 33-34, 79, 122, 124
- Heraklije I, bizantski car 171
- Herodot, grčki povjesničar 207
- Hicela (kći dužda Petra II. Orseola) 54
- Honorije II, papa 56-57
- Horvat, Marijan, hrvatski pravni povjesničar 7, 22, 98, 101, 112, 115, 127, 129, 144-152, 159, 171-172, 174, 180, 187, 190, 199-200
- Hotimir, slovenski knez 222-223
- Howorth, Henry, britanski političar i povjesničar 33
- Hrvatina, hrvatski vlastelin 76
- Ildigis, langobardski princ 31
- Ivac, suradnik cara Samuila 242
- Ivan Ankon, biskup, papin izaslanik 50
- Ivan Arhidakon Gorički, hrvatski pravni povijesni pisac 190
- Ivan Đakon, mletački kroničar 124, 128, 176
- Ivan Efeški, sirijski episkop i povjesničar 124
- Ivan Grozni, ruski car 105
- Ivan Komnen, bizantski car 66
- Ivan VIII, papa 45-46
- Ivan X, papa 50
- Ivan, kardinal 55, 57
- Ivan, sin dužda Petra Orseola 52
- Ivan, splitski svećenik 55
- Ivan, svećenik 45-46
- Ivan, trogirski biskup 57, 246
- Izidor Seviljski, biskup i crkveni učitelj 32
- Jagić, Vatroslav, hrvatski jezikoslovac 34, 156, 179
- Janković, Dragoslav, srpski povjesničar 17, 19, 24, 75, 77-78, 83
- Jelena Lijepa, kraljica (žena Dmitra Zvonimira) 59, 62-63, 166, 251-252
- Jelena, kći Uroša I. 66
- Jelena, kraljica (žena Mihajla Krešimira II) 51, 239
- Jelena, sestra Gojemira 76

- Jireček, Konstantin, češki povjesničar 34-35, 82
- Jovanović, Jagoš, crnogorski povjesničar 10-11, 17, 24
- Julinac, Pavle, srpski povjesničar 33-34
- Justin II, bizantski car 74
- Justinijan, bizantski car 37, 126, 149, 200, 213, 219
- Juškov, Serafim Vladimirovič, sovjetski povjesničar 142
- Kaćići, hrvatsko pleme 155
- Kadaloh (Kodolah), furlanski markgrof 40-41
- Kadlec, Karel, češki pravnik i povjesničar 123
- Kalinik, avenatski egzarh 32
- Karaman, Ljubo, hrvatski povjesničar umjetnosti i konzervator 197
- Kardelj, Edvard, jugoslavenski političar 174
- Karlman, istočnofranački kralj i kralj Italije 45
- Karlo Anžujski, napuljski kralj 135
- Karlo III. Debeli, franački vladar 47, 232
- Karlo Veliki, franački vladar 40, 83, 201, 223-224, 226
- Katančić, Matija Petar, hrvatski književnik i jezikoslovac 33-34
- Kirov, Sergej Mironovič, sovjetski političar 15
- Klaić, Nada, hrvatska povjesničarka 25, 27
- Klaić, Vjekoslav, hrvatski povjesničar 34-35, 164
- Klebl, Ernst, njemački povjesničar 71
- Klement III, papa 63
- Klodin, zadarski komes, ban 65, 67
- Klonimir, srpski vladar 237
- Kocelj, slovenski knez 195, 229, 232
- Kodolah (Kadolah), furlanski markgrof 225
- Koloman, ugarsko-hrvatski kralj 63-65, 90, 106-108, 132-134, 136-137, 150, 155, 158-159, 162-163, 165, 167-168, 187-188, 253-254
- Kombol, Mihovil, hrvatski povjesničar književnosti 25, 27
- Konstantin Diogen, bizantski vojskovođa 53
- Konstantin Porfirogenet, bizantski car 32-33, 35-36, 38, 82-84, 101-102, 117, 123-124, 142, 171, 178, 194, 200-202
- Kopitar, Jernej, slovenski jezikoslovac 34-35
- Koren, Snježana, hrvatska povjesničarka 9
- Kos, Franc, slovenski povjesničar 34-35
- Kostrenčić, Marko, hrvatski pravnik, povjesničar i političar 16, 21-22, 25, 27, 115-118, 126-127, 129, 133-134, 136-138, 143-144, 150, 152-153, 155-157, 160, 162-164, 174, 179, 181, 186-190, 192-193, 199-204
- Kovačević, Jovan, srpski povjesničar 34
- Krčelić, Baltazar Adam, hrvatski povjesničar i teološki pisac 190
- Krek, Gregor, slovenski jezikoslovac i pjesnik 34
- Krešimir I, hrvatski kralj 50
- Krešimir III, hrvatski kralj 52-55, 242-243
- Krum, bugarski kan 219
- Ladislav III, ugarsko-hrvatski kralj 69
- Ladislav I. Sveti, ugarski kralj 59, 62-63, 66, 132, 134, 252-253
- Lanović, Mihajlo, hrvatski pravnik i povjesničar 115-116, 143
- Lape, Ljuben, makedonski povjesničar 10, 19, 24, 85
- Lav IX, papa 55
- Lav VI. Filozof, bizantski car 47, 73, 75
- Lenjin, Vladimir Iljič, ruski/sovjetski revolucionar i državnik 140-141
- Leon VI Mudri *vidi* Lav VI. Filozof
- Lotar, franački kralj i car Svetog Rimskog Carstva 176
- Lovro, splitski nadbiskup 57, 246, 251
- Lučić, Ivan, hrvatski povjesničar 33-34
- Lucius *vidi* Lučić, Ivan
- Ludovik Njemački (Ljudevit II) 43-45, 231
- Ludovik (Ljudevit I. Pobožni), franački car 40-41, 45
- Ludvig, *vidi* Ludovik Njemački

- Ljudemisl, ujak kneza Borne 41, 226
 Ljudevit (Ludovik I. Anžuvinac), ugarsko-hrvatski kralj 103, 156
 Ljudevit Posavski, hrvatski knez 19, 40-41, 43, 82-84, 106, 154, 174-175, 224-226, 228, 236
 Ljudevit, zahumski knez 244
 Madalbert, papin izaslanik 50
 Madijevci, zadarska patricijska obitelj 55
 Majnard, opat, papin izaslanik 56
 Manases, splitski nadbiskup 65
 Mandić, Oleg, hrvatski pravni povjesničar i sociolog 21-22, 88, 99, 101, 112, 115, 144, 152-162, 164-165, 170-171, 174, 183-184, 197-198
 Maretić, Tomo, hrvatski jezikoslovac 34
 Marin, splitski nadbiskup 47
 Marquart, Josef, njemački jezikoslovac i povjesničar 34
 Martin, opat 39, 144, 150, 171
 Matasović, Josip, hrvatski povjesničar 16
 Menandar, bizantski pisac 74
 Metod sveti 49, 192, 194-195, 229-230, 232, 245
 Mikoczy, Josip, hrvatski povjesničar 33-34
 Mihajlo Krešimir, hrvatski kralj 50-51
 Mihajlo Krešimir II. (Krešimir Stariji), hrvatski kralj 50-51, 239
 Mihajlo Višević, zahumski knez 48, 175, 233-234, 238
 Mihajlo, dukljanski vladar 58
 Mihajlo, hrvatski ban 156
 Mihajlo, zetski kralj 247-249
 Miklošič, Franc, slovenski jezikoslovac 34, 148
 Miroslav, hrvatski kralj 50-51, 139, 239
 Mislav, hrvatski knez 42-44, 48, 104, 171, 176, 227-228
 Mitrović-Đilas, Mitra, srbijanska političarka 10, 14-21, 25, 27, 84-85, 87-88, 93, 118
 Mogorovići, staro hrvatsko pleme 155, 164, 168, 198
 Mojmir, velikomoravski knez 228-229
 Mojmir, hrvatski vlastelin 76
 Mojsije, sin brsjačkog kneza Nikole 241
 Mutimir (Mućimir), hrvatski knez 44, 47-48, 90, 104, 125, 172-173, 233
 Mutimir, srpski knez 237
 Mutimirovići, braća, srpski knezovi 237
 Najbar-Agičić, Magdalena, hrvatska povjesničarka 8-9, 16, 22, 27
 Nemanjići, srpska vladarska dinastija 13, 169, 182, 187
 Nestor, kijevski ljetopisac 35
 Niceta Orifa, bizantski admiral 45
 Niederle, Lubor, češki arheolog i slavist 33-34
 Niketa, bizantski patricij i strateg 201
 Nikola II, papa 56
 Nikola, brsjački knez 241
 Nikola, zadarski nadbiskup 68
 Nodilo, Natko, hrvatski povjesničar 33-34
 Novak, Grga, hrvatski povjesničar 16, 21-22, 25, 27, 88, 93, 98, 112, 115-117, 128, 130-131, 136, 140, 144-145, 148, 153, 162, 174, 176, 180, 182-183, 186, 188, 196, 199, 202
 Novak, Viktor, jugoslavenski povjesničar 197
 Ordelauf Faleadro, mletački dužd 65
 Oto, mletački dužd 53-54
 Paulik, povjesničar 122
 Pavao Branović, raški župan 48, 238
 Pavao, splitski nadbiskup 54
 Pavao Đakon, benediktinac i langobardski povjesničar 30, 32, 71-73
 Pavličević, Dragutin, hrvatski povjesničar 26
 Peisker, Jan, češki povjesničar 78, 122
 Perc, Aleksandar, hrvatski povjesničar umjetnosti i konzervator 25
 Perčić, Ivana, hrvatska povjesničarka umjetnosti i konzervatorica 27
 Perojević, Marko, hrvatski povjesničar 83
 Perović, Dušan, srpski povjesničar 10, 14, 19, 24-25, 74, 84

- Perović, Puniša, crnogorski revolucionar i publicist 15
- Petar Deljan, samozvani bugarski car 243
- Petar II, splitski nadbiskup 43, 48
- Petar II. Orseolo, mletački dužd 53-54, 125, 128, 242
- Petar Gojniković, srpski knez 48, 233, 237-238
- Petar I. Kandijan, mletački dužd 47, 232
- Petar III. Kandijan, mletački dužd 51
- Petar Krešimir IV, hrvatski kralj 55-61, 104, 172, 245, 250
- Petar Svačić, hrvatski kralj 63, 90, 134, 164, 166-167, 176, 247, 253
- Petar Tradenik, mletački dužd 42
- Petar, bugarski car (Simeonov nasljednik) 49, 239
- Petar, sin kneza Trpimira 43-44
- Petranović, Božidar, srpski književnik, povjesničar i publicist 144, 147
- Petrilo, srpski vojvoda 248
- Pipin, franački majordom 222
- Pirogost, slavenski plemenski vođa 214
- Pokrovski, Mihail Nikolajevič, ruski/sovjetski povjesničar 97
- Pop Dukljanin 78-79, 83, 150
- Popović, Vasilj, srpski povjesničar 8
- Porga, hrvatski vladar 39, 82
- Potepa, opat 246
- Prelog, Milan, hrvatski povjesničar umjetnosti 21, 25, 27, 88, 173
- Prenest, Leon, biskup 50
- Pribina, hrvatski ban 50, 90, 228-229, 239
- Prokopije, bizantski pisac i povjesničar 30-31
- Protega, Miljenko, hrvatski pravnik i političar 21-23, 88, 93-94, 115, 117, 129, 131-137, 139-145, 147-149, 151-153, 155-160, 163-169, 172-174, 177, 180-181, 183-187, 189-191, 196, 198-200, 204-205
- Rački, Franjo, hrvatski povjesničar i političar 34, 101, 108, 124, 126-127, 132, 143, 145-147, 155, 173, 179, 190
- Radomir, sin cara Samuila 242
- Radoslav, sin kneza Vojislava 244
- Radovan, hrvatski vlastelin 76
- Rajić, Jovan, srpski povjesničar 33-34
- Rastislav, velikomoravski knez 229
- Ratimir, slavonski knez 43, 226-227
- Raukar, Tomislav, hrvatski povjesničar 26
- Robert Gvisgard, normanski knez 60
- Rogerije, normansko-sicilijanski knez 63
- Rojnić, Matko, hrvatski knjižničar, povjesničar i publicist 21, 25, 27
- Rostovcev, Mihail Ivanovič, ruski povjesničar i arheolog 128, 145, 147-148
- Rozolo, Petar, mletački vojskovođa 51
- Samo, velikomoravski vladar 34, 38, 73-75, 220-221
- Samuilo, makedonski/bugarski car 19, 51-52, 241-243, 248
- Schmidt, Ludwig, njemački antropolog i etnolog 71
- Sermon, bugarski upravitelj Srijema 53, 242
- Sihar, franački poslanik 221
- Simeon, bugarski car 48-49, 51, 85, 234-235, 238, 240-241
- Skok, Petar, hrvatski jezikoslovac 27, 34
- Slavac, neretljanski knez 197
- Smičiklas, Tadija, hrvatski povjesničar 34
- Snačići, hrvatsko pleme 130, 199
- Staljin, Josif Visarionovič, sovjetski vođa 15
- Stanojević, Stanoje, srpski povjesničar 34
- Stjepan sveti, ugarski kralj 54
- Stjepan I, hrvatski kralj (Krešimirov sin) 55, 242-243, 245
- Stjepan II, hrvatski kralj (nećak Petra Krešimira) 58, 62, 65-66, 165, 187, 247, 250, 252
- Stjepan II, ugarsko-hrvatski kralj 65
- Stjepan III, ugarsko-hrvatski kralj 66
- Stjepan V, papa 196
- Stjepan, ban 156, 189
- Stjepan, sin Svetoslava-Suronje 53-54
- Stošić 16
- Streza (ujak Dmitra Zvonimira) 61

- Strojmir (Vlastimirov sin) 237
 Stulli, Bernard, hrvatski arhivist i povjesničar 7
 Svačić, Petar, hrvatski kralj 134, 164, 176
 Svačići (Snačići), hrvatsko pleme 155
 Svatopluk, velikomoravski knez 229-230
 Svetoslav (sin kralja Držislava) 242
 Svetoslavovići, ogranak dinastije Trpimirovića u Slavoniji 54, 58
 Svetoslav Suronja, hrvatski kralj 51-54, 139
 Svjatoslav, ruski knez 240-241
 Šafařík, Pavel Josef, češki jezikoslovac i preporoditelj 34-35
 Šibenik, Stanko, hrvatski političar, jugoslavenski ministar 98
 Šidak, Jaroslav, hrvatski povjesničar 6-10, 14-25, 27, 86-87, 89-92, 94, 106, 110, 114-115, 117-118, 122, 125-130, 132-144, 146-147, 149, 151, 157-158, 160-170, 172-175-182, 184-194, 196-204
 Šimák, Josef Vitězslav, češki povjesničar 122
 Šišić, Ferdo, hrvatski povjesničar 34, 83, 109, 113, 131-133, 150, 171, 175-180, 187, 191, 197
 Šubić, Grgur, hrvatski knez 68
 Šubići, hrvatska plemićka obitelj 103, 135, 155, 182-184, 189
 Šufflay, Milan, hrvatski povjesničar 137, 150, 190
 Tadić, Jorjo, srpski povjesničar 10, 19, 24, 84
 Temistoklo, grčki vojskovođa 111
 Teodozije, ninski biskup 47-78, 232
 Teša, hrvatski vlastelin 76
 Teuzo, biskup Orvieto 57
 Tiberije, bizantski vojskovođa i car 74
 Toma Arhidakon, splitski svećenik i kroničar 33, 36, 78, 117, 155, 162, 166, 190, 203
 Tomislav, hrvatski kralj 48-50, 56, 83, 123, 166, 175, 179, 194, 233-235, 238-239
 Trpimir II, hrvatski kralj 50
 Trpimir, hrvatski knez 42-44, 46-48, 127, 138, 175, 178, 226-228, 230-233, 237, 252
 Trpimirovići, hrvatska vladarska dinastija 44-47, 139
 Tugomerići (Tugomirovići), hrvatsko pleme 155, 166
 Ugra (Ugrin), hrvatski ban 67
 Urban II, papa 62-63
 Uroš I, srpski veliki župan 66
 Urso Badovario, mletački zapovjednik 51
 Urso Particijak, mletački dužd 44
 Valuk, slovenski knez 220-221
 Vasilije I, bizantski car *vidi* Bazilije I.
 Vasilije II., bizantski car *vidi* Bazilije II.
 Vasilije Makedonski *vidi* Bazilije I.
 Vecelin, istarski grof 60
 Vihing, njemački biskup 230
 Vilim Osvajač, normandijski vojvoda i engleski kralj 193
 Višeslav, hrvatski knez 39
 Vital Falieri, mletački dužd 60
 Vital Michieli, mletački dužd 63
 Viverići, hrvatski plemići 156
 Vladimir, dukljanski knez 241-243
 Vladislav (sin Aronov), bugarski plemić 242
 Vladislav, hrvatski knez 42, 84
 Vlahović, Veljko, jugoslavenski političar 25
 Vlastimir, raški župan 236-239
 Vojislav, zetski knez 243-244, 247
 Vojnomir, panonski knez 40, 223
 Volkun, slovenski knez 223
 Vonjča (zet Dmitra Zvonimira) 61
 Vučina, trogirski knez 68
 Vučo, Nikola, srpski ekonomski povjesničar 19, 24, 85
 Vuk, pop 126, 246, 250
 Vulfo (Wolfgang), splitski svećenik 56-57
 Walbert, patrijarh 47
 Westberg, F. 34
 Zaharija, srpski knez 48-49, 123, 233-235, 238
 Zdeda (Cededa, Čededa, Sedeh), krčki biskup 54, 83-84, 246
 Zdeslav, hrvatski knez 44, 46-47, 90, 232, 237

Zeuss, Johann Kaspar, njemački jezikoslovac
33-34

Ziherl, Boris, slovenski političar i filozof 10,
14, 18, 79, 82, 87, 110, 172

Zwitter, Fran, slovenski povjesničar 6, 10,
14-15, 17-21, 24, 27, 74, 78, 80, 86

Ždanov, Andrej Aleksandrovič, sovjetski
političar 15

Županič, Niko, slovenski etnolog i antropo-
log 33-34